

155 (81)

तृतीयोऽध्यायः

महाभाष्यम् ।

महर्षिपतञ्जलिप्रणीतम्

कैयटकृतव्याख्यासहितम् ।

पण्डितकृपारामशर्माणा स्वकीयतिमिरनाशकयन्त्रालये

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां

व्याकरणशास्त्रे लब्धप्रतिष्ठेन

त्रिपाठिपं० भगवत्प्रसादशर्माणा

संशोधयित्वा

प्रकाशितम् ।

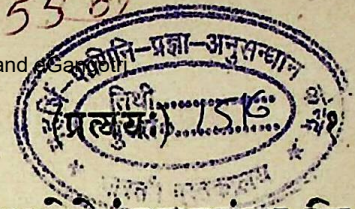
काश्याम्

सम्बत् १८४६

यह पुस्तक पण्डित कृपाराम शर्मा की दूकान पर मिलेगी ।

प्रथम वार १०००

[अ. ३। पा. १। आ. १]

महाभाष्यम् ।

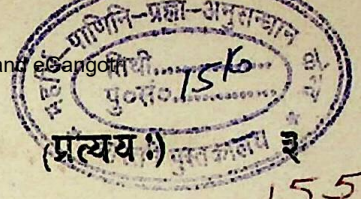
ॐ परब्रह्मणे नमः ॥ प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकारिण्यं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृति । गुप्तिज्जितः । उपपद । स्तम्बकर्तृयोः । उपाधि । हरतेर्दृतिनाययोः पशौ । एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं च स्यात् ।

अनमः परमात्मने ॥ प्रत्ययः । अधिकारिणेति । यदि तु प्रकारान्तरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना संज्ञा क्रियते ततो न स्यादतिप्रसङ्गः । यदा तु गौरवादिप्रसङ्गपरिहारायाधिकारिण्यं क्रियते ततोतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्र यदि सर्वे संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्येरन्ततो गौरवं स्यात् । अयं संप्रत्यय इति सनः सकारादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञा विधीयेत तदानेकस्य पकारस्य संभवात् संदेहः स्यात् । ननु प्रतियोगसुदृष्ट्यानेपि वाक्यभेदप्रसङ्गात् प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । तथा हि । हरतेर्धातोर्दृतिनाययोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ कर्तरीन्प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यम् । ते च हरतिदृतिनायपशवः प्रत्ययसंज्ञा इति द्वितोयं वाक्यम् । न चैकवाक्यतायां संभवन्त्यां वाक्यभेदो युक्तः । नैतदस्ति । सनादीनामपि वाक्यभेदेनैवं संज्ञा विधेया न ह्यसतः संज्ञिनस्त्वसंज्ञाविधानमुपपद्यते । तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः । अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः । ततश्च यथा सनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधिः एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञिप्रत्ययसंज्ञोपस्थानसामर्थ्यात् संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्त्यनाराध्याहारेण प्राप्नोति । सनाद्युत्पत्तिवाक्येनैव प्रथममेतेषां पारार्थ्यमवगतम् । द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपादनवाक्ये संबन्धप्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात् यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाधिकाराद्भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्राप्नोति । उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्द्विशेषणमप्युच्यते क्वचित्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते । यथा नोपाधेरुपाधि भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति । अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः । अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्रुत्यादिविशेषणं यद्वत् ॥ इति । किञ्च स्यादिति । नहि संज्ञापूहत्तिमात्रादेव दोषो भवति । किन्तु तन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात् । न च प्रकृत्यादीनां किञ्चित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति परत्वं तावदवधिविशेषोपादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नम् । ननु गुपादीनां सनादीनां च परस्परपेक्षं परत्वं युज्यते, विधीतात् । उपपदस्यापि समासे सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाभावः । उपाधेरपि पौर्वापर्यस्य लौकिके प्रयोगे नियमाभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य शास्त्रेणानुवादाच्छास्त्रस्य विधायकत्वाभावादनुवादकत्वादर्थस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वासंभवात्परत्वाभावः । आद्युदात्तत्वमपि न भविष्यति । यथासं लक्षणेन तेषां स्वरस्य विहितत्वात् । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न च प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतस्या नान्यस्य भ-

२ (प्रत्ययः) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् । परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते वि-
धयः प्रसज्येरन् । अत उत्तरं पठति । प्रथयाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधी-
नामप्रतिषेधः* । अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपा-
धीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न-
भवति । निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादपि* । निमित्ता-
नि हि निमित्तिकार्यार्थानि भवन्ति । किं पुनर्निमित्तम् । को वा नि-
मित्तौ । प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं प्रत्ययो निमित्तौ । अन्यत्रापि चैष
न्यायो दृष्टः नावश्यमिहैव । कान्यत्र । लोके । तद्यथा । बहुष्वासीनेषु
यो कश्चित्कं चितपृच्छति कतरो देवदत्तः कतमो यज्ञदत्त इति । स आह
योऽश्वेयः पीठ इति । योऽश्वेयः पीठ इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिका-
र्यार्थत्वादध्यवस्यति । अयं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त इति । नेदानीमश्व-
स्य पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति । किं पुनर्निमित्तं को वा

विष्यतीति प्रश्नः । परत्वमिति । प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्या-
त् शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः, प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य । उपपदस्यापि परत्वादुपसर्जनं पू-
र्वमित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात् । भोक्तुं व्रजतीत्येव च नित्यं
स्याद् न तु व्रजति भोक्तुमिति । उपाधिवाचिनोपि प्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियमः
स्यात् । यः प्रत्ययस्त पर इति परिभाषणात् । आद्युदात्तत्वमपि खरान्तरं बाधित्वा स्या-
त् । अङ्गसंज्ञेति । ननु विधानप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा, न चेह प्रकृत्यादयो विधीयन्ते । नैष दो-
षः । सिद्धशब्दान्वाख्यानाय तेषामपि शास्त्रेण विधानात् परत्वेन च पूर्वस्यावधेराक्षेपा-
त् । ननु पूर्वाक्षेपेपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यङ्गसंज्ञा न भविष्यतीति चिन्तामेतत् ।
निमित्तस्येति । प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या निर्देशात् सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादा-
नात् पारार्थात् स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । तत्र वाक्यभेदेनापि विधीयमा-
ना प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरेव संवध्यते तेषामेव निमित्तित्वात् । तां प्रतिप्रयोजकत्वात्संज्ञा-
संबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशाद् द्वयोश्च परस्परकाङ्क्षायां संबन्धः न त्वन्यतरका-
ङ्क्षायां सीतारावणयोरिवेति सत्यामपि संज्ञाया आकाङ्क्षायां प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वा-
दनाकाङ्क्षत्वात् संज्ञासंबन्धाभाव इत्युक्तं भवति । किं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दानां
निमित्तनिमित्तिभावो नोपपद्यतइति प्रश्नः । प्रकृतीति । प्रतिपादकानां शब्दानामुपायभा-
वेन शास्त्रेण व्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तिभावः । कतर इ-
ति । किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरत्वं वा बहूनां जातिपरिपुष्टे उत्तमजतिसूचद्वयउ-

[अ. ३। पा. १। आ. १]

महाभाष्यम् ।

(प्रत्ययः)

155

निमित्ती । निज्ज्ञातोर्थो निमित्तम् । अनिज्ज्ञातोर्थो निमित्ती । इह
 च प्रत्ययः अनिज्ज्ञातः प्रकृत्युपपदोपाधयोनिज्ज्ञाताः । क । धातूपदेशे
 प्रातिपदिकोपदेशे च । तेनिज्ज्ञाता निमित्तत्वेनाश्रीयन्ते । प्रधाने
 कार्यसंप्रत्यायाद्वा सिद्धम्* । अथ वा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति ।
 किं च प्रधानम् । प्रत्ययः । तद्यथा । बहुषु यात्सु कश्चित्कं चित्पृच्छति ।
 को यातीति । स आह राजेति । राजेत्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्यायाद्यः
 पृच्छति यश्च कथयति उभयोः संप्रत्ययो भवति । किं कृतं पुनः प्रा-
 धान्यम् । अर्थकृतम् । यथा पुनर्लोके ऽर्थकृतं प्राधान्यम् । शब्दस्ये-
 दानीं किं कृतंप्राधान्यम् । शब्दस्यापूर्वोपदेशः प्राधान्यम् । यस्यापू-
 र्वोपदेशः स प्रधानम् । प्रकृत्युपपदोपाधयश्च निर्दिष्टाः । क । धातूप-
 देशे प्रातिपदिकोपदेशे च । यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वात् य-
 द्वा प्रधाने कार्यसंप्रत्यायात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति । विकारा-
 गमाणां तु प्राप्नोति । हनस्त च । अपुजतुनोः षुक् एतेषां ह्यपूर्वोप-
 देशात्प्राधान्यं निमित्तिनश्चैवेति । विकारागमेषु च परविज्ञानात्* ।

पाधिप्रत्याख्यानाद् बहुनामप्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः । प्रधान इति । प्रत्यय-
 संज्ञा स्वविषयप्रकृतृप्तये प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः । किंकृतमिति ।
 भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादग्येषामिह तु कथमिति प्रश्नः । अर्थकृतमिति ।
 प्रयोजनकृतमित्यर्थः । यस्यापूर्वं इति । तदर्थत्वादग्येषां तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । य-
 द्येवेति । ननु ये तावत् प्रकृतेर्विकारागमास्ते प्रकृत्यनुपवेशात् प्रकृतिवत् संज्ञया न
 संभाव्यन्ते । ये तु प्रत्ययस्य ते तदग्रहणेन गृह्यन्तएवेति नास्त्रनिष्ठप्रसङ्गः । नैतदस्ति ।
 प्रकृतिविकारागमानां तत्संबन्धित्वेऽपि प्रयोजकत्वात् प्रधानत्वाच्च स्यादेव प्रत्ययसंज्ञा ।
 प्रत्ययसंबन्धिनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययसंज्ञास्यादेव योग्यतासंभवात् । विका-
 रागमेष्विति । यः परः स प्रत्ययः न च विकारागमाः परे । तेन ते प्रत्ययसंज्ञा न भ-
 विष्यन्तीत्येवं न व्याख्येयम् । नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं
 परत्वम् । तथा च परत्वाभावे ऽपि श्रम्बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति । तस्मादेवं व्या-
 ख्यायते । प्रयोजनाभावाद्विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति । तथा हि । परविज्ञानं
 प्रत्ययसंज्ञाफलम् । तत् तेषां न संभवति । षष्ठ्या स्थानसंबन्धस्यावयवसंबन्धस्य च प्रति-
 पादनादागमानां चानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः । विकारा अपि ये ऽन-
 उदात्तास्ते न स्वरभाजः ये तु सावकास्ते प्रवृत्तिकालएवान्तरङ्गत्वात् स्थानिसंयुक्ताः ।

४ (प्रत्ययः) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.२।पा.१।आ.१]

विकारागमेषु च परविज्ञानात् प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते । न च विकारागमाः परे संभवन्ति । किंपुनः कारणं समाने अपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो न विकारागमाः परे । षष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात्* । षष्ठीनिर्दिष्ट विकारागमयुक्तं भवति । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते । प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु* । प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते । क्व । यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते । हनस्त च । त्रपुजतुनोः षुक् इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । विकारागमयुक्तत्वात् । अपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च । तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशासिद्धम्* । तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह तावद्धनस्तचेति धातोरिति वर्तते । त्रपुजतुनोः षुक् इति प्रातिद्विकादिति वर्तते । यद्येवं हनस्त च धातोः क्यप् भवतीति धातुमात्रात् क्यप् प्राप्नोति नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति न धातुमात्रात् क्यप् भवतीति यदयमेतिस्तु शास्त्रद्वयः क्यविति परिगणनं करोति । अथ वा हन्तिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्तस्यते । हन्तेस्तो भवति धातोः क्यप् भवतीति, कस्माद्धन्तेरिति । अर्थाश्रयत्वाद्वा* । अथ वा अर्थाश्रयः

अङ्गसंज्ञापि तन्निमित्तान्यस्य न प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययविधानपरत्वानबद्धा । प्रयोजनाभावे तु अत्र आगमत्वे ऽपि शकारश्चेत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्ततएव । परविज्ञानादिति । विभाषा गुणइति हेतौ पञ्चमो फलमपि प्रयोजकत्वाद्देतुरित्युच्यते । यथाध्ययनेन वसतीति । ततश्चायमर्थः । प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलम् । तच्चात्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाभावान्न भविष्यति । किं पुनरिति । परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमिति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठ्या च पूर्वोदितस्य संबन्धस्य प्रतिपादनाहिरोधात् परत्वाभाव इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चेति । पञ्चमीनिर्देशे पर्यायेण पूर्वपरत्वयोः प्राप्तयोः परस्वेत्यनेन परत्वं नियम्यतइति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । प्रत्ययेति । षष्ठीनिर्देशेऽपि तिभावः । केति । गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानानुपपद्यतएव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः । हनस्तचेति । श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरागमागमिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पतइत्यर्थः । इह तावदिति । प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात् प्रत्ययोपि विधास्यते विकारागमा अपीत्यर्थः । यद्येवमिति । हन्तेरादेशविधायुपयोगादिविभक्तित्वाच्च धातोरविशेषितत्वादिति भावः । अथ वेति । पूर्वलिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तावुपसंहृता इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानादन्तिस्तकारसंबन्धं च प्रतिपद्यते धातुश्च विशिनष्टीत्युच्यते । अर्थाश्रयत्वाद्वा* । अन्वर्थसंज्ञाश्रयेणार्थ-

[अ. ३। पा. १। आ. १]

महाभाष्यम् ।

(प्रत्ययः)

५

प्रत्ययविधिः यः स्वमर्थं प्रत्याययति सप्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघुर्यं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । प्रत्याययतीति प्रत्ययः । यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः अवि-
कादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि ते किं चित्प्रत्याययन्ति ।
एवं तर्हि प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः । एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति ।
एवं तर्हि भयसाधनोयम् । कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च । एवमपि कु-
त एतत् समाने अपूर्वोपदेशे लाघुषं जातुषमित्यत्राकारस्तमर्थं प्रत्या-
ययति न पुनः प्रकार इति । अन्यदाप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्याय-
नान्मन्यामहे अकारस्तमर्थं प्रत्याययति न पुनः प्रकार इति । क्वा-
न्यत्र । बिल्वादिभ्योण् । बैल्वः ॥

वक्तव्यसंज्ञाविधानाद्विकारागमानाच्चानर्थकत्वात् प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः । किं वक्त-
व्यमिति । पूर्वोपात्तार्थपरित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्याय-
कः प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः । महतीति । महत्त्वात् प्रत्ययशब्दस्यावृत्तिर-
नुमीयते । तेन यः प्रत्यायकस्तु प्रत्ययः । महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपियङ्गवति तत्सर्वं
दिसूत्रे व्याख्यातं तत् एवावधारणीयम् । नहि तदिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वा-
च्योर्थो नावधार्यते । तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थविगमात् । नापि तरबादिव-
त्कश्चिद् द्योत्योर्थ इति भावः । यदप्युच्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति प्रक-
त्यर्थ एव तेषामर्थ इति । तदपि कल्पनामात्रम् । सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति
अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमादर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यतइत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वा-
त् । प्रत्याय्यतइति । अभिधेयधर्मस्याभिधानउपचारादेवमुक्तम् । अयमत्रार्थः । यस्यार्थः
प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात् प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति ।
एवमपीति । नहीच्छादावर्थं विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्था इति भा-
वः । यो गुपादिसन् स प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थ इतीच्छासनेवात्राभिप्रेतः एवन्तर्हीति । ए-
क एव शब्देनैकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोधिक्रियते । तत्र यथासंभवं निमि-
त्ताश्रयेण सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते । ख्यन्तस्य निपातनादचि णेलुक्
एवमपीति । आगमस्यार्थवत्तां निराकर्तुमुपन्यासः । अन्यत्रापीति । प्रत्ययस्यागममन्तरे-
णापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः । आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावान्वयव्यतिरेका-
भ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यतइत्यर्थः ॥

६ (परश्च) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

परश्च ॥ २ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । परोयं यथा स्यात् पूर्वं मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति पूर्वं, माह तं विभाषा सु पो बहुच् पुरस्तादिति । मध्ये तर्हि मा भूदिति । मध्येऽपि यमिच्छति आह तमव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति । यद्ब्रह्मानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन । एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युः । यद्ब्रह्मानीमनियतदेशः स कदा चित्परः कदा चित्पूर्वः कदा चिन्मध्ये स्यात् । तद्यथा । मातुर्वत्सः कदा चिदग्रतः कदा चित्पृष्ठतः कदा चित्प्राग्भवतो भवति । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परवचनम् । परवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्दिष्टाद्वि परस्य * । परग्रहणमनर्थकम् । कं कारणम् । पञ्चमीनिर्दिष्टाद्वि परस्य कार्यमुच्यते । तद्यथा । ह्यन्तरूपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति । विषम उपन्यासः । सतस्तव

परश्च । किमर्थमिति । पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात् परत्वं सिद्धम् । षष्ठीनिर्देशेऽपि गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठोविज्ञानादिति भावः । पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात् पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम् । तथानन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात् षष्ठोनिर्देशेऽपि नियमार्थमित्यर्थः । यमिच्छतीति । बहुजैव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति बहुचि पूर्वदेशस्य नियतत्वादित्यर्थः । प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः । मध्ये तर्हीति । षष्ठी निर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठोविधानं स्यादिति भावः । मध्येऽपीति । अव्ययसर्वनाम्नामिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठोविधानादकच् प्राक्टेः सिद्ध एवेति प्राक्टेरिति नियमार्थम् । अकजैव प्रकृतमध्ये भवति नान्य इति । मध्यमात्रपरिग्रहेणच नियमो विज्ञायते न त्वकजैव प्राक् टेरित्येवं मध्यविशेषाश्रयेण । अन्यथा मध्यान्तरे प्रत्ययान्तरं स्यात् । मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने नास्ति दोषः । एवमपीति । बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तावेव । देवविशेषे नियम्येयाताम् । पुरस्तादेव बहुच् प्राक् टेरे वाकाजित्येवमिति भावः । देशो नियम्यतइति । प्रत्ययनियमेऽप्यनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । मातुर्वत्स इति । अनेन प्रकृतेः कार्यशब्ददर्शने मातृस्थानीयत्वमुच्यते । परवचनमिति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति भावः । सतस्तवेति । यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तरविधानार्थं कार्यित्वेन निर्दिश्यते तत्र तस्मादिति परिभाषा नियमार्थवतिह्यते । अत्र तु सतस्योऽपूर्वा एवोत्पद्यन्तइति न त-

[अ.३।पा.१।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(परश्च)

७

परस्य कार्यमुच्यते । इहेदानौ कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति । इहापि सत एव । कथम् । स्वाभाविकं परत्वम् । अथ वाचनिके परत्वे सति पर ग्रहणे नार्थः स्यात् । वाचनिके च नार्थः । एतच्च परस्य कार्यम् । यदसौ परः स्यात् । अथ वा यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात् । यत् तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च पञ्चमी नास्ति । यत् विकारागमाः शिष्यन्ते । क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते । हनस्त च तपुजतुनोः षुक् इति । विकारागमेषु चोक्तम् । किमुक्तम् । प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमिति । अत्यन्तापरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम् * । अत्य-

स्वाः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः । कस्य सत इति । असन्नेव सनादिर्भाव्यत इति भावः । इहापोति । नित्याः शब्दाः प्रयोगस्थास्तत्र स्वभावत एव गुपादिभ्यः परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । एतच्चेति । तस्मादित्युत्तरस्येत्येतस्य प्रदेशेषु अर्थभिर्व्यक्तिर्भवति । ततश्च यत्र सदेव कार्यित्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यपेक्षासंबन्धे षष्ठी । यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते तत्रोत्तरस्य भावोभवतीति भावापेक्षया कर्तुः षष्ठी विज्ञायत इत्यर्थः । परस्य कार्यमिति । उत्पत्तिरेव कार्यमित्यर्थः । नन्वंत्रं सति सन्नित्यादिप्रथमानिर्देशः षष्ठीप्रकल्पने सति निरर्थकोक्तार्थत्वात् स्यात् । नैष दोषः । निर्देशमात्रार्था प्रथमा स्यात् । उत्तरकालन्तु षष्ठी प्रकल्पते । यत्तन्त्रोच्यते न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका इति तदस्मिन् सूत्रे स्थित इति द्रष्टव्यम् । अथ वेति । अयमर्थः । उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा भवतु । पञ्चात्तु संत एव परस्य यत् कृतकप्रत्ययादिसंज्ञाशास्त्रकार्यं विधीयते तन्नान्यदेशस्य । यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः । विकारागमेष्विति । तदेवेहाप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः । गापोष्टगित्यादौ धातोरित्यधिकाराद् धातोः परदृग् भवति । गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम् । अत्यन्तापरदृष्टानां वेति । वाशब्दस्तद्व्यथोपरेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न क्वचिद्दृष्टा ये किवादयः तेषां नित्यशब्ददर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थानाभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम् । अस्मिन् हि सति किवादयः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते । तत्राग्निचिदित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयः सिध्यन्ति न तु पूर्वभूतकिवादिलोपे इति भावः । ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येव व्याख्यातत्वात्परभूताः किवादयो भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न हि तेषु भावबुद्धिरस्ति । लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात् । स्वरूपलाभो हि भावः नैते कदाचित्स्वरूपत्वं लभन्ते शशविषाणतुल्यत्वात् । अत एवात्यन्तापरदृष्टा-

८ (परश्च) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

न्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । य एते ऽत्यन्तापरदृष्टाः किबादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यात् । अपरभूतानां मा भूदिति । किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम् । कितिणितीति कार्याणि यथास्युरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अत्यन्तापरदृष्टाः परभूता एव लुप्यन्त इति । यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति । कथं कृत्वाज्ञापकम् । अनुबन्धासञ्जन एतत्प्रयोजनम् । कितिणितीति कार्याणि यथा स्युरिति । यदि चात्यन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते । ततोनुबन्धासञ्जनमर्थवद् भवति । प्रयोगनियमार्थं वा प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात् । अपरभूतानां मा भूदिति । अस्ति पुनः किञ्चिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् । अस्तीत्याऽऽह । प्रकृतेरर्थाभिधाने ऽप्रत्ययदर्शनात् * । प्रकृतिरर्थाभिधाने अप्रत्ययिकादृश्यते । क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तः बभूवुः मण्डुः लमक इति । बाभ्रव्यो मारुडव्यो लामकायन इ-

नामित्युक्तम् । केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषामत्यन्तासत्त्वे ऽपि विधीयते । यदयमिति । यदि पूर्वभूता लुप्येरन्तदानुबन्धासङ्गोऽनर्थकः स्यात् । सर्वस्यानुबन्धकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् । नन्वनियतदेशत्वेऽपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति के चिदाहुः । तदयुक्तम् । एवं पक्षे ऽनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात् । सृशोनुदक इत्यादौ च सकृत्पञ्चमी श्रुता सा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यय परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पञ्चम्यां स्तुत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपे ऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः । प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्वं प्रयोजनं स्थितमिति वार्त्तिककारेण धिकल्पार्थो वाशब्दः पठितः । भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणात्तर्ह्यर्थे व्याख्यातः । क स देवदत्त इति । देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्तमाना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति । ननु सोयमित्याभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वम् । नैतदस्ति । भृत्यादेरपि साहचर्यादिनिमित्ताभेदाध्यारोपदर्शनादपत्यार्थो नियमेन न प्रतीयेत । तदुक्तं हरिणा । सोयमित्याभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि । बभ्रवादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेदिति । तस्मादभेदोपचारादिना ऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता बभ्रवाद-

[अ.३।पा.१।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(परश्च)

६

ति प्रयोक्तव्ये बभ्रुर्मण्डुलमकं इति प्रयुज्यते । द्वयसादीनां च केवलदृष्टत्वात् * । द्वयसादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते । किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रं काव्यतिथीति । द्वयसादयो वृत्तिजसदृशाः अवृत्तिजाः यथा बहुस्तथा । वावचने चानुत्पत्त्यर्थम्* । वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । वावचने चानुत्पत्तिर्यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि वै परग्रहणे कथमिव वावचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या । क्रियमाणे परग्रहणे वावचने वा पर इत्येतदभिसंबन्ध्यते । अक्रियमाणे परग्रहणे वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविध्येते । वावचने चोक्तम्* । किमुक्तम् । वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति । प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । अथैतस्मिन् प्रयोगनियमार्थे किमयं प्रत्ययनियमः प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः अप्रकृतिपरो नेति। आहो स्वित्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरा ने-

यो मा प्रयुज्यतेति नियमार्थं वचनम् । क्व स देवदत्ते इत्यत्र के चिदाहुः । क्व स इति यथा सुपो लुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते । तथा वम्बादयोपीति दृष्टान्तोपन्यासः । किमस्य द्वयसमिति । किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थेऽयं प्रयोगो दृश्यते । तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते । काव्यतिथीति । काव्यद्वयादिसंख्यायाः पूरणीत्यर्थः । बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुज्यते यस्तु तिथीशब्दान्डीपि कृते तिथीशब्दः स साधुरेव । द्वयसजादय इति । अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः । यथा बहुरिति । ईषदसमाप्तौ यो बहुचप्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दसंख्यावैपुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते तथा द्वयसजादयोपीति केचिद्वाच्यते । अन्ये त्वाहुः । केवल एवेष्टदसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तो साधुत्वे द्वयसजादीनामुपात्तः । वावचने चेति । तस्मादित्युत्तरस्थले व प्रत्ययस्य सिद्धे परत्वे पुनः परवचनं वावचनेन प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति । वा परः सन् भवति परत्वोपलक्षितस्सन् पक्षे भवति । पक्षे तु नैवोत्पद्यत इत्यर्थः । न त्वच्च परत्वं विकल्प्यते । पक्षे पूर्वं भवतीति । परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात् तस्मादिति वचनाद्वा नियतत्वात् । अक्रियमाण इति । प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात् । कृते त्वस्मिन् पराधिकारे प्रतियोगमुपस्थिते परो वा भवति परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते । नित्यत्वात्सन इति । वृत्तिपक्षे नित्य एव स-

१० (आद्य०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१

ति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः * ।
तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः
प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तः वसुः मण्डु-
र्लमक इति । अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः । प्रकृतिनियमे प्रत्ययानि-
यमः * । प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययनियमो न प्राप्नोति । किमस्य द्व-
यसं किमस्य मात्रं काद्यतिथीति । अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः
प्राप्नोति । सिद्धं तूभयनियमात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनि-
यमात् । उभयनियमोयं प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरै-
व च प्रकृतिरिति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गं-
स्यते । परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणापि परग्रहणं स्यादेवायं परः । पर एव
स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् ॥

आद्युदात्तश्च ॥३॥ किमर्थमिदमुच्यते । आद्युदात्तो यथा स्यात् ।
अन्तोदात्तो माभूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छत्यन्तोदात्तं
करोति तत्र चकारमनुबन्धम् । आह च चितोन्तोदात्त इति । मध्यो-
दात्तस्तर्हि मा भूदिति मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं
करोति । आहचोपोत्तमं रितीति । अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति । अनुदा-
त्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबन्धं करोति । आह च अनुदात्तौ
सुप्पिताविति । स्वरितस्तर्हि माभूदिति । स्वरितमपि यमिच्छति करो-
ति तत्र तकारमनुबन्धम् । आह च तित्स्वरितमिति । य इदानीमतो-
न्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थं
आद्युदात्तवचनेन । एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त
एव नियतस्वराः स्युः य इदानीमनियतस्वरः स कदा चिदाद्युदात्तः

द्विष्यते कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति । प्रत्याख्याते वावचने प्र-
योगनियमार्थमिदम् । सिद्धे तस्मादिति वचनात् परत्वे नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्यात्
मा कदाचित्परो न प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः ॥

आद्युदात्तश्च । अस्वरकस्याच उच्चारणाभावत् स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वा-
त्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । किमर्थमिति । येषामेव-
ति । चिदादीनामनियतस्वरप्राप्तावन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं

[अ. ३। पा. १। आ. १.]

महाभाष्यम् ।

(आद्य०)

११

कदा चिन्तोदात्तः कदा चिन्मध्योदात्तः कदा चिदनुदात्तः कदा चि-
 त्स्वरितः स्यात् । आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते । अथ
 किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते । न यत्रै-
 वान्यः स्वरः तत्रैवायमप्युच्येत जिनत्यादिर्नित्यम् । प्रत्ययस्य च । अदु-
 पदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम् । सुप्प्रितौ चेति । तत्रायमप्यर्थः । द्वि-
 राद्युदात्तग्रहणं द्विश्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ।
 अत उत्तरं पठति । आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगे प्रयोजनं यस्य
 संज्ञाकरणं तस्याद्युदात्तार्थम् * । आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनि-
 योगकरण एतत् प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्या-
 त् । असन्नियोगे हि यस्मात्स विहितस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चा-
 नुदात्तत्वम् । अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्य-
 यग्रहणं यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति तदादेरे-
 वाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् । अथ क्रियमाणेपि
 प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्यु-
 दात्तत्वं न भवति तदन्तस्य वानुदात्तत्वम् । उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्र-
 याणां कार्याणां निमित्तं भवति नोत्पद्यमानः । तद्यथा । कृतो घटो
 घटाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः । न वा, प्रकृते-
 राद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदादेरग्रहणस्य * । नवैषदोषः । किं कारण-
 म् । यदयं जिनत्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति । तज्ज्ञा-
 पयत्याचार्यः न तदादेराद्युदात्तत्वं भवतीति । तदन्तस्य तर्ह्यनुदा-
 त्तत्वं प्राप्नोति । प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययस्वरभावः* ।
 यदयं धातोरन्तः प्रादिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति ।
 तज्ज्ञापयत्वाचार्या न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवतीति । कथं कृ-
 त्वा ज्ञापकम् । यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोज-

* स्यात् । अन्येषां त्वनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रत्ययाश्रयाणामिति । तदन्तग्रहणादीना-
 मित्यर्थः । आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगसुपस्थाने सत्युत्पद्यमान एव तस्यादिराद्युदात्तो
 भवत्येवं तिवादिरेनुदात्त इति दोषाभावः । घटाश्रयाणामिति । उदकाहरणादीनामित्य-
 र्थः । यदयमिति । प्रत्ययस्येत्यनेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे जिनत्यादिर्नित्यमित्यनारम्भणीयं स्या-
 द् यदि तदादेरग्रहणं स्यादित्यर्थः । यत्र ह्येति । यतोऽन्यत्वेति प्रत्यये धातोरुदात्तत्वं

१२ (आद्य०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा१।आ.१]

यति । आगमानुदात्तार्थं वा * । आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसं-
ज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे
कृते आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति । न वागमानुदात्तवचनात्* ।
न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । आगमानुदात्तवच-
नात् । आगमा अनुदात्ता । भवन्तीति वक्ष्यामि । के पुनरागमा अ-
नुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति । इट् । लविता । इट् तावन्न प्रयोजयति ।
इदमिह संप्रधार्यम् । इट् क्रियतामाद्युदात्तत्वमिति । किमत्र कर्त-
व्यम् । परत्वादिट् । नित्यमाद्युदात्तत्वम् । कृतेऽपीटि प्राप्नोति अकृ-
तेऽपीटि प्राप्नोति । इडपि नित्यः । कृतेऽप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अकृ-
तेऽपि । अनित्य इट् । अन्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे प्राप्नोति ।
अन्यथा स्वरस्याकृते प्राप्नोति । स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भ-
वति । आद्युदात्तत्वमपि अनित्यम् । अन्यस्य कृते इटि प्राप्नोति ।
अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनि-
त्ययोः परत्वादिडागमः । अन्तरङ्गं तर्हि आद्युदात्तत्वम् । कान्त-
रङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृति-
प्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः । आद्युदात्तत्वमपि नान्तरङ्गम् । यावता

भवति । यातो यान्तीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सति शिष्टत्वाद् बाध्यते । कृष्णतर इ-
त्यादौ च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं श्रूयते । यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्वि-
षयं धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । आस्ते शेत इत्यादौ लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वादज्ञापकत्वमिति चेत् । तत्रापि तदन्तविधिप्रसङ्गाज्
ज्ञापकत्वमेव । आगमानुदात्तार्थं वेति । वाशब्दस्तद्व्यर्थः । लवितव्यमित्यादौ तव्यस्योत्पत्ति-
काल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिडागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति । अन्यथा
परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्वक्तृत्वात् प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वं क्रियमाणमिदं
एव प्रसज्येत्यर्थः । के पुनरिति । अन्योऽत्र प्रष्टा द्रष्टव्यः न तु येन नवेत्युक्तं स एव पृच्छति
विरोधात् । लवितेति । लुट् । तिप् । डा । तासिः । इट् । अत्र यदीटोऽनुदात्तत्वं न स्यात्तदा
तासिभक्तत्वाद्विडुदात्तः स्यात् । शेषनिघातेन च तास्याकारोनुदात्त इत्युदात्तलोपाभावा-
दुदात्तनिवृत्तिस्वर आकारस्य न स्यात् इट्स्त्वनुदात्तत्वे सति तास्याकार एवोदात्तइत्युदात्त-
निवृत्तिस्वरः सिध्यति । स्वरभिन्नस्येति । रूपवत् स्वरपि श्रुतिभेदे हेतुत्वात् शब्दान्तर-
त्वमेव करोतीति भावः । प्रकृतिरप्याश्रितेति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः ।

[अ.३।पा.१।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(आद्य०) १३

प्रत्यय आश्रिते प्रकृतिरप्याश्रिता भवति । अन्तरङ्गमेवादुदात्तत्वम् ।
 कथमिदानीमेव ह्युक्तं न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति । सीयु
 ट् तर्हि प्रयोजयति । अवचने हि सीयुडादेरादुदात्तत्वम्* । अक्रिय-
 माणे हि आगमानदात्तत्वं क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनादुदा-
 त्तत्वे सीयुडादर्लिङ् आदुदात्तत्वं प्रसज्येत । लविषीय पविषीयात-
 तर्हि वक्तव्यम् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृ-
 त्तिर्ज्ञापयति । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । यदयं यासुट् परस्मैपद-
 षूदात्तो ङिच्चेत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् । यासुटो ङिच्च-
 नं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेनैवं वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भ-
 वति । अपिच लिङ् भवतीति । सीयमेवं लवीयसा न्यासेन सिद्धे
 सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते । तज् ज्ञापयत्याचार्यः । आगमा अ-
 नुदात्ता भवन्तीति । शक्यमव लब्धम् । यद्यत्र वचनादथापि ज्ञाप-
 काद् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । आगमैस्तु व्यवहितत्वादादुदा-
 दात्तत्वं न प्राप्नोति । आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति । वक्ष्यति । य-
 द्यागमा अविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते । लविता अवादंशो न प्राप्नोति ।
 स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवमपि लविता । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरि-
 त इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति । षाष्ठिके स्वर इति वक्ष्यामि । एव
 मपि चिन्तितः । निष्ठा च ह्राजनादित्येष स्वरः प्राप्नोति । प्रत्यय-
 स्वरविधाविति वक्ष्यामि । तत्तर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति व-
 क्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । आगमा अविद्यमा-
 नवद्भवन्तीति । यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह । नैतदस्ति

अन्तरङ्गमेवेति । तत इण् न प्रयोजयतीत्यर्थः । लविषीयेति । आशिषि लिङ् । अत्र विशेष-
 विहितत्वाद्वा परत्वाद्वा पूर्वं सीयुट् क्रियते पञ्चाङ्गादेशः । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सी-
 युट् एवं स्यात् । आगमा अनुदात्ता इति तु वचनात्सीयुटोनुदात्तत्वे सति इटोदित्यकार-
 स्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः । पिदर्थमिति । चिनुयादित्यादौ पितृभक्तत्वाद्यासुटोनुदा-
 त्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः । आगमैरिति । विच्छिन्नत्वादादित्यस्य लवि-
 षीयेत्यादौ प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसंज्ञासंनियो-
 गेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यगमा इति न दोषः । एवमपि लवितेति । तत्रन्तत्वादा-
 द्युदात्तमेतत् । यदयमिति । यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आदित्यमागमा विहन्य-

१४ (आद्य०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् । यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते त-
ज् ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति । आद्युदात्तस्य
वा लोपार्थम् * । आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेना
द्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते लोपे उदात्त
निवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति । स्त्री । माथुरी । अत्र हि परत्वाल्लोपः स्वर-
रं बाधेत । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्* । नवैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं
कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणो लोपः । अन्तरङ्गः स्वरः
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या । अ-
वचने हि जिन्वित्स्वतिप्रसङ्गः * । अक्रियमाणायां ह्यस्यां परिभा-
षायां क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे जिन्वित्स्व-
तिप्रसङ्गः स्यात् । औत्सी कंसिकी आचरेयीति । अत्र हि परत्वाल्लोपो
जिन्वित्स्वरान् बाधेत । नैष दोषः । जिन्वित्स्वराः प्रत्ययस्वर-
स्यापवादाः । न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा
अभिनिविशन्ते प्रश्नादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्स-
र्गोभिनिविशते । न तावदत्र कदा चित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवा-

तदा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तत्र कुर्यात् । कृत-
न्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । स्त्रीषीति ।
विभक्त्यान्वाख्याने स्त्रीषु अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लो-
पे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञा सन्नियोगेन
त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः । बहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीनां क्रमेण प्र-
तीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो बहिरङ्गः । अथ वा-
ङ्गस्य भस्येत्याद्यपेक्षणात्लोपो बहिरङ्गः । औत्सीति । उत्से जाता । उत्सादिभ्योऽङ् डी-
प् । यद्यत्र परत्वाल्लोप आद्युदात्तत्वं जिह्वलक्षणं बाधेत तदा प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वादुदात्त-
निवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेवं । कंसिकीति । कंसेन क्रीता । कंसाद्विनिति टिठनि ङीपि
च ठकारस्याज्जत इकादेशे उदात्तत्वं मन्यते । आचरेयीति । अचरेपत्यं स्त्री । इतश्चानिज
इति ढक् । आयन्नादिषु उपदेशिवद्बचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति पूर्वमेयादेशः ङीप् ।
अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रीयमाणे दोषाभावः ।

[अ. ३। पा. १। आ. १]

महाभाष्यम् ।

(आद्य०)

१५

दान् ङित्स्वरान् प्रतीक्षते । कंसिक्यां भूयान् परिहारः । अ-
न्यस्यात्र उदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्यस्य लोपः । इ-
दं तर्हि आत्रेयी परत्वाल्लोपः कित्स्वरं बाधेत । तस्मादेषा परिभा-
षाश्रयितव्या एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदा-
त्तत्वमवक्तुम् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्तः * । प्रत्ययाद्युदात्त-
त्वाद् धातोरन्त इत्येतद्ववति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्या-
वकाशः यवानुदात्ता प्रकृतिः । समत्वम् । सिमत्वम् । धातोरन्त इ-
त्येतस्यावकाशः यवानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठतीति । इहोभयं प्रा-
प्नोति गोपायति धूपायति । धातोरन्त इत्येतद्ववति विप्रतिषेधेन ।
पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि* । पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषे-
धेन । पित्स्वरस्यावकाशः । पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः ।
कार्यं हार्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । कार्या हार्या । तित्स्वरो भवति
विप्रतिषेधेन । चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात्* । पित्स्वरात् चित्स्वरश्चापि-
भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः कम्पनः । पित्स्वरस्य स
एव । इहोभयं प्राप्नोति आम्बष्टा सौवीर्या । चित्स्वरो भवति वि-
प्रतिषेधेन । न वाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगात्* । न वा-
र्योविप्रतिषेधेन । किं कारणम् । आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनि-
योगात् । प्रत्ययसंज्ञा संनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सति शिष्टत्वाद्वातु-
स्वरो भविष्यति । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च ।
किं कारणम् । टापि स्वरितेनैकादेशः* । टाप्यपि स्वरितेनैकादेशो भ-
विष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति ।

कंसिक्यामिति । ठचश्चित्करणत् पूर्वमिकादेशः ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्यु-
दात्तलोप इत्यर्थः । कित्स्वरमिति । तत उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यादित्यर्थः । इदानीं
प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह । प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । यदा ङित्यादि-
र्नित्यमित्यस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेतुच्येत तदा परत्वाद्वातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत । यथा न्यासे
तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते । पित्स्वरादिति । एतदञ्जानुदात्तत्वविधाने सिध्यति नान्य-
चेति भावः । कार्येति । स्वरितत्वात् प्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्ययसंज्ञा-
वात्तित्स्वरः प्राप्नोति । परं प्रत्यादिवद्भावात् तु पित्स्वरप्रसङ्गः । नवेति । प्रत्ययसंज्ञासं-

१६ (गुप्तिज्०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः । कृते स्वरित-
त्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । स्वरितत्वमपि नित्यम् । कृतेऽप्येकादेशे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि* । अनित्यं स्वरितत्वम् । अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोत्यन्य-
स्याकृते । शब्दान्तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । एकादेशोऽप्यनि-
त्यः । अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्व प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते ।
स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गसर्हि एकादे-
शः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः । पदस्य स्वरितत्वम् । स्व-
रितत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । पदग्रहणं परिमाणार्थमि-
ति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात् स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृते आन्त-
र्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । अयं चाप्ययु-
क्तो विप्रतिषेधः । पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च । किं कारणम् । चापि
चित्स्वरणात्* । चापि चित्स्वरणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

गुप्तिज्जिज्ञाः सन् ॥ ५ ॥ गुप्तिज्जितमाना अनुदात्तेतः ।
गुपादिष्वनुबन्धकरणं किमर्थम् । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदा-
र्थम्* । गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते । आत्मनेपदं यथा स्यात् । अथ
क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति । किं कारणम् । स-
ना व्यवहितत्वात् । पूर्ववत्सन इत्येवं भविष्यति । पूर्ववत्सन इत्यु-
च्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः ।
एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति । अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं

नियुक्तस्वरस्यान्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः । परत्वात्स्वरितत्वमिति । अन्तर-
ङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यं तदुक्तम् । स्त्रीत्वापेक्षयास्मिन्तो ह्येकादेशो बहिरङ्गः । आन्तर्यत
इति । स्वरिते त्वनुदात्तोपि विद्यतइति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोन्तरतमः । चापीति ।
यदि सामान्यग्रहणाविघातार्थं त्वमेव चकारस्याभविष्यत् टाप्प्रकरण एव यङ्गृष्टाप् व्यधा-
स्यतेति भावः ॥

गुप्तिज्जि । गुपेति । अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेत् । गुपादि-
ष्विति । नित्यसन्विषयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात् प्रश्नः । आत्मनेपदार्थमिति । स-
न्तरेभ्य इति भावः । पूर्ववदिति । लिङ्गातिदेशादिति भावः । न चैतेभ्य इति । कार्या-
तिदेशोऽसौ । लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः । एवं त-
र्हीति । सना व्यवधाने ऽपीति भावः । अथ वेति । यत्रावयवे लिङ्गासङ्गस्य प्रयोजनं ना-

[अ.३।प.१।आ.१।]

महाभाष्यम् ।

(मान्ब०)

१७

समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति । यदि अवयवेकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति तदा जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । सनन्तमेव च न व्यभिचरति । णिजन्तं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनिकर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ अभ्यासदीर्घेऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः * । अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति । मीमांसते । ननु च इत्वे कृते दीर्घत्वमविध्यति । कथं पुनरुत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं प्रतीक्षते । अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते वचनादभ्यासं प्रतीक्षते अभ्यासस्य दीर्घत्वविधानात् । इत्वं पुनर्न प्रतीक्षते । न नाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात्* । नवैषदोषः । किं कारणम् । अभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् अभ्यासविकारेषु अपवादा उत्सर्गाद्वा बाधन्त इत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं न बाधियते । अथ वा मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्येति वक्ष्यामि । एवमपि हलादिः शेषा अपवाद ईकारः प्राप्नोति । इ चात्र इति वक्ष्यामि । अथ वा मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चेतोभ्यासस्येति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमभ्यासदीर्घत्वे अवर्णस्य दीर्घत्वप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । न वाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति । अथ वानैवं विज्ञायते दीर्घश्चाभ्यासस्येति । कथं तर्हि । दीर्घश्च आभ्यासस्येति । किमद-

स्ति तत्र समुदायार्थ एवासाविति भावः । शिष्टं भाष्यं पूर्ववत्सन इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥

मान्बध । सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधक इत्याह । अभ्यासदीर्घ इति । अथ कथमिति । यथाभ्यासस्येति वचनादीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तथा वचनान्तरविहितमित्वमपीति भावः । अभ्यासविकारेष्विति । एतच्च दीर्घोक्तिरित्यादिग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । ईचाच इति । अजन्तस्येत्यर्थः । न चाकृते हलादिशेषे ऽजन्तत्वं भवति ।

१८ (धातोः०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

माभ्यासस्येति अभ्यासस्य विकार आभ्यासः तस्येति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ धातोरिति किमर्थम् । प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति । कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम् * । कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सन् भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति । सोपसर्गं वै कर्म * । सोपसर्गकमिह वै कर्म । तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वात्तदुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म * । सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषक उपसर्गः । अनुपसर्गमेव हि कर्म । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनोऽविधानमकर्म

अभ्यासस्य विकार इति । सचेत्वमेव । तथा हि । लोपस्य तावदादेशो विधातुमशक्यः तस्याभावरूपत्वात् । यदि च ऋस्वस्य दीर्घत्वं स्यात् तद्धितनिर्देशोनर्थकः स्यात् । दीर्घञ्चुत्याच्परिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानात् दीर्घस्य ऋस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावात्तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याख्यते । अथ बाह्व्य सनि यो विहितो विकारः सन्यत इति तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । ऋस्वश्च मानादीनामिव वधेरपि पर्जन्यवल्ग्वक्षणाप्रवृत्त्या भवति ॥

धातोः कर्मणः । धातोरर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे । ते चेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वेऽपि सन्निधानात्तदपेक्षे एव गृह्येते । एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवति । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबन्धः स्यात् । वार्त्तिकावतारणाय प्रश्नं करोति । धातोरिति किमर्थमिति । अयं भावः । धातुरेव क्रियावाची । उपसर्गस्तु विशेषकः । तत्सार्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातुरेव संभवत इति । सोपसर्गादिति । संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यतइति तत एव सनुत्पत्तिप्रसङ्गः । ततश्च संघातादेरेव द्विवचनादिप्रसङ्ग इति भावः । कर्मग्रहणादिति । एतदुपलक्षणम् । तेन समानकर्तृकग्रहणादित्यपि बोद्धव्यम् । सोपसर्गमिति । संघातस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादिति भावः । कर्मविशेषक इति । अत एव वचनात् षष्ठीसमासप्रतिषेधोऽनित्यार्थः । अयमर्थः । धातुरेव क्रियावाचीति तदर्थस्यैव कर्मत्वम् । न तूपसर्गार्थस्यापि । यथोक्तम् । कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्यात्तु भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यतीति । अद्यापि विशेषणस्य पृथक्कर्मत्वम् । यथोक्तम् । कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति तथापि कर्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति । सोपसर्गस्य हीति । यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात् तदा अवयवस्याकर्मत्वात्ततः सन्प्रत्ययो न स्यात् । कर्मण इत्येवा हि पञ्चमी । षष्ठ्यां तु सत्यां कर्मणोव-

[अ.३।पा.१।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(धातोः०)

१६

त्वात् * । यो हि मन्यते सो पसर्गं कर्मेति क्रियमाणे पि तस्य धा-
तुग्रहणे सनोऽविधिः स्यात् । किं कारणम् । कर्मकत्वात् । इदं तर्हि
प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् । सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीना-
मपवादत्वात् * । सुबन्ताच्चसनोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । क्यजादी-
नामपवादत्वात् । सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते । ते अपवादत्वात्
बाधका भविष्यन्ति । अनभिधानाद्वा * । अथ वा अनभिधानात्सु-
बन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति । न हि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छाभिधा-
नमस्ति । इयं तावदगतिका गतिः । यदुच्यते अनभिधानादिति ।
यदप्युच्यते । सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादिनामपवादत्वादिति । भवेत्क-
स्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादिति आत्मेच्छायाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति रा-
जः पुच्छमिच्छतीति । एवं तर्हि इदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्य-
पदिशति । किम् । समानकर्तृकादिच्छायां वेत्युच्यते न च सुब-
न्तस्य समानः कर्तास्ति । एवमपि भवेत् कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यात् य-
स्य कर्ता नास्ति । इह तु प्राप्नोति । आसितुमिच्छति शयितुमिच्छ-

यवाद्वातोः सन्नित्याश्रीयमाणे ऽनुपसर्गान्न स्यात् । तस्मात् । अडादीनां व्यवस्थायै पृथ-
क्त्वेन प्रकल्पनात् । धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ॥ सुबन्तादिति । विकल्पित-
त्वात्सनः पक्षे सावकाशाः क्यजादय इति भावः । प्रातिपदिकादिति तु नोक्तम् । कर्म-
ण इति वचनात्कर्मत्वे च सति सुबन्तताया अवश्यंभावात् क्यजादीनामिति । कर्ममा-
त्रात्सन्विधिः । कर्मविशेषात्सुबन्तात् क्यजादय इति भावः । यच्च चोत्सर्गापवादी वि-
भाषा तच्चापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति । अपि तु वाक्यमेव । इयं तावदिति । लक्ष-
णाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभावादिति
भावः । व्यपदेश्यं सदिति । सच्छोभनं यद्व्यपदेशार्थं तन्न व्यपदिशति । न च सुबन्तस्ये-
ति । पुच्छादेः सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसंबन्धयोग्यत्वादिति भावः । क-
टं करोतीत्यादावपि सुबन्तेन सिद्धरूपोर्थोभिधीयत इति । शब्दान्तरसंनिधानात्तु सा-
ध्यता प्रतीयते । यद्योक्तं हरिणा । निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः । क्रि-
याणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोभिधीयत इति ॥ आसितुमिच्छतीति । तुमुनन्तस्य साध्यरू-
पाभिधायित्वादस्ति कर्त्ता योग इति भावः । क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेध इति क्यजत्र प्र-
तिषिद्धः । तुमुनीकत्वादिति । तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः । न चेच्छतीत्यस्य प्र-
योगं बाधित्वा सन् भवतीति युज्यते वक्तुम् । उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावे अभाव-

२० (धातोः०) भाष्यप्रदीपोद्घातितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

तीति । इच्छायामर्थे सन् विधीयते इच्छार्थेषु च तुमुन् । तत्र तुमु-
नोक्तत्वात्तस्यार्थस्य सन् न भविष्यति । एवमपीह प्राप्नोति । आस-
नमिच्छति शयनमिच्छतीति । इह यो विशेष उपादीयते उपाधि-
र्वा द्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यम् । यश्चेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छ-
ति शयितुमिच्छतीति स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति नासाविहग-
म्यते । आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति । अन्यस्याप्यासनमिच्छ-
तीत्ये षोर्थो गम्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । योहि मन्यते अद्यो-
त्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यमिति । क्रियमाणे पि हि तस्य धातुग्रहण-
इह प्रसज्येत संगतमिच्छति यच्चदत्तो देवदत्तनेति । कर्मसमानक-
र्तृकग्रहणामर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् * । कर्मसमान-
कर्तृकग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । इच्छाभिधाने प्रत्ययविधा-
नात् इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । अकर्मणो ह्यसमानकर्तृ-
काद्वानभिधानात् * । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । न चा-
कर्मणोऽसमानकर्तृकाद्वा उत्पद्यमानेन सना इच्छाया अभिधानं

प्रसङ्गात् । आसनमिच्छतीति । ल्युट् भावमात्रे विधीयते न त्विच्छार्थेषूपपदेष्टि भा-
वः । धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति । इह यो विशेष इति । समानशब्द-
स्तदन्तवाच्योर्ध उपाधिरन्यस्तु विशेष इति भावः । वा चित्त्वभेदेन व्यवहारः । आसितु-
मिच्छतीति । वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम् । आसिसिषतइत्यस्य चासितुमिच्छ-
तीति समानार्थं भवतीति भवत्यासेः सन्प्रत्ययः । आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन
आसनमिच्छति अथ परस्येति संदेहात्समानकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्य-
यो न भविष्यति । नह्यतः समुत्पद्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भावयितुं श-
क्नोतीति भावः । संगतमिच्छतीति । केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् तत्प्रत्ययोपादानं,
धातोरेव तु सन्प्रसङ्ग इत्युच्यते । अत्र च किमात्मकर्तृकं संगतमिच्छति अथ परकर्तृक-
मिति संदेहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नावधार्यते तदा न भाव्यम् । यदा तु समानकर्तृक-
त्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवितव्यमेव सना संजिगंसते वत्सो मात्रेति । कर्मेति । इ-
च्छायाः कर्मणावश्यं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्व्य-
तिरिक्तमिति गमनेनेच्छतीति सन्न भविष्यति । प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयि-
ष्यतइति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतन्नायमूलमनभिधानम् ।
इह नित्यानां शब्दानां संकीर्णप्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शास्त्रारम्भो न च

[अ.३।पा.१।आ.१]

महाभाष्यम् ।

धातोः०) २१

स्यात् । अनभिधानात् तत उत्पत्तिर्न भविष्यति । अङ्गपरिमाणार्थं तु* । अङ्गपरिमाणार्थं तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यं धातुग्रहणं कर्मग्रहणं वा । अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामीति । किं पुनरत्र ज्यायः । धातुग्रहणमेव ज्यायः । अङ्गपरिमाणं चैव विज्ञातं भवति । अपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्द्धधातुकसंज्ञापि सिद्धा भवति । यच्चाप्येतदुक्तं कर्मग्रहणात् सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे पि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति । स्वपक्षोनेन वर्णितः युक्तमिह द्रष्टव्यं किं न्याय्यं कर्मेति । एतच्चात्र युक्तम् । यत्सोपसर्गं कर्म स्यात् । ननु चोक्तम् । सोपसर्गस्य कर्मत्वे

गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रार्थं जिगमिषति बुभुक्षतइत्यादिप्रयोगोस्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन विशेषणीपादानेनेत्यर्थः । 'अङ्गपरिमाणार्थं' त्विति । इच्छायां वेत्येतावत्युच्यमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतिराचिष्यते तथापि प्राचिकीर्षदित्यादौ सोपसर्गस्याङ्गत्वं स्यात् । यदा तु साक्षात् प्रकृतिर्विशिष्टा निर्दिश्यते तदाङ्गपरिमाणं ज्ञायते । अन्यतरदिति । त्रितये प्रत्याख्याते अन्यतममिति वक्तव्ये समानकर्तृग्रहणं न कर्तव्यमेव गौरवप्रसङ्गादिति मत्वान्यतरदित्युक्तम् । धातुग्रहणमेवेति । कार्यान्तरस्यापि संपादनादित्यर्थः । धातुशब्दोच्चारणेन धातोर्विहितस्यार्द्धधातुकसंज्ञोक्ता । तथा च पूर्वसूत्रद्वयविहितस्य सनस्तदभावाज्जुगुत्सतइत्यादाविडभावः । एतत्सूत्रविहितस्य तु सन आर्द्धधातुकत्वाच्छिष्यिषतइत्यादाविड्गुणौ भवतः । नन्विको भूलिति किञ्चमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थं सन आर्द्धधातुकसंज्ञाज्ञापकं भविष्यति । नैतदस्ति । सामान्येन ज्ञापके व्याख्यायमाने सर्वत्र सनः प्रसङ्गः । विशेषविषये त्विगन्तप्रकृतेरेव स्यादिति धातुग्रहणं कर्तव्यम् । स्वपक्ष इति । यद्यपि सर्व एव स्वपक्षं वर्णयति । तथापि परपक्षदूषणाभिनिवेशादयुक्तोपि स्वपक्षो वर्णित इत्युक्तं भवति । युक्तमिति । यदेव न्याय्यं तदेव ग्राह्यम् । न तु दुरभिनिवेशः कार्य इत्यर्थः । यत्सोपसर्गमिति । धातूपसर्गसंघातेन हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः । विशिष्टैव च क्रिया साधनेन निर्वर्त्यते न तूत्पन्ना सती विशेषणेनान्यत उत्पन्नेनाभिसंबध्यते । तत्र यद्यपि धातुर्वाचक उपसर्गस्तु द्योतकः तथाप्यसति धातुग्रहणे वाचकद्योतकविभागस्य शब्देनेहानङ्गीकृतत्वात् संघातादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः । उपपदमतिङित्यत्र च साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि इत्युत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योक्तमि-

२२ धातोः०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ. १]

धात्वधिकारेऽपि सनो ऽविधानमकर्मकत्वादिति । नैष दोषः । कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी कर्मणो धातोरिति । किं तर्ह्यवयवयोगे एषा षष्ठी कर्मणो यो धातुरवयव इति । यद्यवयवयोगा षष्ठी । केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति । एषोपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्वजपि कर्तव्यः । महान्तं पुत्रमिच्छतीति कर्मणो यत्सुबन्तमवयव इति । न कर्तव्यः । असामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः * । वावचनं चानर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन । तुमुनन्ताद्वातस्य च लुग्वचनम् * । तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्यः तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्यः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षतीति । लिङुत्तमाद्वा * । लिङुत्त-

त्यविरोधः । अथ वा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे इषिकर्मत्वमिह विशिष्टाया एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेण संबन्धे धातुग्रहणे ऽसति सोपसर्गात्सन उत्पत्तिप्रसङ्ग एव । किं तर्हीति । व्यतिग्रहणाय षष्ठीपक्ष आश्रीयते पञ्चम्यां हि सत्यामनुपसर्गादेवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात् । षष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति । एषोपीति । प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनोवयवः सन् प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः । काममिति । इच्छेत्यर्थः । इच्छाया व्याघाताभावादित्यर्थः । असामर्थ्यादिति । सुबन्तात् क्वज्विधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषो पस्थानादिति भावः । सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन् उत्पत्तिः । अथ वा धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभावः । वावचनानर्थक्यं चेति । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद् व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद् बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः । न च संज्ञाया इति । अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात् । तुमुनन्तादिति लघुत्वं लक्षणं भवतीति भावः । वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पक्षे तदीये ऽर्थे सन्प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययार्थनिर्देशायावश्यं कर्तव्यम् । अत्र चोदयन्ति । तुमुनन्तस्य पदत्वात्तुमुनो लुकि कृते जिघांसतीत्यादौ नलो-

[अ.३।पा.१।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(धातोः०)

२३

माद्वः सन्वक्तव्यः । तस्य च लिङो लुक् वक्तव्यः । कुर्यामितीच्छति
चिकीर्षति । आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् * । आशङ्कायामचेत-
नेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मा लुलुठिषते । कूलं पिपतिषति । किं
पुनः कारणं न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति । कूलं
चाचेतनम् । अचेतनग्रहणेन नार्थः । आशङ्कायामित्येव । इदमपि सिद्धं
भवति श्वा मुमूर्षतीति । न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृ-
त्तित उपलब्धिः * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तुल्यकारण-
त्वात् । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने । किं
कारणम् । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योप्यसौ कटं चि-
कीर्षुर्भवति नासावाधोषयति कटं करिष्यामीति । किं तर्हि सन्नद्धं
रज्जुकीलपूलपाणिं दृष्ट्वा तंत इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो
लोष्टाः शीर्यन्ते भिदा उपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति । श्वानः
खल्वपि मुमूर्षवः एकान्तशीलाः शूनाक्षाश्च भवन्ति । उपमानाद्वा
सिद्धम् * । उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । लुलुठिषत इव लुलुठिष-
ते । पिपतिषति इव पिपतिषति । न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति ।

पादोनि प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः । तुमुनो लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वान्नलोपादीनि न
भविष्यन्तीति । एतस्मिंस्तु सूत्रन्यासे धातोरिति सनो विधानाभावादार्द्धधातुकसंज्ञा न
प्राप्नोतीति इको भूलिति किञ्चविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये । आसङ्कासंभा-
वना तद्विशिष्टार्थाभिधायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः । लुलुठिषत इति । रुठ लुठ प्रती-
घात इति द्युतादिषु पठ्यते । वर्तमानसामीप्येति लट्प्रत्ययः । श्वा मुमूर्षतीति । शन-
श्चेतन्ये ऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्वाध्याद्यभिभवे ऽपि तिर्यक्तागमर्तुमिच्छा नास्ति । न चे-
ति । कार्येणैच्छानुमीयतइतीच्छानुमानकारणं कार्यं लिङ्गं तुल्यमिति वास्तवसदसत्त्वा-
नपेक्षलोकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः । उपमानादिति । य
दिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति । यच्चास्ति, न तदिच्छायाः कार्यमिति मत्वा
परिहारान्तरोपन्यासः । न वै तिङन्तेनेति । तिङन्लार्थेनेत्यर्थः । क्रियायाः साध्यैकस्व-
भावत्वादनियन्त्ररूपत्वादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं
तदिति परामर्शाभावादिति भावः । इवशब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते । रोदितीव
गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति । परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति । क्रिया च
सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वासंभवस्तस्याम् । तदुक्तम् । येनैव हेतुना हंसः पततीत्य-

२४ (धातोः०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.१]

एवं तर्हि इच्छेवेच्छा । सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात्* । अथ वा सर्वं चेतनावत् एवं ह्याह कंसकाः सर्पन्ति शिरीषोयं स्वपिति सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति । आस्कन्दकपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दति । अयस्कान्तमयः संक्रामति । ऋषिः पठति । शृणोत ग्रावाणः । इमे इषयो बहवः पठ्यन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्यायमर्थे सन् विधीयतइति । इषेः श्छत्वभाविनः । यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेष्टया अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निपात्यते । कस्य चैतन्निपात्यते । कान्तिकर्मणः । अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किंकर्म । इषेरुमे कर्मणी । यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति । ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी न प्राप्नुतः । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म । इषेर्गमिः कर्म । एवमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति । परसाधन उत्पद्यमानेन लेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुमे क-

भिधीयते । आतो तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यतइति ॥ भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यान्नास्ति भुङ्क्त इव गच्छतीति । एवं तर्हीति । इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं ततश्चेच्छासदृशेपि व्यापारे सन् भवति । गौणसुख्यन्यायश्च कचिल्लक्ष्यापेक्षया नाङ्गीक्रियते । सर्वस्य वेति । अप्रत्याक्षैतदर्शनेति भावः । ऋषिरिति । वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलब्धात्सर्वचेतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः । इमइति । शस्त्राश्वन्विकारणास्त्रय इत्यर्थः । तत्रेति । इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते । छत्वभाविन इति । इच्छेति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । छत्वं तु लक्षणेनैव सिद्धं तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः । यद्येवमिति । अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः । एवं तर्हीति । अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः । कान्तिकर्मण इति । कान्तिः कामाभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः । अन्विच्छतीत्यस्य गविषयतीत्यर्थः न तु कामयतइति सन्न भवति । अथेहेति । क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्क्रमणादिकामस्य गमनमात्रेणासंभवादन्त्यस्य चोभयेणासंभवात् प्रश्नः । इषेरुमे इति । यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येपि क्रिययोभयमोप्सितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गमनमित्यर्थः । यद्येवमिति । इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावादिति भावः । परसाधन इति । परस्येषेः साधनं यत्कर्म तत्र लकार उत्पद्यते । तच्च गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थः । एवं तर्हीति । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्षयोः कर्मणोरिकेन शब्देनाभिधानासंभवात्

[अ. ३। पा. १। आ१.]

महाभाष्यम् ।

(धातोः०) २५

मङ्गी । अथ सन्नन्तात्सना भवितव्यम् । चिकीर्षितुमिच्छति जि-
ह्वीर्षितुमिच्छतीति न भवितव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः श-
ब्दप्रयोगः । अर्थं प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैके नोक्त-
त्वात्सन्तार्थस्याऽपरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग
इति । न तर्हीदानीमिदं भवति । एषितुमिच्छति एषिषिषतीति ।
अस्त्यत्र विशेषः । एकस्यात्र द्वेषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्य-
यः । अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । इहापि तर्हीकस्ये-
षेः करोतिविशिष्ट इषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य
बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं
भवति । चिकीर्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । त-
स्मात्सन्नन्तात्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता इषि सन इ-
ति वक्तव्यम् । भवति हि जुगुप्सिषते भीमांसिषते इति । शैषिका-
न्मतुबर्हीयाच्छैषिको मतुबर्हीकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न स-
निष्यते ॥१॥ इति ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् घासस्यैवाभिधानं लकारेण भवति । इषिक्रियायाश्चाख्यातवाच्य-
त्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तेरभिहितवच्चकासनात् गम्भि-
क्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थी न भवतः । अथेति । प्रयोगादर्शनात्तच्चषसङ्गावाच्च पृच्छति ।
न भवितव्यमिति । एकत्वादित्च्छायाः तस्याश्च पूर्वोत्पन्ने नाभिहितत्वात् परः सन्न भव-
तोत्वर्थः । न तर्हीति । इषिषैव धातुनेच्छाया अभिधानात् सन्न प्राप्नोतीति भावः ।
एकस्येति । इच्छतीत्यत्र य इषिस्तस्यैषितुमित्येतत्पदवाच्य इषिः कर्मेत्यर्थः । तथा हि
कश्चिदालस्याद्युपहतो ऽध्ययनादिविषयामिच्छामिवेच्छति । सर्वकालइति । समानक-
र्तृकेषु तुमुनित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात् । शैषिकादिति । सन्प्रसङ्गेनाभ्यो-
प्यनिष्टप्रत्ययो निवार्यते । प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः आकृतिपक्षे तु स-
क्तलक्षणप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तेः प्राक्तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसंभवात्तदन्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति
न्यायानुवादीयं संपद्यते । तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न भवति । शालायां भवः शा-
लीयो घटः तत्र भवसुदकमिति पुनश्चो न भवति । विरूपस्तु भवति । अहिच्छत्रे भव
आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीयः । तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः सोऽस्यास्तीति पुन
ष्ठन्न भवति । विरूपस्तु भवति । दण्डिमती सेनेति । सन्नन्तान्न सनिष्यतइति । सरूप इत्य-
पेक्ष्यते सारूप्येण चात्रसादृश्यं लभ्यते तच्चार्यद्वारकमिति इच्छासन्नन्तादित्यर्थो लभ्यते ॥

२६ (सुपत्रा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

इति श्रीमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाङ्गिकम् ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ किमर्थंश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदातो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । विशेषणार्थं स्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अस्य चौ क्यचि चेति । क्य इति ह्युच्यमाने अपि काकः श्येनायते अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति । तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकस्यग्रहणं नेत्येवमेतस्य न भविष्यति । सामान्यग्रहणाविघातार्थं स्तर्हि । क्व च सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । नः क्यइति । अथात्मग्रहणं किमर्थम् । आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छायां सा भूत् । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । क्रियमाणे ऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । इच्छेत्यकारो भावे । स यद्येवात्मन इच्छति । अथापि परस्य । आत्मन एवेच्छासौ भवति । नैष दोषः । नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते । किं तर्हि । सुबन्तमभिसंबध्यते । आत्मनो यत्सुबन्तमिति । यद्यात्मग्रहणं क्रियते । क्वन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । तस्मान्नार्थं आत्मग्रहणेन । कस्मान्न भवति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । असामर्थ्यात् । क-

इति जैय्यटपुत्रकौय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य

प्रथमपादे प्रथममाङ्गिकम् ॥

सुप आत्मनः । किमर्थं इति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह । चित्त इति । प्रत्ययस्वरेणैवेति । यद्यप्यत्र धातुस्वरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति । पञ्चात्मतिशिष्टो धातुस्वर इति क्रमः । तदनुबन्धकोति । स एव यस्यानुबन्धः तस्य ग्रहणम् । यस्य तु स चान्यस्य तस्य न ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाश्रीयते । आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति शेषषष्ठ्या समासः न तु कर्तृषष्ठ्या । सुबन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया संबन्धः न तु साक्षात्तेनायमर्थः । आत्मनः सुबन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्यादिति । एवं परेच्छायामिति व्याख्येयम् । आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । नात्मग्रहणेनेति । आत्मग्रहणोपादानसा-

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(सुपञ्चा०)

२७

यमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति । मात्वा वृका अघायवो विदन् । अस्यत्र विशेषः । अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंसाः । कश्चात्मनो ऽघमेषितुमर्हति । अतोन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि छन्दस्यघशब्दात् परेच्छायां क्वज् भवति । एवं भाषायामपि प्राप्नोति अघमिच्छतीति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यघशब्दात् छन्दसि परेच्छायां क्वजिति । यदयमाह अश्वाघस्यादिति क्वचि प्रकृते इत्यबाधनार्थमाकारं शास्ति । अथ सुबग्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्वइति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद् धातोर्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । धातोः सन्विधीयते स बाधको भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति न सावकाशाः । सावकाशश्च सन् । कोवकाशः । परेच्छा । न परेच्छायां सना भवितव्यम् । किं कारणम् । समानकर्तृकादित्युच्यते यावच्चेहात्मग्रहणं तावच्च तत्र समानकर्तृकग्रहणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्माभूदिति । महान्तं पुत्रमिच्छति । न वा

मर्थात् । नह्यो पितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराभावादित्येष्टाया विशेषणस्य निष्फलत्वात् । कश्चात्मन इति । अघं व्यसनं दुःखमुच्यते । तच्चात्मनो न कश्चिदिच्छतीत्यर्थः । यदयमिति । न च तदाचारक्यजर्थम् । छन्दस्यघशब्दादाचारे क्वचः प्रयोगाभावादिति भावः । महान्तं पुत्रमिच्छति । यद्यत्र सुबन्तसमुदायात् परः क्वचः प्रत्ययः

२८ (सुपञ्चा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

भवति महापुत्त्रीयतीति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महान् पुत्त्रो
महापुत्तः महापुत्त्रमिच्छति महापुत्त्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भ-
वति महान्तं पुत्त्रमिच्छतीति । तदा न भवितव्यम् । तदा च प्रा-
प्नोति । तदा मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि सुब्रह्मणे कस्मादेवा-
त्र न भवति । सुब्रह्मन् ह्येतद् भवति वाक्यम् । नैतत् सुब्रह्मन् । क-
थम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । अथ यदत्र सुब-
्रह्मन् तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति । समानाधिकरणानां सर्वत्रावृत्ति-
रयोगादेकेन । समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति । क्व सर्व-
त्र । समासविधौ प्रत्ययविधौ च । समासविधौ तावत् । ऋद्धस्य रा-
ज्ञः पुरुषः महत्कष्टं श्रित इति । प्रत्ययविधौ । ऋद्धस्योपगोरपत्यं स-
हान्तं पुत्त्रमिच्छतीति । किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्व-
त्र वृत्तिर्न भवतीति । अयोगादेकेन । न ह्यत्र एकेन पदेन योगो भ-
वति । इह तावत् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति षष्ठान्तस्य सुब्रह्मन्तेन सा-
मर्थ्ये सति समासो विधीयते । यच्चात्र षष्ठान्तं न तस्य सुब्रह्मन्तेन-
सामर्थ्यम् । यस्य च सामर्थ्यं न तत् षष्ठान्तं, वाक्यं तत् । ऋद्धस्यो-
पगोरपत्यमिति षष्ठीसमर्थादप्रत्ययेन योगे प्रत्ययो विधीयते यच्चात्र
षष्ठान्तं समर्थं न तस्यापत्येन योगः । यस्य चापत्येन योगो न तत्
षष्ठीसमर्थम् । वाक्यं तत् । समानाधिकरणानामित्युच्यते । अथ क-
थं व्यधिकरणानां राज्ञः पुत्त्रमिच्छतीति । एवं तर्हि इदं पठितव्यं
सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति । द्वितीयानुपपत्तिस्तु । द्वि-
तीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्त्रमिच्छतीति । किं कारणम् । न पु-
त्त्र इषिकर्म । यदि पुत्त्रो नेषिकर्म न चावश्यं द्वितीयैव किं तर्हि
सर्वा अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः । महता पुत्त्रेण कृतं मह-
ते पुत्त्राय देहि महतः पुत्त्रात् आनय महतः पुत्त्रस्य स्वं महति पुत्त्रे

स्यात् तदा प्रत्ययार्थाभिधाने पदद्वयस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासभावादुत्तरपदनिबन्ध-
नमात्रं न स्यात् । समानाधिकरणानामिति । समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन
पदेनायोगात्समुदायेनैव योगाद् वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । सगुणस्य हि पुत्त्रस्येऽपिणा संबन्धो
न केवलस्येति भावः । द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति । यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थं स्वेऽपि सं-

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(सुप्रश्ना०)

२६

निधेहीति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न पुत्र इषिकर्मेति । पुत्र एवेषि-
कर्म । तत्सामानाधिकरणान्महतोपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति ।
वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशे-
षणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् । यदि तर्हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृ-
त्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति उच्यते । मुण्डयति माणवकमत्र
वृत्तिर्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यमुण्डादीनामिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि व-
क्तव्यम् । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्य-
ते । अमुण्डादीनामिति न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भव-
ति । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । अगमकत्वात् । इह समानार्थेन
वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते
प्रत्ययान्तं पुत्रमिच्छतीति । नासौ जातु चित्प्रत्ययान्तेन गम्य-
ते महान्तं पुत्रीयतीति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः अगमकत्वादिति । न ब्रू-
मः अपशब्दः स्यादिति । यत्र च गमकत्वं भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा
मुण्डयति माणवकमिति । अथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भ-
वन्ति । भावः कर्ता च । अयं कर्म । नास्ति कर्म । ननु चायमिषिः
सकर्मकः । यस्यायमर्थे क्यज्विधीयते । अभिहितं तत्कर्मन्तर्भूतं धा-
त्वर्थः संपन्नः । न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् ।

बन्धो नेष्यते तदा कमत्वाभावात् केवलात् प्रातिपदिकाद् द्वितीया न प्राप्नोति । नापि
समुदायात्तस्याप्रातिपदिकत्वाद् गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात् । तस्यैवैषिततमत्वाद्
गुणानां चेष्टाप्रकर्षाभावात् । स्वयमकर्मत्वेऽपि तत्सामानाधिकरणनिबन्धना विभक्तिरि-
त्यर्थः । सविशेषणानामिति । एकस्यै कदा व्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादिति भावः । अ-
गमकत्वादिति । लौकिके प्रयोगे ऽनुमानादपि गाव्यादिभ्यो गवाद्यर्थं प्रतिपत्तिवत् म-
हान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः ।
सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते न त्वप्रयुक्तापूर्वशब्दव्युत्पादना-
य । न ब्रूम इति । अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च अयं त्वप्रयुक्तत्वा-
दपशब्दव्यपदेशस्यापि न भाजन मित्यर्थः । भावकर्ता चेति । कर्माभावप्रतिपादनपर-
मेतत् । अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव । भावस्य च लकाराद्युत्पत्ति-
निमित्ततया साधनव्यपदेशः । अभिहितमिति । ततश्च जीवतीत्यादिवदिच्छाक्यजन्त-
स्याकर्मकत्वात्कर्मणि लाद्यभावः । न चेदानीमिति । नियतविषयाया इच्छायाः क्यज-

३० (सुपञ्चा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति । अपुञ्चं पुत्त्रमिवाचरति पुत्त्रीयति माणवकमिति । अस्यत्र विशेषः । द्वेष्ट्यत्र कर्मणी । उपमानकर्म्मोपमेयकर्म च उपमानकर्मान्तभूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा । अपि काकः श्येनायतइति । अत्र द्वौ कर्तारौ । उपमानकर्ता उपमेयकर्ता च । उपमानकर्तान्तभूतः उपमेयकर्त्रा सकर्तृको भवति । अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यं कर्म विशेषकर्म च । सामान्यं कर्मान्तभूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति । ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणमसामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नैष दोषः । नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते । यदा चोभौ करोतियुक्तौ भवतः न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा । बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः । माणवकं मुण्डमिच्छतीति । नोभाविषियुक्ताविति । न कर्तव्यः । उभावत्रेषियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । कथम् । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति

न्तेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वन्तरविषयीकरणाभावादिति भावः । कथं तर्हीति । अत्रापि पुत्रपुत्रकर्मणोस्तान्तर्भाव इति प्रश्नः । द्वे इति । वाक्य एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षितमित्यर्थः । मुण्डयतीति । मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावादिति भावः । अत्राप्येति । अन्तो धातुर्द्रव्यमात्रमन्तर्भावयितुं शक्नोति न तु विशेषणं माणवकादिकमिति भावः । ननु चेति । यद्यप्ये तच्चोदितं च परिहृतं च तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुपन्यासः । नात्रोभाविति । मौण्ड्यमेव करोतियुक्तमिति मौण्ड्यद्रुतोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डयतीति णिजुत्पद्यतइत्यर्थः । मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव तत्सामानाधिकरण्यात्तु द्वितीयस्माद् द्वितीयोत्पत्तिः । गुणप्रधानभावश्च विवक्षावशादनियत इति माणवकादयो मौण्ड्याधारविशेषप्रतिपक्ष्यर्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्तीत्यर्थः । मुण्डयतेश्च क्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्वमिति माणवकं मुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । तद्यथेति । बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेन करोति तं च मुण्डं करोतीति युगपदुभयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते मुण्डयति बलीवर्दमिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । कामन्तर्हीति । अत्रापि मौण्ड्यमेवेत्येते माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः । उभावत्रेति । माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(सुपआ०)

३१

माणवकस्थमसौ मौण्डमिच्छति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति मुण्ड-
यति माणवकमिति । अत्रापि ह्यभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवक-
श्च । न ह्यसौ मौण्डमात्रेण संतोषं करोति किं तर्हि माणवकस्थ-
मसौ मौण्डं निवर्तयति । एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः । गु-
णवचनाश्च सापेक्षाः । तत्र वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति । अथ
वा धातव एव मुण्डादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता
च गम्यते । अथ वा नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा
वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः । सामान्येन तदा वृत्तिर्भव-
ति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः मुण्डयति कं मा-
णवकमिति । मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्नुमिच्छति । अथ
वोक्तमेतत् । नात्र व्यापारोनुगन्तव्यः । गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति
मुण्डयति माणवकमिति । अथेह क्यचा भवितव्यम् । इष्टः पुत्रः ।

संस्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वं सापेक्षत्वादेकतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः । गुणवचना
श्चेति । वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति क्यच्प्रत्ययस्तुनिरपेक्षेभ्यः
पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भवति । नन्वय-
मपि णिज् गुणमात्रविवक्षायां सावकाशो मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्डकरणइत्य
र्यावगमात् । ततश्च द्वयविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्करोतीतिसि
द्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि मौण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव । धातवइ-
ति । सौत्रा धातवो मुण्डादयस्ते भ्यश्चुरादिवत्स्वार्थिको णिजित्यर्थः । न चैवेति । यद्य
पि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुण्डादीनां नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्य
प्रयोगादेव तदवसीयतइत्यर्थः । यथा कण्डूदयो द्विविधास्तथा मुण्डादय इति भावं ।
मुण्डविशिष्टेनेति । पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम् । अस्मिं-
स्तु यथा गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेर्गवा पूर्वं संवन्धः पश्चात्तु गीदुहिना पयसः । ए-
वं शुद्धः करोतिमौण्डेन संबध्यते मौण्डाविशिष्टन्तु माणवकेनेत्युच्यते । अनेनैव न्यायेन
माणवकं मुण्डमिच्छतीति क्यच् प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । अथवेति । व्यापारो नाश्रयणीयः ।
प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । क्यच्च गमकत्वान्न भवति । तदुक्तं हरिणा । स-
दपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम् । वाक्यवाच्यमतो व्यक्तेर्यथाभ्यासः क्रमादि-
ष्विति ॥ अथेहेति । इच्छाक्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारान्तरेणाशङ्क्यते । त-
था हि । यद्यत्र क्यञ् भवति तदेच्छामात्रस्य क्यचाभिधानादवश्यं कर्मणोभिधा-

३२ (काम्यञ्च) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

दृश्यते पुत्रः । के चित्तावदाहुः । न भवितव्यमिति । किं कारणम् ।
स्वशब्देनोक्तत्वात् । अपरआहुः । भवितव्यमिति । किं कारणम् । धा-
त्वर्थेयं क्यज्विधीयते । स च धात्वर्थः केन चिदेव शब्देन निर्देष्टव्य
इति । इहभवन्तस्तावदाहुः । न भवितव्यमिति । किं कारणम् ।
समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन
गम्यते । इष्टः पुत्रः दृश्यते पुत्र इति । नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन
गम्यते । न गम्यते । क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः * । क्यचिमान्ता-
व्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् । इदमिच्छति । किमि-
च्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छतीति । गोसमानाक्षरनान्तादित्ये-
के वक्तव्यमित्याहुः । गामिच्छति गव्यति । समानाक्षर । घटीयति
दधीयति मधूयति कर्त्रीयति । नान्तात् । राजीयति तक्षीयति ॥

काम्यञ्च ॥ ६ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो
भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरेणा-
प्येतत्सिद्धम् । ककारस्य तर्हीतसंज्ञापरिचरणार्थं आदितश्चकारः क-
र्तव्यः । अत उत्तरं पठति । काम्यचश्चित्करणानर्थक्यं कस्येदृथाभा-
वात्* । काम्यचश्चित्करणमनर्थकं ककारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति ।
इदृथाभावात् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लो-

नाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । यथा पुत्नीयतीति कर्त्रभिधानायतिपा । स्वश-
ब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरणस्यापुत्र इत्यनेन निर्भुक्तेष्विक्रियापेक्षकर्मभावस्या-
र्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः । अयमर्थः । यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रति-
पिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि । न तु क्यजन्तः । तस्याकर्म-
कत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् । स च धात्वर्थ इति । इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वं दर्शि-
यितुं वाक्यमुपादेयम् । तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये तूत्पत्ते
ऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति । नासौ जातु चिदिति । प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्म-
णि प्रत्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । गोसमानाक्षरेति । अकारादयो दश समानाः । तत्र
लवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवादकारान्तस्य च सप्तानां ग्रहणम् । अस्मिंस्तु न्यासेऽव्या-
प्तिः । वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । भाष्यकारेण तु मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासि ।

काम्यञ्च । आदित इति । अन्ते ऽपि कृत आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते ।
तथा हि । यदादौ क्रियते तदा ककारस्यानादित्वादित्संज्ञा न भवति । एवमन्ते ऽपि क

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् । (उप० कर्तुः०) ३३

प एवेत्कार्यम् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा स्यादुपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात् । उपदेशो ऽनर्थकः स्यात् । इदमस्ति कार्यमग्निचित्काम्यति । कितौति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपयट्काम्यति । कितौति संप्रसारणं यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरव्यक्तितं विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहितः । अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । क्रियतेन्यास एव द्विचकारो निर्देशः सुप आत्मनः क्यच्च्काम्यचेति । अथ वा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति । न चात्र संप्रसारणं दृश्यते ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥ अधिकरणाच्च* । अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कुटीयति प्रासादे । प्रासादीयति कुव्याम् ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात् । पयायते । इह न स्यात् । अपि काकः श्येनायते । नैतदस्ति । प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः । यत्र च सकारं पश्यसीति । तद्यथा । कश्चिदुक्तो

तश्चित्कार्यं ऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते । चिदेवायं व्यपदेष्टव्यः । न त्वनुबन्धान्तरेण किदिति । यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु सुबन्तादिहितः । अथापीति । यदा यजादिभिः किञ्च विशेष्यते कार्यित्वे नैव यजादयो निर्दिश्यन्तइति भावः । अथवेति । विजुपे छन्दसोति विचच्छन्दसि विधानात् । इह वाक्काम्यतीति संप्रसारणं कित्कार्यमस्ति तस्मात् पूर्वः परिहार आश्रयणीयः धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ।

उपमाना । कुट्यामिति । उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षायामेतप्रयोगासंभवात् वार्तिकारम्भः ।

कर्तुः क्यङ् । सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानप्रष्ठो सकारेण कर्तुर्विशेषणान्तदन्तविधिसंज्ञावाद् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः सलोपसन्नियोगेनेति । एकवाक्यतासंनियो-

३४ (भृशा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय । स ग्रामे भैक्षं चरति यदि च देव-
दत्तं पश्यति तमप्यानयति । स लोपो वा* । सलोपो वेति वक्तव्य-
म् । पयायते । पयस्यते । ओजसोप्सरसोनित्यम्* । ओजसोप्सर-
सो नित्यं सलोपो वक्तव्यः । ओजायमानं यो ऽहिं जघान । अप्सरा-
यते । अपर आह । सलोपोप्सरस एव । ओजस्यतद्वत्येव भवितव्य-
म् । कथमोजायमानं यो ऽहिं जघानेति । छान्दसत्वात्सिद्धम् । आ-
चारवगल्भक्लीबहोडभ्यः क्तिञ्चा* । आचारेवगल्भक्लीबहोडभ्यः क्तिञ्चा
वक्तव्यः । अवगल्भते । अवगल्भायते । विक्लीबते । विक्लीबायते । विहो-
डते । विहोडायते । किं प्रयोजनम् । क्रियावचनता यथा गम्येत । नैतद-
स्ति प्रयोजनम् । धातव एवावगल्भादयः । न चैव ह्यर्था आदिष्यन्ते
क्रियावचनता च गम्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगल्भा विक्ली-
वा विहोडा । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । मा भूदेवम् ।
गुरोश्च हल इत्येवंभविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवगल्भांचक्रं
विक्लीवांचक्रं । विहोडांचक्रं । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीत्याम् प्रत्य-
यो यथा स्यात् । अपर आह । सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्तिञ्चा वक्त-
व्यः । अश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम् । न तर्हि इदानीं गल्भाद्यनुक्रम-
णं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । आत्मनेपदार्थाननुबन्धा-
नासंक्ष्यामीति । गल्भ क्लीब होड ।

भृशादिभ्यो भृश्चैर्लोपश्च हलः ॥१२॥ हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ्
विधीयते । तेन यच्चैव हलो लोपः तच्चैव प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधान-

गार्थं च चशब्दं मत्वा चोद्यते । वाक्यभेदमन्वाचये च चशब्दमाश्रित्य परिहारः । अपर
आहेति । मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः न त्वयं स्थितः पक्षइत्याहुः । क्रियावचनतेति ।
आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितो धातुपाठे हिपाठात्तेषां क्रियावचनता सिद्धैव ।
न चैव होति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचारक्रियावृत्तित्वस्या सिद्धत्वादित्यर्थः । अश्वती-
ति । प्रातिपदिकादेवायं क्तिञ्चिधीयते न सुबन्तात्तेन पदत्वाभावादतो गुणइति पररूपत्वं
भवति । एतच्च सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनात्तदर्थम् । आत्मनेपदा-
र्थानिति । वाक्ये ऽकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायते इति भावः ।

भृशादिभ्यो । हल इति । हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ् लोपा-
भ्यां भवितव्यमित्यर्थः । प्रधानशिष्ट इति । वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ् विधा-

शिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टो हलो लोपः । यत्र च हलं पश्यसीति । भृशा-
दिष्वभूततद्भावग्रहणम्* । भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह
माभूत् । क्व दिवा भृशा भवन्तीति । चित्रप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे
क्यङ्वचनात्* । चित्रप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । भवत्यर्थेक्य
ङ्वचनात् । भवत्यर्थे क्यङ्विधीयते । भवति योगे चित्रविधानम्* ।
भवतिना योगे चित्रविधीयते । तत्र चित्रनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ्
न भविष्यति । डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति । पटपटायते । डाजपि हि
भवतिना योगे विधीयते । भविष्यत्यर्थे क्यष् विधीयते । डाचि वचनप्रा-
माण्यात्* । डाचि वचनप्रामाण्याद्भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् ।
लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति । इह किं चिदक्रियमाणं चोच्यते ।
किं चिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते । सूत्रभेदः कृतो भवति । यथान्या-
समेवास्तु । ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्ती-
ति । नञ्चिद्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिव-
युक्तं वा यत् किं चिदिह दृश्यते ततः अन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञा-
यते तथा ह्यर्थो गम्यते । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानी-
यते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यच्चेरिति प्रतिषे-
धादन्यस्मिन्नच्यन्ते चित्रसदृशे कार्यं विज्ञायते । किं चान्यदतो ऽच्य-
न्तं चित्रसदृशम् । अभूततद्भावः । इह काश्चित्पुत्रतयः सोपसर्गाः प-
ठ्यन्ते । अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस् । तत्र विचार्यते । भृ-
शादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वाच्यात् । अभिभवतौ सुभवतौ उद्भव-
तौ दुर्भवताविति । प्रकृत्यर्थविशेषणं वा । अभिमनस्शब्दात् सुम-

य हलन्तानां लोपो विधीयतइत्यर्थः । अन्यथाऽनर्थकः पाठः स्याद् हलन्तानाम् । क्व दि-
वा भृशा भवन्तीति । ये रात्रौ भृशा आलोकास्ते दिवसे क्वप्रदेशे भवन्तीत्यर्थः । अत्रा-
भूततद्भावाभावः । चिद्वनोक्तत्वादिति । चिद्वसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः । डाचि वचनप्रामा-
ण्यादिति । अप्रयुक्तएव भवतौ भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्याद् डाचं विधाय भवत्य-
र्थे क्यष् विधीयतइतित्यर्थः । यथान्यासमिति । अच्चेरिति पर्युदासाश्रयेण दोषद्वयस्या-
पि परिहारं इत्यर्थः । इह काश्चिदिति । यदा मनः शब्देनासमस्ता एव सूक्ष्मदुर्भय इति
पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते भवन्ति । मनःशब्दश्चावृत्तिविषये तद्वति वर्तते । मनस्वी
सुष्ठु भवति । उद्भवति दुष्टु भवति । आभिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थे क्यङ्विधिः । अन्ये त्वाहः

३६ (भृशा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

नस्यद्वात् उन्मनस्यद्वात् दुर्मनस्यद्वादिति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणं न भवितव्यम् । यावता प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते । यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठारन् । नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम् । एवं हि विशिष्टे प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम् । न चेदेवम् । जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः । भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः * । भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषो भवति । अभिमनायते । तिङ्ङितिङ्ङिति निघातः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् । सोपसर्गादिति चेदटि दोषः * । सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति । अत्यल्पमिदमुच्यते । अट्थ्यपद्विर्वचनेषु * । अट्थ्यपद्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम् । अटि उदाहृतम् । ल्यपि । सुमनाय्य । द्विर्वचने । अभिमिमनायिषते । नैष दोषः । अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या । असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भ-

प्रात्यर्थस्यात्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः क्यङन्तस्य भवति । यदा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः क्रियते । प्राक् प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेवावयवाः पूर्वभूताः पठ्यन्तइत्यर्थः । निघात इति । मनःशब्दात् क्यङि कृते मनायतइत्यस्य तिङन्तस्य पदस्यातिङन्तात् स्वादेः पदादुत्तरत्वात् प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायतइत्यादि तिङन्तं रूपं पठ्यतइति तद्व्यतिरिक्तपदान्तराभावान्निघाताभावः । उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावात्ततः पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः । क्यङन्ते च तस्यानुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावात्समासाभावात्प्रसङ्गः । क्यङन्ताच्च सनि कृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः । अवश्यमिति । ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते सामान्यतो दृष्टाच्चानुमानात् क्रियाविशेषस्य द्योतकः संशब्दः । तथा च वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति । उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरावयवे तु संग्रामशब्देभ्युपगम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात् । तत्रग्रामयुद्धइत्येव वक्तव्यम् संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते । यथा इक् स्मरणे इङ्ङध्यने इत्यनयोः अधिः नियमार्थस्तु संग्रामेतिपाठः । नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तावुपसर्गः पृथक् क्रियते । अतोधातो तेवामन्तर्भावादयथेष्टमडादिसिद्धिः । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधादभूततद्भावादिषयत्वं नाश्रियते । असंग्रामयतेति । संग्रामयतिरनुदात्तेद् बोद्धव्यः ।

[अ. ३।प. १।आ. २।]

महाभाष्यम् ।

(लोहिता०)

३७

विध्यति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति । यदि नियमः क्रियते । स्वरो न सिध्यति । एवं तर्हि भृशादिषु उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि । यदि पराङ्गवद्भावं उच्यते । अटल्यवद्विर्वचनानि न सिध्यन्ति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवं च कृत्वास्तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति । ननु चोक्तं भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष इति । स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् । अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः । क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्य आङ्प्रयोगो न प्राप्नोति । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा । अपि काकः श्यनायते इत्यत्र क्यङोक्तत्वादाचारार्थस्य आङ्प्रयोगो न भवति । अस्यत्र विशेषः । एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्पद्यते । इह पुनरनेकेन तत्र मनायत इत्युक्ते संदेहः स्यात् । अभिभवतौ सुभवतौ दुर्भवतौ उद्भवताविति । तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते । यत्र तर्ह्येकेन उत्पुच्छयते । अत्राप्यनेकेन । पुच्छादुदसने पुच्छाद्वासने पुच्छात्पर्यसने चेति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥ किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । क्ङितिचेतिगुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते । लोहितादीनि प्रातिपदिकानि । सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । नः क्ये इति । नायं नान्ताद्विधीयते । इह तर्हि यस्य हलः क्यस्य विभाषेति । नायं हलन्ताद्विधीयते । इह तर्हि आपत्यस्य च तद्धिते नाति, क्यच्याश्चेति । नायमापत्याद्विधीयते । इह तर्हि क्याच्छन्दसीति । याच्छसीत्येव तद्वक्तव्यम् । चुरण्युसुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तदक्लृद्यकार इति दीर्घत्वम् । तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते तदिहापि यथा स्यात् । लोहितायतीति । किं पुनः कारणं तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते । इह मा भूत् । उरुया धृणुयेति । यदि

लोहितादि । भुरण्यु रिति । कण्ठादियगन्तादुप्रत्ययः । उरुयेति । सुपां सुलुगिति

३८ (लोहिता०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते । पित्र्यमिति रौङ्भावो न प्राप्नोति ।
रौङ्भावो क्ङिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते । कथमसूया
वसूया च यजामहवृत्ति । असूयते रसूया । वसूयते र्वसूया । अथ वा
छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिच्छन्दसि भवति । यदि च्छान्दसत्वं हे-
तुः । नार्थः । क्ङिद्ग्रहणेनानुवर्तमानेन । कस्मान्न भवति उरुयाधु-
षण्येति । छान्दसत्वात् । अथ वास्त्वत्र दीर्घत्वं छान्दसं ऋस्वत्वं भवि-
ष्यति । तद्यथा । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय इति । अथ
किमर्थः षकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थे नार्थः । वा कथञ्च
इति । वा यादिति ह्युच्यमाने पाश्या अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । परस्मैपदमित्युच्यते । न चात्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेप-
दं पश्यामः । सामान्यग्रहणाविघातार्थं स्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणावि-
घातार्थे नार्थः । क्वाच्छन्दसीति । क्वच्छन्दसीत्येवं च तद्वक्तव्यम् ।
चुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम् । लोहितडाज्भ्यः क्यप् वचनम्* ।
लोहितडाज्भ्यः क्यप् वक्तव्यः । लोहिताय तिलोहितायते । पठप-
टायति पठपटायते । दमदमायति । दमदमायते मटमटायति म-
टमटायते । अथान्यानि लोहितादीनि । भृशादिष्वितराणि * ।
भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि । किं प्रयोजनम् । डित इति नि-
त्यमात्मनेपदं यथा स्यात् । लोहितादि ॥

द्वतीयास्थाने यादेशः । पित्र्यमिति । पितुरागतमिति पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः । यदीति ।
यदि रौङ् भाव एव निवर्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे
कृते दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिध्यति । असयेः कण्ठादियगन्तस्यासूया । व सूयते-
रिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरम् । अथ वेति । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः क्रियतइत्यर्थः । यदीति ।
अनेन ककारः प्रत्याख्यातः । इदानीं षकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते । अथ किमर्थं
इति । पाश्वेति । पाशादिभ्यो य इति समूहे यप्रत्ययः । वायादिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते ।
टापि कृतएकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्ययान्तमेतत् । नैतदस्तीति । सामान्यविहिताना-
मात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः । लोहितडाज्भ्य इति । आदिश-
ब्दप्रत्याख्यानमेतत् । अपठितसंग्रहार्थोप्यादिशब्दो न भवति तस्य वार्तिककारेण दू-
षितत्वात् ।

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(कष्टा०कर्म०) ३६

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ कष्टायेति किं निपात्यते । कष्टशब्दा-
च्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते । कष्टाय कर्मणे क्रा-
मति कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते कष्टायक्रमण इति । सत्रकक्ष-
कष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कश्चिक्कीर्षायाम् * । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहने-
भ्यः कश्चिक्कीर्षायामिति वक्तव्यम् । सत्र । सत्रायते । सत्र । क-
क्ष । कक्षायते । कक्ष । कष्ट । कष्टायते । कष्ट । कृच्छ्र । कृच्छ्रा-
यते । कृच्छ्र । गहन । गहनायते । गहन । अपर आह । सत्रादि-
भ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः । क्रमणेनार्जवे क्यङ् वक्तव्यः । तान्येवोदाहरण-
नि । सत्रादिभ्य इति किमर्थम् । कुटिलाय अनुवाकाय क्रामति ।
चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् । अजः कष्टं क्रामति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । जेदं प्रत्ययान्तनिपातनम् । किं तर्हि । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी ।
कष्टाय यत् प्रातिपदिकं कष्टार्थं यत्प्रातिपदिकमिति । कष्टाय ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यांवर्तिचरोः ॥ १५ ॥ रोमन्य इत्युच्यते ।
कोयं रोमन्यो नाम । उद्गीर्णस्य वावगीर्णस्य वा मन्यो रोमन्यः
यदेवम् । हनुचलनइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कीटो रोमन्यं वर्त-
यतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वानभिधानात् । न वा वक्तव्यम् ।
कस्मान्न भवति कीटो रोमन्यं वर्तयतीति । अनभिधानात् । तपसः
परस्मैपदं च * । तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् । तपश्चरति तप-

कष्टाय । कष्टायेति किं निपात्यतइति । विधावनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न
लभ्यतइति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम् । सत्रेति । सत्रादयोत्र वृत्तिविषये
पापपर्यायाः । कण्ठं पापमुच्यते । कुटिलायेति । दुरध्येयत्वादनुवाकस्य नार्जवमस्तीति
भावः । अज इति । अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थः । कष्टाय यदिति । कष्टलक्षणा-
र्थं प्रतिपादानय यत् प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणार्थे क्यङ् भवतीत्यर्थः । क्रमण-
विशेषश्चानार्जवमभिधानशक्तिस्त्राभाव्यालभ्यते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादि-
भ्योति प्रसङ्गाभावः ।

कर्मणो । उद्गीर्णस्येति । मुखप्रदेशआकृष्टस्येत्यर्थः । अवगीर्णस्येति । अपानप्रदे-
शान्निःसृतस्येत्यर्थः । हनुचलन इति । हनुचलनसहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेश आकृष्टं
यच्चर्वणं तत्र यथा स्यादित्यर्थः । कीट इति । अपानप्रदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थः । अन-
भिधानादिति । रोमन्यायतइति क्यङ्क्तेन लौकिके प्रयोगे चर्वितचर्वणस्यैवाभिधानं न

४० (वा०श०सु०न०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ०३।पा०१।आ०२]

स्यति । कथं तपस्यते लोकजिगीषुरग्नेः । छान्दसत्वाद् भविष्यति । कर्मणो ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ १६ ॥ फेनाच्च * । फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते । वाष्पो ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ अटाट्टाशीकाकोटा-
पोटासोटापुष्टाप्नुष्टाग्रहणम् * । अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टा-
प्नुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा । अटायते । अट्टा । अट्टायते । शीका ।
शीकायते । कोटा । कोटायते । पोटा । पोटायते । सोटा । सोटा-
यते । पुष्टा । पुष्टायते । पुष्टा । पुष्टायते । सुदिनदुर्दिनाभ्यां च* ।
सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुदिनायते दुर्दिनायते । नौहा-
राच्च * । नौहाराच्चेति वक्तव्यम् । नौहारायते । शब्दवैर ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ कर्तृवेदनायामिति कि-
मर्थम् । इह मा भूत् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य । कर्तृवे-
दनायामित्युच्यमानेपि अत्र प्राप्नोति । किं कारणम् । कर्तुरित्तीयं
कर्तरि षष्ठी । वेदनायामिति चात्मनो भावे । स यद्येवात्मनो वे-
दयते । अथापि परस्य । कर्तृवेदनैवाप्तौ भवति । न कर्तृग्रहणेन वे-
दनाभिसंबध्यते । किं तर्हि सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते । कर्तुर्यानि सु-
खादीनीति ।

नमोवरिवश्चित्रङ्गः क्यच् ॥ १९ ॥ नमसः क्यचि द्वितीयानुपप-
त्तिः * । नमसः क्यचि द्वितीया नोपपद्यते । नमस्यति देवानिति ।
किं कारणम् । नमः शब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति । प्र-
कृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् * । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । न-
त्वर्थान्तरस्येत्यर्थः ।

सुखादिभ्यः । किं तर्हीति । वेदनायाः कर्तारमन्तरेणाभावात् कर्तृग्रहणसामर्थ्यात्
सुखादीनि विशेषन्ते । कर्तृग्रहणं च सुपां सुलुगिति षष्ठी लुका निर्दिष्टम् । ततश्च वेद-
यिता यदात्मसंबन्धीनि सुखादीनि वेदयते तदाप्रत्ययो नान्यदीयसुखादिवेदने ।

नमो वरिव । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । नमस्येति धातुं व्युत्पादयितुं निपातनमः शब्दस-
दृशशब्दान्तरावयवकल्पना क्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवार्थो नमस्यशब्दः पू-

[अ. ३। पा. १। आ. २.]

महाभाष्यम् ।

(नमोव०) ४१

मस्यतिशब्दश्चायम् । ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोक्ति तेन योगे प्राप्नोति । नैष दोषः । अर्थवतो नमः शब्दस्य ग्रहणम् । न च नमस्यतिशब्दे नमः शब्दोर्ध्वान् । अथ वोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति । क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः * । क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः । नमसः पूजायाम् । वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रङ् आश्चर्ये । भाण्डात्समाचयने । चौवरादर्जने परिधाने च । पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चेति । किं प्रयोजनम् । क्रियावचनता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति क्रियावचनाः क्यजादय इति । यदयं सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात् । यदि चात्र क्रियावचनता न स्याद् धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । किं कारणम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते । साधनं च क्रियायाः । क्रियाया अभावात्साधनाभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । पश्यति त्वाचार्यः क्रियावचनाः क्यजादय इति । ततः सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् । परसाधने तव्यदादीनामुत्पत्तिं वक्ष्यामीति । न परसाधने उत्पत्त्या भवितव्यम् । किं कारणम् । साधनइति संबन्धिः शब्दोऽयम् । संबन्धि-

जावाचो प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः । ननु चेति । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानान्निपात एवायमिति भावः । अर्थवत इति । नमस्यशब्दस्य समुदायस्यैवार्थवत्त्वादिति भावः । अथ वेति । अर्थवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थाङ्गीकारेण परिहारान्तरम् । चतुर्थ्यास्तु नमोस्तु देवेभ्य इत्यादिरवकाशः । नमस्करोमि नारायणमित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव भवति । क्यजादिष्विति । करणग्रहणस्य वेदनाग्रहणेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनम् । वरिवस इति । सपर्या सेवा । परिचर्यायामिति पाठान्तरम् । परसाधन इति । शब्दान्तराच्यायां क्रियायां यत्कर्मादिकारकं तच्च तव्यादीनां वृत्तं पश्येत्यादौ द्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद् द्रव्यवाचित्वेपि क्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः । न परसाधन इति । द्वितीयादीनां प्रातिपदिकादिधानात् तस्य च द्रव्यवचनत्वाद्वचनप्रामाण्यात् परसाधन उत्पत्तिर्भवति । तव्यादयस्तु धात्वन्तरेषु क्रियावा-

४२ (मुण्ड०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

शब्दाश्च पुनरेवमात्मका यदुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति । तद्यथा । मा-
तरि वर्ति तव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि
स्वस्मिन् पितरीति । संबन्धाच्चैतद् गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य
पितेति । एवमिहापि संबन्धादेतद् गन्तव्यम् । यस्य धातोर्धत् ।
साधनमिति । अथ वा धातव एव क्यजादयः न चैवच्छर्था आदिश्यन्ते
क्रियावचनता च गम्यते । कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं
करोति येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनास्तेनैव क्यजादयो-
पि । एवमर्थं खल्वप्याचार्यश्चिद्वयति क्वचिदर्थानादिशति । क्वचिन्नेति ।
एवमप्यर्थादेशनं कर्तव्यम् । कथमिमे अबुधा बुध्येरन्निति । अथ वा
शक्यमेवार्थादेशनमकतुम् । कथम् । करण इति वर्तते । करणं च
करोतेरर्थः । करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते । नमोवरि ॥

मुण्डमिश्रप्रलक्षलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥२१॥
इमौ हलिकली स्तः इकारान्तौ । हलिः कलिः । अस्ति हलशब्दः
कलशब्दश्चाकारान्तः । कयोरिदं ग्रहणम् । याविकारान्तौ तयोरत्वं
निपात्यते । किं प्रयोजनम् । हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रति-
षेधार्थम् * । हलिकल्योरत्वनिपातनं क्रियते सन्वद्भावो मा भूदि-
ति । अजहलद् अचकलत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपे कृते
अग्लोपिनां नेति प्रतिषेधो भविष्यति । वृद्धौ कृतायां लोपः तन्ना-
ग्लोप्यङ्गं भवति । इदमिह संप्रधार्य वृद्धिः क्रियतां लोप इति । कि-
मत्र कर्तव्यम् । परत्वाद् वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ
प्राप्नोति अकृतायामपि प्राप्नोति । वृद्धिरपि नित्या । कृतेपि लोपे प्रा-
प्नोत्यकृते पि । अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्या-

चिषु स्वसाधने सावकाशाः परसाधनेनोत्पद्यन्तइत्यर्थः । अथ वेति । अभिधानशक्ति-
स्वाभाव्यादन्तरेणाप्यर्थादेशनं विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । चित्रयतीति ।
चित्रवैचित्र्यकरणइति चौरादिकस्य रूपमनेकं मार्गमाश्रयतीत्यर्थः । क्रियासामान्य-
इति । सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपात्कश्चित् प्रत्ययः क्वचिद्विशेषे भवतीत्यर्थः । न च
वेदनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः । तयोर्विरोधाभावात् ।

मुण्डमिश्र । कयोरिदं ग्रहणमिति । किमिकारान्तयोः कृतात्वयोर्ग्रहणमुताकारा-

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(धातोः०)

४३

कृतायाम् । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । वृद्धिरप्यनित्या । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । अत्वे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाद् वृद्धिः वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते । तस्मात्सुष्ठुच्यते हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति । सुष्ठुमिश्र ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥ समभिहार इति कोयं शब्दः । समभिपूर्वाद्धरतेर्भाविषाधनो घञ् । समभिहरणं समभिहार इति । तद्यथा । भुष्याभिहारः उत्पलाभिहारः मालाभिहारः फलाभिहार इति । विषम उपन्यासः । बह्वोहीमाः सुमनसः तत्र युक्तः समभिहार इति । इह पुनरेका क्रिया । यद्यप्येका-

न्तयोरेवेति प्रश्नः । किं प्रयोजनमिति । हलि कलि इत्येव कस्मान्न क्रियत इत्यर्थः । शब्दान्तरस्य चेति । यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनिकं तस्यानित्यत्वम् । अथ वा अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्यानित्यत्वम् । अन्यस्य कृते लोप इति । अत उपधाया इत्यनेनाकारस्येत्यर्थः । ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्कथमकारस्य प्राप्नोति । नैष दोषः । प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते । पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात् । अप्राप्तौ तु पूर्वविध्यभावात् स्थानिवद्भाव एव न स्यात् । यद्यपि भिन्नलक्षणा भिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वाद्भेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितम् । तत्त्वतस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्या नित्यत्वं वक्तव्यम् । न्यायव्युत्पादनाय त्वन्यथाभिहितम् । सूत्रं चेदं प्रातिपदिकाच्चात्वर्थ इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहुः । न च तत्करोतीत्यादिना तत्रधात्वर्थनियमः क्रियते । राजानमति-क्रान्तवानत्यरराजदित्यादावपि णिचो दर्शनात् । सुष्ठुं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिजर्थं वा ।

धातोरेकाचो । इह समभिहारो नाम मूर्तस्थानेकस्यैककालस्य भवति । धातुवाच्या क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्या अनभिधानात् । साच निहत्तभेदा साधैकस्वभावत्वाद् धातुना प्रत्याख्यते । अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति । समभिहार इति कोयमिति । इतरस्तद्वृद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह । समभिपूर्वादिति । यद्यप्येकेति । सुखस्य समभि-

४४ (धातुरे०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

सामान्यक्रिया । अवयवक्रियास्तु बह्वाः । अधिश्रयणोदकासेच-
नतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः । ताः कश्चित् कात्स्न्येन करोति ।
कश्चिदकात्स्न्येन । तत्र यः कात्स्न्येन करोति स उच्यते पापच्यत-
इति । पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते इति । अथ धातुग्रहणं किम-
र्थम् । इह मा भूत् । प्राटति भृशमिति । अत उत्तरं पठति । यङि-
धौ धातुग्रहणे उक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । कर्मग्रहणात्स-
न्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चैत्कर्मविशेषकत्वादुपस-
र्गस्यानुपसर्गं कर्म । सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनी ऽवि-
धानमकर्मत्वादिति । एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङिधौ
धातुग्रहणानर्थक्यम् । सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत् क्रियास-
मभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः । सोपस-
र्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेपि यङोऽविधानमक्रिया-
समभिहारत्वादिति । अथैकाज्झलादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा
भूत् । जागर्ति भृशमीक्षते भृशमिति । एकाज्झलादिग्रहणे चोक्त-
म् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थक्यं चे-
च्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभि-
धानादिति । इहापि एकाज्झलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभि-
हारे यङ्वचनादनेकाचो हलादेर्ह्यनभिधानमिति । तच्चावश्यमन-

हारस्येहासंभवाद गौण आश्रीयते । बुद्धिगोचरानेकसकलावयवक्रियागतः पौनः पुन्येना-
नुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः । सामान्यक्रियेति । साधारणीसमूहरूपा क्रिया
धातुवाचेत्यर्थः । यथोक्तं हरिणा । गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिता-
भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ समूहश्च तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यते ततो भेदे
कालभेदस्य संभव इति ॥ अथ वा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद् गुणत्वादवयव-
त्वं तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते । तदुक्तम् । अनन्तरफलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ कात्स्न्येनेति । विजातीया व्यवहृतास्साकल्ये-
नेत्यर्थः । अथेति । धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची द्योतकस्तूपसर्गो न तु वाचक-
इत्यर्थः । प्राटतीति । धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषावगतिहेतुत्वान्ततो यदि प्र-
त्ययः स्यात् ततः सोपसर्गस्य द्विवचनं प्रसज्येत । प्रगृह्यतइति चेय्यते । सन्स्त्रोक्तं
वरिवहाप्यतिदिशति । यङिधाविति । धात्वधिकारेपीति । प्रपापच्यतइत्यादौ ।

भिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेपि द्वेकाज्भलादिग्रहणेयत्न वैका-
चो हलादेशोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं न भवति । न भवति त-
त्रोत्पत्तिः । तथा । भृशं शोभते भृशं रोचते । यत् चानेकाचो ऽह-
लादेर्वोत्पद्यमानेन यङा ऽर्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः ।
तद्यथा । अटाटाते अरार्यते अशाश्र्यते सोसूच्यते सोसूत्राते मो-
मूत्राते । ऊर्णीते श्वोपसंख्यानम्* । ऊर्णीते श्वोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
प्रोर्णीनूयते । अत्यल्पमिदमुच्यते ऊर्णीते रिति । सूचिसूत्रिमूत्राट-
त्यशूणीतिग्रहणं यङिधावनेकाजहलाद्यर्थम् । सूचिसूत्रिमूत्राटत्यशू-
णीतीनां ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यङिधावनेकाजहला-
द्यर्थम् । सोसूच्यते । सोसूत्राते । मोमूत्राते । अटटाते । अरार्यते ।
अशाश्र्यते । प्रोर्णीनूयते । ऊर्णीतेर्न वक्तव्यः । वाच्य ऊर्णीणुवद्भावो य-
ङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥ १ ॥ क्रि-
यासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोङिधानम्* । क्रियासमभिहा-
रे यङो लोङ् भवति विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यङ् भवती-
त्यस्यावकाशः । धातुर्य एकाज्भलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते । अ-
धातुसंबन्धश्च । लोलूयते । पोपूयते । लोटोवकाशः । धातुर्योनेकाज-
हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च । स भवान् जा-
गृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति स भवानीह स्व ईहस्वेत्येवायमीह-
ते । धातुर्य एकाज्भलादिक्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च त-
स्मादुभयं प्राप्नोति । स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ।
लोङ् भवति विप्रतिषेधेन । न तर्हीदानीमिदं भवति । स भवान्

ऊर्णीतेश्चेति । यथा न्यासे सिद्धभावावचनम् । कार्यान्तरसिद्धये ऽवश्यमूर्णीतेर्नुवद्भावो
वाच्यस्तेनैव यङोपिसिद्धिमाह । वाच्य इति । तत्र यङि भावातिदेश आसिद्धोऽस्त्वभावाति-
देशस्तयोर्नोतेरभावात् । इदुपग्रहः । इट्प्रतिषेधः । विभाषा गुणइति पञ्चमी । फलस्य
चात्र हेतुत्वं यथाध्ययनेन वसतीति । उदाहरणानि । प्रोर्णीनूयते । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुतः ।
प्रोर्णुतवानिति । यङैव च क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वान्निलवीक्ष्योरिति क्रियासमभि-
हारे द्वे भवत इति वा द्विर्वचनं न भवति । यदा तु भृशार्थेपि पौनःपुन्यं विवक्ष्यते तदा
पापच्यते पापच्यत इति द्विर्वचनं भवत्येव । स भवानिति । सामान्यविशेषभावेन क्रियाभेदा-

४६ (नित्यं० सत्या०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा१।आ.२]

लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयतइति । भवति च । न वा नानार्थत्वात्कृत् कर्मणो हि लविधानं क्रियासमभिहारे स्वार्थे यङ् । न वा र्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । नानार्थत्वात् । का नानार्थता । कृत् कर्मणोर्हि लोड्विधीयते । क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् । तच्चान्तरङ्गत्वाद्यङाभवितव्यम् । न तर्ही दानीमिदं भवति । स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । भवति च । विभाषा यङ् । यदा न यङ् तदा लोट् । धातोरे ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् * । उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेण विशेषस्यासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम् । नहि कुटिलं क्रामतीति चङ् क्रम्यत इति गम्यते । अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङा भवितव्यम्, क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः । क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यङा भवितव्यं भृशं जपति ब्राह्मणः भृशं समिधो दहत्येव । नित्यं कौ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच् ॥ २५ ॥ सत्यापेति किं निपात्यते सत्यस्य कृज्यापुक् च । सत्यस्य कृजि आपुक् च निपात्यते णिच् । सत्यं करोति सत्यापयति । अत्यल्पमिदमुच्यते । णिविधावर्थं वेदसत्यानामापुक् च * । णिविधावर्थं वेदसत्यानामापुक् चेति वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदाप-

अयो धातुसंबन्धः । स इति । भृशार्थं पौनः पुन्ययोः प्रतिपिपादयिषितत्वादेकतरस्मिन् यङ् प्रत्ययः । अपरस्मिंस्तु लोट् । लोटश्च केवलस्य समभिहारमभिव्यङ्क्तुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विवचनं प्रवर्तते । तत्रेति । लोट् बहिरङ्गः कर्त्राद्यपेक्षणाद्धातुसंबन्धापेक्षणाच्च । विभाषा यङिति । धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तनात् ॥

नित्यं कौ । नहीति । चङ् क्रम्यतइत्यस्माद्योर्यः प्रतीयते नासौ कुटिलं क्रामतीति वाक्येन शक्यः प्रत्याययितुमिति तदर्थानभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति । अर्थान्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः । क्रियासमभिहार इति । तत्रकौण्डिन्यायेन कौटिल्यभावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहारदाच्छिद्य स्वीकृतत्वादिति भावः ॥

सत्यापपाश । आचार्यमतमेदप्रदर्शनार्थो नैकपक्षोपन्यासः । टिलोप इति । णाविष्ठ-

यति सत्यापयति । यद्यापुक् क्रियते टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्हि पु-
 ष्करिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यङ्करिष्यते । एवम-
 पि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यक् करिष्यते । एवमप्यनाकारान्तत्वा-
 त् पुङ्ग प्राप्नोति । एवं तर्ह्याट् करिष्यते । एवमप्यनाङ्गत्वात्पुङ्ग प्रा-
 प्नोति । एवं तर्ह्यापुट् करिष्यते । अथ वा पुनरस्त्वापुगेव । ननु चो-
 क्तं टिलोपः प्राप्नोतीति । आपुक्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । अथवा-
 पुनरस्तु पुगेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । पुग्वचनसा-
 मर्थ्यान्न भविष्यति । अथ वा पुनरस्त्वागेव । ननु चोक्तमेवमपि टि-
 लोपः प्राप्नोतीति । आग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । सत्यापपाश ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥ कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णिज्भ-
 वतीति अहोस्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तते इति । युक्तं पुनरिदं विचा-
 रयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम् । याव-

वदित्यतिदेशादिति भावः । अङ्करिष्यत इति । तत्र पररूपे कृते अचोज्णितीति वृद्धौ कृ-
 तायां पुगागम इति भावः । अना कारान्तत्वादिति । यद्यत्र वृद्धिः स्यादग्विधानमनर्थ-
 कं स्याद् अगागममन्तरेणापि तस्याः प्रसङ्गात् ततश्च तद्वाधनार्थमगागमः स्यादिति भा-
 वः । आपुडिति । तस्य च णिज्भक्तत्वादकारस्य पूर्वस्य टिलोपे सति सत्यापयतीत्यादि
 सिध्यतीति भावः ।

हेतुमति च । कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणम् । तदीयो व्या-
 पारः प्रेषणाध्येषणतत्समर्थाचरणलक्षणो हेतुमानिह गृह्यते । ननु सकलकारकसाध्यपा-
 काद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तदर्थवान्तरस्वसाध्यप्रेषणाद्यपेक्षः । यथा का-
 ष्टस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षम् । तदपेक्षन्तु कर्तृत्वमेव । ततश्च पाकादेरेव
 हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः । नैष दोषः । णिच्प्रकृत्या धातुनैव तस्यार्थस्य प्र-
 काशितत्वात् प्रयोजनाभावात्तत्रैवार्थे णिचीनुत्पादात् । प्रयोज्योपि हेतुमच्छब्देन न गृ-
 ह्यते । तस्य द्रव्यत्वात् । णिचश्च स्वभावतः करणाधिकाराद्वा क्रियावाचित्वात्तस्मात् पा-
 रिशिष्यात् पाकाद्यर्थोऽयः प्रेषणादिलक्षणो लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्र-
 योजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते । कथमिति । यदा पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव
 व्यापारो गम्यते न प्रयोजकसाध्योपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य कर-
 णस्य विशेषणं हेतुमतीति संपद्यते । यदा त्वनेकार्थत्वाद्वातूनां तादर्थ्याद्वाधिश्रयणादि-

४८ (हेतुम०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

ता हेतुमति चेत्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थं वि शेषणं स्याद्धेतुमत इत्येवब्रूयात् । नैतदस्ति । भवन्ति हि विषयसप्तम्योपि । तद्यथा । प्रमाणे यत्प्रातिपदिकं वर्तते स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तत इति । एवमिहापि हेतुमतयभिधेये णिउभवतीति हेतुमति वा यो धातुर्वर्तत इति जायते विचारणा । अतउत्तरं पठति । हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं यथा तनूकरणे तच्चः । हेतुमतीति कारकमुपादीयते । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम् । एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति यथा तनूकरणे तच्च इति । तनूकरणमुपादीयते । यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति । प्रकृत्यर्थविशेषणं हितत्तत्र विज्ञायते तनूकरणक्रियायां तच्च इति । अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । को दोषः । ब्रूहि उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति णिच् प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषो भवति । स्वशब्देनोक्तत्वान्न भविष्यति । प्रकृत्यर्थविशेषणेपि सति न दो-

वत् प्रयोजकव्यापारोपि पचादिवाच्यो भवति यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति । तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो द्योतकः संपद्यतइति पक्षद्वयस्य संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । हेतुमत इति । हेतुमदर्थोभिधायिन इत्यर्थः । कारकोपादानमिति । कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्ययं करोति निष्पादयति । प्रत्ययार्थ इति । प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं स सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति । वाचकत्वात् प्रत्ययस्य । प्रकृतिविशेषणे तु प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद् द्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः । अथ वार्थोभिधेयमुच्यते सचान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थत्वात् प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति । यथा तनूकरणइति । यदा विकरणार्थाः कर्त्त्रादय इति पक्षस्तदा तनूकरणशब्देन कर्त्ताभिधीयते तदा साधर्म्येण दृष्टान्तः । यदा तु सार्वधातुकार्थाः कर्त्त्रादय इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम् । यथा तनूकरणं प्रकृत्यर्थो न तथा हेतुमद्व्यापार इत्यर्थः । परस्तु साधर्म्येण दृष्टान्तं सार्वधातुकत्वं च कर्त्त्रादीनां मन्यमान आह । यदीति । अस्त्विति । विनापि णिच् पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते । प्रचतीत्यादौ तु द्योतको णिज्नास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः । उक्तः करोतीति । प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज् भवति एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहिते ऽपि प्राप्नोति ।

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(हेतुम०)

४६

षः । यत्र नान्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते । य-
त्र चान्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते । इह
तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति उभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं
प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषः । प्रधानकर्तरिलादयो-
भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते । यश्चात्राप्रधानं कर्ता सिद्धा
तत्र कर्तरीत्येव तृतीया । इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेने-
ति अव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां क्तः कर्तरीति कर्तरि
क्तः प्राप्नोति । इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्तइति अव्यतिरि-
क्तोर्हिसार्थ इति कृत्वा न गतिर्हिसार्थेभ्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् । यदि प्रत्ययार्थविशेषणं पाचयत्यो-
दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति ।
भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा । इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयती-
ति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थी न
प्राप्नुतः । इह चैधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति
कृत्वा कृजः प्रतियत्नइति षष्ठी न प्राप्नोति । इह च भेदिका दे-

हेतुमद्विशेषणत्वात्करोत्यर्थस्य । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूक्तार्थत्वास्मिन्नभावः । यत्रेति ।
यस्यार्थस्य द्योतनाय णिज्विधीयते । स यदा शब्दान्तरावगतो भवति तदा प्रयोजनाभावाद्
णिजू भवतीत्यर्थः । उभयोरिति । धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि लकारेणोत्पत्तव्यम् ।
यदा च पक्षिणा द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोभिधीयते णिच्प्रत्ययः केवलं स्वा-
र्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकस्तदा धातुवाच्यव्यापारसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्य-
मिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात् । ततः पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति प्रसज्येतेत्यर्थः ।
प्रधानकर्तेति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वात् स्वार्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्तापि प्रधानमिति भा-
वः । गमित इति । प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्तस्य कर्तरि प्रयोजके क्तः प्राप्नोती-
त्यर्थः । प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क्त इष्यते । तदुक्तम् । अप्रधाने दुहादीनां ख्यन्ते
कर्तुश्च कर्मण इति ॥ व्यतिभेदयन्तइति । प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहारो न तु प्रयोज्य-
व्यापारस्येति द्रष्टव्यम् । भवति हीति । स्वार्थस्य प्राधान्यात्तद्व्यापारेणोपसृतमत्वात् प्र-
योज्यस्येत्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरैकधातुवा-
च्यत्वाद्धातुवाच्यव्यापारापेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वात्तेनाभिधानं प्राप्नोतीति दोष उक्तः ।
ग्रामं गमयतीति । स्वार्थस्यैव ग्रामः प्रयोज्यश्च कर्मेति भावः । षष्ठी न प्राप्नोतीति । ख-

५० (हेतुमः) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ. ३। पा. १। आ. २]

वदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोति ।
 इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृ-
 त्वा उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
 यत्तावदुच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि
 कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणा-
 मणीत्येतन्नियमाय भविष्यति । एतेषामेव स्थानानां यः कर्ता स
 णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति । यदप्युच्यते इह च ग्रामं ग-
 मयति ग्रामाय गमयति इति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्य-
 र्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति । नासावेवं प्रेष्यते ग-
 च्छ ग्राममिति । कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रा-
 मं गच्छ ग्रामाय गच्छेति । यदप्युच्यते इह च एधो दकस्योपस्का-
 रयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृजः प्रतियत्नइति ष-
 ष्ठी न प्राप्नोतीति । नासावेवं प्रेष्यते उपस्कुरुष्वैधो दकस्येति । क-
 थं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधो दकस्योपस्कुरुष्वे-
 ति । यदप्युच्यते इह भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति
 प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोतीति । उक्तं तत्र कृद्ग्रहणस्य प्रयो-
 जनं कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि षष्ठी यथा स्यादिति । यदप्युच्यते इह
 चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा

र्थस्य कर्मत्वादिति भावः सुट् तु करोति धात्वाश्रयत्वाण् णिञ्जुत्यन्तावपि तद्रूपसन्निधाना-
 त्स्थित्येवेति तन्नाचुचुदत् । प्रयोज्ये कर्तरीति । तस्याप्राधान्यादिति भावः । अभिषाव-
 यतीति । स्थर्थस्योपसर्गो विशेषक इति भावः । एतेषामेवेति । स्थर्थस्यप्राधान्यात्तेनेष्मि-
 ततमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा । न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातन्त्र्यात् परत्वात्कर्तृ-
 संज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम् । प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यात् प्रधानाप्रधानव्यापारसंनि-
 धौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वान्नियमेन तु प्रधानप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमि-
 त्तकार्यसङ्गावात्कर्तृत्वं भवत्येव । तदुक्तं हरिणा । गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मता
 गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वातन्त्र्येणाभिधीयत इति ॥ नासाविति । ग्रामः प्रकृत्यर्थ-
 स्य कर्म न तु स्थर्थस्येत्यर्थः । साधनविशिष्टामिति । ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः
 प्रेष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः । स च प्रेष्यते प्राप्यते । कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि । प्रधानचरेपि कर्त-

[अ. ३। पा. १। अ. २।]

महाभाष्यम् । (हेतुम०)

५१

उपसर्गात्सुनीतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोतीति । नासावेवं प्रेष्यते सु-
नुअभीति । कथं तर्हि उपसर्गविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते अभिषु-
ण्विति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थं
विशेषणेन भवितव्यम् । यादता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते पचति पाचय-
तीति च । बाढं युक्तम् । इह पचेः कः प्रधानार्थः । यासौ तण्डुला-
नां विकृतिः अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत्सर्वं
पच्यर्थः स्यात् । अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः । हेतुः कर्तास्य स हेतुमान्
हेतुमतीति । हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे भिन्नादिषु दर्शनात् * । हेतु-

रोत्यर्थः । सुनु अभीति । न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्यमभिषन्देन द्योत्यते । अपि तु प्र-
योज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते । अन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां भूयो दर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थं विशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः ।
यासाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनन्तरञ्च फलोत्पादादिति भावः । तदुक्तं हरि-
णा । अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः । प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु त-
दाख्यतेति । तत्र यथाधिश्रयणादयस्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि । द्योतकस्तु
णिजपेक्षतइत्यर्थः । न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः तेषामक्रियारूप-
त्वाद्वातोश्च क्रियावाचित्वाद्विकृतिश्चात्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणमिष्टकाः पचन्तीत्या-
दौ तस्यासंभवादित्याहुः । पच्यर्थः स्यादिति । संभावने लिङ् । संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रे-
षणादेरत एव संशयाद्विचार्य प्रत्ययार्थं विशेषणपक्षो भाष्यकारेण व्यवस्थापितस्तद्दोषा-
णांपरिहृतत्वात् पक्षान्तरदोषाणां चापरिहारात् । अथ वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोपि स्था-
पितस्तत्पक्षभाविनां दोषाणां सुपरिहरत्वात् । तथा हि । यदुक्तं द्वयोः कर्त्रेर्लिंगा-
भिधानं प्राप्नोतीति नायं दोषः । प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापार-
स्याभिधानात्तस्यैव णिच् । द्योतनात् प्रधान एव कर्तरि लोभविष्यति ना प्रधानेणिच्
द्योतकेन प्रधानभूतगत्यर्थत्वं निवर्तितं गमनारूपस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति
स्थानात् प्रयोजककर्तरि क्तस्यानुत्पत्तिः । व्यतिभेदयन्तइत्यत्रापि हिंसनलक्षणः प्र-
धानं धात्वर्थी न तु हिंसारूप इत्यात्मनेपदनिषेधाभावः । अथेति । यद्यपि षष्ठ्य-
र्थस्तस्यैव मत्वर्थत्वेन निज्ञातस्तथापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थापरिज्ञा-
नात्तद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्यापरिज्ञानात् प्रश्नः । स चार्थाहेतुविषय एवावतिष्ठते को हेतु-
रिति किं प्रयोजको हेतुरथ निमित्तमात्रम् । हेतुः कर्तेति । हेतुः प्रयोजक इति भावः ।
नावस्यमिति । तत्समर्थान्तरमपि प्रयोजकव्यापारस्तत्समाधीनत्वात् प्रयोज्यक्रियासिद्धे-

५२ (हेतुम०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

निर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः । यावद् ब्रूयान्निमित्तं कारणं ताव-
हेतुरिति । किंप्रयोजनम् । भिक्षादिषु दर्शनात् । भिक्षादिषु हि शि-
ञ् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीति । किं पुनः का-
रणं परिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भव-
ति प्रेषणमध्येषणं चेति, भिक्षाश्चाचेतनाः । नैष दोषः । नावश्यं स
एव वासं प्रयोजयति य आहोष्यतामिति ब्रवीति किं तर्हि तूष्णी-
मप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासं प्रयोजयति । भिक्षा-
श्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवद्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । तथा का-
रीषोऽग्निरनिर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति । इह
कश्चित्कं चिदाह पृच्छतु मा भवान् अनुयुङ्क्तां मा भवान् इति,
अत्र शिञ् कस्मान्न भवति । अकर्तृत्वात् । न च्यसी संप्रति पृच्छति ।
तूष्णीमास्ते । किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्ता भवि-
तव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः । । भूतभविष्यत्कालाया अपि भवित-
व्यम् । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियामकार्षीद् इमां क्रियां
करिष्यतीति । इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते । न चासौ संप्रति
पृच्छति न चासौ प्रच्यति । तूष्णीमास्ते । यदि तर्हि कर्तानास्ति कथं
तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते । अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं पृच्छ-
ति वर्तते । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्विति । कर्त्ता-
पि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते । कथम् । कर्ता अस्या क्रियाया भवेति ।

रित्यर्थः । पृच्छतु मा भवानिति । पृष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्या-
पारे शिञ् कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । एकविषयत्वान्नोडादर्शने च पर्यापपुसङ्गः । अकर्तृ-
त्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको
न हेतु संचकः इत्यर्थः । तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति
कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वमेव तस्याधीयमानं प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवे-
ति । यथा राजा भव युद्धास्तेति राजत्वमेवाधीयते । यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो वा
प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र शिञ्भावः । इतरो वर्तमानक्रियस्यैवानेन क-
र्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति । किं च भो इति । अभिसंबन्ध इति । भूताया भाविन्या-
श्च क्रियायाः कर्त्ताभिसंबन्धो भूतो भावी च प्रतिपाद्यतइत्यर्थः । अथ कथमिति । अस-
त्यर्थे शब्दप्रयोगासंभवात् । अभिसंबन्ध इति बुद्धिपरिवर्तिन्यर्थे बहिरसत्यपि शब्दप्रयो-

[अ.३।पा.१।आ.२]

महाभाष्यम् । (हेतुम०)

५३

एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते । अथापि कथं चित्कर्ता स्यात् एवमपि न दोषः । लोटोक्तत्वात् । प्रैषस्य णिञ् भविष्यति । विधीयन्ते ह्येतेष्वर्थेषु प्रैषादिषु लोडादयः । यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योर्थो भवति भवति तत्र णिच् । तद्यथा । आसय शाययेति । कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः * । कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या । एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति । तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति । कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् * । कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा । कुतः । नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् । नाना क्रियाः कृषेरर्थाः । नावश्यं कृषतिर्विलेखनएव वर्तते । किं तर्हि । प्रतिविधाने ऽपि वर्तते । यदसौ भक्तबीजबलीवर्देः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः । आतश्च प्रतिविधाने ऽपि वर्तते यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते यज्यादिषु चाविपर्यासः * । यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः । पुष्यमित्रो यजते याजका याजयन्तीति । तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका याजयन्तीति । यज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् * । यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः । कुतः । नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् ।

गादिति भावः । न च कर्तेति । तस्यैवाधीयमानत्वात् । तदुक्तं हरिणा । द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छगर्देर्लोड् विधीयते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच् इति । अथापीति । दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परिहारोभिधीयत इति भावः । लोटोक्तत्वादिति । एकविषयत्वात् णिचो लोडादीनां च पाक्षिकत्वाद्यदा लोडुत्पद्यते तदा तेनैवाभिहितत्वात् प्रैषस्य णिञ् न भविष्यति । एकान्त इति । कृषावसामर्थ्यं दर्शयति । तूष्णीमासीन इति । व्यापाराभावकथनम् । कश्चिद्वि सामर्थ्यातिशयाद्युपपत्त्यञ्चभिर्हलैः कृषेत्यर्थायेण वेति तन्निराकरणाय एकान्ते तूष्णीमासीन इत्युक्तम् । तत्र पञ्चभिर्हलैर्भूमिमन्यैः कर्षयतीत्यर्थावगमात् णिचि सति कृषतीति न प्राप्नोतीति तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । प्रतिविधानेपीति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थाचरणलक्षणे वर्तत इत्यर्थः । धातुनैव चोपपदसहितेन तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात् णिजभावः । विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्ष आत्मनेपदाभावश्च । यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते तदा भवत्येव पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति णिच् । यज्यादिविति । यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात् प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वात् णिच् प्रसङ्गनिवारणाय वचनम् । नानाक्रिया इति ।

५४ (हेतुम०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

नाना क्रिया यजेर्याः । नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपणएव वर्तते । किं तर्हि । त्यागेऽपि वर्तते । तद्यथा । अहो यतइत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति तं च पुष्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति । तत् करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् * । तत् करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्रं करोति सूत्रयति सूत्रयतीति । इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये षष्ठी उत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया । केनैतदेवं भवति । योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रज्यये निवर्तते अस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्* । आख्यानात्कृतदन्तास्मिज्वक्तव्यः । तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे । कल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयतीति । आख्यानाच्च प्र-

तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रक्षेपवचने द्रष्टव्यः । इह व्याकरणस्येति । लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्ततइति भेदनिबन्धना षष्ठी । यदा तु लक्षणएव सूत्रे व्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी । यदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति सामानाधिकरण्यं तदा यथा सुण्डयति माणवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति । योसाविति । वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते । णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावातिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दस्संपद्यते । तदुक्तं परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् । परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विशिष्टक्रियावचनः । आख्यानादिति । आख्यायतइत्याख्यानमिति वृत्तमुच्यते । प्रकृतिवदिति । णिचो या प्रकृतिः कंसवधादिः तयातुल्यं कंसादि कारकं भवति । यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिपन्नाख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः । प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसादेः पृथक्कृतत्वात् कंसमघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्याङ्गसंज्ञायामडादयः कंसादेर्न भवन्ति । वत्करणाच्च स्वाश्रयमपि भवति । पुष्येण योजयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः । अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्ततइति प्रकृतिवत् प्रकृतेरिव प्रकृतिवद् स्थान्तस्य कारकमित्युभयथातिदेशाश्रयणात् क्व चित्कश्चित्परिगृह्यते । प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजागमनादौ न लोपाद्यपि निवर्ततइति राजानमागमयतीत्याद्युपपन्नं भवति । कंसवधमिति । यद्यप्यत्र सन्नियोगनिर्दिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति वधादेशनिव-

तिषेधः । आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आख्यानमाचष्टइति । किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतानि आख्यानानि तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यम् । आहो खित् क्रियाख्यानमात्रात् । किं चातः । यदि संज्ञाभूतेभ्यः । इह न प्राप्नोति राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीति । अथ क्रियाख्यानमात्रम् । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ * । दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्तास्मिज् वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे । क्लृप् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति । दृश्यर्थायामिति किमर्थम् । यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्टइत्येव तदा भवति । आङ् लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् * । कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्तास्मिज् वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे । आङ् लोपश्च क्लृप् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीति । चित्रीकरणे प्रापि * । चित्रीकरणे प्राप्तार्थे कृदन्तास्मिज् वक्तव्यः । क्लृप् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते । सूर्यमुद्गमयति । नक्षत्रयोगे चि * । नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्तास्मिज् वक्तव्यः क्लृप् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति मघा-

त्तिस्मिध्यति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजयतीति कुलस्य सन्नियोगशिशुत्वाभावान्निवृत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते । किं पुनरिति । कंसबन्धनलोपाख्यानादीनीत्यर्थः । दृश्यर्थायामिति । यदारण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाशएवं विधा मृगा रमन्तइति तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति । यदा हि ग्राम इति । ग्रामे मृगाणामसंभवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः । दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । राजागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेपि णिज् भवति । आरात्रिविवासमिति । यावद्वात्रेर्विवासोतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः । चित्रीकरणइति । आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत् प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिज् वक्तव्यः । संभावयतइति । भू प्राप्तावात्मनेपदीत्यस्य रूपम् । पुष्येणेति । पुष्यो योगक्रियायाः कर्ता सहि चन्द्रमसं

५६ (हेतुम०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.२]

भिर्योजयतीति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्दे-
तुतो ह्यविशिष्टम् । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वा-
त्सामान्येनैवात्र णिञ् भविष्यति हेतुमतीति । किं कारणम् । हेतुतो
ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद् भवति । तुल्या हि हेतुता देव-
दत्ते चादित्ये च । न सिध्यति । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो भव-
तीत्युच्यते न चासावादित्यं प्रयोजयति । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयो-
जकं इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् । यं भवान् स्वतन्त्रप्रयोजकं मुक्त-
संशयं न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्य-
म् । कथम् । प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्षा । प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किं
चिद् भवति देवदत्ते चादित्ये च । नेह कश्चित्परोनुग्रहौतव्य इति
प्रवर्तते । सर्वद्वये स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते । ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम
ते ऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यति ब्रह्म च नः
प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा ये एते दासाः कर्मकरा नाम ते
ऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते भक्तं चैलं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भ-
विष्यन्तीति । तथा य एते शिल्पिनो नाम एते ऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते
मित्राणि च नो भविष्यन्तीति । वेतनं च लप्स्यामहे एवमेतेषु सर्वेषु
स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम् । यदि क-
श्चित्प्रयोजको नाम कुर्वतो भवति तेनैतत्तुल्यम् । यदि तर्हि सर्वद्वये
स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः । यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ईदृशौ व-
ध्यौ कुरु ईदृशौ पुटकौ कुरु इति । आदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते ।
एष तस्याभिप्राय उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सं-
भावयेय इति तं चास्यादित्योभिप्रायं निर्वर्तयति । भवेदिह वर्त-

संबध्नाति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणोति नियमात् षष्ठ्यभावे तृतीयासमासः । तत्र प्रकृते-
रिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृतिवदतिदेशात्कर्तरि तृतीया भवति । लकारस्तु प्रधानएव क-
र्तरि भवति नातिदेशिके । सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यलक्षणेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः ।
देवदत्ते चेति । देवदत्तविषयान्यस्य हेतुतेत्यर्थः । परिभाषा इति । दण्डनादिकाः । यद-
भिप्रायेष्विति । तदुक्तं हरिणा । निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये । अभिप्रायानुरो-
धोपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धय इति । सज्जन्त इति । भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् । परस्मैपदी

[अ. ३। पा. १। आ. ३.]

महाभाष्यम् ।

(कण्डा०) ५७

मानकालता युक्ता स्याद् उज्जयिन्याः प्रस्थितौ माहिष्मत्यां सूर्योद्ग-
मनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयतीति तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति ।
इह तु कथं वर्तमानकालता कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति । चिर-
हते च कंसे चिरबद्धे च बलौ । अत्रापि युक्ता । कथम् । ये तावदेते
शौभिका नाम एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति ।
चित्रेषु कथम् । चित्रेष्वपि उद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसस्य
कृष्णस्य च । ग्रन्थिकेषु कथम् । यत्र शब्दग्रन्थनमात्रं लक्ष्यते । तेऽपि हि
तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद् बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सती बुद्धिविषयान् प्र-
काशयन्ति । आतश्च सतः । व्यामिश्रिताश्च दृश्यन्ते । के चित् कंसभक्ता
भवन्ति के चिद्वासुदेवभक्ताः । वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति । के चि-
त्कालमुखा भवन्ति के चिद् रक्तमुखाः । त्रैकाल्यं खल्वपि लोके ल-
क्ष्यते गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घानिष्यते कंसः किं गतेन हतः कंस
इति । हे तुमति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कण्डादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।
कङ्ठितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सा-
र्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष
आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते न चायं धातोर्विधीयते । कण्डादीनि हि

तु सज्जिः ग्लुञ्चुषस् जगताविति । चिरहते इति । चिरप्रवृत्तत्वाद्बध्यघातकभावस्य प्रयोज-
कव्यापारस्य वर्तमानत्वासंभवात् । उपसंख्यानारम्भे तु न दोष आख्यानस्य वर्तमानत्वा-
दित्यर्थः । शौभिका इति । कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः । कंसानुका-
री नटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः । ग्रन्थिकेष्विति । कथके-
वित्यर्थः । तेपीति । तदुक्तं हरिणा । शब्दोपहितरूपास्तु बुद्धेर्विषयतां गतान् । प्रत्यक्ष-
मिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यत इति । शिष्टं भाष्यं स्पष्टम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य

प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कण्डादिभ्यो यक् । किमर्थं इति । द्वैविध्यं कण्डादीनां दर्शयितुमुपन्यासः । क-

५८ (कण्डा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.३]

प्रातिपदिकानि । कण्डादिभ्यो वावचनम् * । कण्डादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् । अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र धातुविधितुक्-प्रतिषेधः * । तत्र धातुविधेस्तुक्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कण्डौ कण्डुः । अचि श्नुधातुभ्रवां श्वोरियङुवडावित्युवडादेशः प्रसज्येत । इह कण्डा कण्डे इति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्रतिषेधः प्रसज्येत । तुक् च प्रतिषेध्यः वल्गुर्मन्तुरिति । ऋस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । ऋस्वयलोपौ च * । ऋस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम् । ऋस्व । वल्गुर्मन्तुरिति । किमर्थमिदं न ऋस्व एवायम् । अन्तरङ्गत्वाद् अकृत्यकार इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । ऋस्व । यलोप । यलोपश्च वक्तव्यः । कण्डूर्मन्तुर्वल्गुरिति । किमर्थमिदं न वलीत्येव सिद्धम् । वलीत्युच्यते न चात्र वलं पश्यामः ननु च क्विबूलादिः । क्विपो लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां वलि लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् क्विब्लोपः । नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः कृते यलोपे प्राप्नोति । अकृते ऽपि । नित्यत्वात् परत्वाच्च क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावाद् न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलोपेन भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । अथ क्रियमाणेपि वावचने यदा यगन्तात् क्विप् तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति । नैतेभ्यस्तदा क्विबुत्पद्यते । किं कारणम् । अन्येभ्योपि दृश्यत इत्युच्यते न

कारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते । कण्डादिभ्यो वावचनमिति । यदा कण्डादीनि प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र को दोष इति । नित्येपि प्रत्यये क्विपा कण्डूरित्यादि सिध्यतीति भावः । क्विपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह । तत्रेति । कण्डूयशब्दात् क्विपि विहिते ऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वसुवङि कर्तव्ये नास्ति । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिष्ठासकुत्वेष्विति निषेधात् । अथापि स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात् तथापि वकारस्योठ् करिष्यते । आदिष्टादचः पूर्वे वकार इत्यूठि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः । अत एवीठः पुनरुवङ् न भवति तत्र कण्डूशब्दादौजसोः कृतयोरुवङ् प्राप्नोति । ओः सुपोति तु यणादेशो ऽसंयोगपूर्वस्योक्तः । नित्यत्वाच्चेति । वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलिलोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते । वर्णाश्रय इति । वल्रूपाश्रयो व्योर्लोपः न तु प्रत्ययाश्रयः । वावचने तु सति पक्षे यगनुत्पादाद्यथेष्ट सिद्धिः । नैतेभ्य इति । कर्तरि क्विपो

[अ. ३। पा. १। आ. ३]

महाभाष्यम् ।

(कमेर्णि०) ५६

चैतेभ्यः तदा क्तिब् दृश्यते । यथैव तर्हि क्रियमाणेपि वावचने अन्ये-
भ्योपि दृश्यत इत्यत्र क्तिब् न भवति । एवमक्रियमाणे पि वावचनेन
न विध्यति । अवश्यमेतेभ्यः क्तिवेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । एतानि
रूपाणि यथा स्युरिति । तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् ।
उभयं कण्डूदीनि धातवश्च प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् ।
कण्डूयतीति हि क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वे-
दनामात्रस्य सांनिध्ये । अपर आह । धातुप्रकरणाद्वातुः कस्य चा-
संजनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्वे धातुर्विभाषितः ॥ १ ॥
इति । कण्डूदिभ्यो यक् ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ किमर्थो णकारः । वृद्धार्थः । ज्णितीति
वृद्धिर्यथा स्यादिति । क्रियमाणेऽपि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति । किं
कारणम् । क्ङिति चेति प्रतिषेधात् । णित्करणसामर्थ्याद्विध्यति ।
अत उत्तरं पठति । णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धिप्रतिषे-
धप्रसङ्गः * । णिङि णित्करणं सावकाशम् । कोवकाशः । सामान्य-
ग्रहणार्थो णकारः । क्व सामान्यग्रहणार्थेन णकारेणार्थः । णेरनिटी-
ति । णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
ङित्करणमपि सावकाशम् । कोवकाशः । सामान्यग्रहणाविधाता-
र्थो ङकारः । क्व सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः । अत्रैव । शक्योत्र
सामान्यग्रहणाविधातार्थोऽन्येऽनुबन्ध आसङ्गम् । तत्र ङकारानु-
बन्धाद् वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोनु-

विधानात् कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः । अवश्यमिति । संपदादित्वाद्भावे
कर्तव्य इति भावः । वेदनामात्रस्येति । वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति
भावः तत्र धात्वधिकाराद्वातुभ्य एव स्वार्थे यग् भवति प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ
सत्त्वां कण्डूरित्यादिरूपसिद्धिः । कस्य चेति । धातुविधानं प्रतिबद्धाद्वातुसंज्ञाश्रयगु-
णनिषेधार्थात्ककारासंज्ञनादपि धातुः कण्डूदिर्व्यक्तमुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः ।
आह चेति । दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुत्वमेषां निश्चीयते । नित्ये हि धातुत्वे नित्ये
च यकि सति अकृद्यकारइति दीर्घस्य भिन्नत्वाद्दीर्घपाठोनर्थकः स्यादित्यर्थः ।

कमेर्णिङ् । प्रतिषेधबलोयस्त्वादिति । प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद् बाधकत्वाद् ब-

६० (कण्डा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.३]

बन्ध आसङ्गत्यः । डित इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् । एवमप्यभयोः
सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि आ-
चार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्द्विप्रतिषेधो भवतीति । यदयं न क-
स्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति । मित्प्रतिषेधस्य चा-
र्यवत्त्वात् * । मित्प्रतिषेधस्य चार्यवत्त्वाद्द्विप्रतिषेधः प्राप्नोति ।
अर्थवान् मित्प्रतिषेधः । कोर्थः । णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या
ऋस्वत्वं मा भूदिति । ननु तस्या अपि क्ङितिचेति प्रतिषेधेन भ-
वितव्यम् । न भवितव्यम् । उक्तमेतत् । क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमि-
त्तग्रहणमुपधारोर्वीत्यर्थमिति । एवं तर्हि णिङन्तस्य णिचि या वृ-
द्धिस्तस्या ऋस्वत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् ।
लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्वावधानमेव । णिङ्येव
तर्हिमा भूदिति । णिङि च न प्राप्नोति । किं कारणम् । असिद्धं ब-
हिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृ-
द्धिः प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते ना-
स्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव । इदं तर्हि प्रयोजन-
म् । यत्तच्चिस्समुलोर्दीर्घोन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति तत्कमेर्णिङि
माभूदिति । किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोन्यतरस्यामित्युच्यते न ऋ-
स्वन्यतरस्यामित्येवोच्येत । यथाप्राप्तं कमेर्ऋस्वत्वमेव । तत्रायमप्य-
र्थः । ऋस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ।
मितां ऋस्व इति । का रूपसिद्धिः । अशमि अशामि । शमंशमम् ।
शामंशामम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । नोदात्तोपदेशस्य मान्त-
स्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः चिण्कृतोः स ह-

लीयस्त्वम् । णिजन्तस्येति । कामयमानं प्रयुङ्क्त इति णिच् । णिङ्ये वेति । णिज्नि-
मित्ता या वृद्धिस्तस्या णिङ्निमित्तं ऋस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्य-
न्नापको णिङ् वृद्धे रित्यर्थः । णिङि चेति । ऋस्वत्वमिति शेषः असिद्धमिति । ऋस्वे
कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । किलुगुपधात्वेत्युपधाविधौ स्था-
निवत्त्वनिषेधः प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम् । तथा च पठ्यतीत्यत्र वृद्धौ कर्तव्यायां नि-
षेधो न भवति । किं पुनरिति । कमेर्णिङि वृद्धिप्रतिषेधान्नित्यं ऋस्वत्वमेव स्थितमिति

[अ. ३। पा. १। आ. ३]

महाभाष्यम् ।

(आयाद०) ६१

द्विप्रतिषेधो न णिचि । इह तर्हि । अजनि अजानि जनंजनम् । जानंजनम् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति सोपि चिण्कृतोरेव न णिचि । णिज् व्यवहितेषु तर्हि यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशामि । शमंशमम् । शामंशमम् । शंशमयते । अशंशमि अशंशामि । संशमंसंशमम् । संशामंसंशामम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । चिस्समुत्परे णौ मितामङ्गानां ऋभ्वो भवतीत्युच्यते । यश्चात्र णिः चिस्समुत्परे न तस्मिन्मिदङ्गम् । यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ णिश्चिस्समुत्परे । णिलोपे तर्हि कृते चिस्समुत्परे । स्थानिवद्भावाद्वा चिस्समुत्परे । अथ दीर्घान्यतरस्यामित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतावता सिध्यति । एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनम् । दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवतीति । स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदा खल्वप्यायादय आर्द्धधातुके वा भवन्ति तदा णिचि णिङ् नास्ति तदर्थं च मित्प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । तद्धितकाभ्योरिक्प्रकरणादिग्लक्षणायोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः नचैषा इग्लक्षणा वृद्धिरिति । कमेर्णिङ् ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥ कथमिदं विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति । आहो खिदायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति । किंगतमेतदियता सूत्रेण आहो स्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावदा

मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति क्रियमाणस्तु णिङि वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः । उपसंख्यानं कर्तव्यं स्यादिति । पाक्षिकवृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतदिदानीमिति । ततश्च पाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधो न ज्ञापकः । यदेति । अणिङ् न्तात्कमेर्यदा णिच् क्रियते तदा ऋस्सनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ।

आयादयः । आर्द्धधातुक इति परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः । द्वयोरपि च पक्षयोर्दीर्घ इति मत्वा प्रश्नः । कथमिति । आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति । निवृत्तिशब्द उत्पत्तिशब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते । यदा तावदिति । एतद्वाक्यनिरपेक्षैरायादिविधानवा-

६२ (आयाद०) भाष्यप्रदीपोद्घोतितम् । [अ.३।पा१।आ.३]

यादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदाऽविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनुक्रम्य आयादय आर्द्धधातुके वेत्युच्यते । यदाप्यायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तच्चेदं च । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । आर्द्धधातुके वा । ऋतेरीयङ् । आर्द्धधातुके वा । कमेणिङ् । आर्द्धधातुके वेति । कश्चात्र विशेषः । आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकम् आयादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभययानिष्टप्रसङ्गः* । आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभययानिष्टं प्राप्नोति । यदि विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति । गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति । इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपांचकार गोपेति । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति । गोपायांचकार गोपायेति । अथ विज्ञायते आयादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति । गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति । इदं चानिष्टं न प्राप्नोति । गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं न सिध्यति । गोपायांचकार गोपायेति । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकारेति । कथम् । अस्त्वचायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं लित् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आत्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणस्तद्वत् । इदं तर्हीष्टं न सिध्य-

क्यैः परनिमित्तानपेक्षा आयादयो यदा विधीयन्ते तदानेनार्द्धधातुके तेषां पक्षे निवृत्तिः क्रियते । यद्यपि नित्याशब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियायां क्व चिदुत्पन्नस्य लोपादिहारणं निवृत्तिः क्रियते । क्व चिदपवादविधानेनोत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञाप्यते । ततो निवृत्तिपक्षो नानुपपन्नः । यदेति । यदा सूत्रत्रयस्यायं योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां सत्यामार्द्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्तइति पक्षः । यदि तर्ह्येकवाक्यता ततः सार्वधातुक-आयादयो नोत्पद्येरन् । नैष दोषः । गुपूधूपेत्यत्रैवार्द्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथक्पाठात्सार्वधातुकेप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते आर्द्धधातुक एव त्वेकवाक्यतया विकल्पेन विधीयन्ते । गुप्तिरिति । गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारेण क्लिनो बाधनाद् गुप्तिर्न सिध्यति । आसि परत आयस्य पाचिक्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति । दोषोपलक्षणं चैतत् गुप्त इत्यपि न सिध्यति । क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलोपसूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तन्नावितग्रहणमाश्रितम् । गोपायतीति ।

[अ.३।पा.१।आ.३]

महाभाष्यम् ।

(आयाद०)

६३

ति गोपायेति । सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम्* । सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेणायादीनां वाविधिमुक्त्वासार्वधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि । स्यादिवलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात्* । स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति । किं कारणम् । विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् । तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च । स्यादीनामवकाशः करिष्यति हरिष्यति । आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायतीति । ब्रह्मोभयं प्राप्नोति गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्ति । न वायादिविधानस्यानवकाशत्वात्* । न वैष दोषः । किं कारणम् । आयादिविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा आयादयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्वाविध्यन्ति । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृतः गोपायति धूपायतीति । अत्रापि शप् स्यादिर्भवति । यद्यत्रापि शप् स्यादिर्भवति । न त्वत्रास्ति विशेषः सति वा शय्यसति वा । अन्यदिदानीमेतद् । यदुच्यते नास्ति विशेष इति । यत्तु तदुक्तम् । आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोवकाश इति स नास्त्यवकाशः । अवश्यं खल्वप्यत्र शप्स्यादिरेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । गोपायन्ती धूपायन्तीति शप्शयनोर्नित्यमिति नित्यो नुम् यथा स्यात् । यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारः यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमायादिभ्यो यदार्द्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभयथा निष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आर्द्धधातुक इति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । आर्द्धधातुके विषयइति । तच्चार्द्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेरायादिषु वा कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति

विशेषाभावादत्र शपोनुत्पत्तिरित्यायादीनामवकाशं मन्यते । अन्यदिदानीमिति । विशेषाभावेऽपि लक्षणवशात् प्रवर्त्यं शपेति भावः । कामयतइत्यत्र तु विशेषोस्तेष्व । शपमन्तरेणास्य रूपस्याभावात् । यथा पुनरिति । वार्तिककारेण तु सिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति ब्रुवता सूत्रभेदेन परिहार उक्तो ऽवश्यकर्तव्ये च सूत्रभेदे शपि नित्यमिति न्यासः कर्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः । ननु तौदादिकत्वाद्भिच्छेः शेन भाष्यं न तु शपा । एव तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदमिति शिति नित्यमिति तु न्यासः

६४ (सनाद्य०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.३]

स ततो भविष्यति । आयादय ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थं न सनादयो धा-
तव इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना ।
अत उत्तरं पठति । सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् * । किमुक्तम् । पद-
संज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषे-
धार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणम् । अयं चापिसंज्ञाविधिः । कि-
मर्थं पुनरिदमुच्यते । नभूवादयो धातव इत्येव सिद्धम् । न सिध्य-
ति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते । न चेमे तत्र पठान्ते कथं तर्ह्यन्ये-
षामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति । अस्तेभूः ब्रूवो वचिःचक्षिडः
ख्याजिति । यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते । प्रकृतयस्त्वेषां पठ्यन्ते तत्र
स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्व-
र्था आदिश्यन्ते । ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । न सि-
ध्यति । आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः । इमे अप्यादे-
शः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते एवम-
पि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते । नचेमे षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्यादेशाः । षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते । अपवादे उ-
त्सर्गकृतं प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केष्यण्कृतं प्राप्नो-
ति । नैषदोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भव-
तीति । यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन्श्मश्नाश्रुरिति ।

कर्तव्यः ॥

सनाद्यन्ता । भूवादय इत्येवेति । भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः ।
ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः । पाठेनेति । आदिशब्दस्य
प्रत्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता तेनाणवयवत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वना-
मादयो निवर्तिता भवन्तीति भावः । स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छ-
ति । कथं तर्हीति । ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव । नैतदस्ति । नहि ये
धातुपाठे पठितास्त इहातिदिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम् । जग्ध्रादीनां तु पाठश-
ङ्कापि नास्ति । येषां त्वर्थ इति । इत्यादीनामित्यर्थः । न चेमे इति । रूढिशब्दस्यादेश-
शब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिनिवृत्त्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः ।

[अ.३।पा.१।आ.३]

महाभाष्यम् ।

(स्यतासी०) ६५

सनाद्यन्ता धातवः ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥ इमे विकरणाः पठान्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोपवाद इति । तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गः अयमपवाद इति इमे ब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादाः शबादयः स्यादयश्च । यदियगुत्सर्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम् * । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । शबादीनामवकाशः पचतिपठति । स्यादीनामवकाशः पच्यते-यच्यते । इहोभयंप्राप्नोति पच्यति यच्यति । परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति । अववाटो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः * । अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः । अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते । कर्तरि शप् । कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन् । एवं तर्हि यक्शपावुत्सर्गौ अपवादाः श्यन्नादयः स्यादयश्च । एवमपि अपवादविप्रतिषेधाच्छान्नादिबाधनम् * । अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । श्यन्नादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति । स्यादीनामवकाशः पच्यति यच्यति । इहोभयं प्राप्नोति देविष्यति सविष्यतीति । परत्वाच्छ-

इमेपीति । क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अत्र चोदयन्ति । यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तदा तदन्तविध्यभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिवन्धनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेथ्यन्ते । यङ्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्वातो स्वार्थे विधीयते आयादयश्च शुद्धएव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्य चिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाभावाद्वातुसंज्ञा न प्राप्नोति । अत्रोच्यते । कर्तुमिच्छतीति करणाङ्गद्वयार्थे सर्वे सर्वपदादेशा इति व्यायाहर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दस्सन्नन्तं आदिश्यतइति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम् । एवं समभिहारविशिष्टत्ववन्क्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोलूयशब्दआदिश्यते । गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥

स्यतासी । उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति । इमे इति । यगुत्सर्ग इति । भावकर्मग्रहणाननुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः । अपवादविप्रतिषेधादिति । यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनांच विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छबादयः स्युरित्यर्थः । अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यको ऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः ।

६४ (सनाद्य०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.३]

स ततो भविष्यति । आयादय ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थं न सनाद्यो धा-
तव इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना ।
अत उत्तरं पठति । सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् * । किमुक्तम् । पद-
संज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषे-
धार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणम् । अयं चापिसंज्ञाविधिः । कि-
मर्थं पुनरिदमुच्यते । नभूवादयो धातव इत्येव सिद्धम् । न सिध्य-
ति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते । न चेमे तत्र पठान्ते कथं तर्ह्यन्ये-
षामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति । अस्तेभूः ब्रूवो वचिःचक्षिडः
स्थानिजिति । यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते । प्रकृतयस्त्वेषां पठ्यन्ते तत्र
स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्व-
र्या आदिश्यन्ते । ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । न सि-
ध्यति । आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः । इमे अप्यादे-
शः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते एवम-
पि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते । न चेमे षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्यादेशाः । षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते । अपवादे उ-
त्सर्गकृतं प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतीनुपसर्गे क इति केष्यण्कृतं प्राप्नो-
ति । नैषदोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भव-
तीति । यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन्श्रम्श्राश्रुरिति ।

कर्तव्यः ॥

सनाद्यन्ता । भूवादय इत्येवेति । भूवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः ।
ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः । पाठेनेति । आदिशब्दस्य
पुल्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता तेनाणवयवत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वना-
मादयो निवर्तिना भवन्तीति भावः । स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छ-
ति । कथं तर्हीति । ननु भूवचिस्थादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव । नैतदस्ति । नहि ये
धातुपाठे पठितास्त इहातिदिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम् । जग्धादीनां तु पाठश-
ङ्कापि नास्ति । येषां त्वर्थ इति । इत्यादीनामित्यर्थः । न चेमे इति । रुदिशब्दस्यादेश-
शब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येपामेव स्थानिनिवृत्त्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः ।

[अ.३।पा.१।आ.३]

महाभाष्यम् ।

(स्यतासी०) ६५

सनाद्यन्ता धातवः ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥ इमे विकरणाः पठान्ते तत्र न ज्ञा-
यन्ते क उत्सर्गः कोपवाद इति । तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गः अयमपवा-
द इति इमे ब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादाः शबादयः स्यादयश्च । यदियगुत्स-
र्गः अपवादः शबादिः स्यादयश्च । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाध-
नम् * । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नो-
ति । शबादीनामवकाशः पचतिपठति । स्यादीनामवकाशः पच्यते-
यच्यते । इहो भयं प्राप्नोति पच्यति यच्यति । परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति ।
अपवादी नामानेकलक्षणप्रसङ्गः * । अपवादो नाम स भवति यत्रानेक-
लक्षणप्रसङ्गः । अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते । कर्तरि शप् । कः प्रसङ्गो
यज्ञावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन् । एवं तर्हि यक्षपावुत्सर्गौ
अपवादाः श्यन्नादयः स्यादयश्च । एवमपि अपवादविप्रतिषेधाच्छान्ना-
दिबाधनम् * । अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्रा-
प्नोति । श्यन्नादीनामवकाशः दीव्यति सौव्यति । स्यादीनामवकाशः ।
पच्यति यच्यति । इहो भयं प्राप्नोति देविष्यति सविष्यतीति । परत्वाच्छ-

इमेपीति । क्रिया निमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अत्र चोदयन्ति । यदि स्या
निवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तदा तदन्तविध्यभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसं-
ज्ञानिबन्धनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेथ्यन्ते । यङ् प्रत्ययश्च समभिहारवि-
शिष्टक्रियावचनाद्वातो स्वार्थं विधीयते आयादयश्च शुद्धएव स्वार्थं विधीयन्ते इति तेषां
स्थानिनः कस्य चिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाभावाद्वातुसंज्ञा न प्राप्नोति । अत्रोच्यते ।
कर्तुमिच्छतीति करणाङ्गद्वयार्थं सर्वे सर्वपदादेशा इति व्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चि-
कीर्षशब्दस्मन्नन्तं आदिश्यत इति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम् । एवं समभिहारविशिष्टलव-
नक्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लीलूयशब्द आदिश्यते । गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्द इति
भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥

स्यतासी । उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति । इमे इति । यगुत्सर्ग इति । भावक
र्मग्रहणाननुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः । अपवादविप्रतिषेधादिति ।
यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनांच विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छबादयः स्युरि-
त्यर्थः । अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः
यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यको ऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः ।

६६ (सिब्व०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.३]

न्नादयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । श्वादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । शप्-
स्यादिभिर्बाध्यते । तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः
श्यन्नादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुव-
र्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वे प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दि-
ष्टेन चेह्यार्थः । नैष दोषः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्र-
थमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययधिरयं न
च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्यय विधिः विहितः
प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते । सार्वधातुके
यक् स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति । कर्तरि शप् स्य
तासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । दिवादिभ्यः श्यतासी लृ-
लुटोः च्लि लुङिच्लेः सिज्भवति । अथ वान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्त-
रङ्गता । लावस्थायामेव स्यादयः । सार्वधातुके श्यन्नादयः । स्यतासी
सिब्वहुलं लेटि ॥ ३४ ॥ सिबुत्सर्गः कृन्दसि सनाद्यन्तेनेषत्वा-
द्यर्थः* । सिबुत्सर्गश्चकृन्दसि कर्तव्यः । सनाद्यन्तेनेषत्वादर्थः । सना-
द्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । नेषत्वादर्थः । इन्द्रो

लावस्थायामिति । ननु च परत्वाद्भादेशैर्भाव्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम् । कृतेष्वपि
स्यादिषु आद्यतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारेऽपि धातोर्विहितस्य लस्येत्येवं विहितविशेष-
णाश्रयणाद्भादेशानां प्रसङ्गात् । एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोन्तरङ्गा
एव भवन्ति । नहि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्तादिराश्रितः । श्य-
न्नादयस्तु तदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गाः । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यं कृतेषु लादेशेषु स्यादयः क्रि-
यन्तइति । अन्यथा तासिः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं न विकरणस्य स्वरो
लसार्वधातुकस्वरं बाधतइत्यस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात् । यदि हि लावस्थायां तासिः
क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सति शिष्टत्वात्सार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽप्राप्तानुदा-
त्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत । ये त्वाहुः । संख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्मैप-
दप्रकरणेन च लादेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लादेशानां बहिरङ्गत्वात्लावस्थायामेवा-
न्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति तैस्तासिः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदा-
त्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति ॥

सिब्वहुलम् । सिबुत्सर्ग इति । परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब्व वि-
धेयः । तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सत्यां नेषत्वादीनि सिध्यन्ति । नोशब्दात्तिसपि गुणे

[अ.३। पा.१। आ.३]

महाभाष्यम् । (सिब्ब०)

६७

नस्तेन नेषतु । गावोनेष्टादिति । प्रकृत्यन्तरत्वासिद्धम् * । प्र-
कृत्यन्तरत्वासिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यन्तरं नेषः नेषतु नेष्टादिति
दर्शनात् । नेषतु नेष्टादिति हि दृश्यते । अथ किमर्थः प्रकारः । स्व-
रार्थः अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरो यथा स्यादिति । पित्करण-
र्थक्यं चानच्कत्वात् * । पित्करणं चानर्थकम् । कुतः । अनच्कत्वात् ।
अनच्कोयम् । तत्र नार्थः स्वरार्थेन । अनुबन्धेन प्रकारेण । इटि कृते
साचको भविष्यति । इटोनुदात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वासिद्धम्* ।
आगमानुदात्तत्वेनेटोनुदात्तत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सवयं कर्त-
व्यः । किं प्रयोजनम् । यदवयासिसीष्ठाः । एकाज्जलक्षण इट्प्रतिषे-
धो मा भूदिति । क्वायमकारः श्रूयते । न क्वचिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भ-
विष्यति । अतो लोपः आधधातुक इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते । ना-
र्थः स्वरार्थेन प्रकारेणानुबन्धेन । एवमपि कर्तव्यः । किं प्रयोजन-
म् । अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति । किं
च स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । सिब्बहुलं कृन्दसि णित्*

च कृते लोटि च नेषत्विति रूपम् । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । जेषृनेषृप्रेषृगताविति पाठान्न-
यत्यर्थं उत्सर्गो न कर्तव्यः । अवयासिसीष्ठा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव । सबयमिति । स-
नादिमध्येनैव वेति भावः । यदवयासिसीष्ठा इति । यातेरवपूर्वात् सप् लिङ् थास् सुट्
सीयुट् । सबन्तस्याङ्गस्थानेकाच्त्वात्सीयुडादेरिडागमो भवति । यदि पुनः सिप् क्रियते
तदावश्यमिकार उच्चारणार्थो व्याख्येयः । अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात् । तत्र सिबन्तस्यधा-
तोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । ननु योत्र धातुरुपदेशे ऽनुदात्तो याशब्दः न तस्मा-
त् परमार्द्धधातुकं, सिपा व्यवधानात् । यस्माच्च सिबन्तात् परमार्द्धधातुकं नासाबुपदेशे
ऽनुदात्तः । एवं तर्हि सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यर्थो
व्याख्यायते तदा सिपो यात्यवयवत्वाद्यातिग्रहणेन ग्रहणादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । यदापि
स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिवद्भावेनानुदात्तादेकाचः श्रूयमाणात्
प्राप्नोत्येवेट्प्रतिषेधः । अनुदात्तस्येति । धातोरित्यनाश्रित्योक्तम् । अथ वैतत् प्रदेशपाठा-
श्रयमेतद्भाष्यम् । उदात्तस्येति । कृन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादुपदेशादिति लसार्वधा-
तुकानुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दाकारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्ति-
स्वर इटा प्रसज्येत । प्रकारे तु सति अनुदात्त एवेङ् भवति पित्करणसामर्थ्यादेव च सश-
ब्दाकारस्य धातुस्वरो न भवति एतत् प्रदेशपाठाद्वा । याशब्दस्यैव तु भवति । तिङ्ङ-

६८ (कास्प्र० इजा०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ० ३।पा० १।आ० ३]

सिम्बहुलं कन्दसि णिद् वक्तव्यः । सविता धर्मसाविषत् । प्रणआ-
युंषि तारिषत् । सिम्बहुलम् ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥ कास्ग्रहणे चकास उपसं-
ख्यानम् * । कास्ग्रहणे च कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचका
र । न कर्तव्यम् । चकास्प्रत्ययादिति वक्ष्यामि । चकास्ग्रहणे कास
उपसंख्यानम् * । चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कासां-
चक्रं । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कास्ग्रहणे च
कास उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । चकास्शब्दे कास्शब्दोस्ति त
त्र कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम् । नसिध्यति । किं कारणम् । अर्धवतः
कास्शब्दस्य ग्रहणं न च चकास्शब्दे कास्शब्दोर्थवान् । एवं तर्हि का
स्यनेकाच इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलु-
म्पांचकार दरिद्रां चकार ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥ गुरुमत आम्विधाने लिङ्गिमि
त्तात् प्रतिषेधः * । गुरुमत आम्विधाने लिङ्गिमित्ताद् गुरुमतः प्र-
तिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इ
त्याम् प्रसज्येत । गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । गुरुमद्वचनं
किमर्थमिति चण्डाल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् * । गुरुमद्वचनं
किमर्थमिति चणलि उत्तमे यजादीनां मा भूदिति । इयज अह-
म् । उपदेशवचनात्सिद्धम् * । उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ।

तिङ् इति यो निघातः स निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धो ऽवशब्दस्य तिङि चोदात्तवतीति
निघातः । साविषदिति । पूरेण इत्यस्य लेटि रूपम् । तारिषदिति तरते ॥

इजादेः । उवोषेति । नन्वउवोषविदेति विकल्पेनामा भाव्यम् । अत्राहुः । द्विवचनबहु-
वचनयोर्गुणाभावाद् गुरुमत्त्वाभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र गुरुमत्त्वं तत्र नित्यमेवाम्
प्राप्नोति । एतच्च विप्रतिषेधे परमिति प्रतिपदविधेः बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृ-
तम् । तत्र ह्याश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यसनीयम् । गुरुमद्वचनमिति ।
ईषत्पुत्रीषुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादामा भवितव्यमिति
गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इति भावः । ण्युत्तम इति ।
एतच्चोपन्यस्यं तेन यत्पि गृह्यते । इयष्ट इयजिषेति । लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणे कृते
यजादय इजादयो भवन्तीति । उपदेशवचनादिति । वक्तव्यं न्याख्यानमभिप्रेतमन्यथा व-

[अ. ३। प. १। अ. ३।]

महाभाष्यम् ।

(इजादेः०)

६६

यद्यपदेशग्रहणं क्रियते उच्चेराम् वक्तव्यः । व्युच्छांचकारेति । ऋच्छि-
प्रतिषेधो ज्ञापक उच्चेराम्भावस्य । यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शा-
स्ति तञ् ज्ञापयत्याचार्यः तुङ्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादा-
मिति । स तर्हि ज्ञापकार्यं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चावश्यं
प्राप्तार्थोपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्तार्थेन । ऋच्छत्युतामिति ऋच्छेलि-
टि गुणवचनं ज्ञापकं नर्च्छेलिङ्याम् भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापक-
म् । अत्यर्थमेतत्स्यात् । कथं पुनर्ऋच्छेलिङि गुण उच्यमानोऽत्यर्थः
शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्यात् । ऋच्छेलिङि नास्तीति कृत्वा प्रकृत्य-
र्थो विज्ञास्यते । तद्यथा । तिष्ठतेरित् । जिघ्रतेवेति । चङि तिष्ठति
जिघ्रती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञायते किं पुनरर्त्तेलिङि गुण
वचने प्रयोजनम् । अरतुः । आरुः । एतद्रूपं यथा स्यात् । किं पुनः
कारणं न सिध्यति । द्विवचने कृते सवर्णदीर्घत्वम् । सवर्णदीर्घत्वे च
कृते यदि तावद्वातुग्रहणेन ग्रहणम् ऋकारान्तानां लिटि गुणो भव-
तीति गुणे कृते रपरत्वे च अरतुः अरुरित्येतद्रूपं प्रसज्येता अथाभ्या-

चनेन वचनान्तरस्य निरासे को गुणः स्यात् । तस्मान्नित्ययोगे मतुप आश्रयणादुपदेशा-
वस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इत्यर्थः । उपदेशग्रहणशब्देनाप्युपदेशो गृह्यतेनेनेति व्यु-
त्पत्त्या व्याख्यानमेवोच्यते । उच्चेरिति । उच्ची विवासइत्युपदेशे गुरोरपाठान्नायं गुरुणा
नित्ययुक्तः । तुङ्निमित्तेति । तुङ्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणं तेनेङ्खांचकारित्यत्रापि भ-
वति । प्राप्तार्थोपीति । प्रतिषेधप्राप्तार्थ इत्यर्थः । ऋच्छेरिति । आमा व्यवधानेपि वचनान्द-
गुणो भविष्यतीति चेदेवं सति तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्येतद् बाध्येत तस्मादाम एवाभावो
गुणविधानेन ज्ञाप्यते । सामर्थ्यादिति । ऋगतिप्रापणयोरित्यस्य श्रितपि शपि ऋच्छादेशः
कृतो न त्वनादेश ऋच्छर्निर्दिष्ट इत्यर्थः । ऋच्छेरिति । शिति ऋच्छादेशविधानाङ्गि-
टि तदभावः । तिष्ठतेरिति । अत्रापि स्थः शिति तिष्ठादेशं कृत्वा निर्देशः कृतः तत्रानेन
रूपेण स्याशब्द एव प्रतीयत इत्यर्थः । द्विवचन इति । यणादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन द्वि-
वचनं क्रियते । तथा हि । सति स्थानिवद्भावशब्दे द्वयोरपि यण्द्विवचनयोनित्वत्वमि-
ति विप्रतिषेध उपपद्यते अथ वा यथा नित्यतुरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विवच-
नात् पूर्वमेव इयङ् न प्रवर्तते । तथेहापि द्विवचने कृते सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति यण् न
प्रवर्तते । सति वा यणि तस्य स्थानिवद्भावादु द्विवचनम् । तत्र कृते यणादेशात् परत्वा-
न्सवर्णदीर्घत्वम् । यदि तावदिति । अन्तादिवद्भावादुभयादेशस्यान्यतरतो व्युपदेशा त्स्या-

७० (इजादेः०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.३]

सग्रहणेन ग्रहणम् । उरदत्वेरपरत्वं हलादिः शेषः । अत आदेरिति दी-
र्घत्वं तत आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे अतुः उरिति वचनमेव शू-
येत । गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विवचनं हलादिः शेषः
अत आदेरिति दीर्घत्वं ततः सिद्धं भवति आरतुरारुरिति । यथा आ-
टतुः आटुरिति । किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरु-
रत्वम् । परत्वादुरत्वेन भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नो-
ति । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गमुरत्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णा-
वाश्रित्य सर्वदीर्घत्वमङ्गस्थोरत्वम् । उरत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष-
त्येतत्प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति । उभयोरन्तरङ्गयोः पर-
त्वादुरत्वम् । उरत्वे च कृते रपरत्वं हलादिः शेषः अत आदेरिति दी-
र्घत्वं परस्य रूपस्य यणादेशः सिद्धं भवति आरतुः आरुरिति । अ-
द्यापि कथं चिदर्थेर्लिटि गुणेनार्थः स्यात् । एवमपि न दोषः । ऋच्छ-
त्यृतामिति ऋकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् ।
ऋच्छति ऋच्छताम् । ऋच्छत्यृतामिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रतु-
श्चक्रुरिति । संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । संयोगादेरेवाके-
वलस्य नान्यस्याकेवलस्येति । तदेतदन्तरेणार्तेर्लिटि गुणवचनं रू-
पं सिद्धं भवति । अन्तरेण च ऋच्छिग्रहणम् अर्तेर्लिटि गुणः सिद्धः ।
स एषोनन्यार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्छेर्वा आम् वक्तव्यः । उ-
भयं न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति द्वये-

निवद्वावाहेति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । वर्णादाङ्गबलीय इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवार्थं
विषयम् । यथा कारकश्चयनमिति गुणवृद्धी भवतो यणादेशात् । इह तूरदत्वं लिङाश्रयं व
र्णद्वयाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः अथापीति । आसप्तमपरिसमाप्तेर
ङ्गाधिकारो वज्रश्चेत्यादिसिद्धयश्चाश्रित इति भावः । ऋकारोपीति । बहुवचननिर्देशा-
दिति भावः । इहापीति । ऋ इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिसङ्गावादिति भावः । संयोगा-
देरिति । अकेवलस्य वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । ततश्च धातोरेव ग्रहणमवतिष्ठते । स एष
इति । आगमनिमित्तगुरुमत्वधात्वर्थ इत्यर्थः । अन्तच्छ इति पर्युदासाश्रयेण तत्सदृश-
धातुग्रहणादुच्छेराभवति । अथ वा यद्यपि गुणविधानेन ऋच्छे रास्त्र भवतीति ज्ञायते त
थाप्यन्तच्छ इति प्रतिषेधः प्राक्संभावनया क्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति ।
उपदेशग्रहणमिति । गुरुमत इति गुरुमत्तामात्राश्रयो मतुल्यथा पितृमानिति न तु नि

[अ. ३। पा. १। आ. ३]

महाभाष्यम् ।

(उ० भी० कृ०) ७१

ष उवोषेति । उक्तं वा । किमुक्तम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातयेति । ऊर्णोते श्वोपसंख्यानम् * । ऊर्णोते श्वोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णुनाव । न कर्तव्यम् । वाच्य ऊर्णोणुवङ्गावो यङ्-प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥ अथ वा उकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । अन्तच्छो उ अन्तच्छो दयायासश्चेति । इजादेः ॥

उषविदजागृभ्योन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ विदेराम् कित् * । विदेराम् किद्वक्तव्यः । विदांचकार । न वक्तव्यः । विदिरकारान्तः । यद्यकारान्तः वेत्तीति गुणो न सिध्यति । लिट्सन्नियोगेन । एवमपि विवेदेति न सिध्यति । एवं तर्हि आम्सन्नियोगेन । भारद्वाजीयाः पठन्ति । विदेराम् किन्निपातनादा अगुणत्वमिति ॥

भीक्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥ श्लुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् । श्लुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वे । विभरांचकार ॥

क्लञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो

व्ययोग इति व्याख्यास्यत इत्यर्थः । सन्निपातलक्षण इति । लिट्सन्निपातनिमित्तो गुणस्तद्विधातनिमित्तस्यासौ निमित्तं न भवति । आमि सति हि लेर्लुका भाव्यमिति लिट्सन्निपातस्य विधातः स्यात् । ऊर्णोतेरिति । प्रतिषेध इत्यर्थः । उकारोपीति । तेनोकारान्तस्योर्णोतेरान्न भवति । संहिताया च सूत्रपाठ इति दर्शयति । अन्तच्छो दयायासश्चेति ।

उषविद । विदिरकारान्त इति । सूत्रे अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यत इति भावः । इतरो धातुपाठ एवाकारान्तत्वमनेन विदेरुक्तमिति मत्वाह । यदीति । गुणो न सिध्यतीति । इकारस्योपधत्वाभावादकारलोपाभावाच्च विदतीति स्यादित्यर्थः । आम्सन्नियोगेनेति । आम्सः प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमत्वस्येत्यर्थः ।

भीक्री । द्विवचनमेव विधेयं किमतिदेशेनेति पृच्छति । श्लुवदतिदेश इति । न लुमताङ्गस्येति गुणप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययलोप इत्यस्याः प्राप्तोर्यनिषेधो न चात्रासौ प्राप्तिरस्ति ।

क्लञ्चानु । किमर्थमिति । अन्तरेणापि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रत्यङ्गादिप्रतिपादनाय लिट्परस्य क्लञ्जः । आम्सन्ताद्वि कालविशेष एवावसीयते न त्वर्थान्तरं तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न भविष्यति ओषामुवोषेति । उत्तरेणैव सर्वार्थाभिव्यञ्जनादामन्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि भिन्नार्थस्य ईहां पपाचेति । आम्सन्तसंबन्धसाधना-

७२ (कृष्णा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.३]

यथा स्याद् । नैतस्ति प्रयोजनम् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । अत उत्तरं पठति । कृञोनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः प्रतिषेधार्थम् * । कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति । आत्मनेपदविध्यर्थं च * । आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते । आत्मनेपदं यथा स्यात् । उच्यमानेप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः । अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चापिनार्थः । इष्टः सर्वानुप्रयोगः सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते । किमिष्यत एव आहो खित्प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोत्यपि । कथम् । कृजिति नेदं धातुग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम् । कृ संनिविष्टानां प्रत्याहारः । कृभ्वस्तियोग इत्यतः प्रभृत्याऽऽकृञो जकारात् । सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यमर्थाभावात् * । सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यं कृञोनुप्रयोगवचनम् । किं कारणम् । अर्थाभावात् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृभ्वस्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां माभूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धम् * । अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धमेतत् । कुतः । कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । न च

द्यत्प्रत्ययात् । कृज्त्तु सामान्यवचनः । सामान्यविशेषवाचिनोश्च प्रयोगोर्थं विशेषप्रतिपादनेनुगुण इति भावः । अनुप्रयोग इति । यद्यप्यामन्तात्सकलार्थाभिव्यक्तिर्न भवति तथापि प्रकरणादिवशात् भविष्यति । तस्मादनुप्रयोगसिद्ध्यर्थं मिदं वक्तव्यमिति भावः । आमन्तमिति । पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणादिवशादशक्या प्रतिपत्तिरिति तदर्थं भिधानायानुप्रयोगः सिध्यत्येवेति भावः । करोतिरेवानुप्रयोगो यथा स्यात् भूस्तग्रामाभूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह । कृज् इति । आत्मनेपदेति । सिद्धे कृञोनुप्रयोगे पुनर्वचनमतिशयेनानुगुणस्यानुप्रयोगार्थं प्रकृतेनात्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मनेपदान्त एव करोतिरेनुप्रयुज्यत इत्याम्प्रत्ययवदिति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अवश्यमिति । परस्मैपदेनापि कर्तव्यं स्यावगमात्तदन्तस्वानुप्रयोगः स्यादिति भावः । प्रत्याहारग्रहणमिति । एतच्चात्मप्रत्ययवदित्यत्र कृज्ग्रहणाद् भवति इत्यर्थो द्विजायते संपदस्यार्थविरोधान्न भविष्यत्यनुप्रयोगः । अशिष्यमिति । विद्यतिनिवृत्त्यर्थमपि नोपयुज्यते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्य चानुप्रयोगादर्शनात् । न चेति । हयोरिकार्ययोः प्रयोगाभावादिति भावः । न्यायप्रदर्शनार्थं

सामान्यवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः । सामान्यवाचिनोनुप्रयोच्यन्ते । लिट्परार्थे वा । लिट्परार्थं तर्हि कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात् । अन्यपरस्य मा भूदिति । किं परस्य पुनः प्राप्नोति । लट्परस्य । लट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात् । निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत् । न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम् । लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनभूतकालो विशेषितः स्यात् । लङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात् । अयं तर्हि भूते परोक्षानद्यतने लङ् विधीयते ह-शश्वतोर्लङ्चेति तत् परस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भविष्यति । तद्यथा । गोषु स्वामी अश्वेषु चेति । नहि भवति गोषु वाश्वानां च स्वामीति । अर्थसमाप्तेर्वाणुप्रयोगो न स्यात् * । अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात् । आमन्तेन च परिसमाप्तोर्थ इति कृत्वा

च सामान्यवाचिनोरित्युक्तम् । न तु सामान्यवाचिभ्यः क्लृप्तिभ्य आम्बिधानमस्ति । सामान्यवाचिनश्चार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः । प्रत्युत विशेषान्तरव्याख्या तदर्थं विरोधी । लट्परस्येति भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद् भूतस्यापि भूतपूर्वा वर्तमानतामाश्रित्य लट्प्रयोगः स्यादिति भावः । न लट्परस्येति । आमन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वादनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिलङनुप्रयोगो न भविष्यति । न च सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वाश्रयो लट्प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः । एकस्या इति । वेदलोकाप्रसिद्धोऽयं न्यायः । यथा हि । खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते । तत्र यदि कदा चिदखदिरस्य स्नेहो भवति तदा तत्सदृशः बर्बुरः सादृश्यात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते । साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रिया ऽनिर्वाहाप्रसङ्गात् । लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां स्वामीतिषष्ठ्युपक्रम्येत तदा अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सैवकनिर्वाह्यते । अन्यथा ऽश्वेषु चेत्युक्ते ऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति । तस्माद्योर्थो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तथैवासौ निर्वाह्यो न त्वन्यथा शब्दाकृत्येत्यर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अर्थसमाप्तेर्विति । आमन्त पदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्र-

अनुप्रयोगो न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव ह्यु-
क्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो-
भविष्यतीति । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा * । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि
कृजोनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे ईहामिति मा भूत् । व्यवहि-
तनिवृत्त्यर्थं च * । व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृजोनुप्रयोगवचनं क्रिय-
ते । अन्येव च कृजोनुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहांचक्रे । व्यवहितस्य मा
भूदिति । ईहां देवदत्तश्चक्रे इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाङ्गिकम् ॥

चिलुडि ॥ ४३ ॥ कायं च्लिः श्रूयते । न श्रूयते । एतस्य सिजा-
दय आदेशा उच्यन्ते । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थं च्लिरुत्सर्गः क्रि-
यते । न सिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः । तस्य क्सादयोपवादा भविष्यन्ति ।
अत उत्तरं पठति । च्ल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः * । च्ल्युत्सर्गः
क्रियते सामान्यग्रहणार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । मन्त्रे घ-
सह्वरणशब्दहाद्वचक्कागमिजनिभ्यो लेरिति । तत्रावरतस्त्रयाणां ग्र-

योगो न स्यादिति भावः । एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह । एतदपीति । अशिष्यमर्थाभावा-
दित्युक्तत्वात् । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति । सिद्धे कृज्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम् । अ-
नुशब्दस्य पञ्चादर्थत्वात् तेनामन्तस्य पञ्चादेव कृज् प्रयुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमि-
त्यर्थसंपत्तिः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमपादे तृतीयमाङ्गिकम् ॥

चिलुडि । आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वान्नास्य प्रयोगः प्रयोजनं नापि क्तिबादीनामिव
कार्यार्थता दृश्यते । ततो ऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति । कायमिति । च्लिरुत्सर्ग इ-
ति । स्थानीत्यर्थः । स ह्यादेशेनापोच्यते । सिजुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्दे-
नोच्यते । च्ल्युत्सर्ग इति । च्लिरुत्सर्गो धातुभावाविधानमित्यर्थः । तत्रावरत इति । च-
याणां तावदवश्यं कर्तव्यं जनेस्तु दीपंजनेति तशब्दे विहितस्य चिणो मन्त्रे यदि लुग् दृ-
श्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमित्यवदत्त इत्युक्तम् । तत्र धयतेराकारान्तत्वात्तदर्थं
चङ्सिजग्रहणं कर्तव्यं घसन्शृगस्यर्थमङ्ग्रहणं धात्वन्तरार्थं तु सिजग्रहणमित्यर्थः ।

हृणं कर्तव्यं स्यात् । चङङोः सिचश्चेति । क्सविधाने चानिङ्चने
 च्लिसंप्रत्ययार्थः * । क्सविधाने चानिङ्चने च्लिसंप्रत्ययार्थः च्लि रु-
 त्सर्गः क्रियते । च्लेरनिट इति क्सः सिङो भवति । घस्लृभावे च
 कृते लृदित इत्यङ् सिङो भवति । अथचित्करणं किमर्थम् । च्लेः
 चित्करणं विशेषणार्थम् * । च्लेः श्वित्करणं क्रियते । किमर्थम् । वि-
 शेषणार्थम् । क्वविशेषणार्थेनार्थः । च्लेः सिजिति । लेः सिजित्युच्य
 माने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लुङीत्युच्यते ।
 न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः । अथेदित्करणं किमर्थम् । इदित्करणं
 सामान्यग्रहणार्थम् * । इदित्करणं क्रियते सामान्यग्रहणार्थम् । क्व
 सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । मन्वेघसह्वरणशब्दहाद्वच कृगमिजनिभ्यो
 लेरिति आम इति च । इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थे क्रियमाणे अव-
 श्यंसामान्यग्रहणाविधातार्थश्चकारः कर्तव्यः । क्व सामान्यग्रहणाविधा-
 तार्थेनार्थश्चकारेण । अत्रैव । यत्तावदुच्यते च्लिरुत्सर्गः सामान्यग्रहणा
 र्थ इति । क्रियमाणेपि वै च्लुत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । च्लि

क्सविधान इति । अनिट इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथास्यादित्यर्थः । तथा हि । यद्यनिङ्ग्र-
 हणेन धातुर्विशेष्यते । तस्मादन्यत्रेडागमो न दृष्ट इति विषयान्तरगतमनित्वमाश्रयणी-
 यम् । लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादितः प्राप्तप्रभावात्ततश्च गुहादिभ्यः क्सो न स्यात् ।
 तेषां विकल्पितेनेटा सेट्त्वात् । अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनित्वं स्यात् । तथापि
 नित्यं क्सः स्यात् । च्लौ तु विशेष्यमाणे यदा तस्येण नास्ति तदा क्सो भवति अघुच्चदि-
 ति । यदा त्विङ् भवति तदा सिच् अगूहीदिति । घस्लृभावे चेति । लुङि यदाईधा-
 तुकं तत्रादेर्वस्लृभावो विधीयते । तत्र च्लौ परतो घस्लृभावे सत्यङ् सिध्यति । अन्यथा
 सिचेव घस्लृभावः स्यात् । ततश्च सिचः श्रवणं स्यात् । नहि प्रहत्स्योत्सर्गस्यापवादेन
 बाधः कर्तुं शक्यतइति भावः । तथा मन्वे घसेति यदा सिचो लुक् क्रियते तदा आदिः
 सिचोन्यतरस्यामिति स्वरः स्यात् । लुमता लुप्तेपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनास्य स्वरस्येष्ट-
 त्वात् । लुङीत्युच्यतइति । लुङीत्यनुवर्ततइत्यर्थः । तदनुबन्धकग्रहणइत्ययमपि परिहारः
 संभवति । भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वान्नोक्तः । आम इति चेति । तत्र सा-
 मान्यग्रहणे सति यथासंभवं कार्यं विज्ञायतइति भावः । अत्रैवेति । अन्यथा तदनुबन्धप-
 रिभाषया ऽस्यैव ग्रहणं स्यादु न लिटस्ततश्चाम इत्यनेन लिटौ लुङ् न स्यादित्यर्थः । ता

लुडि च्लेः सिच् लेरिति । यदेतत् लेरिति, तत्परार्थं भविष्यति । कथम् । यदेतद्गातिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेष्विति अत्र सिचो ग्रहणमेतल्लेरिति वक्ष्यामि । यदि लेरित्युच्यते धेटश्चातुः शब्दं प्राप्नोति । अदधत् अधात् अधासौत् अदधादित्येतदपि प्राप्नोति । न चङो लुकि द्विर्वचनम् । न चङो लुकि द्विर्वचनेन भाव्यम् । किं कारणम् । चङीत्युच्यते न चात्र चङं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । बहुवचने तर्हि चातुः शब्दं प्राप्नोति । अदधत् अधुः अधासिषुः अधानित्यपि प्राप्नोति । नैष दोषः । आत इति जुस्भावो भविष्यति । न सिध्यति । सिजग्रहणं तत्रानुवर्तते । सिजग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । एवं तर्हि लुक् सिजपवादो विज्ञास्यते । यदि लुक् सिजपवादो विज्ञायते । सा हि दातामित्यत्र आदिष्विचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं लुक्सिजपवाद इति । न चेदेवमुच्यते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । तस्मादत इत्यत्र सिजग्रहणमनुवर्त्य तस्मिन्श्चानुवर्तमाने धेटश्चातुः शब्दं प्राप्नोति । तस्माद्गातिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेष्वित्यत्र सिजग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे ताग्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति चिल्लुडिच्लेः सिच् लेरिति । यदप्युच्यते क्सविधाने चानिङ्गचने च्लिसंप्रत्ययार्थ इति । धातुमेवात्रानि-

न्येवेति । चिल्लुडि लेरिति । सिजलुडित्येतत् इतरेणापि कर्तव्यम् । मन्त्रे घसेत्यत्र चङो ङः सिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः च्युत्सर्गवाद्याह । यदेतदिति । लेरिति वक्ष्यामीति । तदेव मन्त्रे घसेत्यत्रानुवर्तिष्यते । ततश्च लाघवं भवतीत्यर्थः । धेट इति । विभाषा घ्राधेडित्यत्र लिग्रहणानुवर्तौ सत्यां लेरादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावात्सिजग्रहणेन तेषां ग्रहणात् लुकि कृते चङ् निमित्तं द्विर्वचनं प्राप्नोतीत्यदधादित्यपि स्यात् । ननु चङ्लोपस्य स्थानिवद्भावादाकारलोपे सत्यधदिति भाव्यं तत्कथमुच्यते अदधादिति प्राप्नोतीति । नैष दोषः । क्लिगुपधात्वेति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाकारलोपाभावात् । आत इति । विध्यर्थमेतद्विष्यति न तु नियमार्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । अकृतेष्वादेशेषु तदपवादी लेरेव लुग्विधास्यते तेनाभूवन्निति जुस्म भविष्यति । आत इत्येतच्च विध्यर्थं भविष्यति । अधुरदुरपुरित्यादिसिद्धार्थमिति भावः । तस्मादिति ।

[अ. ३। पा. १। आ. ४]

महाभाष्यम् ।

(चि लुडि)

७७

ङत्वेन विशेषयिष्यामः । धातोरनिट इति । कथं पुनर्धातुर्नामानि-
ट् स्यात् । धातुरेवानिट् । कथम् । अनिमित्तं वा इटः अनिट् । न
वा तस्मादिडस्ति सोयमनिट् अनिडिति । अथ धातौ विशेष्यमाणे
क्व योनिडिति विशेषयिष्यसि । यदि विज्ञायते निष्ठायामनिट इ-
ति । भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति । भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा निष्ठायाम-
निटः । अथ विज्ञायते लिटि योनिडिति । न कुतश्चित्प्राप्नोति सर्वे
हि शलन्ता इगुपधा लिटि सेटः । किं पुनः कारणं धातौ विशेष्य-
माणएतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यसि न पुनर्यत्र सामान्येनेटो विधिप्र-
तिषेधौ । क्व सामान्येन । वलादावार्द्धधातुके । यदप्युच्यते घस्लृभा-
वे चेति । आर्द्धधातुकौयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु ।
तच्चार्षधातुकसामान्ये घस्लृभावे कृते लृदित इति अङ् भविष्यति ।
चि लुडि ॥

स्वरसिद्धये सिजादेशे कृते लुक्कर्तव्य इत्यर्थः । कथमिति । आर्द्धधातुकस्य हीङ् विधीयते ।
तदेव तदभावादिनिडिति व्यपदिश्यते । मत्वर्थे बहुव्रीहिविज्ञानादिति भावः । अनिमि-
त्तमिति । धातोरिटश्च निमित्तनिमित्तनिमित्तभावीस्तीति । नानुपपन्नः षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति
भावः । न वा तस्मादिति । अनिट इति वचनसामर्थ्यात्पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इ-
त्यर्थः । क्व योनिडिति । असति चि विधाने विकरणेन क्सेनानिट्त्वाश्रयेण भाव्यम् ।
तच्चास्मिन् विषयइटः प्राप्तप्रभावादिषयान्तरमनिट्त्वस्यापेक्षणीयमिति प्रश्नः । निष्ठाया-
मिति । यद्यार्द्धधातुकमात्रं परिगृह्यते ततो गुहादिभ्य ऊदिङ्गो न स्यादिति निष्ठाश्रय-
णम् । तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्यं क्सः प्रसज्येत विकल्पितश्चेत्यते इषुगिषुगुश्रिषुगु-
ष्वादीनां च निष्ठायामनिट्त्वात् क्सः प्राप्नोति । न पुनर्यत्रेति । गुहादयो विकल्पि-
तेट इटो भावाभावाभ्यां भिद्यन्ते तत्र ये सेटस्तेभ्यः सिज् भविष्यति अनिङ्भ्यस्तु क्स
इति न कश्चिद्दोषः । आर्द्धधातुकसामान्य इति । अङ्प्रत्ययगतमार्द्धधातुकसामान्यं लुङ्-
विशेषितमाश्रयिष्यत इत्यर्थः । यदि तर्हि चिः प्रत्याख्यायते तदा मन्वे घसेति सिचो लु-
क्यादिः सिच इति स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्र हि छन्दसि क्व चिदडाटोरुदात्तत्वेन
भाव्यं क्व चित्तिङ्निघातेन । यत्र त्वडाटोः तिङ्निघातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेत्यते
सविषयश्छन्दसि नास्ति । एतच्च भाष्यकारेण चूः प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते । माहिलावी-
दित्यादौ तु सिच एव चित्त्वेनानन्यार्थेन चागमानुदात्तत्वं बाधिततइति तदर्थोप्यनुब-
न्धासङ्गार्थं चि न कर्तव्यः ॥

७८ (चले:सि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.४]

चले: सिच् ॥४४॥ किमर्थश्चकार: । विशेषणार्थः । क्व विशेषणा-
र्थेनार्थः । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति । सौ वृद्धिरितीयत्युच्यमाने
अग्निवायुरित्यत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मै पदेष्वित्यु-
च्यते न चात्र परस्मै पदं पश्यामः । स्वरार्थं स्तर्हि । चितोन्त उदात्तो भव-
तीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनञ्को-
यम् । तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । इटि कृते न साचको
भविष्यति । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति । न सिध्यति ।
आगमा अनुदात्ता भवन्तीति अनुदात्तत्वं प्राप्नोति । अत उत्तरं प-
ठति । सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात्* । सिचश्चित्करणमनर्थक-
म् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । चितोयमादेशः स्थानिवत्त्वाच्चिह्न-
विष्यति । अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वम् । नैषदोषः
अर्थवत्तु सिचश्चित्करणम् । कोऽर्थः । सिचः चित्करणसामर्थ्याद्धि इ
तउदात्तत्वं भविष्यति । नाप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारभ्य
ते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बाधते एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्ताम-
पि बाधेत । तस्माच्चित्करणम्* । तस्माच्चकारः कर्तव्यः । अथेदित्क-
रणं किमर्थम् । इदित्करणं नकारलोपाभावार्थम्* । इदित्करणं क्रि-
यते । नकारलोपो माभूदिति । अमंस्तु अमस्याः । अनिदितां हल उ-

चूः सिच् । अग्निरिति । सौ च परस्मैपदेषु चेति समुच्चयो विज्ञायेत तथा चात्रापि
स्यात् । साविति च सिसुशब्दयोः साधारणो निर्देशः स्यात् । आगन्तुनाचेकारेणसकारो
निर्दिश्येतेति भावः । न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिर्देशादङ्गाङ्गिभावोत्र न तु समुच्चय इति
भावः । स्वरार्थ इति । विचोऽनच् कत्वेऽपि चितस्प्रकृतेरिति वचनाद् मा हि कार्ष्टामित्यादौ
धातो रुदात्तार्थ इत्यर्थः । अनच् कोयमिति । मा हि कार्ष्टामित्यादांवादिस्मिचोऽन्यतरस्या-
मिति पाश्चिकेणोदात्तत्वेन भाव्यमिति चित्स्वरस्यायमविषय इति भावः । अर्थवत्विति ।
चूश्चित्करणस्य सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं
स्वरमागमानुदात्तत्वं बाधेत । तस्मादन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्त्वमित्यर्थः । नैषदोषइति ।
सिचश्चित्करणानर्थक्यमिति य उक्तं न स्तोत्यर्थः । अत्र केचिदाहुः । प्रत्ययस्वरस्य द्वावप-
वादी आगमानुदात्तत्वं यासुडित्यत्र चापितं तद्देशं चित्स्वरस्य षाष्ठिकस्तत्रापवादविप्रति-
षेधाच्चित्स्वर एव भविष्यति नार्थः सिचश्चित्वेनेति । नैतदस्ति । नहि प्रत्ययस्वरस्यैव ता-
वपवादौ प्रकृत्यागमानामानुगादीनां तदप्रसङ्गात् । कुण्डिनजादीनां च चिताम् । स्था-
निवदित्ययं च कार्यातिदेश इति परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्तीति आगमानुदात्तत्वेन चावि-

[अ.३।पा.१।आ.४]

महाभाष्यम् । (चलेःसि०)

७६

पधायाः क्ङितीति । न वा हन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलो-
पाभावस्य । न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । यदयं हनः सिजि-
ति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज् ज्ञायत्याचार्यः न सिजन्तस्य न-
कारलोपो भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् । किम् । सिच्येव नकारलोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते
माभूदिति । कः पुनरत्र विशेषः । सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्निमित्ते
वा । अयमस्ति विशेषः । सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकार-
लोपो न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्ते सति नकारलोपे कृते अकारलोपः
प्रसज्येत । समानाश्रयमसिद्धम् । व्याश्रयं तु सिद्धमेव । व्याश्रयंचेद-
म् । ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नकारलोपे सति अकारलोपो न
भवति । कथम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गद्वयं तदेतद्वन्तेः सिचः कि-
त्करणं ज्ञापकमेव न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति । इदिवा स्या-
निवत्त्वात् । अथाप्यनेनेदितार्थः स्यात् । इदितोयमादेशः स्थानिव-
द्भावादिदिङ्गविद्यति । स्पृशमृशकृषटपटपां सिज्वा * । स्पृशमृशकृ-
षटपटपां सिज् वेति वक्तव्यम् । स्पृश । अस्पृचत् अस्प्राचीत् । मृश । अमृ-
चत् अम्राचीत् । कृष । अकृचद् अक्राचीत् । टप । अटपत् अत्रा-
प्सीत् । टप । अटपत् अट्राप्सीत् । । किं प्रयोजनम् । सिच्
यथा स्यात् । अथ क्सः सिद्धः । सिद्धः कथम् । शल द्रुगुपधाद-
निटः क्स इत्येव । सिजपि सिद्धः । कथम् । चलेः चित्करणं प्रत्या-
ख्यायते तत्र चलावेव भल्लक्षणं ऽमागम कृतेविहतनिमित्तत्वात्
क्सो न भविष्यति । यद्यवमग्न्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति । सि-

शेषात् सर्वः खरो बाध्यः । तस्मात्तद्बाधनार्थं सिचश्चित्त्वं कर्तव्यमिति स्थितम् । परस्मि-
न्निति । सिचः परं यत्सार्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः । असिद्धमिति । बाह्यसार्वधातुकाश्रय-
स्य न लोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः । आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप
इत्येवं वा हन्ते रतो लोपो न भविष्यति । तथा चोच्यते । अवयवलोपिनामतो लोपो
नास्तीति । स्पृशेति । चिभ्यः क्से प्राप्ते ह्यभ्यां पुषाद्यङि पक्षे सिज्विधीयते । चूश्चि-
त्करणमिति । ततश्च प्रयोजनाभावाच्चकारस्येत्संज्ञा नास्तीति च् लौ भलादौ पक्षे ऽमागमे
कृते सिच् । अमभावपक्षे तु क्स इति त्रयाणां ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः । अनत्यस्येति । अग्न्यश-

इं तु सिचो यादित्वात् । सिद्धमेतत् * । यादित्वात् । कथम् । या-
दिः सिच् करिष्यते । सोऽनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्य-
ति । किं पुनर्न श्रूयते यकारः । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । चङङोः कं-
थम् । चङङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । चङङोरपि प्रश्लिष्टनिर्देशो-
यम् । च अङ् चङ् अ अङ् अङ् सोऽनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो
भविष्यति । चिणः कथम् । चिणोऽनित्त्वात् । चिणः चकारस्य अनि-
त्वात्सिद्धम् । किमिदमनित्वादिति । अन्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः
स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लो-
पो न । असति लोपे अनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा
सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः तदेतसंज्ञा । यदेतसंज्ञा तदा लो-
पः । एष च तत्र वार्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चित्करणमिति ।
अपि च चैशब्दं न प्रकल्प्यते । अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् अस्प्राक्षीदि-
ति । सिचि पुनः सति विभाषा सिच् । सिच्यपि भल्लक्षणोभाष-
मो विभाषा । यस्य खल्वपि अमा अङो निमित्तं न विहन्वते स स्या-
देव । तस्मात् सुष्ठूच्यते स्पृशमृशकृषटपटपां सिज्वेति ॥

श्रल इगुपधादनिटः क्सं ॥ ४५ ॥ क्सविधान इगुपधाभावः
च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् * । क्सविधाने इगुपधत्वंस्याभावः । किं का-
रणम् । च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् । च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र चलावेव
गुणे कृते इगुपधादिति क्सो न प्राप्नोति । न वा क्सस्यानवकाशत्वा-
दपवादो गुणस्य * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । क्सस्यान-

वगुपलक्षण चङादयो ह्यादेः परस्य प्राप्तुवन्ति । चिणो नित्वादिति । चिण् भावकर्म-
णोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यतइति आदेः परस्येति न भविष्यति पदेर्दीपादिभ्यश्चादेः प-
रस्येति प्राप्नोति । तस्माद्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम् । स प्रयोजनमिति । सामा-
न्यग्रहणाविघातार्थत्वस्योक्तत्वात् । सति च प्रयोजने चकारस्येतसंज्ञया भाव्यं लकारस्य भ-
ल् न भवतीत्यसोभावात् क्स एव प्रसज्येत्यर्थः । यस्य खल्वपीति । पुषाद्यङस्तहि कृते
ऽप्यमागमे प्रवर्तते ।

श्रल इगु । क्सविधान इति । विशेषणासंभवात्तल्लक्षणदोषमुद्गावयति । भूतपूर्वगत्या-
श्रये विहितविशेषणाश्रये वा लक्ष्यासिद्धिः । कित्करणं तु क्सस्याचीति विशेषणा-
र्थं वक्षा इत्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात् । न वा क्सस्येति । भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्व-

[अ. ३। प. १। आ. ४।]

महाभाष्यम् ।

(श्लिष०)

८१

वकाशत्वात् । अनवकाशः कसो गुणं वाधिष्यते । अनिङ्चनमविशेष-
णं चलेर्नित्यादिष्टत्वात् * । अनिङ्चनमविशेषणम् । किं कारणम् । चले-
र्नित्यादिष्टत्वात् । नित्यादिष्टः च्लिः न क्व चित् श्रूयते । तत्र चलेर-
निट इति कसो न प्राप्नोति । न वा क्सस्य सिजपवादत्वात् तस्य
चानिडाश्रयत्वादनिति प्रसिद्धे क्सविधिः * । न वैष दोषः । किं का-
रणम् । क्सस्य सिजपवादत्वात् । सिजपवादः क्सः । स चानिडा-
श्रयः । न चापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादाः प्रव-
र्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते । त-
न्न तावदत्र कदा चित् सिज् भवति । क्समपवादं प्रतीक्षते । क्स
स्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वाद् अनिट् प्रसिद्धः । अनिति
प्रसिद्धे क्सविधिः * । अनिति प्रसिद्धे क्सोभविष्यति । सिजिदानीं क्व
भविष्यति । शेषे सिज्विधानम् * । शेषे सिज्विधानं भविष्यति अ-
कोषीत् अमोषीत् इति ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । नियमार्थम् ।
नियमार्थोऽश्मारम्भः । श्लिष आलिङ्गनएव क्सो यथा स्यात् । इह
मा भूत् उपाश्लिषज् जतु काष्ठं च समाश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति ।
अत उत्तरं पठति । श्लिषआलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात्* ।

मनर्थकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद् गुणस्य बाधकमित्यर्थः ।
न च क्सस्याचीति विशेषणार्थं किञ्चम् । प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव क्सस्य तत्र ग्रह-
णस्य सिद्धत्वादुणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वा इत्यादौ प्रसङ्गाभावात् । अनिङ्चनमिति । अ-
निट इत्येतत् च्चेर्विशेषणं यथा स्यादिति च्लिरुत्सर्गः कृत इत्युक्तं तत्रास्य सिचा नित्यं भा-
व्यमितीडभावोपलक्षितमस्य रूपं न क्व चिद्विद्यतइति च्लेरनिट इति विशेषणस्याप्रसिद्धि-
रित्यर्थः । न वा क्सस्येति । अयं भावः । लिह लित् इति स्थिते सिचा न भाव्यं क्स-
स्यायं विषय इति कसेनापि न तावद्भाव्यं यावदस्यानित्वं न ज्ञातम् । तत्र लकारस्यैव-
टः प्राप्तौ तन्निषेधादनित्वमंस्तीति क्सः सिद्धः अलिच्छदिति । यत्र त्विटः प्रतिषेधो ना-
स्ति तत्र सिजेव भवत्यकोषीदिति ॥

श्लिष आ । किमर्थमिति । किं पुषादिपाठादडि प्राप्ते तद्बाधनाय विध्यर्थमि-
दमथपूर्वेण कसेसिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसि-
कत्वाह । नियमार्थमिति । उपाश्लिषदिति । प्रत्यासत्तावच्च श्लिषिर्वर्तते नालिङ्गने ।

८२ (श्लिष०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.४]

श्लिष आलिङ्गनइति नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । विधेयभा-
वात् । कैमर्थक्यानियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चा-
स्ति विधेयम् । किम् । पुषादिपाठादङ् प्राप्तः तद्बाधनार्थः क्सो
विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति । अपूर्व एव विधिः स्या-
न्न नियमः । किं च स्याद् । यदायं नियमो न स्यात् । अत्मनेपदेष्व-
लिङ्गने ऽनालिङ्गने च क्सः प्रसज्यते । यथैव क्सोऽङं बाधते एवंचि-
णमपि बाधेत । उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति । सिद्धं तु श्लिष आ-
लिङ्गने ऽचिण्विषये * । सिद्धमेतत् । कथम् । श्लिष आलिङ्गने अ-
चिण्विषये क्सो भवतीति वक्तव्यम् । अङ्घ्रिधाने च श्लिषो नालिङ्ग-
ने * । अङ्घ्रिधाने च श्लिषो नालिङ्गने इति वक्तव्यम् । सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने
नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति । नैष दोषः । योगविभागात्सिद्धम्* ।
योगविभागः करिष्यते । श्लिषः । श्लिषः क्सो भवति । किमर्थमि-
दम् । पुषादिपाठादङ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । तत आलिङ्गने ।
आलिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । नि-
यमार्थम् । श्लिष आलिङ्गने एव । क मा भूत् । उपाश्लिषञ्जतु च
काष्ठं च समाश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति । यदप्युच्यते । यथैव च क्-
सोऽङं बाधते एवं चिणमपि बाधेति । पुरस्तादपवादा अनन्त-
रान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवं क्सो ऽङं बाधिष्यते न चिणम् ।
अथ वा तत्र वक्ष्यति चिणित्यनुवर्तमाने पुनश्चिणग्रहणस्य प्रयोजनं
चिणेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । श्लिष आलिङ्गने॥

अङ् प्राप्त इति । श्लिषेर्नप्राप्ते अङ् क्सस्यारम्भाद् बाधकत्वमित्यर्थः । यथैवेति । विध्य-
र्थत्वे दोषान्तरोद्भावनम् । सिद्धं त्विति । पूर्वेण कसे सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम् ।
अचिण्विषयइति । अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते । अन्यथा चिण्बाधनाय तद्विषये विध्य-
र्थमेतत्स्यान्नतु नियमार्थम् । अङ् विधान इति । तत आलिङ्गने ऽङ् प्रतिषेधाच्छ्लिष आलि-
ङ्गने ऽचिण्विषय इति नियमार्थं भवत्यन्यथा विध्यर्थमेतत् स्यात् । श्लिषः क्स इति । श्लिष-
इत्यत्रानिट इत्यनुवर्तनाद् ह्यर्थस्य सेटो ग्रहणाभावः । सानुबन्धकत्वाद्वा । तत्र पुषादि-
वादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः ॥

[अ. ३। पा. १। आ. ४]

महाभाष्यम् ।

(णिश्चि०)

८३

णिश्चिद्रूपसुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ ॥ णिश्चिद्रूपसुभ्यः कमेरुपसंख्यानम् * । णिश्चिद्रूपसुभ्यः कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । अथ पत्काषिणो यान्ति येचीकमतभाषिणः ॥ १ ॥ कर्म कर्तरि च * । कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत कटः स्वयमेव । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः उदशिश्चियत कटः स्वयमेवेति । न वा कर्मण्यविधानात्कटत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । कर्मण्यविधानात् । नहि कश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङ् बाधेत । कटत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् * । अस्ति च कर्मकर्तरि कटत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति ननु चायं कर्मणि विधीयते चिण् भावकर्मणोरिति । प्रतिषिध्येते तत्र यक्चिणौ । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमस्मिन्निब्रूजामुपसंख्यानमिति यस्तर्हि न हेतुमस्मिन् उदपुपुच्छत गौः स्वयमेवेति । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्चिन्निब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति ॥ अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योङ् ॥ ५२ ॥ अस्यतिग्रहणं किमर्थम् । अ-

णिश्चिद्रु । कमेरिति । आर्द्धधातुके विकल्पेन णिङो विधानादणिङ्पक्षे सिचि प्राप्तो वचनम् । तत्राचकमतेति भवति । णिङ्पक्षे तु सन्वद्धावादचीकमतेति सन्वद्धधुनि चङीति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो णिराश्रीयते अन्यस्यासंभवात्तेन चङ्परेणौ यङ्धु धात्वचरं तत्र परतोऽभ्यासस्य सनीव कार्यं भवतीत्यर्थः । नाकमिष्टसुखमिति । नाकं स्वर्गमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । कमेर्लुङि किं रूपं भवतीति पृष्टैरचकमतेत्युक्तम् । यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं तेपत्काषिणो यान्ति लक्षणास्मरणाद्विन्दापवादोयं लक्षणस्मरणादरार्थः । अन्ये त्वाहुः । अकमिष्टेति यैरुक्तं तएवोपचारादकमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्भिक्तिर्न कृता । तैः सुयुक्तैरपि वडवारथैर्गच्छन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात् । ये त्वचीकमतभाषिणस्तेपत्काषिणोपि सुखं यान्तीति । कर्मकर्तरि चेति । कर्तर्युच्यमानश्चङ् कर्मकर्तरि प्राप्नोतीति वचनम् । उदपुपुच्छतेति । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौस्तत्र यदान्तर्भावितव्यत्वादास्य गवा सकर्मकत्वं भवति तदोत्पुच्छयते गामिति भवति । पुनर्गौरेव यदा सौकर्यातिशयेन कटत्वं विवक्ष्यते भूतकालश्च तदैतदुदाहरणम् ॥

अस्यति । पुषादय आगणान्ताद् अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाप्तार्थं न तु पुषादिपरिसमाप्तार्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह । अस्यति ग्रहणमिति ।

जृष्टसम्भुचुम्लुचुगुचुग्लुचुग्लुच्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ इदं ग्लुचिग्रहणं ग्लुच्चिग्रहणं च क्रियते । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । यदि तावद् ग्लुचिग्रहणं क्रियते । ग्लुच्चिग्रहणं न करिष्यते । तेनैव सिद्धं न्यग्लुचद् न्यग्लोचीत् । इदमिदानीं ग्लुच्चेरूपं न्यग्लुच्चीदिति अथ लुच्चिग्रहणं क्रियते ग्लुचिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लुच्चीत् । इदमिदानीं ग्लुच्चेरूपं न्यग्लोचीदिति ॥

चिण्ते पदः ॥ ६० ॥ अयं तश्चोस्त्येवात्मनेपदमस्ति परस्मैपदमस्त्येवैकवचनमस्ति बहुवचनम् । कस्येदं ग्रहणम् । यः पदेरस्ति । कश्च पदेरस्ति । पदिरयमात्मनेपदी ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्यहणं
किमर्थम् । नेत्येवं तदभूद् विध्यर्थमिदम् । अथ वा वेत्येवं तदभूद्
नित्यार्थमिदम् । अथ वा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्यहणस्यैतत्प्र-
योजनं चिणेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥ इह पश्यामः कर्मणि द्विवचनबहुवचना-
न्युदाह्रियन्ते पच्येते ओदनौ पच्यन्ते ओदना इति । भावे पुनः एक-
वचनमेव आस्यते भवता आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति ।

अत्रापीति । आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्य चिदत्राविधानात् स्वाश्रयं कार्यं प्रतिबन्धकाभावात् प्रवर्ततएवेति भावः ॥

चृस्तम्भ । अन्यतरदिति । अनेकार्थत्वाद्वातूनामत्र विषयेर्यभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येति भावः । यत्तूभयोपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरङ्घ्रि नलोपो न भवति न्यग्लुञ्चदिति । कौश्लिदभ्यधायि तद्वाच्यविरोधादनादरणीयम् ।

'चिण्भाव । नेत्येवमिति । प्रतिषेधसंबन्धं तदभूदित्यर्थः । नन्वत्र प्राप्त्यभावाच्चेति नापेक्षित्यत इत्याह । अथ वेति । विकल्पोपि पूर्वमेव निषेधेन निवर्तितत्वान्नापेक्षित्यत इत्याह । अथ वेति । तेनोपास्ये षीति वसो न भवति ।

सर्वधा । इह पश्याम इति । वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थस्य दशिक्रियायां कर्मत्वं यथा

[अ.३।पा.१।आ.४]

महाभाष्यम् ।

(सर्वधा०) ८५

केनैतदेवं भवति । कर्मानिकं तस्यानेकत्वाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव । कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति । आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति सर्वते तस्या आश्रयभूता भवन्ति तद्भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः किमभिसमीक्ष्येतत् प्रयुज्यते पाकौ पाका इति । यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य यच्चौदनस्य पाकः यच्च गुडस्य यच्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेषेषश्च । तिङ्भिहिते चापि तथाभावे बहुवचनं श्रूयते । तद्यथा । उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः श-

पश्य मृगो धावतीति मृगकर्तृकायाः स्मरणक्रियायाः । केनैतदिति । इह क्रियाप्रधानमाख्यातं सा च क्रिया साध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदा । तदुक्तम् । निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाख्यातेभिधीयते । श्रुतेरशक्यभेदानां प्रविभागप्रकल्पनेति ॥ तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकर्माभिधायिनि लकारे द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा भावाभिधायिन्यपि प्रसजतः । अथैकपदवाच्यसाधनसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पक्षस्तदा पाकौ पाका इत्यत्र न प्राप्नुतः साधनस्य घञा अनभिधानादिति प्रश्नः । कर्मानिकमिति । कर्मशक्ताधारो द्रव्यमनेकं शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यतइति शक्ताभिधायिनाप्याख्यातेनौदनः पच्यतइति शक्तिमद्रव्यवाचिन औदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति । भावः पुनरिति । भेदाभावलक्षणमभेदैकत्वं भावस्य । नत्वेकत्वसंख्याख्यातवाच्यस्य भावस्यास्ति । तस्य द्रव्यधर्मत्वादसत्त्वभूतत्वाच्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य । आश्रयभेदादिति । गुडतिलौदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोपि पाकौ भिद्यते । घञादिभिश्च सत्त्वरूपोर्थीभिधीयतइति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यतइति भावः । इहापीति । आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोऽस्तु । ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । पाकविशेषानिति । के चित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते । पक्षव्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः तत्त्वयुक्तम् । असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नानपाकविशेषानित्यत्रायमर्थः । अथ वा संज्ञायद्वयस्य प्रत्याख्यातत्वादसंज्ञायामपि कर्मोऽप्यत्र भवति । उष्ट्रासिका आस्यन्ते इति । अत्राश्रयाणां सुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तत्सामानाधिकरण्याच्चाख्यातवाच्यभावभेदादास्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थगतिर्भवति । तदयमर्थः । यादृशानुष्ट्रा-

८६ (सार्वधा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.४]

य्यन्तइति । अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाको यश्च
ह्यस्तनः यश्चश्वस्तनस्तेपि बहवः शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचन-
मेकशेषश्च । तिङ्भिहिते चापि तथा भावेऽसारूप्यादेकशेषो न भव-
ति । आसि आस्यते आसिष्यते इति । अस्ति खल्वपि विशेषः तिङ्भि-
हितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति ।
किमिदं द्रव्यवदिति । द्रव्यं क्रियया समवायं गच्छति । कं समवायं
गच्छति द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति । तद्वच्चास्य भावस्य कृद-
भिहितस्य भवति पाको वर्तत इति । क्रियावन्न भवति । किमिदं
क्रियावदिति । क्रिया क्रियया समवायं न गच्छति पचति पठतीति

शामनेकप्रकाराख्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्तइति । भवद्भिरास्यतइत्य-
त्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतिपन्नत्वात् प्रयोजनाभावाद्भावो भेदं नोपादत्तइत्येकवचन-
मेव भवति । यथा ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इति । न च सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य
प्रतीतिः घटान् पचतीत्यादौ पाकस्याभिन्नस्यैवावगमात् के चिदुष्ट्रासिका आस्यन्तइति
कर्मणि लकारमिच्छन्ति । उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वाद्यथा गोदोहस्युप्य-
तइति । एवं तु विवचान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेऽपि लविधाने बहुवचनमुपपा-
दितम् । तेषां बहव इति । भिन्नकालत्वादेवेति भावः । तत्र युक्तमिति । शास्त्रे शैकशेषे
सत्येकस्यानेकार्थाभिधावित्वाद् अन्तरेण वैकशेषारम्भं सरूपाणामेकस्यैव स्वभावतोने-
कार्यत्वादिति भावः । तिङ्भिहितइति । नह्येकं तिङन्तमनेककालभावप्रत्यायने सम-
र्थं किं चिदस्तीति भिन्नकालासनक्रियाप्रत्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्तइति
भावः । द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वनं प्रसिद्धो यो घटादिस्तद्वदयं भावो भवति । लिङ्गसंख्या-
साधनसंबन्धप्रतिपत्त्या । तत्र वस्तूपलक्षणं यत्रेति द्रव्यलक्षणयोगेऽपि प्रसिद्धाप्रसिद्धापेक्ष
उपमानोपमेयभावः । कया क्रिययेति । ननु भवति पचति पश्य मृगो धावतीति कर्तृ-
कर्मभावेन क्रिया क्रियया संबन्धतएव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न गच्छती-
ति विवक्षितम् । ननु साध्यत्वात् क्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभावः । विष-
यभेदादेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभावसंबन्धसंभावाददोषः । तदुक्तं हरिणा । तत्र यं प्र-
तिसाध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया । सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥ मृगो
धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता । तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यतइति ॥ तत्र क-
र्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धम् । तथा हि । भवतिक्रियापेक्षमेव तस्य क-
र्तृत्वं सर्वार्थः खेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नमेवं कर्मापि क्रियाफलत्वात्
प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते । करणत्वादीनि तु सर्वात्मना गुणभावमन्तरण

[अ.३। पा.१। आ.४]

महाभाष्यम् ।

(सार्वधा०)

८७

तद्वच्चास्य कृदभिहितस्य न भवति पाको वर्तत इति । अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङ्भिहितस्य च । तिङ्भिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते । अस्ति खल्वपि विशेषः । तिङ्भिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च । तिङ्भिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते । यावता किं चिच्चसामान्यं कश्चिच्च विशेषः । युक्तं यदयमपि विशेषः स्याद् लिङ्गकृतः संख्यकृतश्च । इदं विचार्यते । भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्या वा स्युः विकरणार्था वेति । कथं च सार्वधातुकार्या स्युः वा विकरणार्थाः । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् भवति कट्वाचिनि सार्वधातुके शब् भवतीति सार्वधातुकार्याः । भावकर्मणोर्यक् भवति सार्वधातुके कर्तरि शब् भवति सार्वधातुक इति विकरणार्थाः । कश्चात्र विशेषः । भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्या श्वेदेकद्विवहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात् * । भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्या श्वेद् एकद्विवहुषु नियमस्यानुपपत्तिः । किं

नोपपद्यन्त इति प्राधान्येनात्यन्तविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते । कालेति । पुरुषशब्देन तदर्थः प्रत्यक्षापरभावश्चोच्यते । उपग्रहोनेकप्रकारः स्वार्थपरार्थत्वादिकः । कृदभिहित इति । ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः यथा ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव इति । तत्राहुः । एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते यथा पचतीति कर्ता वाच्यो नैव पाक इति । शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात् । अथ वा घञादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयत इति तेन रूपेण कर्त्रा योगाभावो धातुरूपप्रतिपाद्यया तु साध्यतया कर्त्रा योगो भवति । अथ वोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्सु पाचक इति । तिङ्गु तु पचतीति साध्यमानतया प्राधान्येन । तत्र कृत्सु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमत्रार्थः । इदं विचार्यत इति । विचरति नानागच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयत इत्यर्थः । इहान्वयव्यतिरेकाश्रया शोक्नीया पदाययवानामावापोद्धारिकश्च वृत्ता । तौ चान्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापि न व्यवतिष्ठेते । सार्वधातुकमन्तरेणापि कर्त्राद्यवगमात् । यथा गच्छ ग्राममशायि भवता अकारि कट इति तथा विकरणाभावे अकर्त्राद्यवगतिरस्ति । लविषीष्ट क्षेत्रमिति । उभयाभावेऽप्यस्ति अजागर्भवानिति । क्वचित्तूभयसंनिधौ कर्त्राद्यवगतिः पचति पच्यत इति । तत्र निश्चयाभावाद् द्विचारः क्रियते कः पचन् आश्रीयमाणः शास्त्रं न विरुण्वीति । एकद्विवहुष्विति । एकत्वं एवैकवचनं नार्थान्तर इति यो नियमः स नोपपद्यते कर्त्रादीनामपि तदर्थत्वा-

८८ (सार्वधा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.४]

कारणम् । अतदर्थत्वात् । न ह्यौदानीमेकत्वादय एव विभक्त्यर्थः । किं तर्हि । भावकर्मकर्तारोपि । सन्तु तर्हि विकरणार्थाः । विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते विकरणाभावः* । विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते विकरणो न प्राप्नोति धारयः पारयः इति । किमुच्यते कृताभिहित इति । न लेनाप्यभिधानं भवति । न शक्यं लेनाभिधानमाश्रयितुम् । पक्षान्तरमिदमास्थितं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति । यदि च लेनाप्यभिधानं स्याद्नेदं पक्षान्तरं स्यात् । कथमशक्यम् । यदा भवानेवाह लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । एवं वक्ष्यामि लः कर्मणो भावाच्चाकर्मकेभ्य इति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तृनभिधास्यति । क्व च न श्रूयन्ते । य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च । अत्राप्युक्ते कर्तृत्वेलुग्भविष्यति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तृनभिधास्यति । क्व च नैवोत्पद्यन्ते, लिङ्गिणोः । तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुं न लेनाप्यभिधानं भवतीति । भवति चेद

दित्यर्थः । अतदर्थत्वादिति । सामर्थ्यादत्रावधारणमाश्रियते न तान्येवैकत्वादीन्यर्थः । अपि तु कर्त्रादयोपीत्यर्थः । कृताभिहित इति । क्वचिदेव कृति विकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव कर्तरि कृदिति कर्तारो निर्दिश्यते तेनैव च कर्तुरुक्तत्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति ततश्च धारय इत्यादावसति शपि गुणो न स्यात् । न लेनापीति । लः कर्मणि चेति वचनास्मादेशैरपि कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणप्राप्तिः किं न चोच्यत इत्यर्थः । ततो लः कर्मणीति वचनात्कर्त्रादीनां विकरणार्थत्वं नैव संभवतीत्युक्तं भवति । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । लः कर्मणि इति । कर्मणि वर्तमानाद्विकरणादिति व्याख्यास्यतइत्यर्थः । तत्र कर्माभिधायी विकरणः कर्मशब्देन भाष्य उक्तः । ननु सार्वधातुकनिमित्तो विकरणो न तु विकरणनिमित्तो लकारः तत्कथमेवं व्याख्यायते । एवं तर्हि कृते लकारे सार्वधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात् कृते विकरणे लः कर्मणि चेत्यनेन भावकर्मकर्त्राभिधायिनो विकरणात्परो लः साधुर्भवतीति व्याख्यानाददोषः । अत्राप्युक्त इति । विकरणलोपहारेण प्रकृतिरेव तत्र कर्त्राद्यभिधायिनीति प्रतिज्ञातं भवतीत्यर्थः । यस्मिंस्तर्हि । ततश्च विकरणानुत्पादः स्मादेशस्यासाधुत्वप्रसङ्गो विधानसामर्थ्याद्वा साधुत्वे भावाद्यर्थावगतिर्न स्यात् । कर्तरि कृदिति वचनात्कर्तर्येव लकारः स्यादित्यर्थः । भवति चेदिति । ततश्च विकरणार्थं पक्षानुपपन्न एवेति भावः । एवं

[अ.३।पा.१।आ.४]

महाभाष्यम् ।

(सार्वधा०)

८६

भिहिते विकरणाभाव इत्येव । एवं तर्हीदं स्यात् । यदा भाव-
कर्मणोर्लः तदा कर्तरि विकरणाः, यदा कर्तरिलः तदा भावकर्मणो-
र्विकरणाः । इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं प्रकृति-
प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति । नचास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृ-
तेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपदनुसहायीभावः स्यात् । एवं च कृत्वा एकपक्षी-
भूतमेवेदं भवति सर्वधातुकार्था एवेति । ननु चोक्तं भावकर्मकर्तारः
सार्वधातुकार्था इति चेदेकद्विवषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वाद् इति ।
नैष दोषः । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैव तथा तिङाम् । सुपां ति
ङां च संख्याचैवार्थः कर्मादयश्च । प्रसिद्धो नियमस्तत्र । प्रसिद्धस्तत्र
नियमः । नियमः प्रकृतेषु वा । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ।
के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु ।
द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न
द्वयोरिति । भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानम्* । भाव-
कर्मणोर्यग्विधाने कर्म कर्तर्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पच्यते ओदनः
स्वयमेव । पठ्यते विद्या स्वयमेव । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।
विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वम्* । विप्रतिषेधाद्धि शपो बली-

तर्हीति । प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते । यथा ग्रामं गच्छतीति गमिक्रि-
यायाः कर्तृकर्मणी साधने । तत्र कर्तरि लकारः कर्मणि द्वितीया । तथात्राप्येकस्मिन्नर्थे
सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः । इदमस्येति । अयमर्थः । यत्र पद-
द्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी साधने तत्र विरोधाभावात्तन्निबन्धनः कार्यभेदो युक्तः । एकस्मिन्सु
पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाभावात्परस्परानु-
पकारादप्रयोग एव स्यात् । तथा हि । पचतीति क्रियाविशिष्टः कर्ताभिधोयते । पच-
ते इति क्रियाविशिष्टं कर्म । न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते ।
एकपक्षीभूतमिति । एक एव पक्षः सार्वधातुकार्थाः कर्मादय इत्यर्थः । पूर्वभेदापेक्षश्च
चिप्रत्ययनिर्देशः । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । कर्मादर्थान्तरनिर्देशात्तु
न प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः । तत्रैकत्वं एकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते । न
तु प्रत्यय इति तस्यार्थान्तरमपि कर्मादि न विरुध्यते । अथ वेति । कर्मादर्थविधानसा-
मर्थ्यात्तुल्यजातीयसंख्यापेक्ष एव नियम इत्यर्थः । कर्मकर्तरीति । कर्मवदित्यतिदेशेन
स्वाश्रयस्य कार्यस्यावाधानात्कर्त्राश्रयविकरणप्राप्तौ वचनम् । विप्रतिषेधादिति । यदा शा-

६० (सार्वधा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.४]

यस्त्वं प्राप्नोति । शपोवकाशः पचति पठति । यकोवकाशः पच्यते
ओदनो देवदत्तेन पठ्यते विद्यादेवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति
पच्यते ओदनः स्वयमेव पठ्यते विद्या स्वयमेवेति । परत्वात्
शप् प्राप्नोति । योगविभागात् सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते ।
चिण् भावकर्मणोः । ततः सार्वधातुके यक् । भावकर्मणोः । ततः क-
र्तरि । कर्तरि च यक् भवति भावकर्मणोः । यथैव तर्हि कर्मणि क-
र्तरि यक् भवति । एवं भावेऽपि कर्तरि यग् प्राप्नोति । एति जीव-
न्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि । नास्य किं चिद्गुजति रोग इति । द्वि-
तीयो योगविभागः करिष्यते । चिण् भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि
च चिण् भवतीति । ततः सार्वधातुके यक् । सार्वधातुके यक् भ-
वति भावे कर्मणि च । ततः कर्तरि । कर्तरि च यग् भवति । कर्मणी-
त्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम् । ततः शप् । शप् च भवति कर्तरीत्ये-
व । कर्मणीति निवृत्तम् । एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विप्रतिषेधा-
द्धि श्यनो बलीयस्त्वम् * । विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वं प्राप्नो-
ति । श्यनोवकाशः दीव्यति सीव्यतीति । यकोवकाशः पच्यते ओ-
दनो देवदत्तेन पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति । दी-
व्यते स्वयमेव सीव्यते स्वयमेवेति । परत्वात् श्यन् प्राप्नोति । ननु
चैतदपि योगविभागेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः
सा योगविभागेन शक्या निवारयितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधि-
र्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यतीति
श्यन् प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधेत । नोत्सहते प्र-
तिषिद्धा सती बाधितुम् । एवं तर्हि शवादेशाः श्यन्नादयः करिष्य-
न्ते । शप् च यका बाध्यते तत्र दिवादिभ्यो यन्विषये शबेव नास्ति
कुतः श्यन्नादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनु-

स्मातिदेशपक्षस्तदा शपो बलीयस्त्वम् । कार्यातिदेशे तु यक एव बलीयस्त्वम् । ननु चै-
तदिति । सर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन बाधित्यत इति भावः । परा प्राप्तिरिति । परत्वाद् ब-
लीयस्त्वादित्यर्थः । ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधिका भवि-
ष्यतीत्यर्थः । नोत्सहते इति । न्यायविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वाद् दुर्बलो योगविभागप्रा-

[अ.३।पा.१।आ.४]

महाभाष्यम् ।

(यसोनु०) ६१

वर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनि-
 र्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इतयेषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः ष-
 ष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च
 प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः विहितः
 प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । अथ वा भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यै सिद्धे
 सत्यनुवृत्तिर्यकोभावाय । इह सार्वधातुके यगिति अन्तरेण भावक-
 र्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धेसति यज्ञावकर्मग्रहणमनुव-
 र्तयति तस्यै तत्प्रयोजनं कर्मकर्तर्यपि यग् यथा स्यादिति । कर्त-
 रीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय * । कर्तरीति
 च योगविभागः कर्तव्यः । श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं सा वोचमिति । अ-
 थ वा कर्मवज्ञाववचनसामर्थ्याद्यक् भविष्यति । अस्यन्यत् कर्मवज्ञाव-
 वचने प्रयोजनम् । किम् । आत्मनेपदं यथा स्यात् । वचनादात्मने-
 पदं भविष्यति । चिण् तर्हि यथा स्यात् । चिण्पि वचनाद्भविष्यति ।
 चिण्वज्ञावस्तर्हि यथा स्यात् । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति ।
 नच कर्मवज्ञाववचनसामर्थ्याद् यक् भविष्यति । अथ वा आचार्यप्र-
 वृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्तरि यग् भवतीति । यदयं न दुहस्त्रुनमां य-
 क्चिणाविति यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

यसोनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ अनुपसर्गादिति किमर्थम् । आयस्य-
 ति प्रयस्यति । अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम् । कथमायस्यति प्रयस्य-

सिक इत्यर्थः । इहेति । सार्वधातुके यग् भवतीति सामान्योक्तावपि कर्तरि शबाद्यपवा
 दविधानाज्ञावकर्मणोरेव यग् भविष्यतीति भावकर्मणुवृत्तिरधिको यन्न इति कर्मकर्तर्य-
 पि यग् भविष्यतीत्यर्थः । अत्रापि व्याख्याने योगविभागः कर्तव्य एवेत्याह । कर्तरीति
 चेति । अन्यथा भावकर्मणुवृत्तियन्नाच्छेप एव नन्तरस्य बाधः स्याद न तु श्यन्नादीनाम् ।
 योगविभागेन तु तेषां बाध्यन्ते । वचनादिति । कर्तरिकर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तरीति यो-
 गविभागात्तत्र च कर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः । चि-
 णपीति । चिण्यग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनश्चिण्यग्रहणमधिकविधानार्थमिति कर्मकर्तर्यपि चि-
 ण् भविष्यतीत्यर्थः । नैकमिति । अन्यथा स्यसिच्सीयुडित्यत्रैव कर्मणा तुल्यक्रिये कर्त-
 रीति वाच्यं स्यादित्यर्थः ॥

६२ (रुधादि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा१।आ.४]

तीति । संयसश्चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । संपूर्वादेव यसो नान्यपूर्वादिति ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ७८ ॥ किमर्थः शंकारः । सार्वधातुकार्थः । शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञासार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं ङितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्याद् भिनत्ति छिनत्तीति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधिः न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आर्द्धधातुकसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वलादेरार्द्धधातुकस्याङ्गस्येडुच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिः तदादिप्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिः न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात् प्रत्ययविधिः । अत उत्तरं पठति । श्रमि शित्करणं प्रादिङ्गस्वार्थम्* । श्रमि शित्करणं क्रियते । प्रादिङ्गस्वार्थम् । प्रादीनां शिति ऋस्वत्वं यथा स्यात् । पृणति मृणतीति । न वा धात्वन्त्यत्वात्* । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । धात्वन्त्यत्वात् । धात्वन्तरे पृणि मृणि । यत्तर्हि न धात्वन्तरं, यत्र भूम्यां वृणसे । नैष श्रम् । श्र एवैतद्भ्रस्वत्वम् । यदि श्राङ्गस्वत्वम् । स्वरो न सिध्यति । वृणसे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति एष स्वरो न प्राप्नोति । तस्माच्छ्रमेः । यदि श्रम् असोरल्लोपः प्रसज्येत । उपधाया इति वर्तते । अनुपधात्वान्न भविष्यति । न शक्यमुपधाया इति विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । अङ्क्तः अञ्जन्तीति । तस्माच्छ्रमेवैतद् ऋस्वत्वम् । यद्येवम् । स्वरः कथम् । बहुलं पित्सार्वधा-

रुधादि । भिनत्तीति । भिश्चङ्गसंज्ञानिबन्धनो गुणो मा भूदिति शित्त्वं कृतमित्यर्थः । यस्माच्चेति । भिदृशब्दादित्यर्थः । तस्यैव रुधादित्वात् न तु तदवयवाद् भिश्चङ्गसंज्ञात् प्रत्ययविधानम् । पृणतीति । पृ मृ इति क्रगादिषु पठितौ ताभ्यां व्यत्ययेन श्रम् प्रत्ययः । धात्वन्तरमिति । तौदादिकावित्यर्थः । वृणसे इति । वृ वरणे इति क्रगादिस्तास्माद्व्यत्ययेन श्रम्यासौ । श्र इति । छान्दसमिति भावः । अङ्क्त इति । श्रान्नलोप इत्य-

[अ.३। पा.१। आ.४]

महाभाष्यम् ।

(तनादि०)

६३

तुक् कृन्दसि । सार्वधातुकस्य कृन्दसि बहुलं पित्वं वक्तव्यम् । पित-
 श्चैवापित्वं दृश्यते । अपितश्च पित्वम् । पितस्तावदपित्वम् । मात-
 रं प्रमिणीमि जनित्रीम् । अपितश्च पित्वम् । शृणोत यावाणः । त-
 तर्हि श्रो ऋस्वत्वं वक्तव्यम् । अवश्यं कृन्दसि ऋस्वत्वं वक्तव्यम् । उ-
 पगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय इत्येवमर्थम् । विशेषणार्थस्त-
 र्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । आन्नल्लोप इति । नान्नल्लोप इतौयत्युच्य-
 माने यन्नानां यन्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत । दीर्घत्वे कृते न भविष्य-
 त्ति । इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नान्नल्लोप इति । किमत्र
 कर्तव्यम् परत्वान्नलोपः स्यात् । तस्माच् शकारः कर्तव्यः । अथ क्रि-
 यमाणेऽपि शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति । ल-
 च्छणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७६ ॥ किमर्थं करोतेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न
 तनादिभ्य इत्येवोच्येत । अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति ।
 कानि । अनुनासिकलोपादीनि । दैवरक्ताः किंशुकाः । अनुनासि-
 काभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति । इदं तर्हि तनादिकार्यं
 मा भूतनादिभ्यस्तथासोरिति । ननु च भवत्येवात्र ऋस्वादङ्गादिति ।
 तेनैव यथा स्याद् अनेन मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः तेन वासत्यनेन
 वा । तेन सति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वाच्चिग्वद्भावः सिद्धो भवति । अनेन पुनः
 सति चिग्वद्भावो न स्यात् । अनेनापि सति सिद्धश्चिग्वद्भावः । कथम् ।
 विभाषा लुक् । यदा न लुक् तदा सिञ्जलोपः । तत्र सिञ्जलोपस्यासि-
 द्धत्वाच्चिग्वद्भावो वा भविष्यति । तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिञ्जलोपे

स्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादकारण्योपधात्वाभावः । प्रमिणीमीति । मीजो मीनाते-
 र्निगम इति ऋस्वः । मिपो ऽपित्वे न सतीत्यम् । परत्वादिति । यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं
 तत् सन्निपातलक्षणापरिभाषावशान्न प्रवर्तते । यत्स्वन्यत्रोक्तं नामि दीर्घात्परत्वात् सुपि
 चेति भवितव्यमिति तत्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः । लक्षणे-
 ति । लाक्षणिकस्यानुमीयमानरूपत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तुप्रत्यक्षत्वादिति भावः ।

तनादि । विभाषालुगिति । ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका ऋस्वादङ्गादिति लोपो
 बाध्यत इति कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात् । नैष दोषः । यत्र पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्रासौ
 लोपस्य बाधकः । न त्वप्रवर्तमानः ।

६४ (धिवि० हलः०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.४]

च न दुष्यति । जिगवद्भावे न दोषः स्यात्सोपि प्रोक्तो विभाषया ॥

धिविक्लृण्वोर च ॥ ८७ ॥ क्वायमकारः श्रूयते । न क्व चिच्छ्रूय-
ते । लोपोऽस्य भविष्यति । अतो लोप आर्द्धधातुकं इति । यदि न
क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते । न लोप इत्येवोच्येत । नैवं शक्य-
म् । लोपे सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्था-
निवद्भावाद् गुणो न भविष्यति । ननु च लोपे ऽपि सति न धातु-
लोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । आर्द्धधातुकनिमित्तो
लोपे स प्रतिषेधः । न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्र-
त्याख्यायते खल्वपि स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव । त-
स्मादत्वं वक्तव्यम् । अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्धिविक्लृण्वोर्यहणं
क्रियते न धिविक्लृण्वोरित्येवोच्येत । धिविक्लृण्वोरितीयत्युच्यमाने अ-
त्वे कृते अनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत । इदमिह संप्रधार्यं नुम् क्रिय-
तामत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वानुमागमः । अन्तरङ्गमत्व-
म् । कान्तरङ्गता । प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनात्वमुच्यते । उत्पन्ने प्रत्य-
ये प्रकृतित्ययावाश्रित्याङ्गस्य नुमागमः । नुमप्यन्तरङ्गः । कथम् । व-
क्ष्यत्येतन्नुमिधावुपदेशिवद्भवनं प्रत्ययविध्यर्थमिति । उभयोरन्तरङ्ग-
योः परत्वानुमागमः । तस्माद्विविक्लृण्वोरिति वक्तव्यम् ॥

हलः अः शानञ्भौ ॥ ८३ ॥ किमर्थः शकारः । शित्सार्वधातुक-
मिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति डित्वं किङ्तीति गु-
णप्रतिषेधोयथास्याद्कुषाणपुषाणेति । अतउत्तरं पठति । आविकार-
स्य शित्करणानर्थक्यस्यानिवत्त्वात् * । आविकारस्य शित्करणमनर्थ-
कम् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावा-
त् शिङ्गविष्यति । अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशे अनुबन्धास्थानि
वत्त्वस्य * । अर्थवत्तु आविकारस्य शित्करणम् । कोर्थः । ज्ञापका-

धिवि । आर्द्धधातुकनिमित्त इति । धातुलोप इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः ।
न चैष इति । सन्नियोगशिष्टत्वान्निमित्तनिमित्तिभावाऽप्रसङ्गः । अत्वे कृतइति । अका-
रात्परः स्यादित्यर्थः । उत्पन्ने प्रत्यये इति । नुम्विधावङ्गाधिकारादिति भावः ।

हलः अः शा । तवादिष्विति । तमनमनयनाच्चेति शृणोतेत्येवमादौ ये तिङां डिता-

[अ.३।पा.१।आ.४]

महाभाष्यम् । (हलः०)

६५

र्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः सार्वधातुकादेशे अनु-
बन्धा न स्थानिवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं
हि तातडोरपित्वम् । हेः पित्वं न प्रतिषेध्यम् । पितोयमादेशःस्था
निवद्भावात्पित्स्यात् । सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवतीति
नायं पिङ्गविध्यति । तातडि च डकारो नोच्चार्यो भवति । पितोय-
मादेशः स्थानिवद्भावात्पित् स्यात् सार्वधातुकादेशे अनुबन्धानस्थानि-
वद्भवतीति नायं पिङ्गविध्यति । तबादिषु चाडित्वम् * । तबादिषु च
डित्वं न प्रतिषेध्यम् । शृणोत ग्रावाणः डित्त्वमेवादेशास्थानिवद्भावा-
न्डितः स्युः । सार्वधातुकादेशे अनुबन्धानस्थानिवद्भवतीति नेमेडितोभ-
ष्यन्ति । तस्य दोषो मिप आदेशे पिदभाव * । तस्यैतस्य लक्षणस्य
दोषो मिप आदेशे पितोऽभावः । अचिनवमकरवम् । पितोयमादेशः
स्थानिवद्भावात् पिङ्गवति सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवतीति
नायं पित्स्यात् । अत्यल्पमिदमुच्यते मिप आदेश इति तत्पिसिम्भि-
यामादेशा इति वक्तव्यम् । वेद वेत्थ । विदेर्वसोः शित्वम् * । वि-
देरुत्तरस्य वसोः शित्वं वक्तव्यम् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छि-
ङ्गवति । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवतीति नायं शि-
त्स्यात् । कित्करणवा सिद्धम् * । अथ वा अवश्यमत्र सामान्यग्र-
हणाविघातार्थः ककारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क सामान्यग्रहणावि-
घातार्थेनार्थः । वसोः संप्रसारणमिति । तेनैव यत्नेन गुणो न
भविष्यति । अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति च प्रयोजनानि ।
समा दोषा भूयांसो वा । तस्यन्नार्थीनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्र-
योजनानि । तानि क्रियन्ते न्यासएव । एवमपि भवेत् पित्करणसा-
मर्थ्यात् पित्कृतं स्यात् डित्करणसामर्थ्यान् डित्कृतम् । अतु ख-
लु पित्तिडित्कृतं प्राप्नोति डिति च पित्कृतम् । केन तन्न स्यात् । त-
स्माद्वक्तव्यं पिङ्ग डित्त्ववति डित्च पिङ्ग भवतीति । न वक्तव्यम् । एवं

मादेशा विधीयन्ते ते तबादयः । एवमपीति । पित्वनिमित्तमनुदात्तत्वं भवतु ब्रूताङ्ग-
वानितीडागमश्च डित्वनिमित्तश्च गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः । पिङ्गेति । अपिदिति प्रस-
ज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पिङ्गवन् डित्त्वं भवतीत्यर्थः । योगविभागाच्च यावती सार्वधातु-

८६ (क०व्य०लि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.४]

वक्ष्यामि । सार्वधातुकं डिङ्भवति पिङ्ग । एवं तावत्पितो डिङ्त्वं प्र-
तिषिद्धम् । ततः असयोगाल्लिट् किङ्गवति डिङ्ग पिङ्ग भवतीति । ए-
वं डितः पित्वं प्रतिषिद्धम् ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥ शायच् कृन्दसि सर्वत्र* । शायच् कृ-
न्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क्व सर्वत्र । हौ चाहौ च । किं प्रयोजनम् ।
महीरस्कभायद् यो अस्कभायद् उद्गृभायत उन्मथायतेत्येवमर्थम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । व्यत्ययः । व्य-
त्ययो भवति स्यादीनामिति । आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीत्ये-
वं प्राप्ते । स च न मरति । म्रियत इति प्राप्ते । ततो बहुलम् । कृन्द-
सि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः व-
र्णव्यत्ययः लिङ्गव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः कालव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः
परस्मैपदव्यत्यय इति । सुपां व्यत्ययः । युक्ता मातासीङ्गारि दक्षिणायाः ।
दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां व्यत्ययः । चषालं ये अप्रवयूपाय
तच्चति । तच्चन्तीति प्राप्ते । वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभोजः शुभितमुग्रवीरम् ।
शुधितमिति प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति
प्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः । अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति
प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमा-
णेन । आधातायष्टेति प्राप्ते । आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते ।
इच्छतीति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्ययः । प्रतीपमन्यजर्मिर्युध्यति । यु-
ध्यत इति प्राप्ते । सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच् स्वरकर्तृ यङां
च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देष्टां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥

लिङ्गाशिष्यङ् ॥ ८६ ॥ अयमाशिषि अङ् विधीयते । तस्य
किं प्रयोजनम् । आशिष्यङ्प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः* । स्या ।
उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम् । स्या । गा अञ्जसा सत्यमुपगेयम् । गा ।

कस्य डिङ्त्वप्राप्तिस्सर्वासौ निषिध्यते । असंयोगादिति । अत्र डिङ्पिदिति वर्तते । तेन
डिङ्गवन् पिङ्ग भवतीति तातडः स्थानिवद्भावप्राप्तं पित्वं निषिध्यते ।

कृन्दसि । अस्कभायदिति । स्तन्भुः सौत्रो धातुः लङि तिप् अः शायच् अडागमः ।
लिङ्गाशि । दृशेरगिति । अङि गुणः स्यात् । उपस्थेयामेति । स्थालिङ्मसुयासे-

[अ. ३। पा. १। आ. ५]

महाभाष्यम् । (कर्मव०)

६७

गमि । यच्चेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गमि । वचि । मत्तं वोचे माग्नये ।
 वचि । विदि । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । विदि । शकिरुह्योश्च ।
 शकिरुह्योश्चेति वक्तव्यम् । शकेम त्वा समिधं साधया धियः । अस्त्र
 वती मारुहेमास्त्रस्तये । दृशेरक्पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयम् * ।
 दृशेरग्वक्तव्यः । पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम् । इह उपस्थे
 यामेत्यत्र आडपि वक्तव्यः । न ह्यडैव सिध्यति । न वक्तव्यः । सार्वधातुक-
 त्वात्तिङः सलोपः आर्द्धधातुकत्वादेवत्वम् । तत्रोभयलिङ्गत्वात्सिङ्गम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
 तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रय
 मपि यथा स्याद् भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लो यथा
 स्यात् । कर्मणेति किमर्थम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता
 यः सकर्मवन्मा भूत् । साध्वसिश्चिनत्ति साधु स्थाली पचतीति । तु-

दश्चङ् आकारलोपः सलोपश्च । अतो येय इति इय् । मस्याडागमः कार्योन्यथा यलोपे
 सति उपस्थे मेति स्यात् ॥

इति श्रीमदुपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे
 तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा । वत्करणमिति । विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थं लाभ इ-
 ति भावः । स्वाश्रयमपीति । असति वत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञा विज्ञायेत । ततश्चाकर्मक-
 व्यपदेशाभावाद्भावे लो न स्यात् । वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरतिदिश्यन्ते न तु
 स्वाश्रयं कार्यं निवार्यतइति भावे लस्सिद्धो भवतीतिलादेशेन कर्तुरनभिधानात् तृतीया
 भवति भिद्यते कुसूलेनेति । न चासत्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लस्सि-
 द्ध्यति । यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव । कर्मणेति किमि-
 ति । धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न
 संभवतीति कर्मस्यैव क्रिया अयिष्यतइति भावः । साध्वसिश्चिनत्तीति । ननु करणादिव्या-
 पारो धातुना नाभिधीयते यदात्वभीधीयते तदा तेषां कर्तृत्वमेव न तु करणादिरूपता ।
 न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण कारकान्तराश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते । नैष दोषः । यद्यपि
 करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रि-

६८ (कर्मव०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.५]

ल्यक्रिय इति किमर्थम् । पचत्योदनं देवदत्तः । तुल्यक्रिय इत्यप्युच्य-
मानेन प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता । न तुल्य-
क्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते । किं तर्हि । यस्मिन्कर्मणि
कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि । स कर्मणा तुल्यक्रियः
कर्ता कर्मवद्भवतीति कर्मवदकर्मकस्य कर्ता * । अकर्मकस्य कर्ता
कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सकर्मकस्य कर्ता क-
र्मवन्भा भूत् । भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिन्नतीति । तथा ।

यां साधयन्ति । तत्रावश्यं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम् । अवस्थान्त-
रयुक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति । ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्यवस्था आप्याश्रयेरन् प्रधान-
नव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न त्ववान्तरव्यापारोऽपि तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थाना-
द्यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षलब्धकरणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थि-
तक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय कर्मणेति कर्तव्यमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवा-
च्यत्वं नास्ति । तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणादस्तुसङ्गावाश्रयेण प्रसङ्गः
स्यादेव । साधु स्थाली पचतीति । स्थाल्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवनानादिरूपा
क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वेपीति स्यात्कर्मवत्त्वम् । तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति । कर्मणेति
द्वितीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः । अ-
थवा क्रियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणेति प्रसङ्ग इति प्रश्नः । पचत्योदनमिति । सहार्थेऽपि द्वि-
तीया विज्ञायेत । तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः । अकर्मकनिवृत्त्यर्था
कर्मश्रुतिः स्यादास्ते श्रेत इति । अत्रापीति । तुल्यशब्दस्य साधारणवचनत्वात् कर्तृकर्म
साध्यत्वाच्चात्र क्रियाया इति भावः । समानक्रियत्वमिति । साधारणक्रियत्वमित्यर्थः ।
एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते । अन्यथा कर्मवत्कर्मणेत्येव ब्रूयात् । यस्मिन्निति । सा-
दृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयत इत्यर्थः । कर्तृभूत इति । चेर्विकल्पेन विधानादत्राभावः
कर्तरि संपन्न इत्यर्थः । अथ वा भूमावावित्यस्याऽऽष्टपादेति णिचो विकल्पनाद्रूपमेतत् ।
तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः । वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते । कर्तृकर्मावस्थामेदाच्च
एकस्या अपि क्रियाया मेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते । कर्मणेति । कर्मस्थया क्रिययेत्यर्थः ।
साध्यसाधनयोरत्यन्तमेदात् तुल्यत्वासंभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते भवति हि
तात्स्थान्ताच्छब्दं यथा मन्त्राः क्रोशन्तीति । तच्च पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयो-
रत्यन्तमेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः । लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र तु केदारस्य द्वि-
धामर्बनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्तृवस्थायामपीति भवति कर्मव-
द्भावः । भिद्यमान इति । चात्राणामपि द्विधा भवनं कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः ।

[अ.३।पा.१।आ.५]

महाभाष्यम् ।

(कर्मव०) ६६

कर्मदृष्टश्चेत्समानधातौ*। कर्मदृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति । तथा । कर्मस्थ भावकानां कर्मस्थक्रियाणां च* । तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । कर्मस्थभावकानाम् । आसयति देवदत्तं शाययति देवदत्तं स्थापयति देवदत्तम् । कर्मस्थक्रियाणाम् । गामवरुणञ्चि करोति कटम् । कर्तृस्थभावकानाम् । चिन्तयति मन्तयते । कर्तृस्थक्रियाणाम् । गच्छति धावति हसति । यत्तावदुच्यते । अकर्मकस्यकर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वक्ष्येत्येतत् । सकर्मकाणां प्रतिषेधः । अन्योन्यमाश्लिष्यतइति । यदप्युच्यते कर्मदृष्टश्चेत् समानधाताविति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भाव उच्यते । तत्र संबन्धादेतद् गंतव्यं यस्य धातोर्यत् कर्मतस्य चेत् कर्ता स्यादिति । तद्यथा । धातोः कर्मण्यण् भवतीति तत्र संबन्धादेतद् गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मिति । इह मा भूत् आहर कुम्भं करोति कटमिति । य-

कर्मदृष्ट इति । समान एकस्मिन् धातौ कर्ता कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावो यदा ल्वन्धस्मिन् धातौ कर्मान्यस्मिंश्च कर्ता तदामा भूत् कर्मवद्भाव इत्यर्थः । पचत्योदनमिति । ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विक्लितिलक्षणा तादृश्येव कर्तृत्वेपिराध्यतेर्विक्रितिवचनत्वान्न चास्य वाक्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय तु वाक्यद्वयोपन्यासः । अन्यथा समानधातावपि व्याख्यादभिः कथं तुल्यक्रियत्वं प्रदर्शयते । यद्येवं लुनातौ केदारस्य कर्मत्वमिति लावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न स्यात् । अत्र केचिदाहुः । लुनातिरेव णिचि लाविः संपन्न इति अस्ति समानधातुत्वम् । अन्ये त्वाहुः । लावयतावेव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाभावः । कर्मस्थभावकानामिति । अपरिस्सन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्सन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया । यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्स्या क्रियोच्यते । ततश्च पश्यति राजा स्वयमेव आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावाभावः । सकर्मकाणामिति । अन्योन्यमाश्लिष्यतइत्युदाहरणमात्रमेतन्नतु व्यतिहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । धातोः कर्मण इति । कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः । कर्मणेति चोपादानादयमर्थो लभ्यते । यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति । आहरकुम्भमिति ।

१०० (कर्मव०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.५]

दृश्यते कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति
वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा
भूदिति । न वक्तव्यम् । कर्मस्थया क्रियायां कर्तारमुपमिसीते । न
च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्ति-
रस्ति । किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवति आहो स्वित् कर्त्ता
श्रयमपि । किं चातः । यदि कर्माश्रयमेव । चङ्शप्कृद्विधयो न सि-
ध्यन्ति । च ङ् । अचीकरत् कटः स्वयमेव । चङ् । शप् । नमते द-
ण्डः स्वयमेव । शप् । कृद्विधिः । भिदुरं काष्ठं स्वयमेव । कृद्विधिश्च कर्त्ता-
श्रयमपि सिद्धमेतद् भवति । किं तर्हीति । आत्मनेपदशवादिविधि-
प्रतिषेधः * । आत्मनेपदं विधेयं शबादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उ-
भयं क्रियते न्यास एव । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मकर्तरि
कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यास्य विवक्षितत्वात्* । कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति ।
कुतः । स्वातन्त्र्येणैवान्न कर्ता विवक्षितः । किं पुनः सतः स्वातन्त्र्य-
स्य विवक्षा आहो स्विद्विवक्षामात्रम् । सत इत्याह । कथं ज्ञायते ।
ब्रह्म भिद्यते कुसूलेनेति । न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्य-
ते । किं च भोः विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्ता भवितव्यं न पुनर्वाता-
तपकाला अपि कर्तारः स्युः । भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानाम-

समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवेष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायोपन्यासः । कर्तारमि-
ति । कर्तृत्वां क्रियामित्यर्थः । किं पुनरिति । किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहोस्विन्ने-
ति प्रश्नः । यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषान्तरोद्भावना-
य पुनर्विचार्यते । अचीकरतेति । यक्चिणोः प्रतिषेधेपि स्वाश्रयौ चङ्शपौ न प्राप्नुतः ।
भिदुरमिति । कर्तरि कुरज् न प्राप्नोति । क्तान्तस्य कर्ताकर्मवदिति न तावत्स्थापितमि-
ति कृद्विधेरसिद्धिरुक्ता । उभयमिति । कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभा-
वादात्मनेपदं भवति । कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शबादीनां यका बाधनं
भवति । कार्यातिदेशो वायमाश्रीयते । यच्चाविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं तद्वर्तते न
तु विरुद्धमिति शबादिपरस्मैपदाभावः । स्वातन्त्र्यास्येति । पच्यते ओदनः स्वयमेवेति
चोलुनाति स्तथा च केदारस्य कर्तृत्वम् । क्रिया चेति । विशरणक्रियेत्यर्थः । किञ्च
भो इति । कारणाभावे विशरण्याख्यकार्याभावादवश्यंकेन चिह्नादिना कारणेन भाव्य-

[अ.३।पा.१।आ.५]

महाभाष्यम् ।

(कर्मव०)

१०१

न्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः कुसूलात् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति । इह तु कथं स्याल्लूयते केदारः स्वयमेवेति । यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन् दृश्यते । अत्रापियाऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः * । लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा हि कृत्यक्तखलयेषु प्रतिषेधः । अक्रियमाणे हि लग्नहणे कृत्यक्तखलयेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कृत्य । भेत्तव्यः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे कृत्यो भवतीति भावे कृत्यो यथा स्याद् भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति । कृत्य । क्त । भिन्नः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्याद् भिन्नं कुसूलेनेति । क्त खलर्थः । ईषद्भेदः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे खलखवतीति भावे खल् यथा स्यात् । ईषद्भे-

मिति भावः । अन्यदत इति । कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपत्तावदृश्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः । सुकरतेति । द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः । अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः । लान्तस्य कर्तेति । लान्तवाच्यो यः कर्ता स लान्तकार्य एव कर्मवद्भवतीत्यर्थः । तेन कर्मणि विधीयमानाः कृत्यादयोतिदेशात्कर्मकर्तरि न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते । ततश्च तैः कर्तुरनभिहितत्वात्कर्मविभक्ती षष्ठीद्वितीये भवतः । भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति । भिद्यते कुसूल इत्यत्र च द्वितीया न भवति । लग्नहणस्यात्र प्रयोजनं न दृश्यते । गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यत इत्याहुः । तथाह्यकर्मकत्वाद् गत्यर्थकर्मकेति वचनात् कर्तरि भवितव्यमेव क्तेन भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । तथा च सिनोतिर्ग्रासकर्मकत्वं कस्येति वक्तव्यमिति सिनो ग्रासः स्व-

१०२ (कर्मव०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.५]

दं कुसूलेनेति । तत्तर्हि लग्नहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रिय-
ते न्यास एव । लिङ्गाशिष्यङिति द्विलकारको निर्देशः । सिद्धं तु
प्राकृतकर्मत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्राकृतकर्मत्वात् । प्राह-
तमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । कथं तु नञ्ज्ञा-
यते प्राकृतमेवैतत्कर्मिति । आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्म दर्शनात्* ।
आत्मसंयोगे कर्म कर्तुः कर्म दृश्यते । क्व । हन्यात्मानमात्मना हन्यत-
इति । विषम उपन्यासः । हन्यात्मानमिति कर्म दृश्यते कर्ता न
दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते न कर्म दृश्यते । प-
दलोपश्च । पदलोपश्च द्रष्टव्यः । हन्यात्मानमात्मा । आत्मना हन्यत
आत्मेति । कः पुनरात्मानं हन्ति को वात्मना हन्यते । हावात्मानौ
शरीरात्मा अन्तरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा
सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सु-
खदुःखे अनुभवति । सकर्मकाणां प्रतिषेधो ऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति* ।

यमेवेति क्तः कर्तर्युदाहरिष्यते । सिद्धं त्विति । प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्म न त्वातिदे-
शिकमित्यर्थः । आत्मसंयोग इति । एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च वि-
वक्ष्यतइत्यर्थः । तदुक्तम् । एकस्य बुद्धावस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते । कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं
चोपजायते ॥ इति । कर्मदृश्यतइति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यर्थः । विषम उपन्यास इति । अयं
भावः । दृष्टान्ते आत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । इह तु लूयते केदारः
पच्यते ओदन इत्यादौ यदा स्वयमिति शब्दो न प्रयुज्यते तदात्मभेदाविवक्षायां कर्मत्वाभा-
वात्कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादौ केदारादीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव । नमते दण्ड-
इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे यक्चिणोः प्रतिषेधे शब्चडौ न स्याताम् । भिद्यते कुसूलेनेति
च सकर्मकत्वाद्वातोर्भावे लो न स्यात् । कर्म दृश्यतइति । आत्मानमिति द्वितीयान्तवाच्यं
कर्म । कर्ता न दृश्यतइति । हन्तीति कर्तरि लकारोत्पत्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति
भावः । कर्ता दृश्यतइति । तमन्तरेण क्रियाया अभवादात्मनेत्येताच्चाच इति भावः । कर्म न
दृश्यतइति । कर्तृव्यतिरेकेणान्यस्याच कर्मणो दुरुपपादत्वादिति भावः । पदलोपश्च इति ।
गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः । यत्तु लूयते केदारः स्वयमेवेति वृत्तिकारैरुदाह्रि-
यते तत्र कर्तृन्तराभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयंशब्दः प्रयुज्यते ।
नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणं स्वयंशब्दस्यात्मनेति तृतीयान्तार्थे वर्तनादात्मनः कर्तृत्वे के-
दारस्य प्राकृतकर्मत्वसङ्गावात् । हावात्मानाविति । शेरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत ए-
वावधार्यम् । आश्लिष्यतइति । क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमत्र द्र-

[अ.३।प.१।आ.५।]

महाभाष्यम् ।

(कर्मव०)

१०३

सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अन्योन्यमाश्लिष्यतः
 अन्योन्यं संस्पृशतः अन्योन्यसंगृह्णीत इति । तपेर्वा सकर्मकस्य
 वचनं नियमार्थम् * । तपेर्वा पुनः सकर्मकस्य वचनं नियमार्थं
 भविष्यति । तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य सकर्मकस्येति । तस्य
 तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । उत्त-
 प्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति । तस्य च तपःकर्मकस्यैव * । तस्य
 च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्य । किमिदं तप
 इति । तपेरयमौणादिको ऽस्कारोभावसाधनः । कः प्रकृत्यर्थः कः
 प्रत्यार्थः । स एव संतापः । कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः
 स्यात् स एव च प्रत्ययार्थः । सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । त-
 द्यथा । स एतान् पोषानपुषत् गोपोषमश्वपोषं रैपोषमिति सामा-
 न्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवत-
 पिः कर्म भवति । दुहिपच्योः बहुलं सकर्मकयोः * । दुहिपच्योः स
 कर्मकयोः कर्ता कर्मवद्बहुलं भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौःपयः स्व-
 यमेव । तस्मादुदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते । बहुलवचनं किमर्थ-
 म् । परस्मैपदार्थम् । यद्येवं नार्थो बहुलवचनेन । नहि परस्मैपदमि-
 ष्यते । सृजियुज्योः श्यंस्तु * । सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ताबहुलं

वक्तव्यम् । तपेर्वेति । तप इति योगविभागेन नियमः क्रियतइति भावः । ननु तप्यते तप-
 स्तापस इत्यत्र कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वं कर्तुर्नास्ति । उपवासादेस्तपसः कर्तृत्वे तपेर्दुः-
 खार्थत्वात्तापसस्य कर्तृत्वे जनार्थत्वात् । नैष दोषः । शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियाया-
 स्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेऽपि शरीरसंतापलक्षणमेवार्जनं तापसस्य यतो व्यापारः । कः प्रत्ययार्थ-
 इति । तापसेन तपस्तप्यतइति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्र-
 त्ययार्थत्वं दृश्यते । क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यम् । इह तु भेदाभावा-
 त् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथ वा तपस्तपःकर्मकस्येति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्व-
 माश्रितं तच्च विरुद्धमिति भावः । अवयवतपिरिति । विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः ।
 दुग्धे गौरिति । गौर्मुञ्चति पय इत्यर्थः । दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियास्तुल्यक्रियत्वेऽपि
 सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम् । फलं पच्यतइत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवचायामत्यन्तमप्राप्ते
 वचनम् । अन्येत्वाहुः । पचिरत्र विषये द्विकर्मको वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाका-
 संभवाद् वृक्षोऽकथितं कर्म तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवचा तदायं कर्मवद्भावः । एवंविध

१०४ (कर्मव०) भाष्यप्रदीपौद्योतितम् । [अ. ३। पा. १। आ. ५]

कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । श्यंस्तु भवति । सृजिः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यः चिन्तात्मनेपदार्थः । सृज्यते मालामसर्जि मालामिति । युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यकोऽभावाय । युज्यते ब्रह्मचारौयोगम् । करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम् * । करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयति कण्टकैर्बद्धः परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् । स्ववत्यादीनां प्रतिषेधः * । स्ववत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्रवति कुण्डिका उदकं स्रवति कुण्डिकाया उदकम् । स्रवन्ति वलीकान्युदकं स्रवति वलीकेभ्य उदकम् । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तुल्यक्रिय इत्युच्यते । क्रियान्तरं चात्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिका उदकमिति विसृजतीति गम्यते । स्रवति कुण्डिकाया उदकमिति निष्क्रामतीति गम्यते । स्रवन्ति वलीकान्युदकमिति विसृजन्तीति गम्यते । स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते । भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्* । भूषाकर्मकिरादिसनां च अन्यत्रात्मनेपदात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । भूषयते कन्या स्वयमेव । अबुभूषत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव । किरादि । अवकिरते हस्ती स्वयमेव ।

एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदनं पचतीत्यादौ । श्रद्धोपपन्न इति । श्रद्धायुक्ते कर्तरीत्यर्थः । चिन्तात्मनेपदार्थ इति । श्यना यगेव बाध्यते न तु चिन्तित्यर्थः । श्यन्ति तु प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वमिति श्यन्त्यकोरत्र स्वर विशेषः । सृज्यते मालामिति । श्रद्धया मालां निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि मालामिति । मालां निष्पादितवानित्यर्थः । यकोभावायेति । अकारप्रज्ञे पादु यग्बाधनायेत्यर्थः । युज्यत इति । योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संबध्नातीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचाचारी योगमिति भवति । करणेनेति । बहुलग्रहणात्साध्वसिद्धिर्नतीत्यादौ न भवति । स्रवति कुण्डिकेति । निष्क्रामदुदकं निष्क्रामयतीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते । विसृजतीति गम्यते इति । तथा च वलीके कथ्यते कृपणोसौ न किञ्चित् स्रवतीति विसर्गस्य दानमुच्यते इति तुल्यक्रियत्वाभावः । भूषाकर्मिति । कर्मशब्दः क्रियावाची । भूषाफलं च शोभास्वयं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्था भूषा । अण्यन्तार्थं च भूषाग्रहणं अण्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् तेनालं कुरुते स्वयमेव कन्या अलभकत कन्येति भवति । अवकिर

[अ.३।पा.१।आ.५]

महाभाष्यम् । (नटु.कुषि०) १०५

अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव । गिरते ग्रासः स्वयमेव । अगीर्ष्ट ग्रासः स्व-
मेव । सन् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८६ ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुम-
स्तिश्रिब्रूजामुपसंख्यानम् * । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमस्तिश्रिब्रूजा-
मुपसंख्यानं कर्तव्यम् । णि । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत क-
टः स्वयमेव । णि । श्रि । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । उदश्रि श्रियत
दण्डः स्वयमेव । श्रि । ब्रूज् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथाः स्व-
यमेव । भारद्वाजीयाः पठन्ति । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिअन्यग्रन्थिब्रूजा-
त्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ८७ ॥ कुषिरजोः श्यन्वि-
धाने सार्वधातुकवचनम् * । कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्र-
हणं कर्तव्यम् । अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः * । अक्रियमाणे
हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकुषे पा-
दः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषीषीष्ट पादः स्वयमेव । र-
ङ्चीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कर्तव्यं
कुषाणाः पादा इति अत्रापि प्राप्नोति । श्यना च स्यादीनां बाध-

तइति । हस्तिनं कश्चित्पांस्त्रादिनावकिरति तत्र सौकर्यात्कर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते । चि-
कीर्षतइति । करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वमिच्छातु कर्तृत्वैवार्थाच्च करोतेः प्राधा-
न्यं तदर्थत्वादित्यायाः ॥

नटु । यक्चिणोरिति । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भा-
वितत्पर्याप्तकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात् प्राप्तौ यक्चिणौ प्रतिषिध्यते । यथा वि-
कुर्वते सैन्धवा बलगन्तीत्यर्थः । तान् यदा अन्यो बलगयति तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनस्तौ
करोतिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव व्यक्षयत सैन्धवाः स्वयमेवेति-
यक्चिणौ न भवतः । उत्पुच्छ्यते गौरित्यत्राप्यन्तर्भावितत्पर्यत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः
प्राप्तिः । ब्रूते कथेति । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ।

कुषिरजोः । यकि प्राप्ते श्यन्विधीयते तेन श्यानि ज्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तं पदं भव-
ति । शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यश्च नुमागमः कुष्यन्ती जङ्घेति । सार्वधातुकवचनमिति ।
सार्वधातुके विषयभूते श्यन् परस्मैपदे भवत इत्यर्थः । कुषाणा इति । ताच्छीत्यवयोव-
चनेति चानश् । तत्र श्यन् प्राप्नोति परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते । श्यना चेति ।

१०६ (कुषि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा१।आ.५]

नं प्राप्नोति । काषिष्यते पादः स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव ।
 रङ्घ्यते वस्त्रं स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव । यत्तावदुच्यते सार्व-
 धातुकग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृ-
 तम् । सार्वधातुके यगिति । यदि तदनुवर्तते । पूर्वस्मिन्योगे किं समु-
 च्यः ले च सार्वधातुके चेति । आहोस्त्रिग्यग्रहणं सार्वधातुकविशेष-
 णम् । किं चातः । यदि समुच्यः कतीह भिन्दानाः कुसूला इत्यत्रापि
 प्राप्नोति । अथ लग्नग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं लिङ्लिटोर्न सिध्यति ।
 बिभिदे कुसूलः स्वयमेव । भित्सीष्ट कुसूलः स्वयमेवेति । अस्तु लग्नग्रहणं
 सार्वधातुकविशेषणम् । ननु चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति । लिङ्-
 लिङ्यग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे
 लिटि लिङ्ग्राशिष्यङिति च । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति ।
 यदुक्तं कतीह कुष्णानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । इहापि ल-
 विशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते । यदप्युच्यते श्यना च स्यादीनां
 बाधनं प्राप्नोतीति । यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं वक्ष्यामि । न दुह-
 स्नुनमां यक्चिणौ । ततः । कुषिरजोः प्राचाम् । ततः । कुषिर-
 जोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः । ततः श्यन् परस्मैपदं चेति । यथै-
 व तर्हि यको विषये श्यन् भवति । एवं चिणोपि विषये प्राप्नोति ।
 अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव । एवं तर्हि द्वितीयो
 योगविभागः करिष्यते न दुहस्नुनमां चिण् भवति । ततो यक् ।
 यक् च न भवति दुहस्नुनमाम् । ततः कुषिरजोः प्राचां यक् न भवति ।
 ततः श्यन् परस्मैपदं चेति । अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते । स्यतासी
 लृलुटोः च्लिलुङि च्लेः सिज् भवतीति । कर्तरि शप् स्यतासी लृलु-
 टोः च्लिलुङि च्लेः सिज् भवतीति । दिवादिभ्यः श्यन् स्यतासलृलु-
 टोः च्लिलुङि च्लेः सिज् भवतीति । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं
 च स्यतासीलृलुटोः च्लिलुङि च्लेः सिज् भवतीति । अथ वा-
 न्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता । लावस्थायामेव स्यादयः । सा-

विशेषविहितत्वादिति भावः । यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति । तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेध-
 स्तत्र श्यन्परस्मैपदे भवती नान्यचेति स्यादिविषये न भवतः । लावस्थायामेवेति । अक्-

[अ.३।पा.१।आ.५]

महाभाष्यम् ।

(धातोः)

१०७

वर्धातुके श्यन् ॥

धातोः ॥ ६१ ॥ आकुतोयं धात्वधिकारः । किं प्रग्लादेशात् ।
 आहोस्विद् आट्तीयाध्यायपरिसमाप्तेः । धात्वधिकारः प्रग्लादेशा-
 त्* । प्राग्लादेशाद्भात्वधिकारः । लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः* ।
 अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ।
 किं च स्यात् । आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः ॥ आद्ये योगे विक-
 रणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः । पचति पठति । इदमिह संप्रधार्यम् ।
 विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादे-
 शाः । नित्याविकरणाः । कृतेष्वयादेशेषु प्राप्नुवन्ति । अकृतेष्वपि प्राप्नु-
 वन्ति । नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुव-
 न्ति । अनवकाशास्तच्चादेशाः । सावकाशा आदेशाः । कौऽवकाशः । य-
 एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणाः लिङ्लिटौ च । न स्यादेत्वं टेष्टितां य-
 द्विधत्ते ॥ यच्च टित्संज्ञाकानां टरेत्वं विधत्ते । तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वा-
 दादेशानां न स्यात् । एशः शित्त्वम् ॥ एकारश्च शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजन-
 म् । शित्सर्वस्येति सर्वस्यादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे तस्मा-
 दित्युत्तरस्यादेः परस्येति तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्र-
 सज्येत । निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारे अलोन्यस्य विधयो भव-
 न्तीत्येकारस्य एकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेणापि श-
 कारं सर्वादेशो भविष्यति । यच्च लोटो विधत्ते ॥ यच्च लोटो विधी-
 यते । तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् । किं पुनस्तत् । लोटोल-

तेष्वेव लादेशेषु विशेषविहिताः स्यादयो भवन्ति पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद् बाधितत्वात्
 संनियोगशिष्टं परस्मैपदमपि न भवति ॥

धातोः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेषः । अथापि स्वरि-
 त्ते सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानम् । तथापि दुर्लभ्यत्वान्न ज्ञायते क्व स्वरितत्वं
 धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति । आकुत इति । आद्ये योग इति । तिस-
 र्भूतीत्यत्र । विकरणैरिति । स्यादयोऽत्र विकरणा अभिप्रेता न शब्दादयस्तेषां सार्वधातु-
 काश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्तभावात् । यदा तु सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदा
 ऽकृतेपि लादेशे शब्दादीनां प्राप्तिरस्ति । द्वयोरेकारयोरिति । यद्यप्येकस्यादादेशस्तथा

१०८ (धातोः) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.५]

डूत् । एरुः । सेह्यपिच्च । वा कृन्दसीति । यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च
न स्यात् ॥ किं पुनस्तत् । नित्यं ङितः । इतश्च । तस्थस्थमिपां
तांतंतामः । लिङः सीयुट् । यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति ।
तस्मात्प्राग्लादेशाद्वात्वधिकारः । यदि प्राग् लादेशाद्वात्वधिकारः ।
अकारः । अकारः शिल्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । शित्सर्वस्येति सर्वा-
देशो यथा स्यात् । अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे तस्मादि-
त्युत्तरस्य आदेः परस्येति थकारस्यात्वे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण
सिद्धं रूपं स्यात् । पेच यूयं चक्र यूयमिति । ननु च निवृत्तेऽपि
लादेशे धात्वधिकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याकार-
वचने प्रयोजनं नास्त्येति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वाददेशो भविष्य-
ति । अस्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । वक्ष्यत्येतत् ।
अकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थमिति । आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातु-
ग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा
भूद् वृक्षत्वं वृक्षतेति । तस्मात्लादेशे धात्वधिकारोऽनुवर्त्यः । ननु चो-
क्तमाद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युरिति । नैष दोषः । आनुपूर्व्या-
त्सिद्धमेतत् । नात्राकृतेष्वादेशेषु विकारणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारण-
म् । सार्वधातुके विकारणा उच्यन्ते । न चाकृतेष्वादेशेषु सार्वधातु-
कत्वं भवति । ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते । स्या-
दयः । अत्रापि धातुग्रहणं विहितविशेषणं धातोर्विहितस्य लस्येति ।
यद्येवं विन्दतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति । धातुनात्र विहितं विशेष-
यिष्यामः । विदिना आनन्तर्यं धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्ये-
ति । इह तर्हि अजक्षिष्यत् अजागरिष्यन् इति अभ्यस्ताद् भोजुस्भ-
वतीति जुस्भावः प्राप्नोति । अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्या-
मः । अभ्यस्तेनानन्तर्यम् । धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति । अ-

यादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः । अकार इति । यस्यस्य स्थाने वि-
धीयते । थकारस्यात्व इति । ननु पचथ इति स्थिते परत्वादित् प्राप्नोति । नैष दोषः ।
अकारो नित्यः कृते ऽपीति प्राप्नोत्यकृते ऽपि । इदं तु कृते अकारे वलादित्वाभावाच्च प्रा-
प्नोतीत्यनित्यः । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्यानित्यत्वं तथापि कृताकृतप्रस-

[अ. ३। पा. १। आ. ५]

महाभाष्यम् ।

(धातोः)

१०६

त इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि । यदि तावद्भातुग्रहणं विहितविशेष-
णम् । आकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् । अलुनन् अपुनन् इत्यत्रा-
पि प्राप्नोति । अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यवि-
शेषणम् । अपिवन् अजिघ्रन् इत्यत्रापि प्राप्नोति । अस्तु तर्हि धातु-
ग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् । ननु चोक्त-
मलुनन्पुनन् इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । लोपे कृते न भवि-
ष्यति । नात्रलोपः प्राप्नोति । किं कारणम् । ईद्वनबाध्यते नात्रेत्वं
प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्तिभावेन बाध्यते । नात्रान्तिभावः प्राप्नोति ।
किं कारणम् । जुस्भावेन बाध्यते । नात्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं
कारणम् । लोपेन बाध्यते । लोप ईद्वनेन । ईद्वमन्तिभावेन । अन्तिभा-
वो जुस्भावेन । जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । ना-
स्ति चक्रकप्रसङ्गः । न चाव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यम् । शा-
स्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम् । न चात्र हलादिना मुहू-
र्तमपि शक्यमवस्थातुम् । तावत्येवात्रान्तिभावेन भवितव्यम् । अन्ति-
भावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति । यदप्युच्यते एषः शि-
च्वमिति । क्रियते ग्यासएव । कानिपुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्र-
योजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः * । प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् ।
धातोस्तव्यदादयो यथास्युः प्रातिपदिकागमाभूवन्निति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रि-
याभावात् साधनाभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदाद-
यो न भविष्यन्ति । स्वपादिषु* । स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्व-

ङ्गित्वात्रित्यत्वमस्येव । न च शब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्यत्वमिह सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयते ।
तावत्येवेति । कृत एव भ्रशब्दे ङ्कृत एव विकरण इत्यर्थः । आयन्नादिषूपदेशिवद्भवना-
दुपदेशकाल एव भ्रशब्दान्तादेशेन भाव्यमिति भावः । प्रातिपदिकागमा भूवन्निति । द्वि-
तीयादिवदिति भावः । साधनइति । प्रकृतिवाच्यान्तरङ्गक्रियासाधनसंभवे शब्दान्तरवा-
च्यबहिरङ्गक्रियासाधने तव्यादयो न भविष्यन्ति । द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधी-
यमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः । स्वपादि-
ष्विति । ये ऽपस्त्रंशरूपाः क्रियावचना आणवयत्यादितुल्यास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन् ।

११० (धातोः) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.५]

पिति । सुपितीति माभूत् । अङ्गसंज्ञा च * । अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेङ्गमिति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति । कृत्संज्ञा च * । कृत्संज्ञा च प्रयोजनम् । धातोर्विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति कृत्संज्ञा सिद्धा भवति । उपपदसंज्ञा च * । उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीति उपपदसंज्ञा सिद्धा भवति । कृदुपपदसंज्ञे तावन्नप्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे । स्वपादिषु तर्हि अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । धातुग्रहणमनर्थकं यद्धि धौधात्वधिकारात् * । धातुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । यद्धि धौधात्वधिकारात् । यद्धि धौधातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तच्चावश्यमनुवर्त्यम् । अनधिकारे तर्ह्यङ्गसंज्ञाभावः * । अनधिकारे हि सति अङ्गसंज्ञाया अभवः स्यात् । करिष्यति हरिष्यति । यदि तदनुवर्तते । चूर्णचुरादिभ्यो णिञ् भवति धातोश्चेति धातुमात्रास्मिच् प्राप्नोति हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राभावस्य * । यदयं हेतुमति चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्रा स्मिजभवतीति । इह तर्हि कण्डादिभ्यो यग्भवतीति धातोश्चेति धातुमात्राद्यक् प्राप्नोति । कण्डादिषु च व्यपदेशिवचनात्सिद्धम् * । यदयं कण्डादिभ्यो यग्भवतीत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राद्यग्भवतीति । अथ वा कण्डादीनेव धातुग्रहणेन संभन्तस्यामः क-

न हि ते धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात् । ततः सुपितीति प्रयोक्तव्ये सुपितीति प्रयोगो ऽपभ्रंशः ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्माभूदित्यर्थः । अङ्गसंज्ञेति । असति धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः प्रास्थितेत्यादावित्यर्थः । तत्र तस्मिन्निति । सत्यस्मिन्धात्वधिकारे तत्रोपपदमित्यत्र तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा । यदयमिति । यद्यविशेषेण धातुमात्रास्मिच् स्यात् तदा करणे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिचं न विदध्यादित्यर्थः । चुरादिग्रहणं तु प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम् । व्यपदेशिवद्वचनादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्तैस्तुल्यं कण्डादयो वर्तन्ते । यकः किञ्चेन तेषां धातुत्वानुमानात् । तदयमर्थः । यदि धातुमात्राद्यक् प्रत्ययः स्यात् ततः कण्डादिग्रहणमनर्थकं स्यात् तेषामपि क्रियावाचित्वाद्धातुमात्राद्यक् सिद्धत्वात् । अथ वेति । सामानाधिकार्येन

[अ. ३। पा. १। आ. ५]

महाभाष्यम् । (तत्रोप०)

१११

गडादिभ्यो धातुभ्यो यगिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥ स्थग्रहणं किमर्थम् । तत्रोपपदं सप्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात् । स्तम्भ-
रमः । कर्णेजपः । यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते सप्तम्यां जनेडं इ-
ति । इह न स्यात् कुम्भकारो नगरकारः । स्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे
यत्र सप्तमी श्रूयते यत्र च सप्तमी न श्रूयते यत्र वैतेन शब्देन निर्दे-
शः क्रियते यत्र वान्येन शब्देन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति । अथ
तत्र ग्रहणं किमर्थम् । तत्रग्रहणं विप्रयार्थम्* । विप्रयः प्रतिनिर्दिश्यते ।
तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसं-
ज्ञा सिद्धा भवति । उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम्* । उपपदसंज्ञा-
यां समर्थग्रहणं कर्तव्यम् । समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । इ-
ह मा भूदाहर कुम्भं करोति कटमिति । अथ क्रियमाणे चापि स-

संबन्धे संभवति समुच्चयाश्रयणस्यायुक्तत्वादिति भावः । आर्द्धधातुकसंज्ञार्थोप्ययं धात्वधि-
कारो नोपयुज्यते । यद्धिधावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्य विहितविशेषणार्थं त्वाज्जुगुप्सते लूभ्यामि-
त्यादावार्द्धधातुकसंज्ञानिहत्तेस्सिद्धत्वात् शमिधातोरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनाद्वा ॥

तत्रोपपद । स्थग्रहणमिति । सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टा ग्रहीष्य-
न्तइति प्रश्नः । यत्रैव सप्तमीति । मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्य न्याय्यत्वात्सप्तम्या एवोपप-
दसंज्ञा स्यात् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । समासस्तु समर्थपरि-
भाषोपस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात् । यत्र वेति । सप्तमीति । यदा रूपग्रहणं तथा सति स-
प्तम्यां जनेडं इत्यादावेव स्यात् । उपसरजादिसिद्धार्थं कुम्भकारादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः ।
स्थग्रहण इति । स्थग्रहणे तु सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्य-
र्थः । अथ तत्रग्रहणमिति । धातोरित्यनुवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भवि-
ष्यतीति प्रश्नः । तत्रैतस्मिन्निति । तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शं स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति
भावः । अथ वोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः । प्रतिमू-
त्रमधिकारश्चाश्रीयमाणे गौरवं स्यात् । तत्रग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैव वाक्येन परिपूर्ण-
त्वात्संज्ञा विधीयतइति प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युत्तरम् । समर्थवचनमिति । इह य-
दा त्रिकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्तदा विभक्तिमन्तरेण कर्माऽधिकारणा-
द्युपपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्त्यर्थं विभक्त्या । ततश्च पदविधित्वात्समर्थपरिभाषाया
उपस्थानं भवत्येव । चतुष्कपच्चे पञ्चकपच्चे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वात्पदवि-
धित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः । आहर कुम्भमि-

११२ (तत्रो०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.५]

मर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति । न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति । भवितव्यं यदैतद्वाक्यं भवति महान् कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः । यदात्वे तद्वाक्यं भवति महान्तं कुम्भं करोतीति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तदामा भूदिति । यत्तावदुच्यते समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मण्यण भवति तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्मिति । यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत उपोच्चारितं पदमुपपदमिति । यच्चात्रोपोच्चारितं न तत्पदं यच्च पदं न तदुपोच्चारितम् । यावता चेदानीं पदगन्धोस्ति पदविधिरयं भवति । पदविधिश्च समर्थानां भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । अथ च्यन्तउपपदे किमणा भवितव्यम् अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमिति । न भवितव्यम् । किं कारणम् । प्रकृतिविवक्षितत्वात् । प्रकृतिविवक्षायां चिर्विधीयते । तत्सापेक्षम् ।

ति । कुम्भशब्दउपपदे करोतेरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावान्न स्यात् । महान्तं कुम्भमिति । महत्त्वयुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः । यदि चात्र प्रत्ययः स्यात् तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारार्थ एकार्थीभावान्महच्छब्देन समासो न स्यात् । सुबन्तसमुदायस्याप्यसुबन्तत्वादुपपदसमासे तृतीयान्तस्य सुब्रह्मण्य निवृत्तावपि प्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाभावः । न तत्पदमिति । पदसमुदायत्वादिति भावः । यच्चपदमिति । महान्तमित्येतत् । कुम्भमित्येतत्तु यद्यपि पदं भवति उपोच्चारि च तथापि सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । अन्वर्थसंज्ञाकणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणानां प्रत्ययार्थानां सप्तविशेषाणां चोपोच्चारितत्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति । पदविधिरिति । पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः । अथ च्यन्त इति । इह क्व चित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति महान्तं पुच्छमिच्छतीति । क्व चित्तु भवति माणवकं सुण्डयतीति तत्र संदेहात्प्रश्नः । च्यन्तस्य चाव्ययत्वेऽपि कर्मत्वं मन्यते । सत्त्वभूतत्वस्यानिवर्तनात् । प्रकृतिविवक्षायां चिर्विधीयते । तत्रावश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोपेक्षणीयः । तदनपेक्षायां

[अ.३।पा.१।आ.५]

महाभाष्यम् ।

(कृदति०)

११३

सापेक्षं चासमर्थं भवति । नतर्हि इदानीमिदं भवति इच्छाम्यहं का
शकटीकारमिति । इष्टमेवैतद्गोर्नदीयस्य । निमित्तोपादानं च * ।
निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् ।
अनुपादानेह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः* । अक्रियमाणेहि निमित्तोपादाने
अनुपपदेऽपि प्रत्ययः प्रसज्येत । निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात् । निर्देशः
संज्ञाकरणार्थः* । यदा उपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ।
ततर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । तत्रवचनमुपपद-
संनियोगार्थम्* । तत्रवचनं क्रियते तदुपपदसंज्ञासंनियोगार्थं भवि-
ष्यति । कर्मण्यश्विधोयते तत्र च प्रत्ययो भवतीति । ननु चान्यत्त-
त्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किम् । तत्रग्रहणं विषयार्थमिति । अधि-
कारादप्ये तत्सिद्धम् ॥

कृदतिङ् ॥ ६३ ॥ अतिङिति किमर्थम् । पचति पठति । अति-
ङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति पचति पठतीति । धातोः पर-
स्य कृत्संज्ञा । प्राक् च लादेशाद्धात्वधिकारः । एवमपि स्थानिवद्भा-

वृत्तभावात् । ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण् न भवति एवं मृदं कुम्भीकरोती-
त्यादावपीत्यर्थः । काशान्कटीकरोतीत्यत्र त्विष्टाण् प्रत्ययो भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने काश-
शब्दात् कट्योर्गो षष्ठी तस्याः षष्ठीति समासः । सामसरूपस्यैव चेष्टत्वेनोपात्तत्वात् काशा-
नां कटीकार इति वाक्यं न भवतीत्याहुः । निर्देश इति । 'कर्मणीति सत्सप्तमीविज्ञा-
नात्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः । निर्देशः संज्ञाकरणार्थ इति । यथेत्संज्ञा-
र्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तम्युपपदसंज्ञालिङ्गं सौत्री-
ति भावः । अर्थापेक्षायां तु सप्तम्यामण्प्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्याद् यथा धःकर्मणि ण्-
ञिति तथा च उपपदत्वं न प्रतीयेत । अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरण् भवति कर्म
चोपपदसंज्ञमित्ययमर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत । तत्रवच-
नमिति । तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नासतीति तत्रग्रहणात्प्रत्ययते । कथमिति चेत् उच्य-
ते । प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते । तत्रायमर्थः । सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति । तत्र चोपपदे प्र-
त्ययो भवतीति ॥

कृदतिङ् । स्थानिवद्भाव इति । अतिङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञाया
धितुमुत्सृज्यते नत्वतिदेशादत्र प्रसक्तम् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति

११४ (कृदति०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.५]

वात्प्राप्नोति । अथातिङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः । कथमेवे-
तत्सिध्यति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथ वा तिङ्भाविनो लका-
रस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः । किं च स्यात् । यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात्कृत्प्रा-
तिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ड्याप्प्रातिपदिकादिति
स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत । नैष दोषः । एकत्वादेषु अर्थेषु स्वादयो वि-
धीयन्ते ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न-
भविष्यन्ति । टाबादयस्तर्हि तिङन्तान् मा भूवन्निति । स्त्रियां टा-
बादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति । अणा-
दयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वणादयो विधीयन्ते ।
न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अथापि कथं चिद्योगः स्यात् ।
एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भ-
वन्तीति । यदयं क्व चित्तद्धितत्रिधौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशय
ने तमविष्टनौ । तिङश्च । इह तर्हि पचति पठतीति । ऋस्वस्य पि-
ति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । धातो रिति वर्तते । एवमपि
चिकीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति अत्रापि शपा व्यवधानात् । एकादेशे
कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्था-
निवद्भावाद्वावधानमेवेति ॥

वचनादिति भावः । प्रतिषेधइति । अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः । अथ वेति ।
तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यतइति मूलोच्छेद एव कृत्संज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते ।
टाबादय इति । यथा साधनाश्रयसंख्यानिमित्तैकवचनोत्पत्तिस्थैव तद्गतलिङ्गाश्रयाष्टा-
बादयः स्युरिति भावः । स्त्रियामिति । शब्दशक्तिसाभाव्यात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति
तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमिति भावः । धातोरिति । धात्वादेरित्यतः । एकादेशइति ।
ननु स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावेन भाव्यम् । नैष दोषः । परशब्दस्येष्टवाचि-
त्वात् स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधकः । नन्वतिङिति प्रत्याख्यायमाने पचेरन्निति
प्रातिपदिकान्तत्वान्नकारलोपः प्राप्नोति । भंस्य रन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्य-
ति । इह तर्हि विचीयादिति कृद्यकारत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोति । एषोप्यदोषः ॥ सार्वधातु-
कप्रतिषेधो ज्ञापयत्यकृदिति प्रतिषेधस्तिङो न भवतीति । यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुया-
दित्यादावपि सार्वधातुके कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक् सार्वधातुकप्रतिषेधो
ऽनर्थकः स्यात् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणसहाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाङ्गिकम् ॥

समाप्तमिदं वासरूपान्तं भाष्यम्

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥६४॥ कथमिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेया-
यां वा ऽसरूपो न भवतीति आहोस्वित् स्त्रीप्रत्ययेष्विति । किं चा-
तः । यदि विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति । लव्या लवितव्या अ-
त्र वासरूपो न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति । व्याव-
क्रोशी व्यावक्रष्टिरिति न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रि-
यामभिधेयायां नापि स्त्रीप्रत्ययेष्विति । कथं तर्हि स्त्रीग्रहणं स्वर-
यिष्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये
प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् * । असरू-
पस्य वावचनं क्रियते उत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् ।
तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः । चेयं चेतव्यमित्य-
पि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अजन्ताद्यद्विधीयते । हल-
न्तात् ण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च । उ-
च्यते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भवन्ति । एवं तर्हि ण्वुल्लृचावुत्सर्गौ
पचादिभ्योऽजपवादः । पचतीति पचः पक्ता पाचक इत्यपि यथा स्या-
त् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । अजपि सर्वधातुभ्यो
वक्तव्य इति । एवं तर्हि ण्वुल्लृजच उत्सर्गाः । तेषामिगुपधात्कोपवादः ।

इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चममाङ्गिकम् ॥

वासरूपोऽस्त्रियाम् । कथमिति । स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामित्यस्यैव
वासरूपस्य निषेधः स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्यं ये प्रत्यया विधीयन्ते तेषु वासरूपो न भव-
तीति संदिहानः पृच्छति । लव्येति । अचीयदिति यता तव्यादीनां नित्यं बाधनं प्राप्नो-
तीत्यर्थः । व्यावक्रोशीति । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नो-
तीत्यर्थः । स्त्रियामित्यधिकृत्येति । स्त्रियां क्तिनित्यस्मिन्स्त्राधिकारे ये उत्सर्गापवादा-

११६ (वासरू०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.६]

विक्षिपःविलिखः विक्षेप्ता विक्षेपक इत्यपि यथा स्यात् । अस्ति प्रयोजन-
मेतत् । किं तर्हीति । तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते * । तर्चात्पत्तिर्वि-
भाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते । अस्तु । यदा विक्षिपो विलिख इत्येतन्न ।
तदा विक्षेप्ता विक्षेपक । इत्येतद्विषयतियद्येतन्नभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न
लभ्यम् । किं कारणम् । यथा तद्धितइत्युच्यते । तद्धितेषु च सर्वमेवोत्स-
र्गपवादं विभाषा उत्पद्यते वा न वा । सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावच-
नात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । असरूपस्य बाधकस्य वावचनात् । असरू-
पोवाबाधको भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्या-
समेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धितइति । नैष दोषः ।
अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम् । प्र-
कृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते । इ-
ह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । नचान्यः शब्दोस्ति यस्तम-
र्थमभिदधीतेति कृत्वा तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति । अथ वा समयः
कृतः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । ए-

स्त्वपवाद उत्सर्गस्य बाधक एवेत्यर्थः । तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्ग इति । वा सरूप इत्येताव-
च्छ्रूयते । तत्र वाग्रहणेन किं भावो विकल्पताम् । असरूपो ऽपवादो वा भवति पक्षे न
भवतीति । अथ बाधकत्वं विकल्पतां वा बाधको भवति पक्षे न बाधक इति । तत्रान्त-
रङ्गत्वात्सत्ताया एव विकल्पः स्यात् । यथोक्तम् । यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्ति-
र्भवन्ती पर इति । न तु बहिरङ्गस्य बाधकत्वस्येत्युत्पत्तेरेव विकल्पः स्यात्पक्षे तु न कश्चि-
त् प्रत्यय उत्पद्येतेत्यर्थः । अस्त्विति । बाधकाभावे उत्सर्गस्यानिवार्यत्वादिति भावः ।
यद्येतदिति । अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादपवादाभावपक्षेऽप्युत्सर्गस्याप्रव-
र्तनादिति भावः । तत्र यथा अत इजिति विकल्पितेनेजा मुक्ते पक्षे ऽण् न भवति अ-
पि तु वाक्यमेव । तथेहाप्यपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्तादीनर्थानभिदध्याद् यथाग्नि-
चिदित्यादौ क्तिबादिलोपे कृते । सिद्धं त्विति । बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षे ऽपवादस्य
बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकत्वाभावादुत्सर्गः प्रवर्तते । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमित्यादा-
वपत्यादिशब्देनेत्यर्थः । इह पुनरिति । केवलाप्रकृतिः स्वार्थमपिनाभिधत्ते किंपुनः कर्त्ता
दिकमर्थमभिधास्यति । तथाहि । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेप्रयुज्यमाने ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्र-
कृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु इत्युच्यते अनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कश्चिदर्थं गमयति । अथापि
हि क्षिपेः कर्तेति कर्त्तादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथापि करोति क्रियापेक्षमपि कर्त्तृत्वं प्रतीयेत

तस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति । ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ तत्र प्रामाणमिहापि प्रमाणं भवितुमर्हति । प्रमाणमसौ तत्र चेह च । सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे । न चानुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ततोनुत्पत्तिर्न भविष्यति । कथं तर्हि तद्वितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति । अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् । केन । षष्ठ्या । अथ वा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते । न चानुत्पत्तौ रूपवती तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति । एवमपि कुत एतत् । अपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति । नैतदस्ति विश्लेषो यदपवादो विभाषा स्यादुत्सर्गो वा । अपि च सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते वासरूप इति । न चोत्सर्गवेलायां किं चिदपेक्ष्यमस्ति । अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति । कः पुनरसौ । अपवादः । यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति । कः पुनरसौ । अपवादः । यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोतिस-वाबाधकोभवतीत्युच्यते । क्तिवादिषु समावेशे न प्राप्नोति । ग्रामणीः ग्रामणाय इति । न ह्येते रूपवन्तः । एतेपि रूपवन्तः । कस्यामवस्थायाम् । उपदेशावस्थायाम् । यद्येवम् । अनुबन्धविभिन्नेषु विभा-

न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद् बाधकत्वं बहिरङ्गमपि विकल्प्यते । य एवेति । समयस्यायं बाधकोऽस्त्विति भावः । सामर्थ्यमिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्यानुत्पत्तावर्थः प्रत्याययितुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्मिन् परिहारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । उत्तरञ्च तु समयात् प्रयोगएव केवलाया नास्तीत्युच्यते । कथं तर्हीति । समयात् केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्वितानुत्पत्तौ साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमिति षष्ठ्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगो न केवलस्य । इह तु कृदनुत्पत्तौ सत्यां केवल एव धातुः स्यात्तस्य च समयात् प्रयोगाभावः । अथ वेति । असरूपशब्देन भिन्नरूप उच्यते । तस्य च भिन्नरूपत्वं रूपवदुत्सर्गापेक्षया भवतीति स एव पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते न त्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः । न चैवास्तीति । उत्सर्गविकल्पे ऽप्राप्तविभाषा अपवादविकल्पे तु प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विशेषः । अपवादवेलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः । उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रीयते इत्य-

११८ (वासरू०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.६]

षाप्रसङ्गः । अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतो-
नुपसर्गे क इति । कविष्ये ऽणपि प्राप्नोति । सिद्धमनुबन्धस्थानेका-
न्तत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्थानेकान्तत्वात् । अने-
कान्ता अनुबन्धाः । अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधिन्याय्यः । प्र-
योगे लादेशेषु प्रतिषेधः * । प्रयोगे चेह्लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ह्योपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति । श्वः पक्त्यत्र लृङपि प्राप्नोति । नै-
ष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपो भवतीति ।
यदयं हशश्वतोर्लङ् चेत्याह । अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वावि-
धौ न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ।
कोसौ उपदेशो नाम । उपदेशे चैते ऽसरूपाः । ननु चोक्तम-
नुबन्धविभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्गः इति । परिहृतमेतत् । सिद्धमनुबन्ध-
स्थानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष एव । एकान्तेषु च न दो-
षः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति । य-
दयं ददातिदध्यायोर्विभाषां शास्ति अथ वा ऽसरूपो वा बाधको भ-
वतीत्युच्यते । अपवादश्च नाम अनुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वे-
न वा । तेनानेनावश्यं किं चित्याज्यं किं चिच्च संगृहीतव्यम् । त-
द्यदनुबन्धकृतमसारूप्यं तन्नाश्रयिष्यामः । यत्तु रूपान्यत्वेनासारूप्यं
तदाश्रयिष्यामः । अथ वा असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते । स-
र्वश्चासरूपस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो योऽसरूप इति । कश्च
साधीयान् । यः प्रयोगे प्राक् च प्रयोगात् । अथवासरूपो वा बाध-
को भवतीत्युच्यते । न चैवं सति कश्चिदपि सरूपः । त एवं विज्ञा-
स्यामः । क्व चिद्योऽसरूपा इति । अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः ।

र्थः । ह्योपचदिति । लङानच्कस्तकारः प्रत्ययः लुङित्वप्राचीदिति इच्छब्द इति भि-
न्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्गः । यदयमिति । परोचे लिङिति लिटा लङः समावेशो ऽसारू-
प्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्विधानेन । विहितस्तु लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः ।
अथ वेति । किंवादयो न संगृहीतास्तेषां प्रयोगे रूपाभावादित्यर्थः । क्व चिद्य इति । प्र-
योगइत्यर्थः । उपदेशे सर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकं स्यात् । कथमिति ।
स्वधिकारविहितेष्वेव किं प्रतिषेधः परस्तात् स्वधिकारस्य भवत्येव वासरूविधिः । अ-

अथ कथमिदं विज्ञायते अस्त्रियामिति । किं स्त्रियां न भवतीति
 आहो स्त्रित् प्राक् स्त्रिया भवतीति । कश्चात्र विशेषः । स्त्रियां प्र-
 तिषेधे क्तल्युट् तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसङ्गः * । स्त्रियां प्रतिषेधे क्त-
 ल्युट् तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति । क्त । हसितं छात्रस्य शोभन-
 म् । घञपि प्राप्नोति । ल्युट् । हसनं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्रा-
 प्नोति । तुमुन् । इच्छति भोक्तुम् । लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः । खलर्थः ।
 ईषत्पानः सीमो भवता । खलपि प्राप्नोति । एवं तर्हि स्त्रियाः प्रा-
 गिति वक्ष्यामि । स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां वावचनम् * । स्त्रि-
 याः प्रागिति चेत् क्त्वायां वावचनं कर्तव्यम् । आसित्वा भुङ्क्ते । आस्य-
 ते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात् । कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनम्* ।
 कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनं कर्तव्यम् । कालो भोजनस्येत्यपि
 यथा स्यात् । अर्हे तज्ज्विधानम् * । अर्हे तज् विधेयः । इमे अर्हे कृ-
 त्या विधीयन्ते ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं त्वचं बाधेरन् ।
 नैष दोषः । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तरि त्वच् । कः प्रसङ्गो
 यज्ञावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि त्वचं बाधेरन् एवं । तर्हि । अर्हे कृत्यतज्ज्विधा-
 नम्* । अर्हे कृत्यत्वचो विधेयाः । अयमर्हे लिङ् विधीयते । स विशेषवि-
 हितः सामान्यविहितान् कृत्यत्वचो वा बाधेत । वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥

कृत्याः ॥ ६५ ॥ कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल्लचनम् * । कृत्यसंज्ञायां
 प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा

य स्त्राधिकारात् प्राग्वासरूपविधिर्भवति स्त्राधिकारेण विच्छिद्यतइति प्रश्नः । लिङ्-
 लोटाविति । लिङ्चेति लिङ् भवत्येव । इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यत्र तु लिङ्लोटोः
 सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः । लिङ्चेति नियमाज्ञोऽभविष्यतीति शक्यते व-
 क्तुम् । ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात् कुतो बाध्यबाधकभा-
 वः । नैष दोषः । भावेऽपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तदपेक्षया बाध्यबाधकभावो-
 भिमतः । आस्यते भोक्तुमिति । भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाव्यमात्रं गम्यते इति सं-
 मानविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः । क्त्वाभावे तत्रैव च लकारोत्पत्तिरचेति समाना-
 र्थत्वमपि विद्यते । तत्रायं निर्णयः । स्त्राधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिर्भवति । अ-
 र्हे कृत्यत्वचसेत्यत्र तु कृत्यत्वज्ज्विधानेन तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते ॥

कृत्याः । कृत्या इत्येतावत् सूत्रमित्याह । कृत्यसंज्ञायामिति । योगापेक्षमिति । ण्वु-

१२० (तव्य० अचो०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा१।आ.६]

भूदिति । अर्हे कृत्यतज्ग्रहणं तु ज्ञापकं प्राङ् गबुल्वचनानर्थक्यस्य * । कृत्यतचश्चेति तज्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः प्राङ् गबुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति । एवमपि गबुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ६६ ॥ केलिमर उपसंख्यानम् * । केलिमर उ पसंख्यानं कर्तव्यम् । पचेलिमापमाषाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाभेतव्याः । वसेस्तव्यत्कर्तरिणिञ्च * । वसेस्तव्यत्कर्तरिवक्तव्यः णिच् चासौ भवतीति वक्तव्यम् । वसतीति वास्तव्यः । तद्धितो वा * । तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वास्तुनिभवो वास्तव्यः ॥

अचोयत् ॥ ६७ ॥ अज्ग्रहणं किमर्थम् । अजन्ताद्यथा स्याद् हलन्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्यद्विधीयते स बाधको भविष्यति । यथैव तर्हि ग्यद्यतं बाधते । एवं तव्यदादीनपि बाधेत । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजन्ताद्विधीयते हलन्ताण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यते च तव्यदादयः ते वचनाङ्गविष्यन्ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । लव्यम् । पव्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्येपि च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ग्यत् प्राप्नोति । तथा दित्स्यं धित्स्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति ग्यत् प्राप्नोति । अज्ग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति । यतिजनेरुपसंख्यानम् * । यतिजनेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जन्यं वत्से

लृट्चावित्येतस्माद्योगात् प्राक् कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तज्ग्रहणेनानुमास्यतइत्यर्थः ॥

तव्यत्तव्या । केलिमर इति । कर्मकर्तरि चायं कैश्चिदिष्यते । भाष्यकारेण तु कमणि प्रदर्शितः । वास्तुनि भव इति । दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाख्यानं कर्तव्यमिति मन्यते । यथोक्तम् । उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते । उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठत इति ॥ अवास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदोपि नास्ति । कृत्यो कोणु जिंति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव ययतोश्चातदर्थ इत्यनेन ॥

अचो यत् । यति जनेरिति । यतो नाव इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधानम् । जन्यमितितु

न । अतएवमिदमुच्यते । तत्किं शसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम् । तत्किं त्वयम् । शसि शस्यम् । चति चत्यम् । यति यत्यम् । जनि जन्यम् । हनो वा वध च * । हन्तेर्वा यद्वक्तव्यः । वधद्वयं चादेशः । वध्यः । घाल्यः । तद्धितो वा * । तद्धितो वा पुनरेव भविष्यति । वधमर्हतीति वध्यः । यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति । असिवध्यो-
मुसलवध्य इति । यदि पुनः सति साधनं कृतेति वा पादहरकाद्यर्थ-
मिति समासः सिद्धो भवति । यदि पुनरसिवधशब्दादेवोत्पत्तिः स्या-
द् । असिवधमर्हतीति । नैवं शक्यं वक्तुम् । खरे हि दोषः स्यात् ।
असिवध्यः । एवं खरः प्रसज्येत । असिवध्य इति चेष्ट्यते । अचो ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गं ॥ १०० ॥ अनुपसर्गाच्चरेराडि चागुरौ ।
अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राडि चागुराविति वक्तव्यम् । आचार्यो देशः । अ-
गुराविति किमर्थम् । आचार्य उपनयमानः । गदमद ॥

अर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च * । स्वा-
मिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अर्थः स्वामी ॥

अजयं सङ्गतम् ॥ १०५ ॥ सङ्गतमिति किं प्रत्युदाङ्गियते । अज-
रः कम्बलः अजरिता कम्बल इति । किं पुनः कारणं कर्तृसाधन ए-
व प्रत्युदाङ्गियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः । एवं तर्हि, अजयं क-
र्तरि * । अजयं कर्तरीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्य-
म् । गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते न योगाद् अजयं कर्तरि भवि-
ष्यति । गत्यर्थानां क्तः कर्मण्यपि विधीयते तेन योगादजयं कर्मण्य-

ष्यतापि सिध्यति । जनिवध्योच्चेति वृद्धिप्रतिषेधात् । वधमर्हतीति । दण्डादिभ्य इति
यत्प्रत्ययः । यदि तद्धित इति । तेन सह समासस्य लक्षणाभावात् । खरे हि दोष इ-
ति । असिवधशब्दाद्यति सति तित् खरितमिति खरितः प्रसज्येत । कदन्तेन तु समासे-
कदुत्तरपदप्रकृतिखरेण वध्यशब्द आद्युदात्तो भवति । न चासिवधशब्दात् प्राप्नोति ।
यदण्डादिषु केवलवधशब्दस्य पाठात्तदन्तविध्यभावाच्च ॥

अजयम् । तयोरेवेति वचनाद्भावेऽजयशब्दः प्राप्नोति । अजयं सङ्गतेनेति । कर्तरि च
सङ्गतमिष्यते अजयमार्यसङ्गतमित्यतः पृच्छति । किं प्रत्युदाङ्गियतइति । अजर इति । क-
र्तर्यं प्रत्ययो निपात्यते । ततो द्वयविकलतापरिहाराय कर्तृव प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय
इति भावः । गत्यर्थानामिति । यद्यपि सङ्गमनं सङ्गतमिति भावे इह क्तो विहितस्तथा-

पि प्राप्नोति । जीर्यतिरकर्मकः । भावे तर्हि प्राप्नोति । संगतग्रहण-
मिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं कर्तृ चेन्न-
वतीति । तद्यथा । हृषेर्लोमस्त्रिति लोमानि चेत्कर्तृणि भवन्ति ।
अजर्यम् ॥

वदः सुपि क्यप्च ॥ १०६ ॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम् * । वदः
सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रवादं संवादम् । तत्त-
र्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अनुपसर्ग इति वर्तते । एवं तर्ह्यन्वा-
चष्टे अनुपसर्ग इत्येवं वर्तत इति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्त-
न्त इति । एष एव च न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्निति ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥ भावग्रहणं किमर्थम् । कर्मणि माभूदिति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवतिरकर्मकः । अकर्मका अपि धातवः सो-
पसर्गाः सकर्मका भवन्ति । तेनानुभाव्यसामन्त्रणमित्यत्रापि प्राप्नो-
ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनुपसर्गे इति वर्तते । उत्तरार्थं त-
र्हि भावग्रहणं कर्तव्यम् । हनस्त च भावे यथा स्यात् । श्वहत्या वर्त-
ते । इह मा भूत् श्वघात्यो वृषल इति ॥

पि गत्यर्थानां क्तः प्रत्ययः कर्तरि दृष्टो गतो ग्रामं देवदत्त इति । ततो गत्यर्थधातुसङ्घ-
चर्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते । जीर्यतिरकर्मक इति । सोपसर्गस्य सक-
र्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । द्रव्यकर्माभावाश्रयेण चाकर्मक-
त्वमुक्तम् । कालादिना सर्वस्यैव सकर्मकत्वम् । सङ्गतग्रहणमिति । नहि गमेर्भावस्य जी-
र्यतेर्भावेन सानानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः । कर्तृविशेषणमिति । वैयधिकरण्यमन-
योः पदयोः स्यादिति भावः । लोमानि चेदिति । तथा च हृतं लोमभिर्हृष्टं लोमभिरि-
ति वैयधिकरण्येपीडिकल्यो भवति । तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम् । अथ वा सामानाधिकर-
ण्यत्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्यायुक्तत्वान्निपातनाद्वा कर्तयेव प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥

वदः सुपि । नैतदिति । यत्राधिकारस्य विच्छेदो ऽवध्यपरिज्ञानं वा सिंहावलोकन-
न्यायाश्रयणं वा तत्रावश्यवक्तव्यो विशेषः । एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः ॥

भुवो भावे । भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्तार्थः सकर्मकोऽस्ति । नैष दोषः । प्राथम्या-
त्सत्तार्थस्यैव ग्रहणात् । ननु कालादिकर्मणि प्राप्नोति । अनभिधानात्कालादिकर्मणि
न भविष्यतीति मन्यते ॥

[अ.३।पा.१।आ.६]

महाभाष्यम् ।

(ह.ए.०.ई.०)

१२३

हनस्त च ॥ १०८ ॥ हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि * । हनस्त चे-
त्यत्र चित्स्त्रियां छन्दसि इति वक्तव्यम् । तां भूणहत्यां निगृह्यानुच-
रणम् । अस्यै त्वा भूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिगृह्यते । स्त्रियामिति कि-
मर्थम् । आघ्नते दस्युहत्याय । छन्दसीति किमर्थम् । श्वहत्या दस्यु-
हत्या वर्तते ॥

एतिस्तुशास्त्रद्वजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥ क्यबिति वर्तमाने पुनः क्य-
बग्रहणं किमर्थम् । क्यवेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा मूदि-
ति । किं चान्यत् प्राप्नोति । ग्यत् । ओरावश्यके ग्यतः स्तौतेः
क्यप् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति । स पूर्वविप्रतिषेधो न प-
ठितव्यो भवति । अथवा हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि चोदितः स
न वक्तव्यो भवति । क्यविविधौ वृज्यग्रहणम् । क्यविविधौ वृज्य-
ग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् वार्या ऋत्विज इति । अञ्जेश्वोपसं-
ख्यानं संज्ञायाम् * । अञ्जेश्वोपसंख्यानं संज्ञायां कर्तव्यम् । आज्य-
म् । यदिक्यप् । वृद्धिर्न प्राप्नोति । तस्मात्पण्यदेषः । य दि ग्यत् । उ-
पधालोपो न प्राप्नोति । तस्मात् क्यवेवेषः । ननु चोक्तं वृद्धिर्न प्राप्नो-
ति । आङ्पूर्वस्य प्रयोमो भविष्यति । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न ल-
क्षण्येन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथाल-
क्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

ई च खनः १११ ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न इ च खन इ-

हनस्त च । दस्युहत्यायेति । छन्दस्येवैतत् क्यबन्तं नपुंसकं भाषायां तु स्त्रीलिङ्गमेव ॥
एतिस्तु । अथवेति । पूर्वस्मात् क्यपो ऽस्यवैलक्षण्यप्रदर्शनाय क्यबग्रहणं कृतं तेन पू-
र्वं क्यप् छन्दसि स्त्रियां चिह्नवति । क्यविविधाविति । ईडवन्दवृशंसुदुहां ग्यत इति वार्यशब्द-
स्याद्युदात्तविधानादेतज् ज्ञायते । तत्र हीडिबन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यां साहचर्यादृशब्देन
वृणातिगृह्यते । तस्मात्पण्यद एष इति । ननु स्वरभेदो भवति । क्यपि सत्याद्युदात्तं पदं ग्यति
सत्यन्तस्वरितम् । नैष दोषः । नब् विषयस्यानिसन्त्येत्याद्युदात्तविधानात् । लक्षणेनेति ।
संहिताया एव नित्यत्वम् । पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिश्चयाभाव-
स्तत्रावग्रहो न क्रियते । तदुक्तं हरिद्रू रनवगृह्यते इति । हरिद्रू रित्यत्र किं हरिशब्द इ-
कारान्तः । अथ हरित्शब्दस्तकारान्त इति संदेहात् ॥

ई च खनः । दीर्घोच्चारणे भाष्यकारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्नेषनिर्देशेन द्वितीय

१२४ (भृजो०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ.३।पा.१।आ.६]

त्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । खेयम् । आद्गुणेन सिद्धम् । न सि-
ध्यति । षत्वतुकोरसिद्ध इति एकादेशस्यासिद्धत्वात्तुक् प्रसज्येत । नै-
तदस्ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो नैषतुक् पदान्तपदाद्योरेका-
देशस्तस्मादि च खन इत्येव वक्तव्यम् ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥ भृजोऽसंज्ञायामिति किमर्थम् । भा-
र्या । भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधो न्येन विहितत्वात्* । भृ-
जः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषे-
धः । किंकारणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन लक्षणेन स्त्रियां
क्यव्विधीयते । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज्शीङ्भृजिण
इति । प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् । प्रतिषेधः किमर्थ इति चे-
दस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः* । प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञास्ति
तदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । भार्या नाम क्षत्रियाः । सिद्धं तु स्त्रियां सं-
ज्ञाप्रतिषेधात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्त-
व्यः । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज्शीङ्भृजिणः । ततो न
स्त्रियां भृज इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवा-
स्तु । ननु चोक्तं भृजः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधो न्येन विहित-
त्वादिति । नैष दोषः । भाव इति तत्रानुवर्तते । कर्मसाधनश्चायम् ।
अथ वा य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभि-

इकारो येविभाषेत्वात्वस्य पक्षे परत्वात् प्राप्तस्य बाधनार्थ इत्याहुः । तदयुक्तम् । क्यप्सं-
नियोगेन विधीयमानस्येत्यस्यान्तरङ्गत्वादात्वस्य तु यकारादावुत्पन्ने विधीयमानस्याङ्गस्य
बहिरङ्गत्वादिप्रतिषेधाभावात् प्राप्त्यभावात् ॥

भृजोऽसं । असंज्ञायां किमर्थमिति । क्रियमाणे प्रतिषेध इष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः ।
भार्येति । गृहिण्या इयं संज्ञेति क्यवभावे ख्यत्वत्ययः । अनर्थक इति । भृज इति प्राप्तेरयं
प्रतिषेध आनन्तर्यान्न तु लक्षणान्तरप्राप्तेर्व्यवधानादिति भावः । प्रतिषेध इदानीमिति ।
प्रतिषेधविधानसामर्थ्याल्लक्षणान्तरेण प्राप्तस्यापि क्यपः प्रतिषेधो भविष्यतीति भावः । अ-
स्त्रीसंज्ञेति । संज्ञायतइति संज्ञेति कर्मसाधनो ऽत्र संज्ञाशब्दः । ततो न स्त्रियामिति ।
स्त्रीशब्देनात्र स्तनकेशवती गृह्यते । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यात् ।
तस्माद्भरणं भृत्येति विधेर्विषयः । लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य । भाव इति तत्रेति । व्रज-
यजोभावे क्यवित्यतः । संज्ञायामिति । संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न गृह्यते किं तर्हि भा-

[अ.३।पा.१।आ.६]

महाभाष्यम् ।

(रा० प्र० अ०) १२५

धियायामिति । किं तर्हि । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । अपर
आह । संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ॥ संज्ञायां पुंसि
दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन
भार्या प्रसिध्यति ॥ भाव इति तत्र वर्तते । कर्मसाधनश्चायम् । अथ-
वा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्संभृतम् ॥ अथ वा कृत्यल्युटो बहुलमि-
ति एवमत्रापिण्यङ्गविध्यति । यथा यत्नं यथा जन्यं यथा भित्तिस्त-
थैव सा ॥ समश्च बहुलम् * । समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
संभृत्या एव संभाराः संभार्या एव संभाराः ॥

राजसूयसूर्यसृष्टोद्यरुच्यकुप्यक्लृष्टपच्यव्यध्याः ॥ ११४ ॥ सूर्यरुच्या
व्यध्याः कर्तरि * । सूर्य रुच्य अव्यध्य इत्येते कर्तरि निपात्यन्ते ।
किं निपात्यते । सूर्यः । सूसर्तिभ्यां सरतेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ॥
सरणाद्वा सुवति कर्मणीति वा सूर्यः । रुच्य । रोचते सौ रुच्यः । न
व्यथत इत्यव्यध्यः । कुप्यं संज्ञायाम् * । कुप्यं संज्ञायामिति वक्तव्य-
म् । गोप्यमन्यत् । क्लृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च * । क्लृ-
ष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं संज्ञायां कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् ।
क्लृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । क्लृष्टपच्याश्च मे । यो हि क्लृष्टे पक्तव्यः स क्लृ-
ष्टपाक्यो भवति । राजसूय ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ११८ ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः कृन्दसि * । प्रत्यपिभ्यां
ग्रहेः कृन्दसीति वक्तव्यम् । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । अनृतं हि मत्तो वदति
तस्मान्नापिगृह्यम् । प्रतिग्राह्यमपिग्राह्यमित्येवान्यत्र । प्रत्यपिभ्याम् ॥
अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ११२ ॥ कस्यायमनुबन्धः । प्रधानस्य ।

वसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रुद्धिर्गम्यते ततः प्रत्ययः । न च भृत्याशब्देन हि गृ-
हिण्यभिधीयत इति क्यपोऽप्रसङ्गः । संज्ञायामिति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यत्रासंज्ञाया-
मिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण स्त्रियां संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भार्याशब्दो न
सिध्यतीति चोद्यम् । स्त्रीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यवभावाण् ण्यदेव भवती-
त्युत्तरम् । यथेति । अजन्तादिधीयमानो यद् यथा हलन्तात् कुतश्चिद् भवति बहुलवच-
नात् । यथा च भित्तिरित्यङ्गविषये क्तिन् भवति । एवं भार्येति क्यप्रसङ्गे ण्यदेवतीत्यर्थः ॥
अमावस्यत् । प्रधानस्येति । विधीयमानत्वात् प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो नि-

१२६ (छन्दसि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.१।आ.६]

यदि प्रधानस्य । अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रसज्येत । अमावस्या इति चेष्ट्यते । तथा अमावास्याग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति । एवं तर्हि निपातनस्य । यदि तर्हि निपातनान्यथेवंजातीयकानि भवन्ति श्रोत्रियंश्चन्द्रोधीतइति । व्यपवर्गाभावात् जित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । एवं तर्हि, अमावसोरहं ग्यतोर्निपातग्राम्यवृद्धिताम् । तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥ १ ॥ अमा ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिष्यमर्यस्तूर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छाप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥ निष्टर्क्य इति किं निपात्यते । निष्टर्क्यं कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चन्द्रसि कृताद्यर्थः । यथा कृतेस्तर्कः कसे : सिकता हिंसैः सिंहः । अपर, आ-ह । निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् । ग्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । ग्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ग्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ग्यद्विधिश्वतुः ॥ ग्यदेकस्मान्निष्टर्क्यः । चतुर्भ्यः क्यप् । देवहूयः प्रणीयः उनीयः उच्छिष्यः । चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । मर्यः स्तूर्या ध्वर्यः खन्यः । ग्यदेकस्मात् । खान्यः । यशब्दश्च । देवयज्या । द्वौ क्यपौ । आपृच्छाः प्रतिषीव्यः । ग्यद्विधिश्वतुः । ब्रह्मवाद्यः भाव्यः स्ताव्यः । उपचाय्यपृडम् । उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशोपि निपात्यते । नहि ग्यतैवसिध्यति ।

पात्यतइत्युक्तं भवति । एवं स्वर इति । यतो नाव इति उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । अन्तस्वरितं चेष्ट्यते । अमावास्याग्रहणेनेति । शब्दान्तरत्वादमावास्याशब्दस्य ग्यदन्तत्वादमावस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः । एवं तर्हीति । यत्प्रत्ययान्तत्वं न निपात्यतइत्यर्थः । ननु तितितप्रत्ययग्रहणं चोदयिष्यते । निरस्तविभागे च निपातनआश्रीयमाणे स्वरितत्वं न सिध्यतीति मत्वाह । यदि तर्हीति । एवंजातीयकानीति । निरस्ताक्यवविभागानीत्यर्थः । अमावसोरिति । वृद्धिभावाभावकृतभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः । निपातयामीति । एकतरस्येति शेषः । एक वृत्तितेति । एका तद्धितवृत्तिरुभयोः सिध्यति एकदेशाविकृतस्थान न्यत्वात् । तथा हि ग्यत्यमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादाकारस्य प्रकृतित्वमकारस्यतु विकारत्वम् ॥

छन्दसि । कृताद्यर्थ इति । कृतशब्दस्य धातोर्य आदिः ककारस्तत्प्रयोजनः । आदेर-

[अ.३।प.१।आ.६।]

महाभाष्यम् । (ऋ० ओ० आ०) १२७

हिरण्य इति च । हिरण्य इति च वक्तव्यम् । उपचयपृष्ठमित्येवान्यत्र ॥

ऋहलोर्यत् ॥ १२४ ॥ पाणौ सृजेर्य द्विधिः* । पाणौ सृजेर्य द्वि-
धेयः । पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्च* । समवपूर्वा चेति वक्त-
व्यम् । समवसर्ग्या रज्जुः । लपिदभिभ्यां च* । लपिदभिभ्यां चेति
वक्तव्यम् । अपलाप्यम् । अपदाभ्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ कथमिदं विज्ञायते आवश्यक उपपदे आ-
हो खिद् द्योत्य इति । कश्चात्र विशेषः । आवश्यक उपपद इति चेद् द्यो-
त्य उपसंख्यानम्* । आवश्यक उपपदे इति चेद् द्योत्ये उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । पाव्यं लाव्यम् । अस्तु तर्हि द्योत्ये । द्योत्य इति चेत्स्वर-
समासानुपपत्तिः* । द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः प्राप्नोति ।
अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । नैष दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात् स-
मासः । विस्पष्टादिवत् स्वरश्च । ओराव श्यके ग्यतः स्तौतेः क्यप् पूर्व-
विप्रतिषिद्धम्* । ओरावश्यके ग्यतः स्तौतेः क्यप् भवति पूर्वविप्रति-
षेधेन । ओरावश्यके ग्यत्त्वतीत्यस्यावकाशः अवश्यलाव्यम् । अवश्य-
पाव्यम् । क्यपोवकाशः स्तुत्यः । इहोभयं प्राप्नोति । अवश्यस्तुत्यः ।
क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न व-
क्तव्यः । उक्तं तत्र क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यग्रहणस्य प्रयोजनं क्य
बेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

आनाय्योनित्ये ॥ १२७ ॥ दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम् । आनेयो
ऽन्यः । आनाय्योऽनित्य इति चेद् दक्षिणाग्नी कृतं भवेत् । एकयोनी-

न्तत्वमन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः । आद्यन्तयोः परस्पररूपापत्तिर्न तु वर्णान्तररू-
पापत्तिरिति प्रदर्शनाय कृतादर्थ इत्युक्तं भवति ॥

ओरावश्यके । कथमिति । किमावश्यकार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः उत प्रत्ययेन आव-
श्यक द्योत्य इति प्रश्नः । अवश्यलाव्यमिति । द्वावपूर्वावित्यादौ गतार्थस्यापि क्वचित् प्र-
योगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादिति मन्यते । विस्पष्टादिवदिति । यथा विस्पष्ट-
कन्दुकमित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवत्येवमवश्यलाव्यमि-
त्यादावपि मयूरव्यंसकादिषु निपातनादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥

आनाय्यो । आनाय्योऽनित्य इति चेदिति । घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः । भवेदि-
ति । सम्भावने लिङ् । निपातनाद्गुहिराश्रीयते । एकयोनाविति । यो गार्हपत्यादानी-

१२८ (पा० क्र० अ० चि० ण्व०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ० ३। पा० १। आ० ६]

तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ११ ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यध्याय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥
१२६ ॥ पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते । पाय्यनिकाय्ययोरादिप-
त्वकत्वनिपातनम् * । पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च नि-
पात्यते । मेयं निचेयमित्येवान्यत्र ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥ कुण्डपाय्येयद्विधिः * । कु-
ण्डपाय्ये यद्विधेयः कुण्डपाय्यः क्रतुः ॥

अग्नीपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ समूह्यद्वयनर्थकं वचनं
सामान्येन कृतत्वात्* । समूह्यद्वयनर्थकं वचनम् । किंकारणम् । सा-
मान्येन कृतत्वात् सामान्येनैवात्र गृह्यद्वयविध्यति ऋहलोर्ण्यदिति । वद्व-
र्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वह्नेर्ण्यदयास्यात् । वद्वर्थमिति चेद्
उहेस्तदर्थत्वासिद्धम्* । उहि रपि वद्वर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो ना-
मान्यस्यार्थे वर्तते । कथमूहिर्वद्वर्थे वर्तते । वद्वर्था अपि धातवो भवन्ति ।
अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि उहिर्वद्वर्थे वर्तते । अस्तीत्याह ऊहिवि-
ग्रहाच्च ब्राह्मणेसिद्धम्* । ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत् । समू-
ह्यं चिन्वीतपशुकामः । पशवो वैपुरुषः पशून्नेवास्मैतत्समूहति ॥

चित्वाग्निचित्येच ॥ १३२ ॥ अग्निचित्येत्यन्तोदात्तोभावे* । अ-
ग्निचित्येतिभावेन्तोदात्तोभवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥

ण्वुलृचौ ॥ १३३ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्तउदा-
त्तोभवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाज-
यं तत्र नार्थः । स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेनप्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । वि-
शेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अलृन्तजिति । लृद्वत्युच्य-
माने मातरौ मातरः पितरौ पितर इत्यत्रापि प्राप्नोति । स्वसृनलृ-

यते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः । यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्राना-
य्यशब्दो न भवति ॥

अग्नी । ऊहिविग्रहादिति । वह्निसमानार्थेनोहिना ब्राह्मणेसमूह्यशब्दस्य निर्वच-
नं कृतमित्यर्थः ॥

ण्वुलृचौ । मातराविति । उणादिषु लृप्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति भा-
वः । स्वसृनलृग्रहणमिति । नमृग्रहणं नियमार्थं स्वसृशब्दस्तु ऋन्प्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थं

[अ.३।पा.१।आ.६]

महाभाष्यम् । (नन्दि०द्रुगु) १२६

ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसं-
बन्धानामिति । सामान्यग्रहणाविधातार्थस्तर्हि । क सामान्यग्रहणा-
विधातार्थेनार्थः । अत्रैव । यदेतत्तृन्तृचोर्ग्रहणमेतत्तृद्विति वक्ष्यामि । य-
द्विद्वत्युच्यते । मातरौ मातरः पितरौ पितरः । अत्रापि प्रसज्येत । स्व-
सृज्यग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्ये-
षां योनिसंबन्धानामिति । तुष्कन्दसि तुरिष्टेमेयः स्थिति चोभयोर्ग्र-
हणं यथा स्यात् । गबुलि सकर्मकग्रहणम् * । गबुलि सकर्मकग्रहणं
कर्तव्यम् । इह माभूद् आसिता शयितेति । न वा धातुमात्रादर्श-
नाण् गबुलः * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । धातुमात्रादर्शनाण्
गबुलः । धातुमात्राण्गबुल् दृश्यते । इमे अस्य आसकाः । इमे अस्य
शायकाः । उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति । तृजादिषु वर्तमानका-
लोपादानमध्यापकवेदाध्यायादर्थम् * । तृजादिषु वर्तमानकालो-
पादानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । अध्यापकवेदाध्यायादर्थम् । अ-
ध्यापकः वेदाध्यायः । अधीतवत्यध्येयमाणे वा मा भूद् इति । न
वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ।
कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् । कालमात्रे ह्यन्ये प्रत्यया दृश्यन्ते । च-
र्चापारः शमनीपारः ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥ अजपि सर्वधातु-
भ्यः * । अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः । इहापि यथा स्याद् भवः सव
इति । न तर्हिदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं
प्रयोजनम् । पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासंजनार्थमपवादबाधनार्थं च * ।
अनुबन्धासंजनार्थं तावत् । नदद् नदी । चोरद् चोरी । अपवादबाध-
नार्थम् । जारभरा श्वपचेति । नन्दिग्रहि ।

द्रुगुपधन्नाप्रीकिरः कः ॥ १६५ ॥ द्रुगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मे-

एव । सामान्यग्रहणाविधातार्थत्वं चकारस्य स्थितम् । तुष्कन्दसि तुरिष्टेमेयः स्थित्वा-
प्येतत्प्रयोजनसंज्ञावात् ॥

नन्दि । श्वपचेति । कर्मस्थान बाध्यते । न्यङ्कादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्यन्ते सो-
पि भवति ॥

१३०. (प्रा.च.जु.शि.पु.) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा१।आ.६]

आद्यर्थः * । इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । मेषा
द्यर्थः । मेषः देवः सेवः । न वा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गे पि * ।
न वा को विधेयः । किं कारणम् । बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गे पि
बुधादीनामनुपसर्गे पि को दृश्यते बुधः युधः भिद इति । कथं मेषः
देवः सेव इति । पचादिषु पाठः करिष्यते ॥

प्राप्ताध्माघेट्टशः शः ॥ १३७ ॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः * । जि-
घ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । इह केचि-
च्छयैव प्रतिषेधमाहुः । के चिज्जिघ्रभावस्य । किं पुनरत्र न्याय्यम् ।
शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन श्रे अकार
लोपः स्यात् ॥

अनुपसर्गास्त्रिम्पविन्दधारिपारिवेद्यु देजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥
१३८ ॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेः * । अनुपसर्गान्नौ लिम्पे रिति वक्तव्य-
म् । निलिम्पा नाम देवाः । गवि च विन्देः संज्ञायामुपसंख्यान-
म् * । गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गोवि-
न्दः । अत्यल्पमिदमुच्यते गवीति ॥ गवादिष्विति वक्तव्यम् । गोवि-
न्दः । अरविन्दः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥ तनोतेर्ण उपसंख्यानम् * । तनो-
तेर्ण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

शिल्पिनि ष्वन् ॥ १४५ ॥ नृतिखनिरङ्घ्रिभ्य इति वक्तव्यम् । इ-
ह मा भूत् । वायकः ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् ॥ १४६ ॥ प्रसृत्वः साधुकारिणि वुन्वि-
धानम् * । प्रसृत्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः । सक्तदपि यः सुष्ठु करो-
ति तत्र यथा स्याद्दृशोपि यो दुष्ठु करोति तत्र मा भूद् इति ॥
इति श्रीमद्भगवत्पञ्चलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाङ्गिकम् ॥ पादस्य समाप्तः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
षष्ठमाङ्गिकम् ॥ पादस्य समाप्तः ॥

[अ.३।प्रा.२।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(कर्मण्य०) १३।

कर्मण्यण् ॥ १ ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे इति चेद् वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम् * । कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद् वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वेदाध्यायः चर्चापारः । शमनोपारः । यत्रचनियुक्तः * यत्रचनियुक्तस्तत्रचोपसंख्यानं कर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः । ह्यग्रहिनीवहिभ्यश्च * । ह्यग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । ह्य । भारहारः । ग्रहि । कमण्डलुग्राहः । नौ । उष्ट्रप्रणायः । वहि । भारवाहः अपरिगणनं वा * । न वार्थः परिगणनेन । कस्मान्न भवति आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । अनभिधानात् * । अनभिधानादत्र न भविष्यति । अकारादनुपपदात्कर्मीपपदो विप्रतिषेधेन । अकारादनुपपदात् कर्मीपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः पचतीति पचः । कर्मीपपदस्या-

कर्मण्यण् । निर्वर्त्यमानेति । हरिणा निर्वर्त्यादीनां विशेषो दर्शितः । सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निवर्त्यत्वं प्रचक्षते । यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा संयोगं करोतीति । यस्यापि सदप्युपादानकारणं न विवक्षितं तन्निर्वर्त्यं यथा घटं करोतीति । यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते सृदं घटं करोतीति तदा विकार्यं कर्म । भेदविवक्षायां तु सृदा घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म । विकार्यमपि द्विविधम् । प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् । किंचिदुष्णान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति । प्राप्यमपि । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते इति । तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोस्तिक्रियया प्राप्यमाणत्वादवान्तरविवक्षायां तु त्रैविध्यमुच्यते । वेदाध्याय इति । नित्यो वेदः स्थित एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाभावः । छत्रधरा इति । वेदाध्यायादिग्रहणेन छत्रधारादीनां ग्रहणं नास्ति प्रकारार्थेनादिशब्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात् । तत्प्राप्यमेव न विकार्यम् । नहि धारणादूर्ध्वं छत्रस्य कश्चित् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योस्ति । अनभिधानादिति । नित्यानां शब्दानामिदमन्वाख्यानमात्रम् । न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शादयः शब्दा लोके प्रयुज्यन्ते इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन नानुशास्यन्ते इत्यर्थः । कर्मीपपदस्येति । यदा गणपठितधातुविषय एवाच्प्रत्ययस्तदायं विप्रतिषेधो यदा तु सर्वधातुविषयोऽच्प्रत्ययस्तदायेन नाप्राप्तिन्यायादण्प्रत्ययस्यापवादत्वादण्पवादयोर्विप्रतिषेधो नुपपन्नः । तथा

१३२ (कर्मण्य०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.१]

वकाशः । कुम्भकारः नगरकारः । इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः ।
 कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः । विक्षिपः
 विलिखः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति काष्ठभेदः । क-
 र्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः जानातीति च्छः ।
 कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति अर्थञ्चः । कर्मोपपदो भव-
 ति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । गवु-
 ल्त्जचः । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव को णं बाधते एव क-
 र्मोपपदमपि बाधेत । कर्मोपपदोपि तृतीयः । गवुल्त्जचः । तेषा-
 मण् । अणः कः । उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्या-
 वकाशः लिम्पतीति लिम्पः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नो-
 ति कुडालेप इति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो
 विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । गवुल्त्जचः । तेषां कः । कस्य शः ।
 स यथैव शः कं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत । का तर्हि ग-
 तिः । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवं शः कं बा-
 धिष्यते । कर्मोपपदं न बाधिष्यते । अनुपपदस्यावकाशः सुगलः सु-
 म्लः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति गोसंदायः बडवासं-
 दायः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः ।
 अनुपपदस्तृतीयः । गवुल्त्जचः । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव
 को णं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत । का तर्हि गतिः । पुरस्ता-
 दपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं कोणं बाधिष्य-
 ते । कर्मोपपदं न बाधिष्यते । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं च * । शीलिकामिभक्ष्याच रिभ्यो णो वक्तव्यः पूर्व-

च करोतेरच् प्रत्ययः कृतः शिवशमरिष्टस्यकार इति । ततश्च कुम्भकारादिरपि नाणो ऽव-
 काशः तत्राप्यच् प्रत्ययप्रसङ्गात् । अत एव भाष्यकार उदाहरणान्तराणि काष्ठभेदादीनि
 विप्रतिषेधस्य वक्ष्यति । काष्ठभेद इति । सर्वधातुभ्यो विधानादच उत्सर्गस्य कारणावयवा-
 दौ तयोर्विप्रतिषेधादणोवाच भवति । स यथैव क इति । प्राप्तिमात्रस्य बाध्यत्वमपेक्ष्यैत-
 दुच्यते । यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते तदा तु येन नाप्राप्तिन्यायास्तस्यैव कोनाधको न तु
 कर्मोपपदस्याणः । कः पुनरनयोः प्रत्यययोर्विशेषः । उच्यते । कर्मोपपदे के सति नित्यम-
 माखो भवति । अकर्मोपपदे तु विकाखेन षष्ठीसमासः स्यात् । नन्यथा प्रत्ययान्तोऽनुपप-

[अ.३। पा.२। आ.१]

महाभाष्यम् ।

(कर्मण्य०)

१३३

पदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । शीलि । मांसशीला मांसशिलः ।
 कामि । मांसकामः मांसकामा । भक्षि । मांसभक्षः मांसभक्षा ।
 आचरी । कल्याणाचारः कल्याणाचारा । ईक्षि क्षमिभ्यांच* । ईक्षि
 क्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः
 कल्याणक्षमा । किमर्थमिदमुच्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वक्ष्यामि ।
 ईकारश्च मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ब्रूह यो मांसं भक्षय-
 ति मांसं तस्य भक्षो भवति । तत्र योसौ भक्षयतरच् तदन्तेन बहु-
 ब्रीहिः । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं यं शास्त्रितज्ज्ञापयत्या-
 चार्यः । समानर्थे केवलं विग्रहभेदाद् यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहु-
 ब्रीहिश्च । कर्मोपपदस्तत्र भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
 काण्डलावः । काण्डानि लावो ऽस्येति बहुब्रीहिर्न भवति । भवति
 बहुब्रीहिरपि मांसे कामीस्य मांसकामः मांसकामक इति वा । न
 त्वभ्योभिगमा । न त्विदं भवति अभ्योऽभिगमोऽस्या अभ्योभिगमा
 इति । किं तर्हि । अभ्योभिगमामित्येव भवति । काण्डलावेपि च
 विग्रहाभावान्न ज्ञापकस्य प्रयोजनं भवतीति नैषोस्ति । विग्रहः का-
 ङानि लावोऽस्येति । अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्चन्दसि * । अ-

गें क इति कः प्राप्नोति न त्वष् प्रत्ययः तत्कथमुच्यते । कर्मोपपदस्य स एवेति न हि कु-
 भकारः कर्मोपपदस्य विषयः । एवं तर्हि काणोर्विप्रतिषेधे परत्वादण् कं बाधते अणम-
 पि कर्मोपपदः कोपवादत्वादिति कममा दृष्ट्यैतदुक्तमित्यदोषः । मांसकाम इति । मां-
 सशब्दः सप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः कल्याणशब्दश्च लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति मध्योदा-
 त्तस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते । भक्षयते रजिति । ए-
 जण्यन्तानामित्येतत्तु मुनित्रयस्य मते नास्ति कल्यादिभ्यः प्रतिषेधएवास्ति । ननु च
 बहुब्रीहौ सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमीत्यन्तोदात्तत्वं
 प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न सिध्यति । नैष दोषः । भक्षणं भक्षः बहुषु भक्षोऽस्येत्येवं
 अधिकरणपदो बहुब्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तरपदभूमाभावाद्बहुब्रीहौ प्रकृत्येति स्वरो भवि-
 ष्यति । काण्डानि लावोऽस्येति । लावयतेरच् । भवति बहुब्रीहिरपीति । तेन ज्ञापनस्य
 प्रयोजनाभावादण्बाधमार्थमेवेदं वक्तव्यमित्यर्थः । न त्वभ्योभिगमेति । तेनात्रानभिधा-
 नाद्बहुब्रीहिर्न भवतीति भावः । नैषोस्तीति । काण्डानि लुनातीति प्रकृत्यर्थं विवक्षाया-
 मभावा स्त्रिचः लूयत इति लवः काण्डानि लघोऽस्येति विग्रहेण भाव्यमिति भावः ।

१३४ (आतोनु०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.१]

न्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्चन्दसि द्रष्टव्यः । अन्नादायान्नपतये
य आहुतिमन्नादां कृत्वा ॥

आतोनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः * ।
कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः । ब्रह्मज्य इति । किमुच्य-
ते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि । नावश्यमिहैव । काव्यत्र । आह्वः प्रह्व इ-
ति । के हि संप्रसारणप्रसङ्गः * । के हि सति संप्रसारणं प्रसज्येत ।
संप्रसारणे कृते संप्रसारणस्य पूर्वत्वे च उवडादेशः । आहुव इत्येतद्रूपं
प्रसज्येत । सतर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अस्त्वत्र संप्रसारणम् । संप्रसारणे
कृते आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्-
आकारलोपः । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि वा-
र्णादाङ्गबलीय इत्याकारलोपो भविष्यति । एवं तर्हि । इदमिह संप्रधा-
र्यम् । आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । प-
रत्वादाकारलोपः । नित्यं संप्रसारणं कृते प्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृते
पि । आकारलोपोपि नित्यः । कृते पि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि
पूर्वत्वं बाधते । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ।
न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं
पूर्वत्वं प्रतीच्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे
कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपमाह्वः प्रह्व इति । एवमपि
न सिध्यति । योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः ।

अन्नादायेति । अन्नमन्तीत्यणः प्रसङ्गेऽचप्रत्ययः क्रियते तेनान्न अदायेत्येवमवग्रह उपपद्यते ॥

आतोनुपस । ब्रह्मज्य इति । ब्रह्मजिनातीति डप्रत्ययः । वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रू-
यात् समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेतदिति तं प्रत्याह । एवं तर्हीति । नित्यमिति । संप्रसा-
रणे कृते पूर्वत्वेन भाष्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते । अन्तरङ्गमिति । वार्णादाङ्गं
बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमित्युक्तम् । एवमपि न सिध्यतीति । आह्व इत्यादिरू-
पमिति शेषः । योनादिष्टादिति । उकारश्चानादिष्टादचः पूर्वो न भवति । नन्वनादि-
ष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावाद्नादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति ।
नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौ-

[अ.३।पा.२।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(आतोनु०) १३५

आदिष्ठाच्चैषोऽचः पूर्वी भवति । एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादु-
वडादेशो न भविष्यति । इहापि तर्ह्यकारलोपस्यासिद्धत्वादुवडा-
देशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति । अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेऽत्रात्वे
पूर्वत्वं भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति ।
किमिह कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वत्वम् । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं
प्राप्नोति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आत्वं क्रियतां संप्रसारण-
मिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् । नित्यं संप्रसारणं, कृते-
प्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । आत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे
प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति प-
रत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न
तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहितं । अवश्यं
लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीच्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वमात्वे कृते
संप्रसारणम् । एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते । संप्रसारणात्परः
पूर्वी भवति । तत एङः । एङश्च संप्रसारणात्पूर्वी भवति । किमर्थ-
मिदम् । अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् । ततः पदान्तादिति । एङ्
इत्येव । इहापि तर्ह्यकृतआत्वे पूर्वत्वं स्याद् आह्वः प्रह्व इति । अस्त्य-
त्रविशेषः । आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः । तेनानेनावश्यमात्वं प्र-
तीच्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधौयते । नित्यं प्रसारणं
ह्यो यण् वाणादाङ्गं न पूर्वत्वं हि । योनादिष्ठादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्था-

किके । आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । असिद्धवदत्राभादित्यनेनेति भावः । जुहुवतुरि-
ति । ह्येजो लिटि ह्यः संप्रसारणमभ्यस्तस्यचेति संप्रसारणे रूपम् । परत्वादात्वमिति ।
अशितेति पर्युदासाश्रयेणैतदुक्तं प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं न चान्तर-
ङ्गबहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः । एवं तर्हीति । एङः पदान्तादतीत्ययं योगो विभज्यते
एङ इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन । आकारान्तलक्षणे इति । पर्युदासाश्रयेऽपि
ह्यवामश्चेतिज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति । ततस्तन्निमि-
त्तः प्रत्यय इति भावः । उक्तार्थसंग्रहार्थश्लोकाः । नित्यं प्रसारणमिति । कृताकृतप्रसङ्गि-
त्वादिति भावः । तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वाणादाङ्गमिति वचनादा-
कारलोपो भवति न तु पूर्वत्वं तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्वादुवङ् नास्तीति ह्यो यण् प्रव-
र्ततइत्यर्थः । इतर आह । योनादिष्ठादिति । तेनासिद्धिरिति । असिद्धवदत्राभादित्याका-

१३६ (सुपि० तुन्द०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ३। पा. २। आ. १]

निवत्वं हि ॥ प्रोवाच भगवान् कात्यस्नेनासिद्धिर्यणस्तु तो आतः कोलि-
गनेङः पूर्वं सिद्ध आह्व स्तथा सति ॥

सुपिस्थः ॥ ४ ॥ सुपिस्थो भावे च * । सुपिस्थ इत्यत्र भावे चेति
वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आखूत्यो वर्तते । श्येनोत्थः शलभो-
त्थः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् * । योग-
विभागः करिष्यते । आतोनुपसर्गे को भवति । ततः सुपि । सुपि चातः
को भवति । कच्छेन पिबति कच्छपः । कटाहेन पिबति कटाहपः ।
द्वाभ्यां पिबति द्विपः । ततः स्थः । स्थश्च सुपि को भवति । किमर्थमि-
दम् । भावे यथा स्यात् । कुतो नुखल्वेतद् भावे भविष्यति न पुनः
कर्मादिष्वपि कारकेष्विति । योगविभागादयं कर्तुरपकृष्यते । न चा-
न्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति ।
तद्यथा गुप्तिज्जिह्वाः सन् । यावादिभ्यः कन् इति । सोसौ स्वार्थे भ-
वन्भावे भविष्यति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदो-

रलोपस्येत्यर्थः । तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो भवत्वित्यर्थः । जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण-
स्यादित्याह । एङः पूर्वं इति । आह्व इत्यत्रापि तथैव पूर्व्वं स्यादित्याह । आतः क इ-
ति । लिङ्नेति । लिङ् धातुमात्राविधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥

सुपि स्थः । कच्छेन पिबतीति । अत्र के चिदाहुः । कच्छं पिबतीत्येवमसन्तमप्य-
वयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपदः को विधास्यते किं योगविभागेन । नैतस्माधूच्यते । कच्छेन
पिबति द्वाभ्यां पिबति इत्येतस्मिन् सत्येवार्थे ऽसदर्थान्नयेण रूढिशब्दानामपि व्युत्पत्तेर-
युक्तात्वात् । यत्र तु सर्वात्मना ऽर्थानुगमो नास्ति यथा तैलपायिकेति तत्रैवासदर्थान्नया
व्युत्पत्तिः क्रियते । भावे यथा स्यादिति । अत्राध्याहुः । घञर्थे कविधानमिति कः सिद्ध
इति । एवं तर्हि नित्यसमासार्थं स्थ इत्यनेन उपपदाश्रयः को विधीयते । अन्यथा पा-
क्षिकः षष्ठीसमासः स्यात् । अनिर्दिष्टार्था इति । प्रत्यासन्नत्वात्तस्यार्थस्येति भावः । य-
द्येवं स्थ इत्यनेन भावे विधीयमानः कर्तारं बाधेत । तथा च समस्य इति कर्तारं न स्या-
त् । नैष दोषः । यद्यत्र साक्षाद्भावशब्दोपादानेन भावे को विधीयते । तदा भावः कर्तारं
तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन बाधेत । सामर्थ्यात्त्वयं भावे व्यवतिष्ठतइति भावेन न बाध्यतेकर्ता ॥

तुन्द । आलस्यसुखाहरणयोरिति । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्ययो भव-

रालस्यसुखाहरणयोः * । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्य-
सुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुन्दपरिमृजोऽलसः शोकापनुदः पुच्छो
जातः । यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति । यश्च शोक-
मपनुदति शोकापनोदः स भवति । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसं-
ख्यानम् * । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मूल-
विभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । सरसीरुहं
कुमुदम् ॥

गापोष्टक् ॥ २ ॥ सुराशीध्वोः पिबतेः * । सुराशीध्वोः पिबतेरिति
वक्तव्यम् । इह मा भूत् । क्षीरपा ब्राह्मणीति । पिबतेरिति च वक्त-
व्यम् । याहि सुरां पाति सुरापा सा भवति । बहुलं तण्णि * । बहुलं
तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाकृन्दसोर्ग्रहणम् । या ब्रा-
ह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी
सुरापा भवति नैनां देवः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् ॥ ६ ॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितो-
मरघटघटीधनुष्पुग्रहेरुपसंख्यानम् * । अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुश-
यष्टितोमरघटघटीधनुःपुग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शक्तिग्रहः लाङ्गल-
ग्रहः अङ्कुशग्रहः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः घटग्रहः घटीग्रहः धनुर्ग्रहः । सूत्रे
च धार्यर्थे * । सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सूत्रग्रहः ।
धार्यर्थ इति किमर्थम् । यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्रहः स भवति ॥

स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ॥ १३ ॥ स्तम्बकर्णयोर्हस्ति सूचकयोः * ।
स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्ति सूचकयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बेरमो हस्ती ।
कर्णेजपः सूचकः । स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र ॥

तौत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादलसे कर्तरि सुखस्य चाहर्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति । शोका
पनोद इति । यः संसारानित्यतोद्भावनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुखमुत्पादयति
स शोकापनोदः ।

गापोष्टक् । पिबतेरिति । लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनम् ॥

हरतेरनु । अच्प्रकरणे इति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषा-
या अनित्यज्ञापनार्थम् ॥

१३८ (श० अ० च०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ० ३। १। २। आ० १]

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् * । शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृजो हेत्वादिषु टो मा भूदिति । शमिसंज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः शंभवः शंवदः । टस्यावकाशः श्राद्धकरः पिण्डकरः । शंकरा नाम परिव्राजिका शंकरा नाम शकुनिका तच्छीला च तस्यामुभयं प्राप्नोति । परत्वादः स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादज्जैव भवति । कुरणवाडवरत्वाद् । नैषा शंकरा । शंगरैषा कुत एतत् । गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैष प्रयोगः ॥

अधिकरणे श्तेः ॥ १५ ॥ अधिकरणे श्तेः पार्श्वादिषूपसंख्यानम् * । अधिकरणे श्तेः पार्श्वादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः । दिग्धसहपूर्वाच्च * । दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्धसहशयः । उत्तानादिषु कर्तृषु * । उत्तनादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । गिरौडश्छन्दसि * । गिराडुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः । गिरौ श्ते गिरिशः । तद्धितो वा * । तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । गिरौ श्ते गिरिरस्यास्तीति गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥ इह कस्मान्न भवति कुरूंश्चरति पञ्चालांश्चरतीति । अधिकरण इति वर्तते । ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते । तच्च कुत एतद् अधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति । चरेभिर्ज्ञाग्रहणं ज्ञा-

शमि धातोः । शंगरेति । पृष्टोदरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारव्यत्ययेन शंकराशब्दस्य सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अधिकर । दिग्धसहपूर्वाच्चेति । दिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्धेन सह श्तेत्येव कृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । तद्धितो वेति । गिरौ श्ते गिरिरस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनात् अप्रत्ययः । अन्ये त्वाहुः । गिरौ गिरौ श्ते इति संख्यैकवचनादिति सप्तस्यन्ताच्छस् प्रत्ययः । व्युत्पत्तिर्हि यथाकथं चित्कर्तव्या उपायानामनियमात् । तदुक्तं हरिणा । वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः । कैश्चित्कथं चिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैरिति । छन्दसीति वचनाद्भाषायां गिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुः ॥

चरेष्टः । कुरूश्चरतीति । यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुरूंश्चरतीत्युच्यते । यच्च कुरुषु भ्रमति स कुरुषु चरतीत्युच्यते ॥

[अ. ३। पा. २। आ. १]

महाभाष्यम् । (दि. स्त० फ० ए० ना०) १३६

एकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य * । यदयं भिक्षासेनादायेषु चेति चरेर्भिक्षा-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति कर्मणीति ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलि-
विवलिभक्तिकर्तृचित्रचेत्रसंख्याजङ्गावाह्वयत्तद्वनुरसुषु ॥ २१ ॥
किं यत्तद्वहुषु कृजोज्विधानम् * । किंतत्तद्वहुषु कृजोज्विधानं कर्तृ
व्यम् । किंकारा यत्करा तत्करा बहुकरा ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥ स्तम्बशकृतोर्ब्रीहिवत्सयोः * । स्तम्ब-
शकृतोरित्यत्र ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिर्ब्रीहिः शकृत्क-
रिवत्सः ॥

फलेग्रहिरात्मभरिश्च ॥ २६ ॥ आत्मभरिरिति किं निपात्यते ।
आत्मनो मुम् भृजश्चेत्प्रत्ययः । अत्यल्पमिदमुच्यते । भृजः कुक्ष्यात्म-
नोमुम् च * । भृजः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम् । कुक्षिंभरिः ।
आत्मभरिश्चरति यूथमसेवमानः ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥ खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजघेट् तु-
दजहातिभ्यः * । खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु अजघेट् तुदजहा-
तिभ्य इति वक्तव्यम् । वातमजाः मृगाः शुनिंधयः तिलंतुदः शर्ध-
जहा माषाः

नासिकास्तनयोध्माधिष्टोः ॥ २९ ॥ स्तनेधेटः * । स्तनेधेट इ-
ति वक्तव्यम् । स्तनंधयः । ततो, मुष्टौ धमश्च * । मुष्टौ धमश्च धेट-
श्चेति वक्तव्यम् । मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः । नासिकायां धमश्च धेटश्च * ।
नासिकायां धमश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् । नासिकंधमः । नासिकंधयः ।
अत्यल्पमिदमुच्यते । नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम् ।
नासिकंधयः नासिकंधमः । नासिका । नाडिंधयः नाडिंधमः । नाडी ।
मुष्टिंधयः मुष्टिंधमः । घटिंधमः घटिंधयः । खारिंधयः खारिंधमः ॥

दिवा विभा । किं यदिति । वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वाद्दृष्ट्याभावे किंकरीत्यसाधुरि-
त्याहुः ॥

नासिका । स्तनेधेटइति । यथासंख्याभावार्थ एतावान् योगः कर्तव्यइत्यर्थः । वार्तिक-
स्याप्यव्याप्तिमुच्चावयन् भाष्यकार आह । अत्यल्पमिति । उच्येति । विहायः शब्दपूर्वाद ग-
मेरन्येष्वपि दृश्यत इति उपलब्धये सति विहादेशः ॥

१४० (प्रि० अ० आ० ल०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ. ३. पा. २. आ. १]

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्या-
नम् * खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मितंगमो ह-
स्ती मितंगमा हस्तिनी । विहायसो विह च * । विहायसो विह इ-
त्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च । विहंगमः । खच्च डिद्वा * । खच्च डि-
द्वा वक्तव्यः । विहंगः । डे च * । डे च विहायसो विह इत्ययमादे-
शो वक्तव्यः विहगः । प्रियवशे ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥ डप्रकरणे सर्वत्रप-
न्नयोरुपसंख्यानम् * । डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
सर्वत्रगः पन्नगः । उरसो लोपश्च * । उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः ।
सुदुरोरधिकरणे * । सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः । नि-
सोदेशे * । निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गो देशः । अपर आह ।
डप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यते । डप्रकरणे अन्येष्वपि डो भवतीति व-
क्तव्यम् । तत्र स्वरागारगः अश्रुते यावदन्नाय ग्रामगः ध्वंसते गुरुतल्प-
ग इति । अन्तात्यन्ता ॥

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥ दारावाहनोऽन्त्यस्य च टः संज्ञाया-
म् । * । दारावुपपदे आङ्पूर्वाङ्गन्तेरगवक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो व-
क्तव्यः । दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । चारौ वा * । चारावुपपदे आ-
ङ्पूर्वाङ्गन्तेरगवक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चार्वाघाटः चा-
र्वाघातः । कर्मणि समि च * । कर्मण्युपपदे संपूर्वाङ्गन्तेरगवक्तव्यः ।
अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसंघाटः वर्णसंघातः पदसंघाटः पद-
संघातः । आशिषि ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥ कथमिदं विज्ञायते लक्षणे कर्तरि
आहो खिल्लक्षणवति कर्तरीति । किं चातः । यदि विज्ञायते लक्षणे
कर्तरीति । सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति । इदं तु न
सिध्यति । जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति । अथ विज्ञायते लक्ष-
णवति कर्तरीति । सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति । जायाघ्न-
स्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति न सिध्यति । अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरी-
ति । कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति । अकारो मत्वर्थीयः । जा-

[अ.३।पा.२।आ.१] महाभाष्यम् । (अ०पा०आ०) १४१

याघ्नो ऽस्मिन्नस्ति सोयं जायाघ्न इति । पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति । अस्तु तर्हि लक्षणवति कर्तरीति । कथं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति । अमनुष्यकर्तृके चेत्येवं भविष्यति । लक्षणे ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥ अप्राणिकर्तृक इति वक्तम् । इह मा भूत् नगरघातो हस्ती । यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते । शशघ्नी शकुनीति न सिध्यति । अस्तु तर्हि अमनुष्यकर्तृके च इत्येव । कथं नगरघातो हस्ती । कृत्यल्युटो बहुलमित्येवात्राण् भविष्यति ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥ राजघ उपसंख्यानम्* । राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजघः ॥

आद्यमुभगस्थूलपलितनग्नाम्बप्रियेषु चव्यर्थेष्वचौ कृजः करणे ल्युन् ॥ ५६ ॥ ल्युनिचिवप्रतिषेधानर्थक्यल्युट् ल्युनोरविशेषात्* । ल्युनि चिवप्रतिषेधो नर्थकः । किं कारणम् । ल्युट् ल्युनोरविशेषात् । ल्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न चैवास्ति विशेषः च्यन्तउपपदे ल्युनो वा ल्युटो वा । तदेव रूपं स एव च स्वरः । अयमस्ति विशेषः । ल्युटि सति द्विकारेण भवितव्यम् । ल्युनि सति न भवितव्यम् । ल्युन्यपि सति द्विकारेण भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पटन्ति । नञ्स्त्रीकक्ल्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति । अयं तर्हि विशेषः । ल्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यम् । उपपदसमासो हि नित्यसमास इति । ल्युटि सति न भवितव्यम् । ल्युन्यपि सति भवितव्यम् । गतिसमासोपि हि नित्यसमासः । च्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति । मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ल्युनि सति मुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम् । मुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात्* । मुमर्थमिति चेत् तन्न । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अनव्ययस्य मुमुच्यते । च्यन्तं चाव्ययसंज्ञं भवति । उत्तरार्थं तु* । उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कर्तरि भुवः खिण्णुच्खुकञौ अच्चावित्येव । आ

आद्य । उत्तरार्थमिति । उत्तरत्र चिद्विप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादाढीकरणमिति ल्युटा भाष्यम् । तत्र यदन्यैरुक्तं प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युन्यसति ल्युडपि न भवतीति ल्युटो-

१४२ (कर्तरि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.१]

ठग्रीभविता । अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक द्रुष्णुज् विधीयते सो-
च कस्मान्न भवति । रुढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः । न च रु-
ढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते । न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इति ।
आढा ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकजौ ॥ ५७ ॥ किमर्थं खिष्णुजिकारा-
दिः क्रियते न खस्त्रुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो
न कर्तव्यो भवति । केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते । द्रुष्णुच द्रुकारादि-
त्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ॥ भवते रुदात्तस्तस्योदात्तत्वादिङ् भविष्य-
ति । इदं तर्हि प्रयोजनं खिदयं क्रियते तत्र चत्वे कृते संदेहः स्या-
त् किंवा खिद्वेति । संदेहमात्रमेतद्वति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठ-
ते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । खिदि-
ति व्याख्यास्यामः । नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारादित्वमिष्णुचः । इदं
तर्हि प्रयोजनं कृत्योकेष्णुच्चावाद्यश्चेत्येष स्वरः यथा स्यात् । एतद-
पि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि इटि कृते षत्वे णत्वे चेषाज्जेव भविष्य-
ति । न सिध्यति । लक्ष्मप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथवा
असिद्धं खत्वपि षत्वं तस्यासिद्धत्वादिष्णुजेव भविष्यति । द्रुष्णुच द्र-

प्ययमर्थतः प्रतिषेध इति । तदयुक्तम् । रुढिशब्दप्रकारा इति । यथा रुढिशब्देषु क्रिया
केवलं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीति गौरिति । तेन गमनक्रियारहितोपि गौर्भवति ।
गोपिण्डाच्चान्योर्थो गमनविशिष्टोपि गौर्न भवति । तथा ताच्छीलिका अपि क्रियाविष-
यं ताच्छील्यमुपादाय क्रियावेशाभावेपि प्रयुज्यन्ते । के चिदेव तु गतिना संबध्यन्ते । आ-
गामुकः प्रवर्षुक इति । न तु सर्वे यथा कामुक इति । न च भवति प्रकामुक इति । अत-
एव प्रकारग्रहणं सादृश्यार्थम् । रुढिशब्दानां न केषां चिद् गतिसंबन्धो भवति ताच्छी-
लिकानां तु भवति केषां चिन्न सर्वेषामिति प्रतिपादयति । द्रव्योपलक्षणार्थं क्रियायाः
प्रवृत्तत्वादात्मातिशयं प्रति आकाङ्क्षायाः अभावात्तदतिशयद्योतनार्थं गतिसंबन्धाभा-
वस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः । प्रदेवदत्त इति । प्रकर्षेण देवनक्रिया न विशेष्यते । देवशब्-
स्य रुढिशब्दत्वात् तदवयवस्य च देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव रु-
ढिशब्दा इति तद्व्यतिरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषां नास्ति ॥

कर्तरि । नञ इति । पञ्चमी नञ उत्तरस्य स्वरसिद्धार्थमित्यर्थः । अयमपीति । कस्त्रु-

[अ.३।प.१।आ.१।]

महाभाष्यम् । (स्पृ० ऋ० ऋ० ल्य०) १४३

कारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः । नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारा-
दित्वमिष्णुचः ॥ १ ॥ कर्तरिभुवः ॥

स्पृशोऽनुदके क्तिन् ॥ ५८ ॥ किमर्थो नकारः । स्वरार्थः । जिन-
तीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । नतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोयं वि-
धीयते । तच्च नार्थः स्वरार्थेनानुबन्धेन नकारेण । धातुस्वरेणैव सि-
द्धम् । यस्तद्धनेकाज्दधृगिति । वक्ष्यत्येतद्वषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च
निपात्यत इति । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । क्ति-
न्प्रत्ययस्य कुरिति । क्तिप्रत्ययस्य कुरित्युच्यमाने संदेहः स्यात् । क्तिर्वा
एष प्रत्ययः क्तिन्वेति संदेहमात्रमेतद्ववति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपति-
ष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । क्तिनिति
व्याख्यास्यामः । स्पृशोऽनुदके क्तिन् ॥

ऋत्विग्दधृक्सगिदगुणिगञ्चुयुजिक्नुञ्चां च ॥ ५९ ॥ दधृगिति किं
निपात्यते । धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च * । धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं
च निपात्यते ॥

त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ किमर्थो जकारः । स्व-
रार्थः । जिनतीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न-
कारेणाप्येष स्वरः सिद्धः । विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति । क्व विशेष-
णार्थेनार्थः । कज्क्करबिति । कन्क्करबित्युच्यमाने याविका इत्यत्रापि-
प्रसज्येत । दृशेः समानान्ययोश्च * । दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं
कर्तव्यम् सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् अन्यादृशः कृदर्थानुपपत्ति-
स्तु * । कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशेः कर्तरि प्राप्नोति । इवार्थे तु तद्धि-
तः * । इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवार्थं तादृक् तादृशः ।

च् प्रत्ययः क्रियते चकारः सामान्यग्रहणार्थ इति मन्यते । क्तिष्णुचि तु कृते इका-
रोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरिभाषा नाश्रीयते ॥

स्पृशोनु । संदेहः स्यादिति । किमेकपकारको निर्देश उत द्विपकारक इत्यर्थः । व्या-
ख्यानत इति । तदनुबन्धकपरिभाषया च क्तिपो ग्रहणाभावः ॥

त्यदादिषु । जकारस्य कार्यद्वयं प्रति युक्तत्वं प्रश्नहारेण प्रदर्श्यते । किमर्थ इति । कृ-
दर्थानुपपत्तिस्त्विति । यः कृतोर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति । तादृशादयो हिः

१४४ (सत्सू० अदो०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.१]

अन्य इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति । अथ वा युक्त एवायं कृदर्थः । कर्मकर्तायम् । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति तादृक् । अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगिति । त्यादादिषु ॥

सत्सूद्विषद्रुहद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गे ऽपि क्तिप् ॥ ६१ ॥ सदादिषु सुव्यग्रहणम् * । सदादिषु सुव्यग्रहणं कर्तव्यम् । हीता वेदिषत् । अतिथिदुरोणसत् । न तर्हीदानीमुपसर्गे ऽपीति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । अन्यत्र सुव्यग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वदः सुष्यनुपसर्गग्रहणंचोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न अदोऽनन्न इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । छन्दसौति वर्तते । भाषार्थोयमारम्भः । पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तम् । तच्चावश्यं निवर्त्यम् । आमात्सस्यादित्येवमर्थम् । अत उत्तरं पठति । अदोऽनन्नेक्रव्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम् । * अदोऽनन्ने क्रव्यग्रहणं क्रियते वासरूपो मा भूदिति । अदोऽन ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोशिवन् ॥ ७१ ॥ श्वेतवहादीनां ङस्* । श्वेतवहादीनां ङस्वक्तव्यः । श्वेतवा इन्द्रः । पदस्य च * ।

सदृशलक्षणमर्थमाचक्षते न तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमित्यर्थः । कर्मकर्तेति । कर्मण एव सौकर्यात् कर्तृत्वविवक्षायां कर्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः ॥

सत्सूद्विष । सदादीनां केषां चित्सकर्मकत्वात्मैवोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह । सदादिष्विति । वेदिषदिति । वेद्यां सीदतीति । क्तिप् पूर्वपदादिति षत्वं दुरोणे सीदतीति दुरोणसत् दुरोषं गृहम् । तन्न वक्तव्यमिति । अनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणैवोपसर्गनिवृत्तेः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते । यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते । स्पृशोऽनुदके क्षिबित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम् । तेनोपस्पृशतीत्यादौ किन्न भवतीति । क्रव्ये च वासरूपो मा भूदिति । तेन क्रव्याद इत्यणु भवतीत्यर्थः ॥

मन्त्रे । ङस् वक्तव्य इति । णिन्प्रत्ययबाधनार्थ इति भावः । पदस्येति । भाविपदा-

[अ. ३। पा. २। आ. १]

महाभाष्यम् । (स्थः० सुप्य०) १४५

पदस्येति च वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्वेतवाही श्वेतवाह इति । किं प्रयोभनम् । वर्थम्* । रुयथा स्यात् । क्रियते वर्थं निपातनम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाशेति । आतश्च वर्थम् । स उक्त्यशः शब्दस्यान्येन न सिद्धः । न तस्य निपातनं क्रियते । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । दीर्थाथम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घत्वम् । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । संबुद्धौ । हे श्वेतवाः इति । न तर्हीदानीं ङस्वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । उत्वार्थम् । श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभिः । मन्त्रे श्वेत ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥ किमर्थं स्थः कक्किपावुच्येते । न क्किप्सिद्धौ ग्येभ्योपि दृश्यत इति । कश्च । आतोनुपसर्गे क इति । न सिध्यति । विशेषविहितः कः सामान्यविहितं किपं बाधेत । वासरूपेण क्विबपि भविष्यति । इदं तर्हि शंस्थः शंस्थाः । उक्तमेतत् । शमिसंज्ञायां धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति । स यथैवाच् टं बाधते । एवं कक्किपावपि बाधेत ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥ सुपीति वर्तमाने पुनः सुव्यहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं सुम्नात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति । णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम्* । णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । साधु-

अयेणेदमुच्यते । यत्र तु ङसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र ङस्प्रत्ययोऽन्यत्र णिन्नेवेत्यर्थः । तत्र वक्तव्यमिति । ङसैव सिद्धत्वादिनिपातनं न कर्तव्यमित्यर्थः । वक्तव्यश्चेति । अव्या इत्यादीनि प्रथमान्तान्येव निपात्यन्त इति श्वेतवोभ्यामित्यादिरूपमन्यथा न स्यात् । अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते । तथाप्यत उत्वं विधीयमानमाकारान्न स्यात् । तस्मात् संबुद्धार्थं निपातनमपि कर्तव्यम् । ङसप्युत्त्वार्थो वक्तव्यः । उक्त्यशा इत्येतदपि संबुद्धार्थं निपातनं कर्तव्यम् । उक्त्यशोभ्यामित्यादिसिद्धये ङसपि कर्तव्यः । णिनि हि नलोपे निपात्यमाने वृद्धौ सत्यामुत्वं न स्याद्यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ।

स्थः क च । संस्था इति । ईत्वमवकारादाविति वचनाद्वाथकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभावः ॥

सुप्य । णिन्विधाविति । अताच्छील्यार्थमिदम् । एवं ब्रह्मणि वद इति ।

१४६ (व्रतेआत्म०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ.३।पा.२।आ.१]

कारौ साधुदायी । ब्रह्मणि वदः * । ब्रह्मणि वद उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवादिनोवदन्ति ॥

व्रते ॥ ८० ॥ किमुदाहरणम् । अश्राद्धभोजी । किं योश्राद्धं भुङ्क्ते सोश्राद्धभोजी । किं चातः । यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यात् । तद्यथा स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति । एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति । न श्राद्धभोज्यश्राद्धभोजीति । नैवं शक्यम् । खरे हि दोषः स्यात् । अश्राद्धभोजीत्येवं खरः प्रसज्येत । अश्राद्धभोजीत्येवं चेष्ट्यते । एवं तर्हि नञ एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासः न भोजी श्राद्धस्येति । स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः । यद्यपि वक्तव्यः । अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूर्यं पश्यानि मुखानि अपुनर्गैयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । सुडनपुंसकस्येति । आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥ आत्मग्रहणं किमर्थम् । परमाने मा

व्रते । उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्नः । किमिति । यदासाविति । ननु बुभुक्षाप्रयुक्तं श्राद्धं श्राद्धभोजनं प्रसक्तम् । तत्राश्राद्धं भुङ्क्ते इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते । यथा पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति शशादिव्यतिरिक्तपञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते । तत्र कथं व्रतलोपः स्यात् । स्थण्डिलस्थायीत्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रतलोपः । उच्यते । अश्राद्धं मया भोक्तव्यमिति येन संकल्पः कृतः स यदा बुभुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्त्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः । न श्राद्धभोजीति । समासार्थं प्रक्रियावाक्यमिदं न तु लौकिकम् । न हि केवलः श्राद्धभोजिशब्दो व्रतविषय उपपद्यते । अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात् । एवं खर इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नाद्युदात्तं पदं स्यात् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं चेत्तत् इत्यर्थः । ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति खरे भेदः । अत्राहुः । यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते । तदाऽसंज्ञायामस्ति खरे भेदः । अथ नानुवर्तते । खरभेदाभावः । भोजीति । एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तम् । न हि केवलस्य भोजिशब्दस्य प्रयोगः । सुष्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति । न श्राद्धं भुङ्क्ते इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधायश्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः । णिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र कृतस्वरः ॥

आत्ममाने । आत्मशब्दः प्रत्यात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोति । कर्मकर्तरीति । यदा

[अ.३।पा.१२आ.२]

महाभाष्यम् ।

(भूते०)

१४७

भूदिति । क्रियमाणेपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति । किं कार-
रणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । मान इत्यकारो भावे । स
यद्येवात्मानं मन्यते ऽथापि परमात्मन एवासौ मानो भवति ।
नैष दोषः आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी । कथम् । कर्तृकर्मणोः कृ-
तोति । ननु च कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते । तत्र कुत एतत् । क-
र्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति । एवं तर्हि । कर्मकर्तरि च * ।
कर्मकर्तरि खश् चेति वक्तव्यम् । तत्तिर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी । कथम् । कर्तृकर्मणोः कृतोति । ननु
चोक्तं कर्तर्यपिवै तेनैव विधीयते । तत्र कुत एतत् । कर्मणि भवि-
ष्यति न पुनः कर्तरीति । एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि वि-
ज्ञास्यते । एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । कर्मापदिष्टो यग्यथा
स्यात् श्यन्माभूदिति कश्चात्रविशेषः यको वाश्यनो वा । यकि सत्य
नोदात्तत्वेन भवितव्यम् । श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन । श्यन्यपि स-
त्यनोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । खश्स्वरः श्यन्स्वरं बाधिय-
ते । सति । शिष्टत्वात् श्यन्स्वरः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय-
ति सतिशष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति । य-
दयं तासिः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति । लसार्वधातु-
क एवैतज् ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । अविशेषेण ज्ञापकम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

भूते ॥ ८४ ॥ भूत इत्युच्यते । कस्मिन् भूते । काले । न वै कालाधिका-

प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव पाण्डित्यादियुक्तं मन्यते तदासौ कर्मकर्ता भवति तत्र यदि क-
र्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । कर्तृसंबन्धाव्यभिचारान्मननक्रियायाः । क-
र्मापदिष्ट इति । लान्तस्य कर्ता कर्मवदित्यनपेक्ष्योक्तं श्यनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यकः
सिद्धान्तत्वाभावादुपेक्षणीयत्वात् । अविशेषेणेति । सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः ॥

इति जैय्यटपुस्तकैय्यटकते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

भूते यस्यस्वसत्ता व्यपवृत्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते । तत्रविशेषज्ञानाय पृच्छति ।
कस्मिन्निति । इतर आह । काल इति । तस्यैव भूतादिशब्दवाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति

१४८

(भूते)

भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा२।आ.२]

रोस्ति । एवं तर्हि धातोरिति वर्तते । धातौ भूते । धातुर्वै शब्दः । न च शब्दस्य भूतमधिष्यद्वर्तमानतायाः संभवोस्ति । शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियायां भूतायाम् । यद्येवं निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः * । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात् । का इतरेतराश्रयता । भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते । निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि कार्याणि च न प्रकल्पन्ते । अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् * । अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते । अवर्तमाने अभविष्यतीति । स तर्हि अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अव्ययमेष भूतेशब्दः । नैषा भवतेर्निष्ठा । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा । निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । अथापि भवतेर्निष्ठा । एवमप्यव्ययमेव कथम् । न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भविष्यद्वर्तमानौ स्वभावतो भूते एव वर्तते । यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययम् । न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् * । न वा भूताधिकारेणार्थः । किं कारणम् । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । ये ऽपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते ते ऽप्येतौ कालविशेषौ न विद्यन्ति भविष्य-

भावः । अत्रके चिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते । तत्रससर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च । अन्यं तु प्रसिद्धपरिमाणं क्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपात्ता अहरादिव्यपदेशा काल इत्याहुः । न वे कालाधिकार इति । ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषे ऽवस्थानं न लभ्यत इत्यर्थः । न च शब्दस्येति । शब्दस्यार्थे गुणभावाद्गुणस्य विशेषणसंबन्धायोग्यत्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वे ऽपि भूतात्प्रत्ययविधानासंभवादुच्चरितत्वलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्यादिति भावः । भूतकालेनेति । भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचिनो विधातव्यः । न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते । न च भूतक्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते । ततश्चाधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्त्वदाश्रयस्याधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । एवमपीति । न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिप्रेतं किं तर्हि नित्यत्वमित्यर्थः । ततो नित्यो भूत-

[अ. ३। पा. २। आ. २]

महाभाष्यम् ।

(भूते)

१४६

द्वर्तमानौ । स्वभावतो भूत एव वर्तन्ते । अत उत्तरं पठति । भूता-
धिकारस्य प्रयोजनम् । कुमारघाती शीर्षघाती आखुहा विडालः
सुत्वानः सुन्वन्तः सुषुपुषो नेहाः अग्निमादधानस्य भूतकालनिवृत्त्य-
र्थं भविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम् । कुमारघाती शीर्षघातीति भ-
विष्यद्वर्तमानार्थो भूतनिवृत्त्यर्थः । आखुहा विडाल इति भविष्यद्व-
र्तमानार्थो भूतनिवृत्त्यर्थः । इतरथा हि ब्रह्मादिनियमस्त्रिषु कालेषु
निवर्तकः स्यात् । सुत्वानः सुन्वन्तः । यज्ञसंयोगे ङुनिपस्त्रिषु का-
लेषु शतापवादो मा भूत् । सुषुपुषः । नजिङ् सर्वकालापवादो मा
भूत अनेहा इति वर्तमानकाल एव । अन्यत्र अनाहन्ता । आदधा-
नस्य कानचञ्चानश् ताच्छील्यदिषु सर्वकालापवादो मा भूत् । अ-

शब्दोऽतिक्रान्तार्थवाची निव्येनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वन्दिना संबन्धोधिक्रियत इत्य-
र्थः । कुमारघातीति । यदीह भूताधिकारो न क्रियते तदा कर्मणि हन इति णिनिः
सामान्येन विधीयते । कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययमपि णिनिस्तथैव कालसामान्ये ।
पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात् । ततश्च विशेष विहितः कुमारशीर्षयोर्णिनि-
रित्ययं भूते ऽपि प्रसज्येत । सति तु भूताधिकारे तक्रकौण्डिन्यायेन कुमारशीर्षयोर्णि-
त्वेन भूते णिनिं बाधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरेव णिनिर्विधीयते । आखुहेति । सति
भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते क्तिब्भवतीति नियमेन भूतएवोपपदान्तरे क्तिन्निव-
र्त्यते न तु कालान्तरइत्याखुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो भवति । सुन्वन्त इ-
ति । सुजो यज्ञसंयोग इति शब्दप्रत्ययः । तच्च यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न
क्रियते तदा यज्ञसंयोगे विशेषे विधीयमानः शता कालत्रये ऽपि ङुनिपं बाधेत । ततश्च
भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्याद् । अथ वासरूप इति ङुनिब् विधीयते तथापि सुत्वा सु-
न्वन्निति कालभेदो न स्यात् । सति त्वधिकारे कालभेदेन तयोरवस्थानं भवति । सुषुपुष
इति । असति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहितेन नजिङा लिटो बाधनं स्यात् । ता-
च्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति । सति त्वधिकारे भूते त्विह वर्तमाने नजिङिति बा-
धबाधकभावाभावः । अनेहा इति । नज्याहम एह चेति असिप्रत्ययोः ऽसत्यधिकारे
सर्वस्मिन्काले ढचं बाधेत । सति त्वधिकारे वर्तमानकाल एवीणादिकस्तृचं बाधेत । चा-
नशिति । असत्यधिकारे कानचञ्चानश् बाधकः स्यात् । कः पुनरनयोर्भेदः यावताऽभ्य-
स्तानामादिरिति त्वसार्वधातुके विधीयते न सार्वधातुकमात्रे । एवं तर्ह्युपग्रहकतो भेदः ।
कानजात्मनेपदत्वात्कर्त्तृभिप्राय एव भवति । चानश् पुनरविशेषेण । सति त्वधिकारे भू-

१५० (ब्र०क०अ०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ.३।पा.२।आ.२]

निमादधानस्येत्येवान्यत्र ॥

ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्विप् ॥ ८७ ॥ किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विविधी-
यते न क्विप्चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्वि-
वचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भू-
ते क्विव्यथा स्यादिति । किमविशेषेण । नेत्याह । उपपदविशेषे ए-
तस्मिंश्च विशेषे । अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्निनिना भवितव्यम् । न भ-
वितव्यम् । किं कारणम् । उभयतो नियमात् । उभयतो नियमोयम् ।
ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विभवति । क्विवेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिष्विति ।
तथा चोत्तरस्य वचनार्थः * । एवंचकृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उ-
पपन्नो भवति । बहुलं हन्तसीति । यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा ।
न च भवति अमित्रघातइति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ८३ ॥ कर्मणिकुत्सिते * । कर्मणिकुत्सि-
तेइतिवक्तव्यम् । इहमाभूत् । धान्यविक्रायइति ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥ अन्येभ्योपिदृश्यते * । अन्येभ्योपि-
दृश्यत इति वक्तव्यम् । इहापियथा स्यात् । आखा उखा परिखा ॥

ते कानज् वर्तमाने चानशिति बाध्यबाधकभावाभावः ॥

ब्रह्मभूण । किमविशेषेणेति । किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोपि नियम्यन्ते अथ
किं चिदेव नियम्यत इति प्रश्नः । उपपदविशेष इति । अनेन धातुनियमं दर्शयति । ब्र-
ह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब् भवति नोपपदान्तरे । तेन पुरुषं हतवानित्यत्र किम् भवति ।
अथेति । कर्मणि हन इत्यनेनेति भावः । क्विवेवेति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विवेव भवति
न प्रत्ययान्तरमिति । क्विब् भूतकाले नियम्यत इति कालनियमोयं भवति । एतदेव नि-
बन्धयं भाष्यकारेणाश्रितम् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्विब् भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेः
क्विब् भूत एवेत्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्युपगतम् । अन्यैस्त्वाहोपुरुषिकया चतुर्विधो निबन्धो
व्याख्यातः । स भाष्यविरोधान्नादरणीयः । तथा चेति । यस्माद् ब्रह्मादिष्वेवेति नियमो
ऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति । उपपदान्तरेपि हन्तेर्हन्तसि
क्विब् यथा स्यादिति ॥

कर्मणि । कर्मणिकुत्सितइति । यस्यसोमघृतादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रतिषिद्धस्तत्कर्म-
विक्रये कुत्सितम् ॥

अन्येष्वपि । अन्येष्विति सप्तमीनिर्देशादुपपदान्तरमेवाश्रितं न तु धात्वन्तरमित्याह
अन्येभ्योपीति ।

निष्ठा ॥ १०२ ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । निष्ठा-
यामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात् । केतरेतराश्रयता । सतोः क्त-
क्तवत्त्वोः संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्यते । तदेत-
दितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।
द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणम्* । द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । क्त-
क्तवतू भूते । क्तक्तवतू निष्ठेति । यनि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञाप्युच्येत ।
क्तक्तवतू भूते । ततो निष्ठा । क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ भवत इति । किं
कृतं भवति । द्विः क्तक्तवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवमपि तावि-
ति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यतिह्येतत् । तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थमि-
ति । असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तक्तवत्वोर्निष्ठा संज्ञा यथा स्यात् । जि-
मिदा । मिन्नः । जिच्चिदा । च्विस्सुः । यदि पुनरदृष्टश्रुतावेव क्तक्तव-
तू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् । दृष्टश्रुतयोर्हि न स्यात् ।
जिमिदा मिन्नः । जिच्चिदा च्विस्सु इति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चे-
देवं द्विः क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । इतरेतराश्रयं वा भवति । नै-
ष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्ये-
कत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यै-
रितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या । एवं तर्हि भाविनी संज्ञा वि-
ज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कं चित्तन्तु वायमाहास्य सूत्रस्य शाटकं वये-
ति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाट-

निष्ठा । यदि पुनरिति । यौ लौकिके प्रयोगे न दृष्टौ नापीह शास्त्रे श्रुतौ तौ
क्तक्तवतू निर्दिश्य संज्ञाविधीयते । एतदुक्तं भवति । इहैव प्रकरणे क्तक्तवतू निष्ठेति ।
सूत्रं कर्तव्यम् । यौ भूते क्तक्तवतू तौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । तत्र संज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्या
तेयोर्भूते विधानमनुमास्यते । इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति । दृष्टश्रुतयोरिति ।
यद्यपि क्तक्तवतुरन्यो नास्ति । तथापि संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्गेशादपि द्विवचनेन
निर्देशो न तु द्वित्वं विवक्षितम् । एकत्वेनेति । सामान्येनेत्यर्थः । न हि संज्ञा नित्येति ।
वृद्धादिका संज्ञाविषयनियतत्वान्नित्या आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र सृजेर्द्वि-
रित्यादिना साधुत्वमात्रमन्वाख्यायते । सृजेर्द्विः साधुर्भवति । क्तक्तवतू तु सानुबन्धको
प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्येतदुक्तम् । भाविनी संज्ञेति । सं-
ज्ञिनोर्भावित्वात्संज्ञा भाविनीति । तथा हि । निष्ठे ल्युक्ते संज्ञावाक्यं क्तक्तवतू निष्ठेति

१५२ (भूते०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.२]

कः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभि-
प्रेता । स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमि-
हापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृतयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञाभ-
विष्यति । आदिकर्मणि निष्ठा * । आदिकर्मणि निष्ठावक्तव्या । प्रकृ-
तः कटं देवदत्त इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । यद्वा भवन्त्यर्थे *
यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः प्रकरोति कटं देवदत्त
इति । न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् * । न्याय्या त्वेषा भूतकालता । कु-
तः । आद्यपवर्गात् । आदिरत्रापवृत्तः । एष च नाम न्याय्यो भूतका-
लः । यत्र किं चिदपवृत्तं दृश्यते । वा चाद्यतन्याम् । वा चाद्यतन्यां
भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति । किं श-
क्यं त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्येषा भूतकालता । नावश्यं
प्रयोगादेव । क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्या न शक्या पि-
ण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भी निर्लुठित इति । सासौ येन ये-
न शब्देनाभिसंबध्यते तावति तावति परिसमाप्यते तद्यथा । क-
श्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमहर्गत्वाह इदमद्य गतमिति । न च-

स्मर्यते । तत्र सामर्थ्यात् कृतवतूविधानं संपद्यते । आदिकर्मणीति । आद्येषु क्रियाच-
णेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावाद्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् । न चादिकर्मणि
क्तः कर्तरि चेत्येतदर्थान्तिदेशनमादिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम् । जीतः क्त इत्यादिना
वर्तमानकालविषयस्य क्तस्य संभवात्तस्यैवेतदर्थान्तिदेशनं स्यात् । यद्वा भवन्त्यर्थे इति । य-
स्मात्कटोर्थेविकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्वक्तव्येत्यर्थः । न्याय्येति । आदिभूत एवावयवे स-
मूह रूपस्य समाप्तत्वादस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । समूहस्य तथा भूतः
प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यते ततो ऽभेदे कालभेदस्य संभव इति । वाचाद्यतन्यामिति ।
यदुक्तं भवन्त्यर्थे भाष्यत इति । तस्य व्यभिचारः । लुङोपि विषये निष्ठाया अयं प्रयोगः ।
तस्मादवश्यमाद्यपवर्गात् भूततैष्टव्या । अन्यथा लुङः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । किं शक्यम्
इति । यावदभिसतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रि-
याया न तु भूतत्वम् । ततश्च वस्तुशून्या एवासी शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः । अत्यन्ता-
परदृष्टेति । परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्तेन क्रिया न दृश्यती
अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादनवस्थानाच्च । तदुक्तम् । क्रमात्तदसतां तेषामात्मानो न
समूहिनाम् । सदस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिरिति ॥ येन येनेति । शब्देन प्रत्या-

[अ. ३। प. १२। आ. २।]

महाभाष्यम् ।

(लिटः०)

१५३

तावता तस्य व्रजिक्रिया समाप्ता भवति । यत्तु गतं तदभिसमी-
क्ष्यैतत् प्रयुज्यत इदमद्य गतमिति । एवमिहापि यत्कृतं तदभिस-
मीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते प्रकृतः कटं देवदत्त इति । यदा हि वेणिकान्तः
कटोभिसमीक्षितो भवति । प्रकारोतिकटमित्येव तदा भवितव्यम् ॥

लिटः कानच्वा ॥ १०६ ॥ कसुश्च ॥ १०६ ॥ किमर्थं कानच्क्वस्वो-
र्वावचनं क्रियते । कानच्क्वस्वोर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात् * ।
कानच्क्वस्वोर्वावचनं क्रियते छन्दसि तिङो दर्शनात् । छन्दसि ति-
ङपि दृश्यते । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आतता-
नेति । न वानेन विहितस्यादेशवचनात् * । न वा एतत्प्रयोजनम-
स्ति । किं कारणम् । अनेन विहितस्यादेशवचनात् । अस्त्वेनेन वि-
हितस्यादेशः । केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः तिङः श्रवणं भ-
विष्यति । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इत्यनेन । तदेतद्वावचनं तिष्ठतु ता-
वत् सान्यासिकम् । अथ कित्करणं किमर्थम् । नासंयोगास्त्रिट् कि-
दित्येव सिद्धम् । कित्करणं संयोगान्तार्थम् * । कित्करणं क्रियते सं-
योगान्तार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । बन्धे वृचस्य यद्बद्बधा-
नस्य रोदसो । त्वमर्णवान् बद्बधानां अरम्णाः । अङ्गेः आजिवानि-
ति । छान्दसौ कानच्क्वसू । लिट् च छन्दसि सार्वधातुमकमपि भ-
वति । तत्र सार्वधातुमपिद् द्विवचनं भवति । डित्वादुपधालोपो भ-
विष्यति । ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा * । ऋकारान्तानां गुणप्र-
तिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वक्तव्यम् । अयं हि लिटि ऋकारान्तानां प्र-
तिषेधविषये गुण आरभ्यते । सयथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भ-
वति । तेरतुः तेरुरिति । एवमिहापि स्यात् । तित्तीर्त्तान् । तित्ति-
राण इति । पुनः कित्करणात् प्रतिषिध्यते । तस्यात्कित्त्वंकर्तव्यम् ॥

य्यमाना येनयेनावयवेन संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते । तत्राव-
यवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः ॥

लिटः कान । छन्दसि तिङो दर्शनादिति । वासरूपविधिवत् लादेशेषु नास्तीत्युक्तम् ।
अनेनेति । छन्दसि लिङित्यनेनेत्यर्थः । तस्यैव लिट् इहानुक्तत्वाद् आनन्तर्यादिति भा-
वः । तदेतदिति । उत्तरत्रोपयोक्त इति भावः । बन्धबन्धने छान्दस-
त्वादभ्यासधकारस्य हलादिः शेषेण निवृत्त्यभावे भलां जश् भसीति जश्त्वं दकारः ॥

१५४ (भाषा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.२]

भाषायां सदादिव्युत्पत्तिः ॥१०८॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्*। भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ् क्तव्यः । किं प्रयोजनम् । तद्विषये लुङो निवृत्त्यर्थम्* । तस्य लिटो विषये लुङो निवृत्तिर्यथा स्यात् । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपासदत् । अनद्यतनपरोक्षयोश्च* । अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिङ् क्तव्यः । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपासीदत् । उपससाद । अपवादविप्रतिषेधाद्धि तयोर्भावः* । अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्याताम् । कौ । लङ् लिटौ तस्य कसुरपरोक्षे नित्यम्* । तस्य लिटो भाषायां कसुरपरोक्षे नित्यमिति वक्तव्यम् अपरोक्षग्रहणेन नार्थः । तस्य कसुर्नित्यमित्येव । केनेदानीं लिटः परोक्षे श्रवणं भविष्यति । परोक्षे लिङित्यनेन । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ् भवति । लिटश्च कसुर्भवति । ततो लुङ् । लुङ् भूते काले भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ् भवति लिटश्च कसुर्भवति । ततो नद्यतने लङ् । ततो नद्यतने भूतकाले लङ् भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ् भवति लिटश्च कसुर्भवति । परोक्षे लिट् । परोक्षे लिङ् भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ् भवति लिटश्च कसुर्भवति । तत्रायमप्यर्थः । तस्य कसुरपरोक्षे नित्यमित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

भाषायाम् । इह कस्मादेशविधानात् भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते सविशेषविषयत्वाद् लुङो बाधकः प्राप्नोतीति मत्वाह । भाषायामिति । अपवादविप्रतिषेधादिति । लुङोपवाद एतत्सूत्रानुमितो लिट् । तथाऽनद्यतने लङ् परोक्षे लिङिति च तत्रास्य लङ् लिटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाद् लङ् लिटौ स्यातामित्यर्थः । अस्य तु भूतसामान्यमवकाशः । एतदादेशविधानानुमितस्यैव लिटः सदादिभ्यः कसुः न तु परोक्षे लिङित्यनेन विहितस्य तस्याप्रकृतत्वात् । तस्येति । नित्यग्रहणं प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थम् अपरोक्षग्रहणं परोक्षे लिङित्यनेन विहितस्य लिटस्तिङां श्रवणार्थम् । अपरोक्षग्रहणेनेति । अनद्यतनपरोक्षयोश्चेति वचनेन वा लिङयं विधीयते तत्र यस्मिन् पक्षेऽयं लिङ् भवति तत्र लङ् लिटौ भवतः । ततश्च परोक्षे लिङिति विहितस्य लिटः सूत्रान्तरविहितत्वात् क्व स्वभावात् लिङो भवन्ति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङिति । लिटः कानज्वेत्यतो वेत्यनुवर्तते । ततो न कसुना संबध्यते किं तर्हि लिटो । तत्र वावचनात्पक्षे लुङ् भावः सिध्यति । ततो नद्यतने लङ् परोक्षे लिङित्यत्रास्य सूत्रस्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपि सदादि-

[अ. ३। पा. २। आ. २]

महाभाष्यम् ।

(उपेयि०)

१५५

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०६ ॥ किमर्थं मुपेयिवानिति निपातनं क्रियते । उपेयुषि निपातनमिडर्थम् । उपेयुषि निपातनं क्रियते इडर्थम् । इड्यथा स्यादिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धोऽत्रेड्वस्त्रे काजादुघ्रसामित्येव । द्विर्वचने कृतेऽनेकाचत्वान्न प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतामिडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यं द्विर्वचनं कृते ऽपौटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः कृते ऽपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । दीर्घं इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यते । तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते । उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः * । उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादाविटोतिप्रसङ्गो भवति । उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति । एकादिष्टस्येयभावायं तु * । एकादिष्टस्येयभावायं तु निपातनं क्रियते । एकादिष्टस्य ईय् इत्येतद्रूपं निपात्यते । ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । दीर्घं इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति । तद्वि न सुष्ठूच्यते । न हि दीर्घत्व-

भ्यो वा लिङ् भवतीत्यर्थः ॥

उपेयिवान् । उपसर्गस्यातन्त्रत्वादीयिवान् समीयिवान् इत्याद्यपि भवति । उपेयुषीति । इणो लिट् कसुः तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यात्वाद् द्विर्वचनं दीर्घं इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते । न च दीर्घस्यावकाश ईयतुरित्यादिस्तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधत्वात् तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्रसङ्गात् तत्रानेकाचत्वादिडागमो निपात्यत इत्यर्थः । अजादावतिप्रसङ्ग इति । यदा ऽपूर्वं इणिपात्यते तदा विशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति । यथा स्य सिच् सीयुडित्युक्तं नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधातीति । यदि त्वनेन निपातने न क्तादिनियमप्राप्तस्य वस्त्रेकाजादुघ्रसामित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसवमात्रमिडः क्रियते न त्वपूर्वो विधिस्तदा ऽजादावतिप्रसङ्गाभावः । इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरिहाराय प्रकारान्तरमाश्रयति । एकादिष्टस्येति । द्विर्वचने कृते अभ्यासस्य दीर्घत्वेचैकादेशस्तस्येकादेशो निपात्यते । यद्यप्युपेयिवानित्येतदियादेशनिपातनेन सिध्यति तथापि समीयिवानित्यादि न सिध्यतीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते । क्व चित्तु भाष्ये इय् इति पाठः स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्धा-

१५६ (लुङ्०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.२]

मेकादेशं बाधते । कस्तर्हि बाधते । यणादेशः । स चापि क्व बाधते । यत्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिबन्धस्तत्रैकादेशः । व्यञ्जने यणादेशार्थं वा * । अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशे कृते एकाच इतीट् सिद्धी भवति । अपर आह । नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिङ् भविष्यति परत्वाद् ॥ द्विर्वचनं क्रियतामिडिति परत्वादिङ् भविष्यति विप्रतिषेधेन । इहापि तर्हि द्विर्वचनादिट् स्याद् विभिद्धान् चिच्छिद्धानिति । अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यम् । कृते ऽपौटि प्राप्नोति अकृतेऽपि । अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ॥ अस्य पुनरिट् चैवं नेत्योस्य हि द्विर्वचनं च न विहन्यते । द्विर्वचने चैकाच्त्वात् । द्विर्वचने कृते एकादेशे चैकाज्भवति । तस्मादिङ्बाधते द्वित्वम् ॥ तस्मादिङ् द्विर्वचनं बाधते । अनूचानः कर्तरि * । अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र । नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिङ् भविष्यति परत्वात् । अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥१॥ अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य । द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिङ्बाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

लुङ् ॥ ११० ॥ लुङ्लृटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेष व-

पेक्षया द्रष्टव्यः । कस्तर्हीति । इणो यणित्यनेनाजादौ विधीयमान इत्यर्थः । ननुचोक्तमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात् पूर्वं वार्णादाङ् बलीय इति यणि कृते स्था निवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः । नैष दोषः । नहि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति । अथ वा यणादेशेन वार्णादाङ्मिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावाद बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् व्यञ्जन इति । अभ्यासदीर्घत्वे कृते ऽजादौ विधीयमान इणो यणितियणादेशो हलादौ न प्राप्नोतीति निपात्यते ततश्चैकाच्त्वाद्ध्रस्वैकाजाद् घसामित्यनेनैवेड्भवतीत्यजादौ न भवति । नोपेयिवानिति । इणो भाषायां केवलभूतमात्रे वा लिङ्बुधेयस्तस्य च नित्यं कसुरादेशः कार्यान्तरं तु सिध्यत्येवेत्यर्थः । अन्येषामिति । मिदादीनां द्विर्वचने कृते ऽनेकाच्त्वादितो ऽप्रसङ्गादनित्यत्वम् ॥

लुङ् । लुङ्लृटोरिति । कालविशेषसङ्गावाश्रयेण चोद्यम् । सामान्यविवक्षाश्रयेण प्र-

[अ. ३। पा. २। आ. २.]

महाभाष्यम् ।

(लुङ्)

१५७

चनात् * । लुङ्लुटोरपवादः प्राप्नोति । अगमास घोषान् । अपाम
 पयः । अशयिष्महि पूतीकटणेषु । गमिष्यामी घोषान् पास्यामः प-
 यः शयिष्यामहे पूतीकटणेषु । किं कारणम् । भूतभविष्यतोरविशे-
 षवचनात् भूतभविष्यतोर्ह्यविशेषेणैतौ विधीयेते लुङ् लुटौ तयोर्वि-
 शेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः । न चापवादस्य निमित्ताभा-
 वादनद्यतने हि तयोर्विधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारण-
 म् । अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । किं
 कारणम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ लङ्लु-
 टौ विधीयेते । न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । किं तर्हि । भू-
 तकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं । च । यद्यपि तावदेतच्छक्य-
 ते वक्तुं गमिष्यामी घोषान्पास्यामः पयः । शयिष्यामहे पूतीकट-
 णेषु । यत्रैतन्न ज्ञायते । किं कदेति । इहा तु कथम् अगमास घो-
 षान् अपाम पयः अशयिष्महि पूतीकटणेष्विति । यत्रैतन्निर्ज्ञातं भ-
 वति अमुष्मिन्नहनि गतमिति । अत्रापि नवापवादस्य निमित्ताभा-
 वादनद्यतने हि तयोर्विधानमित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा
 स्यात् । सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथाऽलोमिका एडका अनुदरा
 कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथासमुद्रः कुण्डिकाविन्ध्यो-
 वर्द्धितकमिति । वसेर्लुङ् रात्रिशेषे * । वसेर्लुङ् रात्रिशेषेवक्तव्यः । न्या-
 य्येप्रत्युत्थानेप्रत्युत्थितं कश्चित् कंचित्पृच्छति क्व भवानुषित इति
 स आह अमुत्रावात्समिति । अमुत्रावसमिति प्राप्नोति । जागरणस-
 न्ततौ * । जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि

तिसमाधानम् । न वेति । यत्रैतदिति । विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षे-
 ति भावः । असतश्चेति । विवक्षोपाकृद् एवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रढय-
 ति । इह तु सदेव विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य लुङादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविव-
 क्षायां तु लङादिप्रयोग इति न कश्चिद्दोषः । वसेर्लुङिति । रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रबुद्धो यदा
 बाक्यं प्रयुङ्क्ते अमुत्रावात्समिति तदा तत्रातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति
 लङ्प्रसङ्गे लुङ् वक्तव्यः । एकस्या रात्रेश्चतुर्थी यामोदिवसश्च सर्वो द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथ-
 मोऽद्यतन इत्याहुः । जागरणसन्तताविति । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं
 जागरितवांस्तदा लुङ्प्रयोगः । यदा तु सुम्ना प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्ययएवेत्यर्थः ।

१५८ (अन० विभ०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ३। पा. २। आ. २]

स्वपिति तत्रासुत्रावसमित्येव भवितव्यम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयं
ह्योभुक्ष्महीति * । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अ-
विद्यमानाद्यतनोनद्यतन इति । किं प्रयोजनम् । अद्य ह्योभुक्ष्मही-
ति । अद्य च ह्यश्वाभुक्ष्महीति व्यामिश्रे लुङे व यथा स्यात् । य-
द्येवमद्यतने पि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेद्यतनो विद्यते । अद्यत-
नेपि हि अद्यतनो विद्यते । कथम् । व्यदेशिवद्भावेन । परोक्षे च लो-
कविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये * । परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्द-
र्शनविषये लङ् कृतव्यः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो मध्वमि-
काम् । परोक्ष इति किमर्थम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञात इति
किमर्थम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थं
म् । जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥ किमुदाहरणम् । अभिजानासि
देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । तत्र सक्तून प्रास्यामः । अभि-
जानासि देवदत्त कश्मीरानागच्छाम । तत्र सक्तूनपिबाम । भ-
वेत् पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात् परं तु कथं साकाङ्क्षम् ।
परमपि साकाङ्क्षम् । कथम् । असत्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्ष-
म् विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र * । विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति

अनद्यतने । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आधाराधेयभावो भवति तटे
तिष्ठतीति । तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदाये ऽद्यतनेऽवयवा अनद्यतनाः स-
न्तोत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते । नतु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोऽसमुदाय आधारीस्ति
तदुक्तं हरिणा । कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः । न च निर्देशमात्रेण
व्यतिरेकोऽनुगम्यत इति ॥ परोक्षे चेति । अननुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्रा-
श्रयेण दर्शनविषये इति विरोधाभावः ।

विभाषा सा । भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासंगमनादितल्लक्षणं तच्च परार्थम्
पादीयमानं यत्तत्स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षं लक्ष्यन्तु प्रधानमप-
रोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः । अस्मास्मिन्निति । सहशब्दो विद्यमानार्थवृत्तिः तेन
विद्यमानाकाङ्क्षः साकाङ्क्षोऽर्थ उच्यते लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परपेक्षत्वाद् द्वयोरपि सा-
काङ्क्षत्वमित्यर्थः । सर्वत्रेति । यदीति नानुवर्तते तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः ।

[अ.३।पा.२।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(परोक्षे०)

१५६

वक्तव्यम् । । क्व सर्वत्र । यदि चायदि च । यदि तावत् । अभिजा-
नासि देवदत्त यत्कश्मौरान् गमिष्यामः यत्कश्मौरानगच्छाम । य-
त्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अयदि । अभिजाना-
सि देवदत्त कश्मौरान् गमिष्यामः कश्मौरानगच्छाम । तत्रौदनं भो-
क्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहि ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ परोक्ष इत्युच्यते परोक्षं नाम । परम-
च्छाः परोक्षम् । अक्षि पुनः किम् । अश्रोतेरयमौणादिकः करणसा-
धनः सिप्रत्ययः । अश्रुते ऽनेनेत्यक्षि । यद्येवं पराक्षमिति प्राप्नोति ।
नैष दोषः । परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ॥ परशब्द-
स्याक्षिशब्दे उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः । उत्वं वादेः परादक्ष्णः ॥
अथ वा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम् । सिद्धं वास्माद्धि-
पातनात् ॥ अथ वा निपातनादेव सिद्धं लिङिति । कस्मिन्पुनः प-
रोक्षे लिङ् भवति । काले । न वैकालाधिकारोस्ति । एवं तर्हि धा-
तोरिति वर्तते धातौ परोक्षे । धातुर्वै शब्दः । न च शब्दस्य प्रत्यक्ष-
परोक्षत्वायां संभवोस्ति । शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । परोक्षे

परोक्षे लिट् । किं परोक्षमिति । यद्यपीन्द्रियाविषयोर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जा-
नातितथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्विशेषणानर्थक्यमिति पृच्छति । परमद्वन्द्वमिति ।
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अचप्रत्यन्वपूर्वेत्यत्राजिति योगविभागादत एव वा नि-
पातनादचसमासान्तः । यद्वा प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति टच्समासान्तः । स च यद्यप्य-
व्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समासान्तरे विज्ञा-
यते । वृत्तिविषये चाक्षिशब्दः सवेन्द्रियवाची न तु चक्षुर्मानपर्यायः । अन्यथेन्द्रियान्तर-
विज्ञातं पक्षुपरोक्षशब्दवाच्यं स्यात् । अत एवाग्येदर्शनपर्यायोऽयमक्षिशब्दो न भवतीति
अचणोऽदर्शनादित्येवं समासान्तं कुर्वन्ति । ततो यदिन्द्रियात्परमिन्द्रियगोचरतामापन्नं
वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः । अक्षिपुनरिति । किं चक्षुरेवाक्षिशब्देनोच्यते अथ सर्वमिति प्र-
श्नः । अश्रोतेरिति । व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो व-
क्तव्यः । सिद्धं वेति । निर्भागः समुदाय एवेन्द्रियागोचरार्थवाची निपात्यत इत्यर्थः ।
काल इति । यथाकालस्य नित्यपक्ष उपाधिभेदाद् भूतादिव्यपदेशस्तथापरोक्षत्वमपि ।
अनित्यक्रियारूपकालपक्षे तु स्वत एवपरोक्षत्वम् । न च शब्दस्येति । प्रत्ययप्रकृतेः शब्द-
स्योच्चार्यमाणस्यानुभूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः । ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य

१६० (परोक्षे०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.२]

धातौ परोक्षे धात्वर्थद्वयम् । कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियायां प-
रोक्षायामिति । यद्येवं ह्योपचदित्यत्र लिट् प्राप्नोति । किं कारणम् ।
क्रियानामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्याऽशक्या पिण्डीभूता निद-
र्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः । एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु । सा-
धनेषु च वरोक्षेषु भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद् गुणसमुदायः सा-
धनम् । साधनमप्यनुमानगम्यम् । अथान्यद् गुणस्यः साधनं भवति
प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः । अथ यदानेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं
कथं तत्र भवितव्यम् । यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु । पपाचेति भ-
वितव्यम् । भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि । अथ य एते क्रि-
याकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च तेषु परोक्षेषु । एवमपि पपाचेति
भवितव्यम् । कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम । केचित्तावदाहुः वर्षश-
तवृत्तं परोक्षमिति । अपर आहुः वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति । अपर
आहुः केडाकटान्तरितं परोक्षमिति । अपर आहुः द्वाहवृत्तं चाहवृ-

विशेषणं न संभवति एवं परोक्षत्वमप्यसंभवादविशेषणमित्यर्थः । कः पुनरिति । यद्ये-
कैकः क्षणो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवाद्युक्तं विशेषणम् । अथ समूहस्य
स्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमिति मत्वा प्रश्नः । क्रिये-
ति । समूहरूपेति भावः । साधनेष्विति । शक्तिशक्तिमतीरभेदविवक्षया साधनशब्देन श-
क्तिमन्ति द्रव्याण्युच्यन्ते । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पृच्छति । साधनेष्विति । गु-
णसमुदाय इति । शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः । समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां
क्रियासिद्धौ निमित्तत्वाविशेषात् साधनत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन यावदुक्तं सर्वाः शक्तयः
साधनमिति तावद् गुणसमुदायः साधनमिति । साधनमपीति । शक्तीनां नित्यानुमेय-
त्वात् । अथान्यदिति । शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः । तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोक-
स्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः । यदि तावदिति । दृ-
ष्ट्वापि तण्डुलोदकं यदा न निश्चितवान् किमेते तण्डुलाः पच्यन्ते इत्युच्यन्ते इत्युच्यन्ते
इति तदा प्रमाणान्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा सा-
धनत्वस्य संरम्भरूपस्य परोक्षत्वात्पपाचेति प्रयुङ्क्ते । अथेति । क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्ष-
त्वेऽपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः । तत्परोक्षत्वे तु पपाचेत्येवभाव्यमित्यर्थः । क-
थंजातीयकमिति । यस्मिन् भूतानद्यतनपरोक्षे लिटा भाव्यं तत्परिज्ञानाय प्रश्नः । के-
चिदिति । मतभेदप्रदर्शनायानेकदर्शनोपपन्नः । इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतन-

[अ.३।पा.२।आ.२]

महाभाष्यम् ।

(लट्स्मे०)

१६१

तं चेति । सर्वथोत्तमो न सिध्यति । सुप्तमत्तयोरुत्तमः * । सुप्तमत्त-
योरुत्तम इति वक्तव्यम् । सुप्तोहं किल विललाप । मत्तोहं किल वि-
ललाप । सुप्तोन्वहं किल विललाप । मत्तोन्वहं किल विललाप ।
अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते । तद्यथा
वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपले-
भे । किं पुनः कारणं कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते । म-
नसा प्रयुक्तानौन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति मनसो ऽसांनि-
ध्यात् । परोक्षे लिङित्यन्तापङ्गवे च * । परोक्षे लिङित्यन्ताप-
ङ्गवे चेति वक्तव्यम् । नो खण्डिकान् जगाम । नो कलिङ्गाञ्जगाम ।
न कारि सोमं प्रपपावग्ने न दार्वजस्य प्रतिजग्राह । को मे मनुष्यः
प्रहरेद्वधाय । परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् । उत्वंवा-
देः परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥ १ ॥

लट् स्मे ॥ ११८ स्म पुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतने * । स्मपुरा-

क्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्यय इति निर्णयः । तथाच ह्यःपपाचेत्याद्यपि भवति । सर्व-
थेति । आत्मसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमानइतिभावः । सुप्तमत्तयोरिति । सुप्तम-
त्तग्रहणंचित्तविक्षेपनिमित्तोपलक्षणम् । असान्निध्यादिति । विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदा-
द्यभिभवादेति भावः । अत्यन्तापङ्गवे चेति । न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपङ्गवः याव-
त्तद्देशगमनादेरपि यदिभवतीत्यर्थः खण्डिका नाम जनपदः । त्वया अयाज्यो याजित
इत्युक्तः कश्चिदाह नकारि सोममिति । कारी याजक ऋत्विगुच्यते । तस्य सोमं गाहं
पपौ । ऋत्विग्भूत्वा सोमं न पीतवान् । अपि तु यजमान एव भूत्वेत्यर्थः । ऋत्विक्त्वमे-
वापङ्गुते । तथा प्रतिग्रहस्त्वया ऽयोग्यादृष्टहीत इत्युक्त आह । न दार्वजस्येति । दार्वो
नाम जनपदविशेषः । तत्र जातस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिगृहीद्वत्त्वमपङ्गुते ।
को मे मनुष्य इति । को मनुष्यो वधाय ममासत्यारोपणेन प्रहरेदित्यर्थः ॥

लट् स्मे । इत आरभ्य पञ्चसूत्रां कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम् । स्मपुरा-
भूतमात्रे न स्म पुराद्यतने इति । तस्यायमर्थः । प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्य-
न्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते । तत्रभूतमात्रे प्रत्ययो भवति । स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोद्यतने
न भवति । एतदुक्तं भवति । लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रचयेणान-
द्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति । ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां तु भूतमात्रे
प्रत्ययः । तत्रस्मपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव

१६२ (लट्स्मो०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.२]

भूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किमयं स्मादिविधिः पुरा-
न्तोऽविशेषेण भूतमात्रे भवति । तत्र वक्तव्यं स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्य-
तने न भवत इति आहो स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे
भवत इति । तत्र स्माद्यर्थं नस्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किं चातः ।
स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति । न स्मपुराद्यतन
इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥ १॥ स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भव-
ति किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति न स्मपुराद्यतन इति । अ-
नुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् । लट् स्म
इत्यत्रानद्यतन इत्येतदनुवर्तिष्यते । अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च न-
न्वोश्च विनिवृत्तौ ॥ २॥ न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यम् । तत्रैतावद्वक्तव्यं
स्याद् न पुराद्यतन इति । तत्र चापिलुङ्ग्रहणम् ॥ तत्र चापिलुङ्-
ग्रहणं ज्ञापकं न पुरालक्षणोद्यतने भवतीति । अथ बुद्धिरियमविशेषेण

चाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्विषय एकस्य
विधिप्रतिषेधयोरन्तर्विरोधात् पूर्वोक्तविषयविभाग आश्रीयते । किमयमिति । स्मपुरा-
भूतमात्र इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ योगौ भूत-
मात्रे भवतो न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणे विधिरनद्यतन एव । अथ स्म-
पुराभूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रं निर्दिश्यते । न स्मपुराद्यतन इ-
त्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्यते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचनेनन्वोर्विभा-
षेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः । किं चात इति । ए-
कतरस्मिन् वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ तत्र पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा वि-
शेषमप्रश्यन् पृच्छति । इतरो वार्तिकप्रत्याख्यानाय मया विकल्पितमेतदित्याह । स्मा-
दिविधिरिति । लट् स्मो । अपरोक्षे च । पुरि लुङ् चास्मै । इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणा
नुवृत्त्येष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वान्नास्म पुराद्यतन इति वार्तिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । अपरोक्षान-
द्यतनाविति । तेन भूतमात्रे एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः । पुरि लुङ् चास्म इत्यत्रा
प्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधिः प्राप्नोतीत्याह । न पुरेति । तत्रेति । पुरिलुङ् चास्म-
इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनवर्तत इत्येतल्लुङ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । यदि तु भूतमात्रेऽयं विधिः स्या
तदानन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात्पक्षे लुङ् भविष्य-
ति किं लुङ् ग्रहणेन । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ् ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् न लभ्यते
लडा बाधितत्वाद् इति भावः । अथ बुद्धिरिति । लट् स्मो पुरि लुङ् चास्मै एतावाद्यन्तौ

[अ.३।पा.१२आ.२]

महाभाष्यम् ।

(ननौ०)

१६३

स्मपुरा हेतू, इति । तत्र चापि शृणुभूयः ॥ अपरोक्षे चेत्येष प्राक् पु
रिसंशब्दनादविनिवृत्तः । सर्वत्रानद्यतनस्तथासति नञा किमिह
कार्यम् ॥३॥ स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमपि शक्यमेतदिति विद्धि । शक्यं
हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥४॥ स्यादेषा तव बुद्धिः
स्मलक्षणेष्वेवमेव सिद्धमिति । लट् स्म इति भवेनार्थस्तस्मात्कार्यं
परार्थं तु ॥५॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलणः पुरालक्षणश्चानद्यतने
भवत इति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥ ननौपृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रि-
यासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् * । ननौ पृष्टप्रतिवचन इति अशिष्यो ल-
ट् । किं कारणम् । क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्र असमा-
प्तिर्विवक्षिता । एष एव न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रियाया अ-

योगौ यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः । स्मपुराहेतू इति । स्मपुराशब्दौ पत्ययोत्पत्तेर्निमित्ते
इत्यर्थः । तत्र चापीति । अयमर्थः । न स्म पुराद्यतन इत्ययं निषेधो यद्याद्यन्तोपलक्षि-
तमध्यमयोगविषयस्तदा न कर्तव्य एव । अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषे-
त्यत्रानुवर्तिष्यते । तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते । यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः
प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति । अपरोक्षग्रहणेन
हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते यथा ऽहन्ग्रहणं हन्वाधिकारग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ।
इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह । स्मादाविति । स्मादिग्रहणेन स्मादिवि-
धिः पुरास्त इत्येष पक्षो लक्ष्यते । लट् स्म इत्यादिसूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृत्तत्वादपरो-
क्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह । स्यादेषेति ।
यदि त्वं मन्यसे लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लट् भ-
विष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रेणेति । तन्न । यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृ-
त्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम् । लट्स्म इत्ययं योगः परोक्षानद्यतने वर्तते । यदिह्यत्र परोक्षग्र-
हणं निवर्तत तदा तत्संबन्धमनद्यतनग्रहणमपि निवर्तत तस्मादपरोक्षे चेतिसूत्रारम्भात्
लट्स्मे इत्ययं योगः परोक्षानद्यतनविषयः अपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः । पु-
रि लुङ् चास्म इत्ययं तु लुङ्ग्रहणादनद्यतनविषयः । मध्यमौ तु भूतमात्रविषयावि-
ति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धत्वान्नार्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः । ननौपृष्टप्रतिवचनइत्ययं
योगो येन नाप्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः परत्वेन लङ् लोटोः ॥

ननौ पृष्ट । असमाप्तिरिति । निवृत्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्कृतस्य अमादेर-
नुवर्तनान्तस्या एवासमाप्तिविवक्षायां लट्सिद्ध इत्यर्थः । इथेते इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रष्ट-
व्यम् ।

१६४ (पुरि०वर्त०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पार.।आ.२]

समाप्तिर्भवति तत्र वर्तमाने लडित्येव सिद्धम् । यदि वर्तमाने लडित्येव लङ् भवति । शब्दशानचौ च प्राप्नुतः दृष्टेति शब्दशानचौ । ननु मां कुर्वन्तं पश्य । ननु मां कुर्वाणं पश्येति ॥

पुरि लुङ् चास्मै ॥ १२२ ॥ हशश्वल्लगां पुरा * । हशश्वल्लगात्पु-
रालक्षणा भवति विप्रतिषेधेन । हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः । इति हा-
करोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार । पुरालक्षण-
स्यावकाशो रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पुरा यासीत् । इहोभयं प्राप्नो-
ति । रथेन हशश्वत्पुरा याति । रथेन हशश्वत्पुरायासीत् । पुरालक्षणा
भवति विप्रतिषेधेन । स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन * । स्मलक्षणः सर्वेभ्यो
भवति विप्रतिषेधेन । हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च । हशश्वल्लक्षण-
स्यावकाशः । इति हाकारोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । श-
श्वच्चकार । पुरालक्षणस्यावकाशः । रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पु-
रायासीत् । स्मलक्षणस्यावकाशः । धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते । इह
सर्वं प्राप्नोति न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपरशुवृक्षं दहति । स्म-
लक्षणो लङ् भवति विप्रतिषेधेन । पुरि लुङ् ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्त-
मानत्वात् * । प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती । इहाधीमहे ।
इह वसामः । इह पुण्यमित्रं याजयाम इति । किं पुनः कारणं न सि-
ध्यति । अवर्तमानत्वात् । नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् * । नित्य-

यति । यदि हि भूताश्रयो लट् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्वर्तमाने विहितस्य लटो
विधेयमानौ शब्दशानचावस्य लटो न स्याताम् । अथ पृष्टग्रहणं किमर्थम् । यावता
प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवति । नैतदस्ति । विरुद्धमपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि तथा
वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसंभवात् पृष्टग्रहणं कर्तव्यम् ।

पुरि लुङ् । स्मः सर्वेभ्य इति । परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च । ततश्च पुरिलु-
ङ् चास्मै इति अस्म इति न वक्तव्यम् भवतीति भावः ।

वर्तमा । प्रवृत्तस्येति । इहाधीमहे इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं न च तद्विरतम् । यदा
च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमहे इति प्रयोगो न प्राप्नोति इति
वचनम् । भवन्तीति । लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । नित्यप्रवृत्ते चेति । पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ
स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावात्तद्वर्तमानत्वस्या-

[अ. ३। पा. २। आ. २]

महाभाष्यम् ।

(वर्त०)

१६५

प्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वताः स्रवन्ति नद्य इति ।
 किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालाविभागात् । इह भूतभविष्यत्प्र-
 तिद्वन्द्वो वर्तमानः कालः न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः । न्या-
 य्या त्वारम्भानपवर्गात् * । न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता । कुतः ।
 आरम्भानपवर्गात् । आरम्भोचानपवृत्तः । एष एव च नाम न्याय्यो
 वर्तमानकालो यच्चारम्भोनपवृत्तः । अस्ति च मुक्तसंशये विरामः * ।
 यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते दे-
 वदत्त इति । तेनैतत्तुल्यम् । सोपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्प-
 ति वा पानीयं वा पिबति । यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यते । इ-
 हापि युक्ता दृश्यताम् । सन्ति च कालविभागाः * । सन्ति च खल्व-
 पि कालविभागाः तिष्ठन्ति पर्वताः स्यास्यन्ति पर्वतास्तस्युः पर्वताद्व-
 ति । किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालविभागाः ।
 नावश्यं प्रयोगादेव । इह हि भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रि-
 यास्ताः तिष्ठतेरधिकरणम् । इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये
 राजानस्तेषां याः क्रियास्तासु वर्तमानासु । स्यास्यन्ति पर्वता इति ।
 इत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः क्रियास्तासु भविष्यन्ती-

प्यभाव इति भावः । भूतेति । साध्यस्यार्थस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्वेन भाव्यम् । उ-
 त्पन्नस्यापि नाशाद्भूतत्वेन भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धात्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभ-
 विष्यत्वाभावाद्द्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेत्यर्थः । न्याय्यात्विति । अध्ययनं
 यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानान्तरीयकत्वादव्यवधायिका । अथ
 बाध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः तदुक्तं हरिणा । व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्य-
 ते । क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥ न च विच्छिन्नरूपोपि सोविरामान्नि-
 वर्तते । सर्वेव हि क्रियान्येन संकीर्णवोपलभ्यते ॥ तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।
 सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यत इति ॥ नित्यप्रवृत्तस्य चेत्यस्योत्तरं सन्तीति ।
 इहेति । प्रसिद्धपरिमाणक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तम् ॥ तत्र राज्ञां स्थिति-
 भूतातिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्य-
 र्थः । उक्तञ्च हरिणा । परतोभिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते (विकम्पते) पर्वतादिस्थि-
 तिसत्त्वात्पररूपेण भिद्यते ॥ प्रसिद्धभेदाव्यापाराविरूपावयवक्रियाः । साहचर्येण भिद्यन्ते
 सत्त्वावयवक्रिया इति ॥ ता इति । तासामेव कालरूपत्वात् कालस्य च क्रियाधिकरण-

१६६ (वर्त०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.२]

षु । तस्युः पर्वता इति इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रिया-
स्तावतिक्रान्तासु । अपरआहुः । नास्ति वर्तमानः काल इति । अ-
पि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति । न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यतेनस्यन्दते
सरितः सागराय । कूटस्थोयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्य-
ति सोप्यनन्धः॥१॥मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः । का-
कं स्नेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम्॥२॥ अनागतेन पतसि अति-
क्रान्ते च काक न । यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम्॥३॥
हिमवानपि गच्छति ॥ अनागतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् । सर्वत्र
च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥४॥ क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं

त्वादिति भावः । नास्तीति । निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादन्यन्नस्य भावित्वान्निष्पन्नान्नि-
ष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः । न वर्तते इति । परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अ-
भावादिति भावः । कूटस्थ इति । स्वरूपस्थी न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अत-
एवाह । न विचेष्टितेति । व्यापारस्य न कर्तव्यार्थः । एवं यो वेत्ति सोप्यनन्धः किं पुनर्यो
ऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः । स ह्यविकृतमात्मतत्त्वं भावयन् प्रत्यञ्चीकरोति । तथा चोक्तं भ-
गवता । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति
तत्परमिति । मीमांसक इति । विचारकः । युवेत्यनेन प्रज्ञायां पाठवं दर्शयति । मेधा-
विसंमत इति । मेधावी चासौ सम्मतश्चेति कर्मधारयः । षष्ठीसमासस्य तु क्तेन च पू-
जायामिति निषेधात् । पतितलक्षणमिति । पातः पतितं तस्य किं रूपं नास्त्येव पतन-
क्रियेत्यर्थः । अनागत इति । अनागतत्वादेवासत्त्वात् पातक्रियायाः पतसीति व्यपदेशो
ऽनुपपन्न इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तथैव क्रियाया असत्त्वात् । सर्वो लोक इति । क्रि-
याया वर्तमानत्वाभावे ऽपि यदि पतसीति व्यपदेशस्तदा विशेषाभावात् पर्वतादावपि
पतसीति व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनागतमिति । एक एकं क्षण उपलभ्यते नातीतोना-
ग्रनागतो न चैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रियावेशः सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । काल-
वृत्तित्वाविवक्षायां दाप्रत्ययो न कृतः । क्रियाप्रवृत्ताविति । परिहारः । हेतुः प्रयोजनं ग-
मनस्य देशान्तरप्राप्तिस्तदर्थं फलार्थमित्यर्थः । इह प्रत्यभिज्ञानात् क्षणभङ्गनिरासे दे-
वदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिर्निहेतुका न संभवतीति गमनक्रियैव तस्यानिमित्तम् । तदाल-
म्बनञ्च गच्छतीति प्रत्ययो ऽबाधित उत्पद्यत इति सत्त्वं तावदवगम्यते क्रियायाः वर्तमा-
नत्वाभावे च भूतभविष्यतीरप्यभावप्रसङ्गो वर्तमानो भूतत्वं भविष्यत्वञ्च प्रतिपद्यते । त-
च्चानेकक्षणसमूहात्मकं क्रियाप्रबन्धरूपं बुद्ध्या संकलय्य गच्छतीत्यादिप्रयुज्यतइत्यर्थः ।

[अ. ३। पा. २। आ. ३]

महाभाष्यम् ।

(लटः शट्०)

१६७

यद्विचेष्टितम् । तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥५॥ अपर
आह । अस्ति वर्तमानः काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यत इति ।
अपि च त्रश्लोकमुदाहरन्ति । विसस्य वाला इव दह्यमानानलक्ष्य-
ते विकृतिः सन्निपाते । अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि
भावोऽनुमितेन गम्यः ॥६॥ इति । वर्तमाने लट् ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लटः शट्शानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥१२४॥ लस्याप्रथमा-
समानाधिकरणेनायोगाद्देशानुपपत्तिर्यथान्यत्र * । लस्यअप्रथमा-
समानाधिकरणेनायोगाद्देशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र । तद्यथा । अ-
न्यत्रापि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति । क्तान्यत्र ।
लङि । अपचदोदनं देवदत्त इति । योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्या
त् * । अथ मतमेतत् । भवति योग इति । अन्यत्रापि योगः स्यात् ।

अविचारयन्निति । कुविकल्पकलङ्कारहितमित्यर्थः । विसस्येति । विसस्य वाला विसे दह्य-
माने दह्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्ते । किं तर्ह्यनुमानेन विसान्तर-
त्वात्तदाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते । तथा कारकसंनिपाते एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेश-
लक्षणाविकृतिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते । तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वन्ति । त्रिषु कालेषु
भावो भावना येषां ते त्रिभावा योगिनो ये भावनावशेन त्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षे-
ण विदन्ति । सूक्ष्म इति । अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य
युगपदसंनिधानादनुमीयत इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुस्तकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लटः शट् । लस्येति । इहायं लकारो लः कर्मणि च भावे चेत्यनेन कर्तृकर्मणोर्वि-
धौयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति । तथा च पचत्योदनं देवदत्त
ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाभावाच्छक्त्यन्तरावेशाभावः ।
अग्रे तु कृतः प्राधान्येन कर्त्तादीनि प्रतिपादयन्ति तथा च क्रियान्तरयोगे शक्त्यन्तरावे-
शो भवति । पाचकं पश्य पक्वेन दत्त इति । ततश्च लडादिवस्तुपि क्रियान्तरयोगाभा-
वाद् द्वितीयाद्यनुत्पत्तावप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । अपचदिति ।

१६८ (लटःशत०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.३]

कान्यत्र । लङि । अपदचोदनं देवदत्त इति । न क्वचिद्योग इति कृ-
त्वातः सर्वत्रयोगेन भवितव्यम् । क्वचिदायोग इति कृत्वासर्वत्रायो-
गेन । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिद-
र्थैर्युज्यन्ते । अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वै-
रर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किम-
स्माभिः शक्यं कर्तुं यल्लटोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति ल-
ङो न भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वाऽऽदेशेन सामानाधिकर-
ण्यं दृष्ट्वानुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति ।
तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते । त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक
इति । विषम उपन्यासः । प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतो
भवति । त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोश्च । स तद्विदेशस्य मपि दृष्ट्वाध्यव-
स्यति अग्निरत्र परिव्राजकोचेति । भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानव-
लीयस्त्वम् । तद्यथा ऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते अनुमानाच्च गम्यते नै-
तदस्तीति । कस्य चित्खल्वपि सकृत्कृतोभिसंबन्धोऽत्यन्ताय कृतो भ-
वति । तद्यथा । वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति । स तद्विदेशस्य-

तथा चापचोदनं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रसज्येत्यर्थः । न क्वचिदिति । तिङ्भाविनी ल-
कारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम् । शत्रादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम् ।
तथा च क्रियान्तरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः । शक्यं कर्तुमि-
ति । प्रतिपत्तमित्यर्थः । अथ-वेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र
पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथ-
मासामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः । विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो-
गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासामानाधिकरण्यं न क्व चिदुपलब्धमिति भा-
वः । भवतीति । यद्यपि लटो ऽप्रयोगादप्रथमासामानाधिकरण्याभावः । प्रत्यक्षेण नि-
श्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाल्लकाराप्रयोगनिमित्तत्वादभावग्राहिणो बाध्यत्व-
मनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन लटो ऽप्रथमासामानाधिकरण्यावगमो न-
ह्यन्यथा देशस्य तदुपपद्यते इति भावः । तद्यथेति । आशुसञ्चाराच्चक्रभ्रान्तिरुपपद्यते ।
रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्यानेकदिक्स्थ युगपदग्रहणादन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो
बाध्यते । तदुक्तं हरिणा । स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य सन्ततः । न तथा लातचक्रस्य
विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तदिति । कस्य चिदिति न भूयोदर्शनेन सम्बन्धग्रहणमपि तु सङ्क-
र्शनेनापीत्यर्थः । वृक्षपर्णयोरिति । भाष्यकारवचनमात्रमात्राज्जातिरप्राणिनामित्येकव-

[अ.३।प.२।आ.३।]

महाभाष्यम् ।

(लटःशट्०) १६६

मपि दृष्ट्वा जानाति वृक्षस्येदं पर्णमिति । किं पुनरयं पर्युदासो य-
दन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादिति आहो खित् प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथ-
मासमानाधिकरणे नेति । कश्चात्र विशेषः । लटः शट्शानचावप्र-
थमासमानाधिकरणे इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानम् * । लटः
शट्शानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत् प्रत्ययोत्तरपदयोरुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । कौर्वतः पाचतः कुर्वङ्गक्तिः पचङ्गक्तिः कुर्वाणभक्तिः
पचमानभक्तिरिति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधि-
करणे नेति । प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशानुपपत्तिः * । प्रथमा-
प्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशयोरनुपपत्तिः । कुर्वती चासौ भक्तिश्च कु-
र्वङ्गक्तिः पचङ्गक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति । ये चाप्येते समाना-
धिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु शट्शानचौ न प्राप्नुतः । कुर्वत्तरः पचत्तरः कु-
र्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्क-
ल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्प इति । सिद्धं तु प्रत्ययोत्त-
रपदयोश्चेति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च
शट्शानचौ भवत इति वक्तव्यम् । तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद्-
प्रसिद्धिः * । तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद्प्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः
प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतरा-
श्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छट्शा-
नचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छट्शानचोरप्रसि-
द्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुप् सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम् । तदेतदित-

ज्ञावो न कृतः । किं पुनरिति । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधेवाक्यभेदाद् गौरवप्रसङ्गस्तथापि ल-
क्ष्यसिद्धये शास्त्रे क्व चिदसावङ्गीकृतइति विचार्यते । कौर्वत इति । कुर्वतो देवदत्तस्याप-
त्त्वमित्यत्र सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते । पदान्तरनिरपेक्षे च पदान्तरेण सामानाधिक-
रण्याभावादादेशाप्रसङ्ग इति भावः । कुर्वङ्गक्तिरिति । षष्ठी समासः । समानाधिकरण-
समासे तु प्रसज्यप्रतिषेधेपि दोषः । स च वक्ष्यत एव । कुर्वत्तर इति । अत्र देवदत्तादि-
नापदान्तरेण सामानाधिकरण्यादादेशाप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । सिद्धं
त्विति । लक्षणशेषः कर्तव्य इत्यर्थः । पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लु-
ग्बाधत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम् । उत्तरपदनिमित्त इति
सत्युत्तरपदे शट्शानचौ भवतः तयोश्च कृत्वात् सुबुत्पत्तिः सुन्निमित्तः समासः समास-

१७० (लटःशट्०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.३]

रेतराश्रयं भवति । इतररेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । न वालकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । लकारः कृत् । कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रया खादुत्पत्तिर्भविष्यति । तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः * । तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति । परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति । तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः * । तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति । उत्तरपदे प्रसिद्धे उत्तरपद इति शट्शानचौ भविष्यतः । इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तितः स्यात् पचति पठतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नित्योत्र तिङादेशः । उत्पन्ने ऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्ने ऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात् तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । इहापि तर्हि नित्यत्वात् तिङादेशः स्यात् । कुर्वन्नक्तिः पचन्नक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति । अस्त्यत्र विशेषः । शट्शानचौ तिङपवादौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ । न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित् तिङ् भवति । अपवादौ शट्शानचौ प्रतीक्षते । तदेतत् क्व सिद्धं भवति । यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषादत इजिति इतररेतराश्रयमेव तत्र भवति । वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति । इह च शट्शानचौ प्राप्नुतः पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति । तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति । शट्शानचौ यदि लटो वा । यदि लटः शट्शानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यतः । कौर्वतः पाचतः कुर्वन्नक्तिः पचन्नक्तिः

निमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः । न वेति । लस्य कृत्वात् सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु तरबादिषु चोत्पन्नेष्वदेशविधानमिति नास्तीतररेतराश्रयदोष इत्यर्थः । उत्तरपदे इतररेतराश्रयं परिहरति । तिङादेशादिति । वीक्षमाणस्येति । अत्राकृते शानचकारान्तत्वाभावादिजोऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । पचतितरामिति । तिङंश्चेत्येतत्तु लकारान्तरार्थं स्यादपचत्तरामिति । पचतीति । अत्रापि लस्य कृत्वात् सुप्युत्पन्ने प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङां तु तिङादयोवकाशः । तदेतदिति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्टं प्रयो-

[अ.३।पा.२।आ.३]

महाभाष्यम् ।

(लक्षण०)

१७१

कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानत-
रः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कु-
र्वाणकल्पः पचमानकल्पः पचन्पठन्नितिचलटः शटशानचौ । इहच-
नभविष्यतः । पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचति-
कल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति च लटः शटशानचौ । तत्तर्हि
वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । न-
न्वोर्विभाषेति । यदि तदनुवर्तते वर्तमाने लङिति लङपि विभाषा
प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । नन्वोर्विभाषा । पुरि लुङ्चास्मै वि-
भाषा । वर्तमाने लट् । पुरि लुङ्चास्मै विभाषा । लटः शटशानचौ
विभाषा । पुरि लुङ् चास्मै इति निवृत्तम् । न तर्हीदानीमप्रथमा-
समानाधिकरण इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नि-
त्यार्थम् । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शटशानचौ यथा स्याता-
म् । क्व तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे पचन् पचती-
ति पचमानः पचते इति ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः गुण-
उपसंख्यानम् * । लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुणउपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति । कर्तुंश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे* ।
कर्तुंश्चलक्षणयोः पर्यायेणाचयोग उपसंख्यानं कर्तव्यम् । योधीयान
आस्ते स देवदत्त इति । आसीनोधीते स देवदत्त इति । अचयोगइ-
ति किमर्थम् । य आस्ते चाधीते च स चैत्रः । तत्वाख्याने च * ।

योगसिद्धिः । न तर्हीति । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोरिति भावः । नि-
त्यार्थमिति । लटः शटशानचावित्येको योगः क्रियते तत्र विभाषेति वर्तते । ततोप्रथमा-
समानाधिकरण इति द्वितीयो योगो नित्यार्थो व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विस्मृष्टा प्रति-
पत्तिर्न स्यादिति तदर्थं द्वितीयो योगः

लक्षण । गुण इति गुणशब्देनात्र साधनमुच्यते । तिष्ठन् मूत्रयतीत्यादौ यदा
स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा कारकं लक्ष्यते
तदर्थमिदं वचनम् । बहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त इत्युक्ते यस्तिष्ठन्मूत्रयतीति प्रति
वचनेन देवदत्तो लक्ष्यते । अथ वा अशौचादिगुणो गृह्यते । कर्तुंश्चेति । यदा पूर्वं

१७२ (तौ सत्०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.३]

तत्त्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्द्धते दूर्वा आसीनं
वर्द्धते विसमिति । सदादयश्च बहुलम् * । सदादयश्च बहुलमिति
वक्तव्यम् । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः ।
विद्यमानो ब्राह्मण इति । दूङ्जुहोत्योर्वावचनम् * । दूङ्जुहोत्यो
र्वेति वक्तव्यम् । अधीते अधीयानः जुहोति जुहुवत् । मङ्गाक्रोशे* ।
माङ्गाक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः । तत्तर्हि व-
क्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्येव सिद्धम् । इह
तावत्तिष्ठन् मूत्रयतीति । तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् ।
गच्छन् भक्षयतीति गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् । शोधी-
न आस्ते स देवदत्त इति । अध्ययनक्रिया आसनक्रियाया लक्ष-
णम् । य आसीनोधीते स देवदत्त इति । आसिक्रियाऽध्ययनक्रि-
याया लक्षणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अचयोग इति वक्ष्यामीति
इह मा भूत् । य आस्ते चाधीते च स चैव इति । नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । नैतत् क्रियालक्षणम् । किं तर्हि । कर्तृलक्षणमेतत् । शया-
ना वर्द्धते दूवेति । श्रितिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणं भवति । आसीनं
वर्द्धते विसमिति आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति । सदादय-
श्च बहुलम् । दूङ्जुहोत्योर्वा । मङ्गाक्रोश इत्येतद्वक्तव्यमेव ॥ लक्षणहेत्वोः
तौ सत् ॥ १२७ ॥ तौ ग्रहणं किमर्थम् । शतशाची प्रतिनि-

वाक्ये गुणः साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा त्वशौचादेर्गुणस्य तत्र
ग्रहणं तदा विध्यर्थः । तत्त्वाख्यान इति । स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणमावेनेत्य-
र्थः । नद्यासनं वृद्धेर्लक्षणं किं तर्हि स्वभावमात्रकथनमासीनं विसमिति । सदादयश्च-
ति । वाग्रहणस्यायं प्रपञ्चः । सच्छब्दो विद्यमानवाचीति सत्त्वदृशाः शदादिशब्दं नोपात्ता
नान्य इत्याह । दूङ्जुहोत्योर्वेति । माङ्गाक्रोश इति । लुङि प्राप्तो ऽस्मादेवादेशविधा-
नाङ्मुडनुमीयते । तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रिया । यस्तिष्ठन्मूत्र-
यति स देवदत्त इति सर्वनामपरामर्शे देवदत्तस्य लक्षणं तदुगतस्य वाऽशौचादेरिति भा-
वः । नैतदिति । समुचीयमानं क्रियाद्वयं परस्परस्य लक्षणं कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः ॥
श्रितिक्रियेति । तत्त्वाख्यानमपि लक्षणं भवति । यथा चैतन्यलक्षणः पुरुषः इति भावः ॥
तौ सत् । तौग्रहणमिति । शतशानचौरनुवर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । शब्द-
शानचादिति । असति तौग्रहणे प्रत्ययविधिरयं ख्यानतु संज्ञाविधिरिति भावः ।

[अ.३।पा.२।आ.३]

महाभाष्यम् ।

(तौसत्)

१७३

दिश्येते नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ शट्शानचावनुवर्तिष्येते ।
 क प्रकृतौ । लटः शट्शानचावप्रथमासमानाधिकरण इति । अत
 उत्तरं पठति । तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम्* । तौ ग्रहणं
 क्रियते अतः असंसर्गार्थम् । असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शट्शानचोः
 सत्संज्ञा यथा स्यादिति । ननुचैते विशेषा निवर्तन्ते । यद्यप्येते वि-
 शेषा निवर्तन्ते । अयं तु खलु वर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्यः ।
 तस्मिन्ननुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शट्शानचोः सत्संज्ञा
 स्यात् । भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात् । किं पुनर्भूतभविष्यत्का-
 लविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रयोजनं पूरणगुणसुहितार्थस-
 दिति । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । अथ क्रियमाणेपि
 तौग्रहणे कथमेवासंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या । लभ्येत्याह ।
 कथम् । ताविति शब्दतः । सदिति योगविभागे क्रियमाणे तौग्रहणं
 योगाङ्गमुपजायते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तौ ।
 तावेतौ शट्शानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः । ततः सत् ।
 सत्संज्ञौ भवतः शट्शानचाविति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः कारको हा-

तौसदिति । तच्छब्देन शट्शानचो रूपमात्रं परामृश्यत इति लट्स्थानिकत्वादिधर्मासं-
 बन्धयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थः । ननु चेति । अस्वरितत्वादनपेक्षणाच्चेति भावः । भूतेति ।
 वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्देति वचनाद् भूतेपि शट्शानचौ भवतः । किं पुन रिति ।
 अतिदेशाद् भूते शट्शानचौ भविष्यतः । लटः सदेति वचनाद्भविष्यत्यपीति प्रश्नः । पूरणे-
 ति । वर्तमानवदित्यतिदेशाद्विधानमेवभूते शट्शानचोः स्यान्नतु संज्ञा । प्रत्ययाधि-
 काराच्च प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा । तथा लटः सदेति सत्संज्ञकप्रतिरूपकवि-
 धानं स्यात् । यथा पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति तदाकाराः क्रियन्ते । विहितयोस्तु
 तयोः सत्संज्ञानिबन्धनकार्याप्रसङ्गः । अर्थेति । संनिहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना पराम-
 र्शादिति प्रश्नः । यद्यप्यनुवृत्त्याप्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ तौग्रहणं क्रियते तथापि नप्रयोज-
 नानुवर्तिप्रमाणमपि तु प्रमाणानुवति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि तौग्रहणं प्रयोजन-
 संपादनाय नास्तीति भावः । ताविति शब्दत इति । शब्देनैवाभिमतोर्थः सति योग-
 विभागे लभ्यत इत्यर्थः । तावेताविति । पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयोरेव वि-
 धानमिति भावः । कारक इति । लजादीनां विधानसामर्थ्याच्छट्शानचौ न भविष्य-
 तः किवादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यते तस्य तदा

१७४ (तौसत्) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.३]

रक इति । अवधारणं लृटि विधानम् । लृटः सद्दित्येतन्नियमार्थं भविष्यति । लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति । कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्यौ शतशानचौ प्राप्नौ तौ विभाषा विधेयौ । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोस्त्विति । अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः । योगविभागातश्च विहितं सत् । एव तर्हि योगविभागः करिष्यते । लृटः सत् । लृटः संतसंज्ञकौ भवतः । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति । ततो वा । वाच लृटः शतशानचौ संतसंज्ञौ भवतः । तत्रायमप्यर्थः । सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्ष्यतितन्न वक्तव्यं भवति । अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ किमेतौ लादेशौ आहोस्विदलादेशौ । कश्चात्र विशेषः । उत्तरयोर्लादेशे वावचनम्* । उत्तरयोर्लादेशे वावचनं कर्तव्यम् । पचमानः यजमानः । पचते यजत इत्यपि यथा स्यात् । साधनाभिधानं च* । साधनाभिधानं च प्राप्नोति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्राप्नोतः । स्वरः* । स्वरश्च साध्यः । कतौह पचमानाः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । उपग्रहप्रतिषेधश्च* । उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतौह निघ्नानाः तडानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति । स्ताम् तर्हि अलादेशौ । अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः* । अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः । सोमं पचमानः । नडमाघ्नानः । अधीयन्पारायणम् । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं

देशापवादौ शतशानचौ प्राप्नोत इत्यभिप्रायेण खलुदाहृतः । एवं च नन्दनाद्यप्युदाहार्यम् । युवीरनाकावितीत्यस्य तु तद्धितोऽवकाशः । तन्न वक्तव्यमिति । कथमिति चेदुच्यते । तावित्यत्र योगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतशानचौ विधीयेते तावेव च लृटः सदित्यनेन निमज्येते । वन्त्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादीलृट इव विकल्पेन विधीयेते । शत्रानाविति । इङ्धार्योः शत्रुक्छिणि पूङ्गजोः शानन् ताच्छीत्ययोवचनशक्तिषु चानशिति प्रत्ययानां ग्रहणं तत्र लटोनुवच्यननुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः । उत्ततयोरिति । लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः । साधनाभिधानं चेति । तदानिष्टस्यापिसाधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्तुरेव चेष्टते । स्वर इति । चिक्कारणनुनिघ्नाना इत्यादौ सावकाशम् । उपग्रहस्येति । आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः । अन्यथा परस्मै-

[अ.३। पा.२। आ.३]

महाभाष्यम् । (तन्-ग्लाजि) १७५

तन्नित्येवं भविष्यतीति । कथम् । तन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणं किं त-
र्हि प्रत्ययाहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शतृ-
त्यत आरभ्याऽऽतनोनकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विषन् ह-
प्रलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति । द्विषः शतुर्वावचनम् * । द्विषः श-
तुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधा-
र्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति । तौ सत् ॥

तन् ॥ १३५ ॥ तन्विधावृत्तिश्च चानुपसर्गस्य * । तन्विधौ ऋ-
त्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । होता पीता । । अनुपसर्गस्येति कि-
मर्थम् । प्रशास्ता प्रतिहर्ता । नयतेः पुक्च * । नयतेः पुग्वक्तव्यः ।
तंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा । न वा धात्वन्त्यत्वात् * । न वा वक्तव्यः ।
किं कारणम् । धात्वन्त्यत्वात् । धात्वन्तरं नेषतिः । कथं ज्ञायते ।
नेषतुनिष्ठादिति दर्शनात् * । नेषतुनेष्ठादिति हि प्रयोगो दृश्यते ।
इन्द्रो वस्तेन नेषतु । गावो नेष्ठात् । त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया
अनिट्त्वं च * । त्विषेर्देवतायां तन्वक्तव्यः । अकारश्चोपधाया
अनिट्त्वं च वक्तव्यम् । त्वष्टा । किं पुनरिदं त्विषेरेवानिट्त्वम् ।
नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैष शेषोनिट्त्वं चेति ।
चदेश्युक्ते * । चदेश्युक्ते । तन्वक्तव्यः । चत्ता । छन्दसि तच्च * । छ-
न्दसि तच्च तच्च वक्तव्यः । चतृभ्यः संगृहीतृभ्यः । चतृभ्यः संगृहीतृभ्यः ॥

ग्लाजिस्थश्चक्लुः ॥ १३६ ॥ कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः * । स्तोः कि-
त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्थस्नुरिति । घुमास्थेतीत्वं प्राप्नोति ।
एवं तर्ह्यकित्त्वरिष्यते । अकिति गुणप्रतिषेधः * । यद्यकित्क्रियते

पदिभ्यश्चानश् न स्यात् ।

तन् । तन्विधाविति । अताच्छील्यार्थमिदम् । प्रशास्तेति । तजैव भवति । तंस्तचौ
शास्ति चदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्यनेन । स्वरच विशेषः । तृनि तादौ च निनि
कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरौ भवति । तच्च कृत्स्वरः । नवेति नयतेस्तु पुकि गुणो न
स्यात् । नेषतेस्तु ऋत्विजि तन्नि वक्ष्यमाणादनिट्त्वनात्सर्वोपसंख्याने शेषादिडभावः ।
नेत्याहेति । त्विषेः स्वत एवानिट्त्वादिति भावः ॥

ग्लाजि । क्त्वरिति श्रवणात् कित्त्वं निश्चित्याह । कस्तोः कित्त्व इति । एवं तर्हीति ।

१७६ (शमि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.३]

गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । जिष्णुरिति । भुव इट्प्रतिषेधश्च* । भुव इट्प्रति-
षेधश्च वक्तव्यः । किंचान्यत् । गुणप्रतिषेधश्च । भूष्णुरिति । अस्तु तर्हि कित् ।
ननु चोक्तम् । स्तोः कित्वेर्द्विकारप्रतिषेध इति । नैष दोषः । स्यादंशिभ्यां
स्नुच्छन्दसि* । स्यादंशिभ्यां स्नुच्छन्दसि वक्तव्यः । स्यात्स्नु जङ्गमं दङ्क्षा-
वः पशव इति । स इदानीं स्थः स्नुरविशेषेण विधास्यते । सिध्यति । सूत्रं
तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्तोः कित्वे स्थ ईका-
रप्रतिषेध इति । एवं तर्हि गित्करिष्यते । स्तोर्गित्वान्न स्थ ईकारः ।
स्त्वेर्गित्वान् स्थ ईकारो न भविष्यति । किं कारणम् । क्ङितोरीत्व-
शासनात् । क्ङितोरीत्वं शिष्यते । इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्रा-
प्नोति । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थः । गुणाभावस्त्रिषु स्मर्तव्यः । गिति कि-
ति ङिति चेति । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते
न्यास एव । ककारे गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते क्ङिति चेति । इह
तर्हि भूष्णुरिति श्रुक्ः क्ङितीतीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । श्रुकोनि-
ट्त्वं गकोरितोः । श्रुकोनिट्त्वं गकारककारयोरिति वक्तव्यम् । त-
द्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे
गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते श्रुक्ः क्ङितीति । यद्येवं चत्वंस्यासिद्धत्वा-
च्च शि चेत्युत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथ वा ऽसंहितया निर्देशः
करिष्यते । श्रुक्ः क्ङितीति । स्तोर्गित्वान्न स्थ ईकारः क्ङितोरीत्व-
शासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थः श्रुकोनिट्त्वं गकोरितोः ॥ १॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥ घिनण्यं वक्तव्यः । घिनुणि हि
सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिन इति उगिदचां सर्वनामस्थान
इति नुम्प्रसज्येत । नैष दोषः । भल्ग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । इह
तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमिनितरा । उगितो

गकारस्य चत्वेन निर्देशो व्याख्यास्यत इत्यर्थः । ककार इति । परभूत इत्यर्थः । एतच्च
लक्ष्यमूलाद्व्याख्यानालभ्यते । सौत्र इति । तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्जनीयो
भवतीत्यर्थः । अथवेति । संहितायामुत्पत्तिविधानात् । इह तु तदभावादवसानविषयत्वा-
द्विसर्जनीयो भवति ।

शमित्य । घिनण्यमिति । उकारे हि सति कायसंभार्यत्वात्तस्योच्चारणार्थत्वं न

[अ.३।पा.२।आ.३]

महाभाष्यम् । (निन्द० जुच०) १७७

घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ऋसो भवतीत्यन्यतरस्यां ऋस्त्वम् प्रसज्येत । तस्माद् धिनुण्यं वक्तव्यम् । इष्यत एव ऋस्त्वम् । धिनुणकर्मकाणाम् * । धिनुणकर्मकाणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् संपृणक्ति शाकमिति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिच्छिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥ किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ् विधीयते । न श्वुलैव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषः । निन्दादिभ्यो श्वुलो वा वुञो वा । तदेवरूपं स एव स्वरः । वुञमनेकाचः * । वुञमनेकाचः प्रयोजयन्ति । असूयकः । अथ येनैकाचः पठ्यन्ते । तेषां ग्रहणं किमर्थम् । न तेषां श्वुलैव सिद्धम् । न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं श्वुलं बाधेत । वासरूपेण न्यायेन श्वुलपि भविष्यति । अत उत्तरं पठति । निन्दादिभ्यो वुञ् वचनमन्येभ्यो श्वुलः प्रतिषेधार्थम् * । निन्दादिभ्यो वुञ् वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो श्वुल् न भवतीति । तजादिप्रतिषेधार्थं वा एके * । अथ वा एके मन्यन्ते एतज् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु सर्व एव तजादयो वासरूपेण न भवन्तीति ॥

जुचङ्क्रम्यदंदम्यसृगृध्रिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् * । पदिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् । अनुदात्तेतश्च हलादेरित्येवात्र युच् सिद्धः । न सिध्यति । अयं पदेरुक्कज् विधीयते । लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उक्कज् इति स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत । वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति । अ-

स्यादिति भावः । इष्यत इति । विकल्पेनैव ऋस्त्वमिष्यते न तु नित्यमित्युक्ता उगि-
त्कार्यार्थ इति स्थितम् ।

निन्द । वुञमनेकाच इति । जातो बहुवचनम् । असूयशब्दस्यैव प्रयोजकत्वात् । तजादिप्रतिषेधार्थं वेति । प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते न तु श्वुलभावार्थमेव ।
जुचङ्क । पदि ग्रहणमिति । न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणमनभिधानाद् अनेन

१७८ (स्पृहि० आह०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ.३।पार.।आ.३।

सरूपनिवृत्त्यर्थं तु * । असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते । ए-
तज् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भव-
न्तीति । यद्येतज् ज्ञाप्यते । सूददीपदौक्षेति दीपिग्रहणमनर्थकम् ।
अयं दीपे रो विधीयते । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स
विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधिष्यति । एवं तर्हि सिद्धे स-
ति यद् दीपिग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः भवति युचोरेणसमा-
वेश इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कस्माकन्या कमना कन्ये-
त्येतत्सिद्धंभवति ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥ कि-
मर्थमालुच्विधीयते न लुशेवोच्येत । का रूपसिद्धिः स्पृहयालुः द-
यालुः शपि कृते अतो दीर्घो यचीति दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हि
सिद्धे सति यदालुचं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योप्ययंभवती-
ति । किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम् । आलुचिश्रीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति
तन्न कर्तव्यं भवति आलुचि श्रीङ्ग्रहणम् * । आलुचि श्रीङ्ग्रहणं
कर्तव्यम् । शयालुः ॥

आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥ किमर्थं किकि-
नोः कित्त्वं क्रियते । न असंयोगास्त्रिट् किदित्येव सिद्धम् । किकिनोः
कित्वमृकारगुणप्रतिषेधार्थम् * । किकिनोः कित्त्करणं क्रियते । ऋ-

सकर्मकादविधानात् ।

स्पृहि । शपि कृत इति । तुरुस्तुशमस्यम इत्यतस्तच्च साधातुकग्रहणमनुवर्तते न
तु तिङ्ग्रहणमिति भावः । एवं तर्हीति । ननु लुशि सति लकारस्येतसंज्ञा प्राप्नोति अ-
द्यालुश्च न सिध्यति अद्भुरिति प्राप्नोतीत्याहुः । नैष दोषः । यादित्वादित्संज्ञा न भवि-
ष्यति । यकारश्च लुसनिर्दिष्टः । प्रयोजनाभावाद्वा । नञ्च लित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषो
नास्ति । उभयत्रैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वस्य भावात् । अद्यालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्वा-
तूनामत्र विषये दधात्यर्थं वतमानस्य धेतो भविष्यति । ननु शिदाअयोशितीत्यात्वप्रति-
षेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि अद्या आअद्येत्याकारप्रक्षेपादात्वं भविष्यति । अथवा दधातेरे-
वसंज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते ।

आदग । दकारो मुखसुखार्थो ऽसंदेहार्थो वा । तकारे तु सति तादपि परस्पर इ-
त्युकारस्य तपरत्वाद् ऋकारग्रहणं न स्यात् । ऋकारगुणनिषेधार्थाच्च किकिनोः कित्त्वा-

[अ.३।पा.१२आ.३]

महाभाष्यम् । (भियः अन्ये०) १७६

कारस्य गुणप्रतिषेधार्थम् । अयमृकारान्तानां लिटिगुणः प्रतिषेधवि-
षये आरभ्यते ऋच्छतयृतामिति । सयथे ह भवति आतस्तरतुरातस्तरुरि-
ति । एवमिहापि प्रसज्येत । मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे अध्वा जगुरि-
रिति स पुनः कित्त्वेन बाध्यते । उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शना-
त् * । उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ । किं प्रयोजनम् । सदादि-
भ्यो दर्शनात् । सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते । सदिरमिनमिम-
निविचीनां सेदिः रेमिः मेनिः नेमिश्चक्रमिवाभवत् । विविचिं र-
त्नधातमम् । भाषायां धाज्कसृजनिनमिभ्यः * । भाषायां धाज्क-
सृजनिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । धाज् । दधिः । कृ । चक्रिः । सृ।
सस्त्रिः । जनि । जज्ञिः । नमि । नेमिः । सासहिवावहिचाचलिपा-
पतीनां निपातनम् * । सासहिवावहिचाचलिपपातीनां नि-
पातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः । वावहिः चाचलिः पाप-
तिः । अपर आह । सहिवाहचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ व-
क्तव्यौ । तन्त्येवोदाहरणानि ॥

भियः कृकृकनौ ॥ १७४ ॥ भियः कृकृन्नपि वक्तव्यः भीरुकः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥ किमर्थं मिदमुच्यते । नक्विप्चान्ये-
भ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् । क्विविधिरनुपपदार्थः * । अनुपपदा-
र्थीयमारम्भः । पचेः पक् । भिदेः भित् । छिदेः छित् । अथ योच
सोपपदस्तस्य ग्रहणं किमर्थम् । न तेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । इ-

द ऋकारनिर्देशावसायः । सासहीति । पापतीति निपातनाद्यङि नीगभावः । विधौ तु
भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् । तेनाप्युक्तं तान्येवोदाहरणानीति । अथ लिङ्ङावे किकि-
नोः परस्मैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति । तथा चात्मनेपदिभ्यो देङ्ङडादिभ्यो न प्राप्तुतः ।
नैष दोषः । लादेशानां परस्मैपदसंज्ञा न तु लकारस्य । भावकर्मकर्तृषु तर्हि लिङ्ङत् कि-
किनो प्राप्तुतः । एषोप्यदोषः । उत्पन्नयोः कार्यातिदेशादुत्पत्तिश्च कर्तरि क्वादिभ्यो नैनास्यै-
कवाक्यत्वात्कर्तरि तयोर्भवति । वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमान इति भूतकालतापि विरो-
धान्नातिदिश्यते । स्वरूपाबाधेन च कार्याप्यतिदिश्यन्त इति कसुकानचावपि किकि-
नोर्न भवतः ॥

अन्येभ्योपि । क्विविधिरिति । क्विप् चेत्यत्र सुप्युपसर्गेपीति च वर्तत इति भावः । अथेति ।

१८० (अन्ये०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.२।आ.३]

ह के चिदाक्केरिति सूत्रं पठन्ति । के चित् प्राक् क्केरिति । तत्र वे
आक्केरिति पठन्ति । तैः क्क्विबप्याक्षिप्तो भवति । तत्र तच्छीलादिष्व-
र्थेषु क्क्वि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेष-
विहितः स तच्छीलादिषु भविष्यति । अन्यत्र च न सिध्यति । अयं
तच्छीलादिष्वर्थेषु तन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं क्क्वि-
पं बाधेत । वासरूपेण क्क्विपि भविष्यति । न सिध्यति । इदानीमे-
व द्युक्तं तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण तज्जादयो न भवन्तीति । क्क्वि-
प्चापि तज्जादिः । वचिप्रच्छायतस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घश्च * । वचि-
प्रच्छायतस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्तव्यम् । क्क्विच । वचि । वा-
क् । प्रच्छि । शब्द । प्राट् । आयतस्तु । आयतस्तूः । कटपु । कट-
पूः । जु । जूः । श्रि । श्रीः । अपर आह । वचिप्रच्छोरसम्प्रसारणं चे-
ति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्या-
त्सम्प्रसारणं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां
सम्प्रसारणपिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गं
दीर्घत्वम् । का अन्तरङ्गता । प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यते । उ-
त्पन्ने प्रत्यये सम्प्रसारणम् । तत्रान्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम् । स-
म्प्रसारणपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात् सुष्ठूच्यते
दीर्घवचनसामर्थ्यात् सम्प्रसारणं न भवतीति । द्युतिगमिहजुतीनां द्वे-
च * । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम् । दिदुत् । गमि । जगत् ।
जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहूः । दृणातेर्ङ्गस्त्वश्च द्वे च क्क्विचेति वक्तव्यम् । ददत् । जु-
हूजुहोतेर्ङ्गयतेर्वा । ददत् । दृणातेर्दीर्घयतेर्वा । जूः । ज्वरतेर्जीर्यते-
र्वा । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च * । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च क्क्विच वक्तव्यः ।

पूर्वसूत्रे आस्तुशब्द इत्यर्थः । आक्केरिति । अभिविधावाकारः । दीर्घवचनसाम-
र्थ्यादिति । दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचिप्रच्छोरचोदीर्घत्वेन भाव्यं तत्र कृते संप्र-
सारणे पूर्वेकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । न स्यादिति । संभावने लि-
ङ् । पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् पुनर्दीर्घो न प्रवर्तत इत्यर्थः । दिदुदिति । द्युतिस्वाप्योरित्यभ्या-
सस्य संप्रसारणम् । जगदिति । गमः क्वावितिमलोपः । जुहुरिति । दीर्घे समुच्चीयमानेदीर्घ-
श्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतेरेकानन्तत्वसंभवाद्भवति ।

[अ.३। पा.३। आ.१]

महाभाष्यम् । (वि०म०उ०) १८१

धीर्धायितेर्द्धातेर्वा । अन्येभ्यो ॥

विप्रसंभ्यो डुसञ्जायाम् ॥ १८० ॥ डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसं
 ख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् * । डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उ-
 पसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् ।
 धातुविधेस्तुक्प्रतिषेधो यथा स्यात् । मितद्रू । मितद्रवः । अचिश्च
 धातु भुवामित्युवडादेशो मा भूत् । इह च मितद्र्वा । मितद्र्वे ।
 नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधो मा भूत् । तु ग्विधि । मितद्रुः । ऋस्वस्य
 पिति कृतितुगितितुङ्माभूदिति ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥ शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो
 बुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥ दृष्टतुष्ट तौ-
 याक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृ-
 ताः ॥ २ ॥ न स्त्रियन्ते अमृताः ।

इति तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ।

पादश्च समाप्तः ।

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥ बहुलवचनं किमर्थम् । बाहुलकं प्र-
 कृतेस्तनुदृष्टेः । तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृ-
 श्यन्ते । प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् । प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न
 सर्वे समुच्चिताः । कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् । कार्याणि खल्वपि स-

विप्रसम् । किं प्रयोजनमिति । क्रिया सिद्धिं मत्यमानस्य प्रश्नः ।

मतिबुद्धिः । तस्य मत्याद्यर्थेभ्यः परस्य भूतविषयतापि वर्तमानविषयतया तत्क्रौ-
 णिष्ठन्यन्यायेन बाध्यते । ज्ञातमिति तु तेषां भवन्ति । तेनेत्यधिकारात् तृतीयान्तादुप-
 षातेऽर्थेऽणप्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि तस्य च वर्तमान इति षष्ठ्या भाव्यम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

उणादयो बहुलम् । बहुलवचनमिति । उणादय इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरप-
 ठितानां साधुत्वाभ्यनुष्ठानार्थमस्त्विति भावः । बाहुलकमिति । प्रकृतेरिति जातावेकव-
 चनम् । तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचनः प्रकृतीनां तानवं दृष्ट्वा बाहुलकं बहु-
 लशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानमुक्तम् । तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति ।

१८२ (भवि०) भाष्यप्रदीपोद्घातितम् । [अ.३।पा.३।आ.१]

शेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । किं पुनः कार-
णं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यः । किं च का-
रणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः किं च कारणं कार्याणि स
शेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । नैगमरूढिभ-
वं हि सुसाधु * ॥ नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं
स्युः । नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम खल्वपि धातुजमेवाहुः
नैरुक्ताः । व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । वैयाकरणानां च शाक-
टायन आह धातुजं नामेति । अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः
कथं तत्र भवितव्यम् । यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतिष्व त-
दूहम् * । प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरू-
हितव्या । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्या-
दनूबन्धमेतच्चास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यान-

यथा हृषेरुलक्षकेरपि भवति शङ्कुनेति तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतं न
तु साकल्येनेति बहुलवचनादविहिता अपि भवन्ति । यथार्तेः फिडफिड्डी भवतः ऋ-
फिडऋफिड् इति । शेषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि ।
बहुलवचनान्तर्विहितान्यपि भवन्ति तेन षण्ड इत्यत्र सत्त्वाभावः सकारस्य वा षत्वं भ-
वति । किं पुनरिति । यावत्यः प्रकृतयः यावन्तश्च प्रत्ययाः यावन्ति च कार्याणि ताव-
न्तोऽव भवन्ति त्ति प्रश्नः । नैगमेति । निगमश्चरुस्त्रयनादिभ्य इत्यण् । रू-
ढिः प्रसिद्धिस्तत्र भवास्त्राशब्दा इत्यर्थः । ते सुष्ठु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्ण-
त्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियतइति नैगमरूढि-
भवानां व्याकरणेस्मिन् व्युत्पादनासंदिग्धं साधुत्वमवगम्यतइत्यर्थः । अन्यैरप्याचार्यैः -
शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह । नामेति । तोकमित्यप्रत्यमि-
त्यर्थः । यन्नेति । पदमर्थः प्रयोजनं यस्य व्युत्पाद्यत्वेन स पदार्थः प्रकृत्यादिविशेषश्चासौ
पदार्थस्तस्माद्यत्र समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः । प्रकृति-
मिति । प्रसिद्धामर्त्यादिकामित्यर्थः । प्रत्यय इति । फिडादिकः । प्रत्ययं चेति । प्रत्यय-
त्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तेन हृषेरुलजिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शक्ति प्रकृतिरूह्यते । तेन सिद्धं श-
ङ्कुनेति । न सर्वत्र ऊहः कर्तव्यः । किं तर्हि साधुत्वेनाभिमतमुपसंज्ञास्त्विति प्रदर्शयति ।
संज्ञास्त्विति ॥

भविष्यति । अनद्यतन इति । भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मान्ने वर्तते न तु तद्विशेषेनद्य-

[अ.३।पा.३।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(वर्त०)

१८३

म् * । भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्रुत्यां गमी ।
 किं पुनः कारणं न सिध्यति । लृटायं निर्देशः क्रियते । लृट्चानद्य-
 तने लुटा बाध्यते । तेन लृट् एव विषये एते प्रत्ययाः स्युः लुटो वि-
 षये न स्युः । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । भवि-
 ष्यत्कालेन अयं निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्काल-
 ता । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्प-
 न्ते । उक्तं वा * । किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं न चाऽपवादस्य निमि-
 त्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमिति । अपरमप्युक्तमव्ययनिर्दे-
 शात्सिद्धमिति । अव्ययवताशब्देन निर्देशः कर्तव्यः । अवर्तमानेभूत
 इति । स तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अव्ययमेष भविष्य-
 तिशब्दः । नैष भवतेर्लृट् । कथमव्ययसंज्ञा । विभक्तिस्वरप्रतिरूपका-
 श्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । अ-
 थापि भवतेर्लृट् एवमप्यव्ययमेव । कथम् । न व्येतीत्यव्ययमिति ।
 क्व पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ स्वभावतो भवि-
 ष्यत्येव वर्तन्ते । यदि तर्हि नव्येतीत्यव्ययमिति । न वा तद्विधान-
 स्यान्यत्राभावात् । न वा भविष्यदधिकारेणार्थः । किं कारणम् । तद्वि-
 धानस्यान्यत्राभावात् । ये पि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः सिध्यन्ते एते
 व्येती कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव
 वर्तन्ते । अत उत्तरं पठति । भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पच-
 ति पुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय ॥

तने तस्य लुङ्निषयत्वात् । ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थेन्याख्यायमाना अनद्यतने न
 सिध्यन्तीति वार्तिकारम्भः । इतरेतराश्रयं चेति । एतद्भूते इत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधा-
 रणीयम् । न चेति । विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।
 विशेषविवक्षायां चापवादविप्रतिषेधाल्लुङ्गेव भवति श्रुते गन्ताग्राममिति । वासरूपवच-
 नाल्लुङ्गपि भवति । तेन गमिष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । यावत्पचतीति
 सति भविष्यदधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुराशब्दयोगे लटः साधुत्वं भवति । भविष्यत्का-
 लेन वर्तमानकालस्य बाधनादसति भविष्यदधिकारे भूतेपि साधुत्वं लटः स्यात् । शब्दो-
 पात्तकाले विशेषविधानाभावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात् ।

१८४ (या०लि०तु०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.।]

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥ यावत्पुरादिषु लङ्विधिर्लुटः पूर्व-
विप्रतिषिद्धम् *। यावत् पुरादिषु लङ्विधिर्भवति लुटः पूर्वविप्रति-
षेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लङ्वतीत्यस्यावकाशः । यावद्भुङ्क्ते पुरा
भुङ्क्ते । लुटोवकाशः श्वः कर्ता श्वोऽध्येता । इहोभयं प्राप्नोति । यावत् श्वो
भुङ्क्ते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । ल भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पू-
र्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अनद्यतने लुङित्यत्र यावत्पु-
रानिपातयोर्लङित्येतदनुवर्तिष्यते ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ किमर्थं मिदमुच्यते । न लिप्स्यमानसिद्धि-
रपिलिप्सैव । तत्र किंवृत्ते लिप्सायामित्येव सिद्धम् । अकिंवृत्तार्थो-
यमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो
भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥

तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥ किमर्थं क्रियामुपपदे
क्रियार्थायां ण्वुल्विधीयते न अविशेषेण विहितः ण्वुल् स क्रियायां
चोपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चो-
दितम् । अकर्मकार्थोयमारम्भः । आसको व्रजति । शायको व्रजती-
ति । प्रत्याख्यातं तत् । न वा धातुमात्राद्दर्शनाण् ण्वुल इति । एवं
तर्हि वृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितम् । अवर्तमानकाला-
र्थोयमारम्भः । तदपि प्रत्याख्यातम् । न वा कालमात्रे दर्शनादन्ये-
षामिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्र
षष्ठाः प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
य एवासावविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति तदास्य प्रतिषेधो
भविष्यति । एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्या-
त् । इह माभूत् । अङ्ग यजतां लप्स्यन्ते ऽस्य याजकाः य एनं या-

लिप्स्यमान । अकिंवृत्तार्थ इति । पूर्वत्र तु किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहितायां
लिप्सायामकिंवृत्ते लङ्निवृत्त्यर्थम् ॥

तुमुन् । अकेनोरिति । सति भविष्यत्काले ण्वुल्विधौ तदनुवादेन षष्ठीनिषेधो वि-
धातुं शक्यते नान्यथेति भावः । लप्स्यन्तेत्येति । याजकशब्दो भविष्यति वर्तते यस्मात्त-
त् याजयिष्यन्ति न तु ते याजितवन्तः तत्र भविष्यदधिकारविधानाभावादस्येति षष्ठी

[अ.३। पा.३। आ.१]

महाभाष्यम् ।

(भावव०)

१८५

जयिष्यन्तीति । नैष भविष्यत्कालः । कस्तर्हि । भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते । धातुसंबन्धे प्रत्यया इति । यस्तर्हि न धातुसंबन्धः । इमेऽस्य याजका इमेऽस्य लावका इति । एषोपि भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते संबन्धात् । स च तावत्तैरयाजितो भवति । तस्य च तावत्तैर्यवा अलूना भवन्ति उच्यते च । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन् विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्त्तरि ण्वुलं तत्र कः प्रसङ्गो यद्भावे विहितस्तुमुन्कर्त्तरि विहितं ण्वुलं बाधेत । लृट् तर्हि बाधेत । वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति । अत उत्तरं पठति । ण्वुलं क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् * । ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः । क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । ण्वुलपि तृजादिः । तुमन्ण्वुलौ ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न अविशेषेण भावे ये प्रत्यया विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् अन्यत्र च भविष्यन्ति । अत उत्तरं पठति भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् * । भाववचनानां च यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोऽयमारम्भः । इदानीमेव ह्युक्तं क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । भाववचनाश्चापि तृजादयः । अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । यथाविहिता इति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह या-

न प्रतिषिध्यते । अस्य याजका इति । एतद्वाच्यं । य एनमिति । कस्तर्हि भूतकाल इति । शब्दशक्तिसाभाव्याद्याजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः । धातुसंबन्ध इति । याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । संबन्धादिति । भावियाजकत्वादिकमारोप्य तथाभिधानादित्यर्थः । तृजादिप्रतिषेधार्थमिति । तेन कर्ता व्रजति विचिपो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥

भावव । प्रतिपदविध्यर्थमिति । ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदं साक्षाद्विधानार्थो योग इत्यर्थः । यथा विहिता इति । येन प्रकारेण विहिता यथा विहिता इत्यस्य पदद्वयम् । अथ वा यथा विहितं विधानं येषां ते यथाविहिता इति बहुव्रीहिः ।

१८६ (अण्.) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.।]

भ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृति-
भ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युः व्यतिकरो
माभूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भव-
न्तीतीयतासिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यै-
तत्प्रयोजनं वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यः येन
विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रिया-
या मुपपदे क्रियार्थायामपि भवन्ति ततोमी वाचकाः कृताः स्युः ।
अथ हि धातुमात्राद् वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् ततो नामी वा-
चकाः कृताः स्युः ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥ किमर्थं मिदमुच्यते न अविशेषेण क-
र्मण्यणित्यण्विहितः सक्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्य-
ति । अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् * । अणः पुनर्वचनं
क्रियते अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति कम्बल-
दायो व्रजतीति । किमुच्यते अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति न पु-
नरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् । इदानीमेव द्युक्तं क्रियायामु-
पपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । अण् चापि
तृजादिः । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अपवादविषये चानिवृत्तिः ।
उत्सर्गविषये च प्रतिपदविधिः । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ।
लभ्यमित्याह । कथम् । कर्मग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण क-
र्मग्रहणं कर्मण्यण् लभ्यः । वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । अस्तिप्र-
योजनमेतत् । किं तर्हीति । अपर्यायेणेति तु वक्तव्यम् । कदा चिद्धि क-
र्मणि स्यात्कदा चित् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । तत्तर्हि व-

अव्ययीभावे तु यथाविहितमिति स्यात् । वचनग्रहणमिति । वचनानां ग्रहणेन लोकाप्र-
सिद्धं वाचकत्वमवगम्यत इत्यसामञ्जस्यं न भवति ॥

अण् कर्म । कथं पुनरिति । अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवादुत्सर्गविषय एव
युक्तं बाधित्वाण् स्यात् । काण्डलावो व्रजतीति । यथा चापवादविषये न स्यादिति प्र-
शः । वचनग्रहणमपीति । ततश्च वचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदे ऽणि सिद्धे पुनः कर्मग्रहणं
कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽप्यण् सिद्धो भवतीत्यर्थः । कदा चिदिति । वचनं

[अ.३।पा.३।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(लृट्०)

१८७

क्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते अण् कर्मणि च । किं च अन्यत्, क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति । चेनैव संनियोगः करिष्यते । प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवत्यिति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥ शेषग्रहणं किमर्थम् । लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् * । लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थया स्यात् । अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् * । अविशेषेण हि विधाने सति लृटोऽभावः स्यात् । करिष्यामीति व्रजति । किं कारणम् । प्रतिषिद्धत्वात् । इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तजादयो न भवन्तीति । लृट् चापि तजादिः । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाल्लृट्णिर्भज्यते । किं कारणम् । अक्रियार्थोपपदत्वात् । शेष इत्युच्यते । शेषश्च कः । यदन्यत्क्रियायाः क्रियार्थायाः । एवं तर्हि लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् । लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थया स्यात् लृट् शेषे च । करिष्यति हरिष्यतीति । क्व च । क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । तर्हि चकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । कथम् । इह लृट् भवतीतीयता सिद्धम् । सयमेवं सिद्धे सति यत् शेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करि-

तु भविष्यति कालेपवादबाधनार्थं स्यादिति भावः । एवमपीति । ततश्च काण्डलावो व्रजतीति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्कमासो न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्येकं चेति । कर्मणि क्रियायामिति पृथक्समीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तसंज्ञा वादित्यर्थः ॥

लृट् शेषे च । शेषग्रहणमिति । क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्तिष्यत इति भावः । लृटीति । अयं भावः । लृडित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ एवला बाधितत्वान्न स्यात् । शेषग्रहणात् क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्य संनिधिरनुमीयते इति तत्रापि लृट्सिध्यति शेषे च विषये । साधीयस्त्विति । विपर्ययसाधनंप्रत्युत शेषग्रहणमिति भावः । एवं तर्हीति । चशब्दसहिताच्छेषग्रहणात्क्रियाया-

१८८ (ल० अ० प०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ० ३। पा० ३। आ० १]

प्यते । लृट् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । ततः शेषे ।
शेषे च लृट् भवति इति । लृट् शेषे ॥

लृटः सद्वा ॥ १५ ॥ सद्बिधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे * ।
सद्बिधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम् । पच्यन्तं पश्य-
पच्यमाणं पश्य । क्व तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे ।
प्रच्यन्पच्यति । पच्यमाणः पच्यते ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । अनद्यतने । लृ-
टः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यज्यमा-
णेन । ततः लृट् । लृट् च भवत्यनद्यतने । श्वः कर्ता । श्वोऽध्येत । के-
न विहितस्यानद्यतनेलृटः सत्संज्ञावुच्येते । एतदेव ज्ञापयति भव-
त्यनद्यतने लृडिति । यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति । एवं च
कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति । यदुक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यान-
मिति । परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे * । परिदेवने श्वस्तनीभवि-
ष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम् । इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधा-
ति । अयं तु कदाध्येता य एव मनभियुक्त इति । कालप्रकर्षात्तूप-
मानम् * । कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । गन्तेवेयं गन्ता नेयं ग-
मिष्यति । अध्येतेवायमध्येतानायमध्येष्यते । न वै तिङन्ते नोपमा-
नमस्ति । एवं तर्हीनद्यतन इवानद्यतन इति । अनद्यतने ॥

पदरुजविशस्पृशोघञ् ॥ १६ ॥ स्पृश उपतापे * । स्पृश उप-
तापे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कम्बलस्पर्श इति । पदरु ॥

मप्युपपदे लृट् सिध्यतीति वार्तिककारस्याशय इत्यर्थः । इदानीं योगविभागाश्रयणेन
चकारं प्रत्याख्यातुमाह । स तर्हीति ।

लृटः सद्वा । सद्बिधिरिति । अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्ताना-
मर्थानामितिसंबोधनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते ।

अनद्यतने । एवं चेति । भविष्यच्छब्दस्यानद्यतनेपि वर्तनात्तन्त्रेण एकशेषेण वा द्वयो-
र्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः । भविष्यन्त्यर्थ इति । भविष्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्य-
संज्ञया लृडुच्यते । अनद्यतन इति । प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणोऽनद्यतने प्रत्ययो भवति ।
पदरुज । स्पृश उपताप इति । उपतापो रोगः । स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः । अन्यच्च
पचाद्यञ् भवति । खरे विशेषः ।

[अ. ३। प. ३। आ. १।]

महाभाष्यम् । (सृस्थि. भावे) १८६

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतिसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । बले । शाल स रः । खदिरसारः । सृस्थिरे ॥ भावे ॥ १८ ॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः* । भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः । भूतौ भवने भावे द्विति । किं प्रयोजनम् । सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । पुं-लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते । एकवचनान्तेन च । तेन पुंलिङ्गे एव भावे एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च नस्युः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वेषी च । नान्तरीयकत्वाद्वा पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केनचिल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापंस-तुषं सपलालमाहरति । नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदा-दाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान् सकण्टकानाहरति । नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय श-कलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । कया चि-

सृस्थिरे । स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोर्थ उच्यते । व्याधीति । अस्थिरार्थं वचनम् । भावे । सर्वलिङ्ग इति । लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसंख्य इत्यपि बोद्धव्यम् । पुंलिङ्गे-नेति । ततश्च शब्देनयोर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिङ्गसंख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन संबन्धस्यासंभवात् स्त्रियामकर्तरि च कारके लि-नप्रत्ययः स्यात् । भावे तु पुं सि । एवं नपुंसके भावे क्त इत्यत्राकर्तरि च कारके इत्यस्य निवृ-त्तत्वात्पुंसके कर्तरि क्तः स्यात् । भावे तु पुंसि । द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इ-त्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः । नात्रेति । सत्त्वभूतयोर्विना लिङ्गं संख्यां न च निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादानं शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति । अन्तरशब्दो गुहादिषु पठ्यते स च विनार्थं वर्तते । अन्तरे भवं अन्तरीयं तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद्वाच्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः । तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी स-मासः । इन्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवक्त्रावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति बोद्धव्य-म् । कण्टकशब्दश्चोभयलिङ्गः । एवमिहापीति । प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणस्मृतेः । प्रयोगे च

१६० (अकर्त०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.१]

द्विभक्त्या केन चिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । अथ वा कृत्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । यच्चात्र पचतेर्भवतिर्भवति न तद् भवतेः पचतिर्भवति । यच्चात्र भवतेः पचतिर्भवति न तत् पचतेर्भवतिर्भवति । किञ्च पचतेर्भवतिर्भवति । सामान्यम् । किं च भवतेः पचतिर्भवति । विशेषः । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्योमातुलस्य भागिनेयं गत्वाह । उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह ॥ मातुलं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा उपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते । भावे ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १६ ॥ कारकग्रहणं किमर्थम् । कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् * । कारकग्रहणं क्रियते । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनादेशे अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे

सर्वलिङ्गसंख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसंख्ययोरविवक्षेत्यर्थः । अथ वेति । पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिङ्गसंख्यानुगतेष्वपि भावशब्देवाच्यं सामान्यं शावलेयादिष्विव गोत्वं विद्यते तच्चैकं पुंस्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विधास्यन्तइत्यर्थः । यच्चात्रेति । भावः सामान्यमेव पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः । भूतिर्भवनमित्यपि पाकादिवक्त्रादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः । तद्यथेति । यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसंबन्धग्राश्रयं परस्परमबाधेन व्यवस्थितं तथा पाकादिषु विशेषरूपता भावशब्दस्य वाच्यञ्च सामान्यम् । तदुक्तं हरिणा । आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते । संबन्धिभेदादर्थ्यात्मा स विधिः पक्तिभावयोरिति । भवतौ यदिति । भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यतइत्यर्थः । तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम् । तदुक्तं हरिणा । आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः । साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन इति ॥

अकर्तरि । कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्तरोति पर्युदासपक्षे कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रसज्यप्रतिषेधेपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाद् भावे च पूर्वसूत्रेण विहितत्वात् संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबन्धि

[अ. ३। पा. ३। आ. १]

सहाभाष्यम् ।

(अकर्त०)

१६१

भवन्तीति । तद्यथा । गुप्तिचिकित्साः सन् यावादिभ्यः कनिति । एव-
मिहापि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कारके यथा स्युरि-
त्येवमर्थमिदमुच्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थे
भावे घञिति । । तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोयं विज्ञायते ।
अकर्तरि संज्ञायामेवेति । अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो य-
दर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । आवाहो विवाह इति । कैमर्थ-
क्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । अकर्तरिच कारके संज्ञायां घञ्विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु
नियमोस्त्विति । अपूर्वं एव विधिर्भविष्यति ननियमः । तदेव तर्हि
प्रयोजनं स्वार्थे मा भूवन्निति । ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थे
भावे घञितीति । अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीम-
भ्यन्तरे भावे स्यात् । कः पुनरनयोर्भावयोर्विशेषः । उक्तो भावभेदो
भाष्ये । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे
तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तसदृशे कार्यं विज्ञा-
यते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणस-
दृशं पुरुषामानयति । नासौ लोष्ठमानीय कृतो भवति । एवमिहापि
अकर्तरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञा-
स्यते । किं चान्यदकर्तृकर्तृसदृशम् । कारकम् । उत्तरार्थं तर्हि
कारकग्रहणं कर्तव्यम् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । कारके यथा स्या-
त् । इह मा भूत् । एका तिलोच्छ्रितिः द्वे श्रुती इति । घञनुक्रम-
णमजविविषये अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति वक्ष्य-
ति । तन्न वक्तव्यं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आत्राप्यक-

नि कारके एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यतइति प्रश्नः । स्वार्थं इति । साध्यमानरूपस्वार्थं इत्यर्थः ।
विहित इति । भावे भेदमबुध्यमान आह । आवाह इति । कन्याया आनयनमुच्यते । वि-
वाहस्तु नयनम् । तत्रापूर्वं इति । अन्यथा भावे संज्ञायामिति एकमेव योगं कुर्यात् । यो-
गविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः । अन्य इति । सत्त्वभावमापन्न इत्यर्थः । अनेनेति ।
साध्यमानरूपो धातुवाच्य आभ्यन्तरः । उक्त इति । सार्वधातुके यगित्यत्र भावभेदः प्रति-
पादितः । उत्तरार्थमिति । तेन परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इत्यनेन घञ् कारके भवति न

१६२ (परिमा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.१]

तरीत्येवानुवर्तिष्यते । संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् * ।
संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । सर्वत्र घञो दर्शनात् । अ-
संज्ञायामपि घञ् दृश्यते । को भवता लाभो लब्धः । को भवता दा-
यो दत्त इति । यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते । अतिप्रसङ्गो भवति ।
कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति प्राप्नोति । अतिप्रसङ्ग इति चेद-
भिधानलक्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धम् * । अतिप्रसङ्ग इति चेत् । त-
द्वा । किं कारणम् । अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् । अभिधा-
नलक्षणाः कृतचित्तसमासाः । अनभिधानाद् न भविष्यन्ति । अक-
र्तरि च ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥ सर्वग्रहणं किमर्थम् । सर्वेभ्यो
धातुभ्यो घञ् यथा स्यात् । अजपोरपि विषये एकस्मिन्नुल्लिखितः ।
हौ शूर्पनिष्ठावौ । सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्ध-
त्वात् * । सर्वग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणाख्याया-
मिति सिद्धत्वात् । परिमाणाख्यायामित्येव घञ् सिद्धः । अजपोरपि
विषये नार्थः सर्वग्रहणेन । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । कि-
म् । एकः पको द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति । पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम् ।
न सिध्यति । संज्ञायामिति पूर्वी योगः नचैषा संज्ञा । प्रत्याख्यायते
संज्ञाग्रहणम् । अथापि क्रियते । एवमपि न दोषः । अजपावपि सं-
ज्ञायामेव । यथाजातीयक उत्सर्गः तथाजातीयकेनापवादेनापि भ-
वितव्यम् । उत्तरार्थं तर्हि । इडश्च । सर्वेभ्योपि यथा स्यात् ।
ननु चायमिड् एक एव वगठरण्डाकल्पः । सर्वेषु साधनेषु यथा स्या-

तु भाव इति एका तिलोच्छ्रितः द्वे शुतो इत्यत्र भावे घञोऽप्रसङ्गादेतदर्थं घञनुक्रमणमि-
त्यादि न वक्तव्यं भवति ।

परिमाणा । अजपोरपीति । अन्यथा पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाचमेव घञ् बाधे-
त नापमिति भावः । द्वौ शूर्पनिष्ठावाविति । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूर्वोरिति घञ् सिध्य-
ति तथापि सर्वापवादार्थं सर्वग्रहणोपादानादनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः । सर्वग्रहणमि-
ति । बाध्यमात्रापेक्षायां समुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादस्याप्यो नास्तीति भावः । एकः
पाक इति । कर्मस्यपि घञ् भवतीति भावः । सर्वेष्विति । सर्वेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी

[अ.३।पा.१३आ.१]

महाभाष्यम् ।

(परिमा०)

१६३

त् । उपेत्याधीयते तस्मादित्युपाध्यायः । अस्मिन्नधीयते इत्यध्यायः
 अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्वेत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति ।
 एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव । उत्तरार्थमेव तर्हि
 वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति सर्वेभ्यो यथा स्यात् । ए
 तदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्य-
 तिपाकार्थम् । पृथक्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थ-
 म् । तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः । सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज् ग्रहणं णिज्-
 ग्रहणं चेति । उत्तरार्थमेव तर्हि । अभिविधौ भावद्वन्द्वं सर्वेभ्यो यथा
 स्यात् । सांराविणम् । एदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । अ-
 भिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । पृथक् तु ग्रहणं बा-
 धकबाधनार्थं न तु ल्युट् इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रकृत्याश्र-
 यो योपवादस्तस्य बाधनं यथा स्याद् अर्थाश्रयो योपवादस्तस्य बाध-
 नं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रितिः । द्वे श्रुती इति ॥ घञनुक्रमण-
 मजब्विषये । अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति चो-
 दयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । घञनुक्रमणमजब्विषये * । घञनु-
 क्रमणमजब्विषयइति वक्तव्यम् । अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यप-
 वादविज्ञानम् * । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादीयं
 विज्ञायेत । एका तिलोच्छ्रितिः द्वेश्रुती इति । दारजारौ कर्तरि णि
 लुक् च * । दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ । णिलुक् च वक्तव्यः । दा-
 रयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः । करणे वा * । करणे वा व-
 क्तव्यौ । दीर्यन्ते तैर्दाराः । जीर्यन्ति तैर्जाराः । परिमाणा ॥

तेनायमर्थो गृह्यतइति भावः । तेनाधिकरणे घं बाधित्वा घञ् भवति । प्रकृत्याश्रय
 इति । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशादयमर्थो लभ्यतइति भावः । अर्थाश्रय इति । स्त्रिया-
 मित्यर्थं निर्दिश्य क्तिनो विधानादर्थ्याश्रयत्वम् । एकेति । ननु कारकानुवृत्त्याच भावे घ-
 ञ् न भविष्यति । नैतदस्ति । उभयाधिकारात् । दारजाराविति । णिलोपे सति तस्य
 स्थानिवत्त्वाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग् विधीयते । तस्य हि अपरनिमित्तक-
 त्वात् किलुगुपधात्वेति प्रतिषेधात् वा स्थानिवत्त्वाभावाज् जारशब्दः सिध्यति । करणे
 वेति । अणन्तयोरेव दृष्टान्तिर्जीर्यन्तोः करणे चै प्राप्ते घञे वीच्यतइत्यर्थः ।

१६४ (इ०स०क०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.१]

इडश्च ॥ २१ ॥ इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा
 डीष् * । इडश्चेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च
 वा डीष् वक्तव्यः । उपेत्याधीयते ऽस्या उपाध्यायी उपाध्याया । शु-
 वायुवर्णनिवृत्तेषु * । शु इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ् वक्तव्यः ।
 शारो वायुः । शारो वर्णः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे क्लृप्तः ।
 इडश्च ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ समिमुष्टावित्यनर्थकं वचनं परिमाणाख्या-
 यामिति सिद्धत्वात् * । समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम् । किं का-
 रणम् । परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् । परिमाणाख्यायामित्ये-
 वात्र घञ् सिद्धः । अपरिमाणार्थं तु । अपरिमाणार्थीयमारम्भः । म-
 ल्लस्य संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राह इति । उद्ग्राभनिग्राभौ च छन्द-
 सि सुगुदमननिपातनयोरर्थयोः * । उद्ग्राभो निग्राभ इति द्वौ
 शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ सुगुदमननिपातनयोरर्थयोः । उद्ग्राभं च नि-
 ग्राभं च ब्रह्मदेवा अवीवृधन् ॥

कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । कर्म-
 व्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम् * । कर्तव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं
 क्रियते व्यतिपाकार्थम् । इह मा भूत् । व्यतिपाको वर्तते । अथ
 किमर्थं पृथग्ग्रहणम् । पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् * । पृथग्ग्र-
 हणं क्रियते बाधकबाधनार्थं, ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । किं
 प्रयोजनम् । व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम् । व्यावचोरी वर्तते । व्याव-
 चर्ची वर्तते । तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः * । तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो

इडश्च । प्रकृत्याश्रयस्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यम् । नत्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन इति
 मत्वाह । इडश्चेति । शुवायुति । ऋदोरविति प्राप्ते वचनम् । शार इति । कर्मणि
 घञ् । अकृतनीशार इति । अकृताच्छादन इत्यर्थः ।

समिमुष्टौ । परिमाणवाचिसुष्टिशब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः । सङ्गुहिसंनिवेश वाचाश्रये-
 न तु परिहारः ।

कर्म । पृथग्ग्रहणमिति । प्रकरणोत्कर्षात् क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति
 भावः । व्यतीक्षादिष्विति । अप्रत्ययाद्गुरोश्चहल इति अकारस्यापि बाधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

[अ.३।पा.३।आ.१]

महाभाष्यम् । (अभि० एरच्) १६५

भवति । व्यतीक्षावर्तते व्यतीहावर्तते । सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णि-
ज्ग्रहणं णज्ग्रहणं च * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतएव स्त्रीग्रहणेऽयं
योगः कर्तव्यः । स्त्रियां क्तिन् । ततः कर्मव्यतिहारेण च । ततो णिचः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥ भावग्रहणं किमर्थम् । अभि-
विधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् * । अभिविधौ भाव-
ग्रहणं क्रियते नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसके लिङ्गे भावे क्ता-
दयो मा भूवन्निति । अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते । पृथग्ग्रहणं
बाधकबाधनार्थम् । पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थम् । ये तस्य
बाधकास्तद्बाधनार्थम् । न तु ल्युटः । ल्युटो बाधनं नेष्यते संकुट-
नमित्येव भवति ॥

एरच् ॥ ५३ ॥ अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम् * । अज्विधौ भ-
यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । भयम् । अत्यल्पमिदमुच्यते भयस्येति । भ-
यादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । भयम् वर्षम् । किं प्र-
योजनम् । नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा
भूवन्निति । कल्पादिभ्यः प्रतिषेधः * । कल्पादिभ्यः प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । कल्पः अर्थः मन्त्र इति । जवसवौ छन्दसि * । जवसवौ
छन्दसि वक्तव्यौ । जवोरस्तु मे जवः । अयं मे पञ्चौदनः सवः । एरच् ॥

सिद्धं त्विति । यद्येवं व्यावकुष्टिरिति क्तिन् न प्राप्नोति । व्यात्युच्ची च न सिध्यति । नैष
दोषः । कत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात् ॥

अभिविधौ । भावे कारक इति द्वये ऽपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याज्ञाव एवेनुण् भ-
विष्यतीति मत्वाह । भावग्रहणमिति । नपुंसक इति । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन् बा-
धन्तइति इनुण् घञमेव बाधेत न तु क्तादीन् । भावग्रहणात्त्वधिकविधानार्थात्तानपि बा-
धन्तइति भावः । अथेति । नपुंसके भाव इत्यख्यानन्तरमिदं वक्तव्यमिति भावः । पृथग्ग्र-
हणमिति । वासरूपोऽस्त्रियामिति वचनात्पक्षे क्तादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूप-
विधिर्बाध्यतइत्यर्थः ॥

एरच् । वर्षमिति । वर्षणमित्यपि भवति । वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारवचनात् । कल्प-
इति । ख्यन्तेभ्योचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति । एरजख्यन्तानामिति तु वचनमनार्थम् ।
जवसवाविति । अपि प्राप्तो ऽज्विधिः स्वरे विशेषः ॥

१६६ (ग्रह०स्तम्बे०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा३।आ.१]

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरब् विधी-
उते । नाचैव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषः । निष्पूर्वाच्चिनोतेरपो वा,
अचो वा, तदेव रूपं स एवास्य स्वरः । न सिध्यति । हस्तादने चेर-
स्तेय इति घञ् प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् । अत उत्तरं पठति । अब् वि-
धौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ् विधौ प्रतिषेधात् * । अब् वि-
धौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्तेयस्य घञ् विधौ प्रति-
षेधात् । स्तेयस्य घञ् विधौ प्रतिषेध उच्यते । निष्पूर्वाच्चिनोति स्ते-
ये वर्तते । अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यं निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अव्यथा
स्यात् । अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् * । अस्तेयार्थमिति चेत्
तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । नहि निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अ-
विध्यते । किं तर्हि । घञ्वेध्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति अन्निष्पूर्वा-
च्चिनोतेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्तदन्तः याथघञ्क्ताजबिन्न-
काणामिति तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्र-
योजनम् । निश्चयः । एष स्वरः सिद्धो भवति । वशिरण्योश्चोपसंख्या-
नम् * । वशिरण्योश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सवशं सैम्भवम् । धनं-
जयं रणेरणे । घञर्थं कविधानं स्यान्नापाव्यधिहनि युध्यर्थम् * । घ-
ञर्थे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । स्यान्नापाव्यधिहनि युध्यर्थम् ।
स्था । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्यः । प्रस्ये हिमवतः शृङ्गे । स्था ।
ज्ञा । प्रज्ञान्ति अस्मिन्निति प्रज्ञः । स्था । पा । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा ।
पा । व्यधि । आविध्यन्ति तेनाविधः । व्यधि । हनि । विघ्नन्ति तस्मि-
न्मनांसि विघ्नः । हनि । युधि । आयुध्यन्ते तेनायुधम् ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ कस्मादयं को विधीयते । हन्तेरित्याह ।
तद्वन्तिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ।

ग्रहवृ । एष स्वर इति । मध्योदात्तत्वं कृतस्वरेण भवति । वशिरण्यारिति । घञि व-
चनम् । वशनं वशः । रण्यत्यस्मिन्निति रणः । घञर्थ इति । भावः कर्तव्यजितं च कारकं
घञर्थः ।

स्तम्बे क च । घनस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति अपस्वरेणाद्युदात्तत्वप्रस-

[अ.३।पा.३।आ.१]

महाभाष्यम् । (यज०स्त्रियां०) १६७

हनश्च वध इति । तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् । नैतानि निपातनानि । हन्तेरेते आदेशाः । यद्यादेशाः । घनखरो न सिध्यति । घन इति । सन्त तर्हि निपातनानि । ननु चोक्तं तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा पुनः सन्तु आदेशाः । ननु चोक्तं खरो न सिध्यतीति । नैष दोषः । अकारान्ता आदेशाः । अथ यदा द्वुषीकयास्थस्वो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम् । केचित्तावदाहुः । स्तम्बघ्नेति । भवितव्यम् । अपर आहुः । स्तम्बहेति रिति भवितव्यम् । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति निपातनादिति । अपर आहुः । स्तम्बहननीति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत् । अजभ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौविप्रतिषेधेनेति ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ६० ॥ यजादिभ्यो नस्य ङित्वे संप्रसारणप्रतिषेधः * । यजादिभ्यो नस्य ङित्वे संप्रसारणप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रश्न इति । एवं तर्हि अङित्करिष्यते । अङिति गुणप्रतिषेधः * । यद्यङित् गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्वइति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यजादिभ्यो नस्य ङित्वे संप्रसारणप्रतिषेध इति । नैष दोषः । निपातनादेतत् सिद्धम् । किं निपातनम् । प्रश्ने चासन्नकालइति ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ६४ स्त्रियां क्तिन्नावादिभ्यश्च * । स्त्रियां क्तिन्नि-
त्यन्नावादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । निष्ठायां
वा सेटो ऽकारवचनात्सिद्धम् * । अथ वा निष्ठायां सेटः अकारो भ-
वतीति वक्तव्यम् । यदि निष्ठायां सेटो ऽकारो भवतीत्युच्यते । संसा-
ध्वंसेति न सिध्यति । सस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति । किं पुनरिदं प्र-
रिगणनं त्रय एवाबादयः । आहो खिदुदाहरणमात्रम् । किंचातः ।
यदि परिगणनं भेदो भवति । अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः । सस्तिः

ङादित्यर्थः । अकारान्ता इति । तत्रातो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरणाप उदात्तत्वं
भवतीति भावः । स्तम्बघ्नेति । कप्रत्यये रूपं तस्य सर्वापवादत्वादिति भावः । स्तम्बहे-
तिरिति । निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः ॥

स्त्रियां क्तिन् । सस्तिरिति । संसेति नैव भवतीति भावः ।

१६८ (स्था० ब्र० कृ० इ०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ० ३। पा० ३। आ० १]

स्रस्तिः श्रस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ६५ ॥ स्यादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः * ।
स्यादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्प्राप्नोति स यथैवाङ् बाधते एवंखुलिजा-
वपि बाधेत । कां त्वं स्थायिकां कां त्वं स्थायिम् । सिद्धं तु अङ्
विधाने स्यादिप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्विधाने एव
स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषेधे तस्मिन् क्तिनेव भविष्यति ।
सिध्यति ॥ सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्था-
दिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरा-
न्विधौ न बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं स्त्रियां क्तिन्नङ् बाधिष्यते । ख-
लिजौ न बाधिष्यते । श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे * । श्रुयजिषिस्तुभ्यः
करणे क्तिन्वक्तव्यः । श्रूयते ऽनयेति श्रुतिः । द्रूयते ऽनयेति द्रष्टिः ।
द्रूयते ऽनयेति द्रष्टिः । स्तूयते ऽनयेति स्तुतिः । ग्लाम्लाज्याहाभ्यो
निः * । ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः । ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः
हानिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ६८ ॥ क्यब्विधिरधिकरणे च * । क्यब्वि-
धिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् । समजन्ति तस्यां समाज्या ॥

कृज् श च ॥ १०० ॥ कृजः शचेति वावचनम् । कृजः शचेति
वावचनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । क्तिन्नपि यथा स्यात् । कृतिः ॥

द्रुक्षा ॥ १०१ ॥ किं निपात्यते । द्रुषेः श्रे यगभावः । अत्यल्पमि-
दमुच्यते द्रुक्षेति । द्रुक्षापरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्या-
नं कर्तव्यम् । जागर्तेरकारो वा । जागर्या । जागरा ॥

स्थागापा । स्यादिभ्य इति । बाध्यमात्रापेक्षायां बाध्यसमुदायपेक्षायां वा पुरस्ता-
दपवादस्यायो नास्तीति भावः । खुलिजाविति । विभाषास्थानपरिप्रश्नयोरित्यनेन वि-
हितौ । पुरस्तादिति । अनन्तरबाधेन लब्धावकाशो विधिः परत्वादुत्तरेण बाध्यत इत्य-
र्थः । श्रुयजोति । ल्युङ् बाधनार्थवचनम् ॥

व्रजयजो । क्यब्विधिरिति । उत्तरसूत्रे इति भावः ॥

कृजः श च । चकारेणानन्तरस्य क्यप् एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य क्तिन इति म-
त्वाद् । वावचनमिति । तेन क्रिया कृत्या कृतिरिति रूपत्रयसिद्धिः ॥

[अ.३। पा.३। आ.१]

महाभाष्यम् । (षि०ण्या०रो०उ०) १६६

षिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ भिदा विदारण इति वक्तव्यम् ।
भित्तिरन्या । छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् । छित्तिरन्या । आरा
शस्त्रागमिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या । धारा प्रपात इति वक्तव्यम् ।
धृतिरन्या । गुहागिर्योषधोरिति वक्तव्यम् । गूढिरन्या । षिङ्गिदा ॥

ख्यासश्रन्यो युच् ॥ १०७ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त
उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उ-
दात्त इति वर्तते भूवीरा उदात्त इति । यद्युदात्त इति वर्तते । ब्र-
जयजोर्भावे क्यप् । किमर्थः प्रकारः । तुगर्थः । ऋस्वस्य पिति कृती-
ति । उदात्त इत्येव हि वर्तते । एवमपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं
भविष्यति न पुनरादेरिति । उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्यात् । यस्य
अप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति । कस्य चाप्राप्तः । अन्यस्य । सामान्यग्रह-
णाविघातार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । युवोरनाका-
विति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् सिद्धं तु युवोरनुनासि-
कवचनादिति । युच्करणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् । युच्प्रक-
रणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना । वन्दना । वेदना ।
दूषेरनिच्छार्थस्य * । दूषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अन्विष्यते अ-
न्वेषणा । परेर्वा * । परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं चर । अन्यां
पर्येषणां चर ॥

रोगाख्यायां गबुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥ धात्वर्थनिर्देशे गबुल् * ।
धात्वर्थनिर्देशे गबुल् वक्तव्यः । का नामासिका अन्येष्वीहमानेषु ।
का नाम शायिका अन्येष्वधीयानेषु । इक्क्षितपौ धातुनिर्देशे * ।
इक्क्षितपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ । पचेर्ब्रूहि पचतेर्ब्रू-

षिङ्गिदादि । आर्तिरिति । आङोर्तेष्व उपसर्गादिति धाताविति वृद्धिरकादेशः । गु-
हा गिर्योषधोरिति । गिरिशब्दोत्र गिर्यवयवे वर्तते ॥

ख्यासश्रन्यो । युवोरिति । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् तु ल्युडादी-
नामिति भावः । अनुनासिकवचनादिति । तत्र ल्युडादीनामपि अनुनासिकत्वादस्यैव
ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः ।

रोगाख्या । धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः । इक्क्षितपाविति । बहुलवचनाच्च

२०० (कृत्य०गोच०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.१]

हि । वर्णात्कारः * । वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः । अकारः । रादिफः
रादिफो वक्तव्यः । रेफः । इज्ज्वादिभ्यः * । इज्ज् वपादिभ्यो व-
क्तव्यः । वापिः सासिः । वादिः । मत्वर्थाच्छः * । मत्वर्थाच्छो
वक्तव्यः । मत्वर्थीयः । इणजादिभ्यः * । इणजादिभ्यो वक्तव्यः ।
आजिः । आतिः आदिः । इक्कृष्यादिभ्यः * । इक् कृष्यादिभ्यो
वक्तव्यः । कृषिः । किरिः । गिरिः । संपदादिभ्यः क्विप् * । संपदादि-
भ्यः क्विप् वक्तव्यः । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिपत् ।
रोगाख्या ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ १३ ॥ कृतो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारका-
द्यर्थम् । पादाभ्यां क्रियते पादहारकः । गलेचोप्यते गलेचोपकः ।
श्वोग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यज्यमाणेन ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ॥

गोचरसंचरवह्व्रज्यजापणनिगमाश्च ॥ १४ ॥ गोचरादीनामग्र-
हणं प्रायवचनाद् यथा कषो निकष इति * । गोचरादीनां ग्रहणं
शक्यमकतुम् । घञ् कस्मान्न भवति । प्रायवचनात् । यथा कषः नि-
कष इति । प्रायवचनाद् घञ् न भवति ॥

क्वचिन्नभवति श्रितपः शिल्करणादकर्तृवाचिन्यपि तस्मिन् शवादयो भवन्ति । यगपि क्वचिन्न-
वति यथा विभाषा लीयतेरिति । अत्र हि लीलीडोर्यका श्रितपि निर्देशः कृतः । श्रितपि लीड-
एव ग्रहणं स्यात् न तु लिनातेः । वर्णादिति । वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः । बहुल-
ग्रहणात् क्वचिन्न भवति अस्य च्वाविति यथा । तथा क्वचिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि । ए-
वकार इति । कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावात् न भवति । ननु करणं कारः
अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति । नैतदस्ति । एवं हि विज्ञायमाने ऽकारकरणं सि-
त्यादि न सिध्येत् । कारप्रत्ययस्य कृदतिङित्यधिकाराद्वात्वविहितत्वे ऽपि कृतसंज्ञा । त-
त्सदन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्भिभक्त्युत्पत्तिः । एवं मत्वर्थीय इति । अकारलोपस्त्वन्नाभवे
ऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा । संपदादिभ्य इति । क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति सं-
पत्तिरिति ॥

कृत्य । कृत इति । कृत्यग्रहणमपनीय कृदग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तृव्यं तस्मिंश्च कृते ल्यु-
ङ्ग्रहणं त कर्तृव्यं तस्यापि कृतत्वात् श्वोग्नीनिति । अनद्यतनेपि लृङ् भवति ॥
गोचर संचर । प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद् घञः क्वचिद-
भावाद घ एव भवतीत्यर्थः ॥

[अ.३।पा.३।आ.१]

महाभाष्यम् । (ह०उ०ख०ई०क०) २०१

हलश्च ॥ १२१ ॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसंख्यानम्* ।
घञ्विधौ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवज्ञियन्ते
अस्मिन्नवहारः । आधियन्तेऽस्मिन्नाधारः । एतथैतस्मिन्वयन्त्यावायः ॥

उदङ्कोनुदके ॥ १२२ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न हलश्चेत्येव सि-
द्धम् । अनुदक् इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । उदकोदञ्चनः । उद-
ङ्कोनुदकग्रहणार्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदीहनः प्रसाधन इति* ।
उदङ्कोनुदकग्रहणं चानर्थकम् । घञ् कस्मान्न भवति । प्रायवचना-
द् घञ् न भवति । यथागोदीहनः प्रसाधन इति ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥ खनो डडरेकेकवकाः । डो वक्तव्यः । आखः ।
डरोवक्तव्यः । आखरः । डको वक्तव्यः । आखनिकः । डकवको व-
क्तव्यः । अखनिकवकः ॥

ईषद्दुः सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥ अजब्भ्यां स्त्रीखल-
नाः* । अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन । अजपोरवका-
शः । चयः । लवः । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः । हृतिः । इहो-
भयं प्राप्नोति । चितिः स्तुतिः । खलोवकाशः । ईषद्देः । सुभेदः ।
अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्वयः । सुचयः । ईषल्लवः ।
सुलवः । अनस्यावकाशः । इधमप्रव्रश्चनः । अजपोः स एव । इहोभ-
यं प्राप्नोति । पलाशचयनः । अविलवनः । स्त्रीखलना भवन्ति विप्र-
तिषेधेन । स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन* । स्त्रियाः खलनौ भव-
तो विप्रतिषेधेन । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः । हृतिः । खलोव-
काशः । ईषद्देः । सुभेदः । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्देः । सुभेदः ।
अनस्यावकाशः । इधमप्रव्रश्चनः । स्त्रप्रत्ययानां स एव । इहोभयं प्रा-
प्नोति । सक्तुधानी । तिलपीडनी । खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥ खल् कर्तृकर्मणोश्चर्ययोः* ।
खल्कर्तृकर्मणोः चार्थयोरिति वक्तव्यम् । चनाढ्येन भवता ईषदा-

हलश्च । अध्यायसूत्रे आधारावायशब्दौ वार्तिके दर्शनादभियुक्तौ प्रक्षिप्तौ ।

उदङ्कोप्रायवचनादिति । घञ्वदघोपि न भवतीति ल्युडेव भवति ॥

कर्तृ । चार्थयोरितितेनाभूततद्भावादित्यत्र खल् न भवति । आढ्येन सुभूयत इति ।

२०२ (अन्ये.वर्त०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ.३।पा.३।आ.२]

ह्येन शक्यं भवितुम् द्वेषदाढ्यं भवं भवता । दुराढ्यं भवम् । स्वाढ्यं-
भवम् । कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम्* । कर्तृकर्मग्रहणं चोप-
दसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम् । तद् द्वेष्यं विजानीयाद् अभिधेययोरिति । त-
दाचार्यः सुहृद् भूत्वाऽन्वाचष्टे कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो
युच्* । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः । दुःशासनः ।
दुर्योधनः । दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः । मृषेष्टेति वक्तव्यम् । दुर्मर्षणः ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिबिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाङ्गिकम् ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ वत्करणं किमर्थम् ।
वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वेतीयत्युच्यमाने वर्तमाने ये प्रत्यया वि-
हितास्ते वा वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः । वत्करणे पुनः क्रिय-

अत्र गतित्वात् सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः । स्वाढ्यं भवं भवतेत्यादौ खलः खिल्-
रणसामर्थ्याद्वातोरनन्तरं कर्तृकर्मणीप्रयुज्यते । तदाचार्य इति । एतच्च खिल्करणान-
व्ययस्य समर्थान्नभ्यते । चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्, स्ववोष्पुपदान्याश्रीयन्ते ।

अन्येभ्यो । भाषायामिति । ह्रस्वसीत्यधिकाराद् भाषायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटबुक्तकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृती-

यस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाङ्गिकम् ॥

वर्तमान । समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे व्यञ्जं वर्णयन्ति । अन्ये समीपस्य भावः
सामीप्यं सतमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते । ननु भूतभविष्यतो-
रनेन प्रत्ययानामतिदेशात्तयोरिव सामीप्यसंबन्धो न वर्तमानस्येति समासाप्रसङ्गः । नैष
दोषः । पारंपर्येण संबन्धसद्भावात् । अथास्मिन् पक्षे गुणेन नेति षष्ठीसमासप्रतिषेधः
कस्मान्न भवति । अत्र केचिदाहुः । शौक्लादीनां रूपादिविशेषाणां समासप्रतिषेध
इति । अन्येत्वाहुः । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति अनित्यः समासप्रतिषेध इति । अपरं
ब्रुवते । गुणशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद् गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः । न च वर्त-
मानः सामीप्यस्य गुणी । भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वात् । वत्करणमिति । वर्तमान इत्येताव-
तैव वर्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः । धातुमात्रादिति । वर्तमान-
ग्रहणेन साहचर्यात्प्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्येत ततश्च संकरोपि स्यात् । यस्माद्वाती-

[अ.३। पा.३। आ.२]

महाभाष्यम् ।

(आशं०)

२०३

माणे न दोषो भवति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन वर्तमानसामीप्ये भवन्ति । ततोमीवर्तमानवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् । नामी वर्तमानवत्कृताः स्युः । इह वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदेति उक्त्वा लङेवोदाक्रियते । यदि पुनर्वा लङ्भवतीत्येवोच्येत । अत उत्तरं पठति । वर्तमानसामीप्येव वर्तमानवद्वचनं शत्रादर्थम् * । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते शत्रादर्थम् । शत्रादर्थीयमारम्भः । एषोस्मि पचन् । एषोस्मि पचमान इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लङादेशौ शट्शानचौ । तत्र वा लङ्भवतीत्येव सिद्धम् । यौ तर्ह्यलङादेशौ एषोस्मि पवमानः एषोस्मि यजमान इति यौ चापि लङादेशौ तावपि प्रयोजयतः । वर्तमानविहितस्य लटः शट्शानचावुच्येते अविशेषविहितश्चायं योगः शत्रादर्थमिति खल्वप्युच्यते बह्वश्च शत्रादयः । एषोस्मि अलंकरिष्णुः । एषोस्मि प्रजनिष्णुः ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥ आशंसा नाम भविष्यत्काला । आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः * आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ।

वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्वाल्नन्तरादपि स्यादित्यर्थः । लङे वेति । वृत्तिष्विति भावः । शत्रादर्थमिति । लटः शट्शानचावित्यनेन वर्तमानाधिका-
राद्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शट्शानचौ भवतः न तु कालान्तरविहितस्येति भावः ।
लङादेशाविति । लण्मात्रादेशौ । वर्तमानग्रहणस्य तत्रानपेक्षणादिति भावः । यौ तर्ही-
ति । पूङ्गजोः शानन् । ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश् इङ्धार्यादिभ्यः शट्प्रत्यय इ-
त्यर्थः । वर्तमानविहितस्येति । लट्सम्यक्त्वादिविहितलङ्पिबृहत्पर्यन्तवश्यं तत्र वर्तमानग्रह-
णमपेक्षणीयमिति भावः । अविशेषविहित इति । वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशे-
षे विहित इत्यर्थः ॥

आशंसायाम् । आशंसिति । आशंसा अभिमतार्थं वाञ्छा सा वर्तमानापि विषयस्य भवि-
ष्यत्वाद्भविष्यत्कालेत्युच्यते । इह चाशंसातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता । आशंसायां विष-
यश्चाशंसमानक्रियावचनाद्वातोर्भवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः संपद्यते । नवेति ।

२०४ (आशं०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.२]

अपवादस्य निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । कथम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्घितौ । न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । कस्तर्हि । भूतकालसामान्यम् । आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः * । आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ । आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः । आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेऽपि प्राप्नुवन्ति ये च संभावने विधीयन्ते ते आमंसायामपि प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते अप्राप्तिरिति । न साधीयः प्राप्तिर्भवति । दृष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्ट्यन्ते । न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । संभावनावयवत्वादाशंसायाः । संभावनावयवात्मिका आशंसा । आशंसा नाम प्रधारितोर्थः । अभिनीतश्चानभिनीतश्च । संभावनं नाम प्रधारितोर्थः । अभिनीत एव । अर्थासंदेहो बालमर्थत्वात्संभावनस्य * । अथ वा अर्थासंदेह एव पुनरस्य । किं कारणम् । अलमर्थत्वात्संभावनस्य । संभावने अलमर्थ्यं गम्यते । आशंसायां पुनरालमर्थ्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संभावने ऽपि नालमर्थ्यं गम्यते इति । यदयं संभावनेऽलमिति चेदित्याह । तस्मात्सुष्ठूच्यते । न वा संभावनावयवत्वादाशंसाया इति ॥

अत्र सूत्रे भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषो नद्यतनस्तत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायाल्लङ्घितौ न भवत इत्यर्थः । आशंसासंभावनयोरिति । यद्यविशेषः कथं हन्वनिर्देश इति चेत् शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः । आशंसासंभावनयोरर्थभेदाभावादविशेष इत्यर्थः । आशंसा अनागतवस्तुवाञ्छा संभावनमपि भाविवस्तुत्प्रेक्षणमिति भावः । नवेति । अवयवशब्दः पृथग्भाववाची संभावनात् पृथगेवाशंसेत्यर्थः । प्रधारितोर्थ इति । इदं मे भूयादिति मनसा विषयोऽन्तर्गतोर्थः । आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनात्र उक्तः । अभिनीत इति । कारणयोग्यतावशाच्छब्दप्राप्तिरित्यर्थः । ततोऽन्योनभिनीत इत्यर्थः । अन्ये त्वप्रधारित इति पठन्ति अनिर्धारितोवश्यंभावितया अनिश्चित इत्यर्थः । संभावनं चासति विधुरप्रत्ययौपनिपाते भवितव्यमनेनार्थेनेति ज्ञानमित्यनयोर्भेदः । यदयमिति । यदि संभावने नियमेनालमर्थ्यं गम्येत तदा व्यभिचाराभावादलमिति विशेषणं नोपाददोतेत्यर्थः ॥

क्षिप्रवचने लट् ॥ १३३ ॥ क्षिप्रवचने लट् आशंसावचने लिङ्
 विप्रतिषेधेन * । क्षिप्रवचने लट् आशंसावचने लिङ् भवति वि-
 प्रतिषेधेन । । क्षिप्रवचने लट् भवतीत्यस्य अवकाशः । उपाध्यायश्चे-
 दागतः क्षिप्रमध्येऽप्यामहे । आशंसावचने लिङ् भवतीत्यस्यावका-
 शः । उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे युक्तोधीयीय । इहोभयं प्राप्नोति
 उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे क्षिप्रमधीयीय । लिङ् भवति विप्रतिषे-
 धेन । अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यो ऽनिष्पन्नत्वात् * । अनिष्पन्ने नि-
 ष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः । किं कारणम् । अनिष्पन्नत्वात् । दे-
 वश्चेद् दृष्टो निष्पन्नाः शालयः । तत्र भवितव्यं संपत्स्यन्ते शालय इ-
 ति । सिद्धं तु भविष्यत्यतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । भविष्य-
 त्यतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न सृष्ट्यति ।
 कश्चिदाह देवश्चेद् दृष्टः संपत्स्यन्ते शालय इति । स उच्यते । मैवं
 बोचः संपन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि । हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा * ।
 हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षं वर्ष-
 काला च क्रिया । यदि तर्हि निष्पन्नोर्थः । किं निष्पन्नकार्याणि न
 क्रियन्ते । कानि । भोजनादीनि । अन्यदिदानीमुच्यते किं निष्पन्नका-
 र्याणि न क्रियन्तइति । यत्तु तन्निष्पन्नोर्थो न निष्पन्न इति । स नि-
 ष्पन्नोर्थः । अवश्यं खल्वपि कोष्ठगतेष्वपि शालिषु अवहननादीनि प्र-
 ती-
 ती-
 ती-

क्षिप्रवच । अनिष्पन्न इति । अनाशंसार्थमिदम् । दृष्टश्चेदित्यादि वस्तुस्वरूपकथनम् ।
 सिद्धत्विति । अपृशालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनां तत्रैव निष्पत्तैर्वर्तनादिति भा-
 वः । हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा । कारणसंबन्धी कालः कार्यस्य व्यवस्थाप्यते । कारणान्त-
 रापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः । हेतुभूतस्य वर्षादिर्यः कालः स एव कार्यं संप्रेक्षितः कार-
 यस्त्वेव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात् । कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायादित्यर्थः । भाष्यका-
 यस्त्वेतदेव च वस्तुन्यथा व्याचष्टे । हेतुभूतकालवर्षमिति । हेतुभूतस्य हेतुत्वं प्राप्तस्य भेदा-
 दित्यर्थः कालः स एव वर्षस्य । वर्षस्य च यः कालः स एव निष्पत्तिक्रियाया इत्यर्थः । जननादीनी
 ति । जननमभिव्यक्तिः । एतदुक्तं भवति । विद्यमानोपार्थोऽनभिव्यक्तोर्थः क्रियां न करो-
 ति । न चैतावता तस्यासत्त्वम् । कारणसामग्र्या कार्योत्पादानुमानात् । स्थूलेन तु रूपे-

२०६ (क्षिप्र०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.२]

द्याणि । अस्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात्* ।
 अस्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः । कूपोस्ति कूपो
 भविष्यति कूपो भविता कूपोभूत् कूप आसीत् कूपो बभूवेति । कथं
 पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोर्य इति । कर्तुर्विद्यमानत्वात् । कर्ताच वि-
 द्यते । कथं पुनर्ज्ञायते कर्ताच विद्यतइति । कूपोनेन कदा चिद् दृष्टो
 न चास्य किं चिदप्यपायं पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्ताम-
 ध्वस्यति कूपोत्रास्तीति । सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणात्* ।
 सिद्धमेतत् । कथम् । यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषुस्वेषु कालेषु
 प्रयुज्यन्तइति । कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु
 खेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति । अवात्वात्* । अन्न वा भाष्यन्ते ।
 असिद्धविपर्यासश्च* । असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित्कूपोस्ती-
 ति प्रयोक्तव्ये कूपोभूदिति प्रयुङ्क्ते । किं पुनः कारणं न वा भाष्य-
 न्ते असिद्धश्च विपर्यासः । इह हि किं चिदिन्द्रियकर्म किं चिद् बु-
 द्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनं बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि कश्चि-
 त्पाटलिपुत्रं जिगमिषुराह । योयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रवादे-
 तस्मिन्कूपो भविष्यति । अनद्यतने कूपो भवितेति । समासाद्य कू-
 पोस्तीति समासाद्यातिक्रम्य कूपोभूदिति । समासाद्यातिक्रम्योषि-
 त्वा कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो ब-
 भूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदैता विभक्तयः । यदा हि बुद्धिकर्म तदा
 वर्तमाना भविष्यति ॥

आभिव्यक्तोर्य क्रियां संपादयति । अस्यर्थानामिति । सत्तावाचिनामित्यर्थः । भवन्ती-
 शब्दो लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । कर्तुर्विद्यमानत्वादिति । ततश्च सत्ताया वर्तमानत्व न तु
 भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः । अवात्वादिति । अविकल्पितत्वादित्यर्थः । एतदेवाह ।
 यन्न वा भाष्यन्तइति । एतदुक्तं भवति । यदि वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन्
 तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन् । कूपो भूदिति प्रयोक्तव्ये कूपोभविष्यतीत्यपि प्रयुज्येता
 तदेव दर्शयति । असिद्धविपर्यासश्चेति । इह किं चिदिति । इन्द्रियव्यापारकालस्य कूप-
 सत्त्वं प्रतिभेदकालेनाश्रयणात् तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । सतामिन्द्र-
 यसंबन्धात् सत्ता विशिष्यते । भेदेन व्यवहारो हि वस्वन्तरनिबन्धनः ॥ अस्तित्वं व-
 सुमानस्य बुद्ध्या तुपरिगृह्यते । यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षित इति ॥

[अ.३।प.१३।आ.२।]

महाभाष्यम् । (नान०भवि०) २०७

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥ किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । न अद्यतनवदित्येवोच्येत । नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः * । नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः । अद्यतनवद्वचने हि विधानम् * । अद्यतनवद्वचने हि सतिविधानमिदं विज्ञायेत तत्र को दोषः । तत्र लङ्लुटिप्रसङ्गः * । तत्र लङ्लुटिः प्रसज्येत । लुङ्लुटोश्चायथाकालम् * । लुङ्लुटोश्चायथाकालप्रयोगः प्रसज्येत । लुङोपि विषये लट् स्यात् । लृटश्च विषये लुङ् यथा स्यात् । अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा तूष्णीमास्ते । यथा प्राप्तमेवादद्यतने भविष्यति । नानद्यतन ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न नानद्यतनवदित्येव सिद्धम् । भविष्यतिमर्यादावचने ऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् * । अक्रियाप्रबन्धार्थोयमारम्भः । किमुच्यते अक्रियाप्रबन्धार्थं इति न पुनः क्रियाप्रबन्धार्थोपि स्यात् । क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनानर्थक्यम् * । क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनमनर्थकं भवति । सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वेणैव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनहोरात्राणामिति वक्ष्यामि इति । इह मा भूद् योयं त्रिंशद्वाच आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्र इति । अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् * । अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्र किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्ट्यते इदं

नानद्यतन । तत्र लङ्लुटिप्रसङ्ग इति ! अपूर्वविधाने ऽद्यतने लटो दृष्टत्वाद्भूतभविष्यदनद्यतने प्रसङ्गः । लुङ्लुटोश्चेति । ननु वत्करणत्सादृश्यात्संकरो न भविष्यति । नैतदस्ति । अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुङ्लुटोर्विधाने दृष्टत्वामात्रेणायथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते । वत्करणं तु तदा विस्मयार्थमेव स्यात् । प्रतिषेधोपादाने तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थम् । अन्यथा वत्करणमनर्थकं स्याद् नानद्यतनइत्येव ब्रूयात् तेन परोक्षे लिट् ह्रस्वतोर्लङ् च लट् स्मे पुरि लुङ् चास्ते इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्ते ॥

भविष्यतिम् । अक्रियाप्रबन्धार्थमिति । एतच्च उपलक्षणं तेन आसमीप्यार्थं चेति दृश्यम् । वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तम् । अनहोरात्राणामिति । उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत् स्मरदिति भावः । अनिष्टत्वादिति । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरः

२०८ (काल.पर०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा ३।आ.२]

तर्हि प्रयोजनं भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योयमध्वा
गत आपाटलिपुच्छात्तस्य यद्वरं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अ-
त्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं मर्यादावचन इति
वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योयमध्वा अपरिमाणो गन्तव्यः तस्य य-
द्वरं साकेतादिति । नादिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्य-
ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह मा भू-
त् । योयमध्वा आपाटलिपुच्छाद्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेतादिति ।
नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते । तस्मात्सुष्ठूच्यते भ-
विष्यति मर्यादावचनऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् । क्रियाप्रबन्धार्थ-
मिति चेद्वचनार्थक्यमिति ॥

कालविभागेवानहोरात्राणाम् ॥ १३८ ॥ अनहोरात्राणामिति तद्विभा-
गे प्रतिषेधः * । अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
योयं चिंशद्वात्र आगामी तस्य योवरो ऽर्द्धमास इती तैश्च विभागे * ।
तैश्च विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः । योयं मास आगामी तस्य योवरः प-
ञ्चदशरात्रः । तद्द्वेष्यं विजानीयात् । अहोरात्राणामेवा होरात्रैर्विभा-
गे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे अनहोरात्रा-
णामिति तेषां विभागे तैश्च विभाग इति ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥ कस्मिन्परस्मिन् । कालविभागे कु-
त्र ततत् । योगविभागकरणसामर्थ्यात् ॥

होरात्रविभागेऽनद्यतने प्रतिषेध इत्यर्थः । मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् स्या-
न्मर्यादावचन एवेति भावः । अत्रापीति । विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वात् ।

कालविभा । तद्विभाग इति । अनहोरात्राणामिति संबन्धसामर्थ्ये षष्ठी न कर्मणि ना-
पि कर्तरि । तेन यदाहोरात्राणामन्येन कालेन विभागोऽग्यस्त्व वा अहोरात्रे रहोरात्राणां
वाऽहोरात्रैः सर्वथा प्रतिषेध इत्यर्थः ।

परस्मिन् । योगविभागकरणसामर्थ्यादिति । इह भविष्यति मर्यादावचनेन परस्मिन्न-
होरात्राणामित्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणं परस्मिन्विभाषित्यत्र कालविभागग्रहण-
संबन्धार्थमेवेत्यर्थः ।

[अ.३। पा.३। आ.२]

महाभाष्यम् । (लि० भू० वो० ग०) २०६

लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३६ ॥ साधनातिपत्तावित्य-
पि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अभोक्ष्यत भवान्मांसेन यदि म-
त्समीप आसिष्यतेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण
साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । साधनातिपत्तिश्चेत् क्रियातिपत्ति-
रपि भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् । लिङ्गमित्ते ॥

भूते च ॥ १४० ॥ भूते लृङ् उताप्यादिषु * । भूते लृङ् उताप्या-
दिषु द्रष्टव्यः । उताप्यैष्यत अप्यध्यैष्यत ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्याम् * । वि-
भाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति वक्तव्यम् वोताप्योरिति ह्युच्यमा-
ने संदेहः स्यात् । प्रागुतापिभ्यां सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वा-
चष्टे । विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति ॥

गर्हायां लङ् पिजात्वोः ॥ १४२ ॥ गर्हायां लङ् पिधानमनर्थक्यं क्रियाऽ
समाप्तेर्विवक्षितत्वात् * । गर्हायां लङ् पिधानमनर्थकम् । किं कारणम् ।
क्रियाया असमाप्तेर्विवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्रासमाप्तिर्विवक्षिता ।
एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रिया अपरिसमाप्ता भव-
ति । तत्र वर्तमाने लङ् इत्येव सिद्धम् । यदि वर्तमाने लङ् इत्येवमत्र लङ्
भवति शतशानचावपितर्हि प्राप्नुतः । इष्येते च शतशानचा वपि मां या

लिङ्गिमि । साधनातिपत्ताविति । साधनं मांसादि तस्यातिपत्तौ क्रियानिष्पत्तावपि
लृङ् भवतीति भावः । अभोक्ष्यतेति । मांसस्यात्रानिष्पत्तिः । भोजनक्रियायास्तु निष्पत्ति-
रेव । साधनातिपत्तिश्चेदिति । करणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया तेन मांसातिपत्तौ मांसभो-
जनक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः ।

भूते च । भूत इति वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यं चैतत् । उताप्योरित्यारभ्य यल्लि-
ङ्गिमित्तं तत्र भूते क्रियातिपत्तौ अनेन लृङ्प्रत्ययः प्राक् ततो विकल्प इत्यर्थः ॥

वोताप्योः । विभाषेति । गर्हायां लङ् पि जात्वोरित्यनेन लङ् पिधानाल्लिङ्गिमित्ताभा-
वाद्भिभाषा कथमि लिङ् चेत्यतः प्रभृति प्रागुताप्योः समर्थयोरित्यतः सूत्राद् यल्लिङ्गि-
मित्तं तत्र लृङ् विकल्पः । मर्यादायां ह्यत्राङ् नाभिर्विधावित्यर्थः । गर्हाप्रभृताविति ।
गर्हादिविशिष्टे प्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥

गर्हायाम् । इष्येते इति । तौ च सूत्रारभ्य सत्यवर्तमानकालविहितत्वात्तटोन प्रा-
प्नुत इति दोषवानेव सूत्रादप्युच्यते ।

२१० (अ.जा.शे.हे.) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.२]

जयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥

अनवक्तृत्वं मर्षयोरकिंवदन्तेऽपि ॥ १४५ ॥ किंवदन्तस्यानधिकारा-
दुत्तरत्राकिंवदन्तग्रहणानर्थक्यम्* । किंवदन्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिं-
दन्तग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं किंवदन्त इति तस्मिन्निवृत्ते अविशेषण
किंवदन्ते चाकिंवदन्ते च भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपपदसंज्ञा
वक्ष्यामीति । उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् । उपपदमतिङिति
समासो यथा स्यात् । अतिङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदा तर्हि लृ
टः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति । भविष्यदधिकारविहितस्य
लृटः सत्संज्ञावुच्येते अविशेषविहितश्चायम् ॥

जातुयदो लिङ् ॥ १४७ ॥ जातुयदो लिङ् विधाने यदायदोरु-
पसंख्यानम्* । जातुयदो लिङ् विधाने यदायदोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । जा-
तुयदो लिङ् ॥

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्था-
न्यत्वात्* । चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधो नर्थकः । किंकारणम् । अर्था-
न्यत्वात्, नहि यदावुपपदे चित्रीकरणं गम्यते किं तर्हि संभावनम् ॥

हेतुहेतुमतो लिङ् ॥ १५६ ॥ हेतुहेतुमतो लिङ् वा* । हेतुहे-
तुमतो लिङ् इति वक्तव्यम् । दक्षिणेन चेद्यायात् न शकटं पर्याभवेत् ।

अनव । इदं तर्हीति । अकिंवदन्तशब्देन किंवदन्तादन्यत्पदं पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते त-
स्योपपदसंज्ञार्थमकिंवदन्तग्रहणं तेन किंवदन्ताकिंवदन्तयोरुपपदसंज्ञा सिध्यतीति भावः । अ-
तिङितिप्रतिषेध इति । न विद्यते तिङस्मिन् समासे सोतिङिति बहुव्रीहिसमासाश्रय-
णादिति भावः । उपपदसंज्ञेति । उपपदसंज्ञाकार्यं समास इत्यर्थः । भविष्यदधिकारवि-
हितस्येति । लृटः सत्वेत्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येवं विहितस्य लृट् शेषे चेत्य-
स्य लृट् आनन्तर्याद्वा शब्दशानचौ । अविशेषेति । कालमात्रे विधानादयं लृट् यद्यपि
भविष्यति भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शब्दशानचावस्य न भवतः ॥

शेषे लृ । नहि यदाविति । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेत्यत्र संभावनं तात्पर्येण प्रतीय-
तइति तन्निमित्त एव लिङ् भविष्यति । संभावनेऽस्मिन्मिति चेदित्यनेनेत्यर्थः । संभावन-
े हि यदिशब्दः प्रयुज्यते ॥

हेतु । देवत्रात इति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । तेन देवत्रात इति सं-

[अ.३।पा.३।आ.२]

महाभाष्यम् । (इच्छाविधिः) १११

दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। भविष्यदधिकारे च* ।
भविष्यदधिकारे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत । वर्षतीति धावति ।
हन्तीति पलायतइति । अथेदानीं शतशतचावत्र कस्मान्न भवतः ।
देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सहिधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते
गवाक्षः संशितव्रतः ॥ १ ॥

इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ ॥ १५७ ॥ इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ काम-
प्रवेदने चेत्* । कामप्रवेदनं चेद् गम्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भू-
त् । इच्छन् कटं करोतीति ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ वि-
ध्यधीष्टयोः को विशेषः । विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कार-
पूर्विका व्यापारणा । अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः । संनिहितेन
निमन्त्रणं भवति । असंनिहितेनामन्त्रणम् । नैषोस्ति विशेषः । असं-
निहितेनापि निमन्त्रणं भवति संनिहितेन चामन्त्रणम् । एवं तर्हि
यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् । हव्यं कव्यं च ।

आयां भवति न तु देवत्राण इति । गलशब्दः प्राण्यङ्गे भवति न तु गर इति । विषे तु
गर इति न तु गल इति । जलचरे ग्राह एव ज्योतिषि ग्रह एव । इतिशब्दप्रयोगे च स-
त्संज्ञो न प्रवर्तते । गवाक्षइति । वातायने नित्यमेवावङ् भवति । संशितव्रत इति । व्र-
तविषये श्यतेर्नित्यमित्वं भवति । मिथ इति । परस्परं देवत्राणादिभिरैकस्मिन्विषये
न विकल्पान्तइत्यर्थः । एषु च नुदविदोन्दनेति वा नत्वमचि विभाषेति लल्वं विभाषाग्र
ह इति अप्रत्ययः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतशानचौ नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्त-
नाहिकल्पितौ । अवङ् स्फोटायनस्येति विभाषाऽवङ् शाच्छोरन्यतरस्यामित्येते विधयः ॥

विधिनिमन्त्रणा । विध्यधीष्टयोरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति प्रश्नः । प्रेष-
णमिति । श्रुत्यादेः कस्याच्चित् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः । अधीष्टं नामेति । गुर्वादेश्च
पुन्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः । प्रपञ्चार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं वार्थभेदमाश्रित्य देमे
नोपादानं विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वत्रान्वयिनी विद्यते । संनि-
हितेनेति । धात्वर्थे नासनादिना । यथेह भवानासीतेति सन्निहितमासनं तदनु परमार्थं
च निमन्त्रते । असन्निहितेति । यथेह भवान् भुञ्जीतेति भोजनमसन्निहितं तदर्थं माम
न्त्रते । यन्निदोगत इति । अथयत्कर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च तन्निमन्त्रणमिति निमन्त्र-

११२ (विधि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.२]

ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्युक्ते अधर्मः प्रत्याख्यातुः । आमन्त्रणे का-
मचारः । कथं पुनरिदं विज्ञायते निमन्त्रणादीनामर्थ इति । आ-
हो स्विन्निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति । कश्चात्र विशेषः । निमन्त्र-
णादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्र-
कृत्यभिहितत्वात् * । निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भ-
वन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते । किं कारणम् । प्रकृत्यभिहितत्वात् ।
प्रकृत्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति । द्विवचनबहु-
वचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् * । द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं
कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेक-
वचनमेव प्राप्नोति । अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति ।
इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते देवदत्तो भवन्तं नि-
मन्त्रयते इति । सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्यय-
विधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते
प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनः प्रकृता अर्थाः । भा-
वकर्मकर्तारः । एवमपि भवेत्सिद्धम् । प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम् । अ-
नुभवतु भवानामन्त्रणमिति यत्र द्वितीय आकाङ्क्षते । इदं तु सि-

विषयत्वात्तदेव निमन्त्रणम् । अधर्म इति । यदान्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते तदा
दौहित्रादिर्भोजयितव्यः तस्य च प्रत्याख्याने अधर्मः । स्मार्तः समाचारः । आमन्त्रण इ-
ति । कास्यकर्मणि कामनया प्रवृत्तिर्नान्यथा । कथमिति । किमिह विध्यादयः प्रत्ययस्या-
भिधेयत्वेन निर्दिष्टाः उत विषयभावेनेति प्रश्नः । निमन्त्रणादीनामिति । आदिशब्दस्य
प्रकारार्थत्वादिधिरपि गृह्यते । प्रकृत्यभिहितत्वादिति । प्रकृत्या योर्थो नाभिधीयते त-
त्रैव प्रत्ययेन भाव्यं न तु प्रकृत्यभिहितेर्थे । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । विषयपक्षा-
श्रये तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सत्तामात्राश्रयः प्रत्ययः सिध्यति । द्विवचनेति ।
नाप्राप्तेषु कर्त्रादिषु विध्यादयोर्था निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः प्रसजन्तीति कर्त्रादिग-
तायाः संख्यायाः अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः । सिद्धं त्विति । द्वितीयं विध्यादिकमर्थं य-
दा धात्वर्थमाकाङ्क्षति तदा लिङ्प्रत्ययः यदा च धात्वर्थं संपाद्यते नियोज्यो नियुज्य-
ते तदा द्वितीयाकाङ्क्षितत्वम् । इह तु देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयतइति नास्ति धात्वर्थस्य
द्वितीयाकाङ्क्षितत्वमिति लिङ् न भवति । प्राप्नोत्विति धात्वर्थस्य प्राप्तादेर्भिन्नमा-

[अ. ३। पा. १३ अ. २]

महाभाष्यम् ।

(विधि०) ११३

ध्यति । निमन्त्रयै आमन्त्रयै इति । अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षते ।
 कः । निमन्त्रिरेव । निमन्त्रयै निमन्त्रणमामन्त्रयै आमन्त्रणमिति ।
 कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम निमन्त्रणमाकाङ्क्षते । दृष्टश्च भावेन भाव-
 योगः । तद्यथा । इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन । यावता
 चात्रापि द्वितीय आकाङ्क्ष्यते । अस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थं इ-
 ति । ननु चोक्तं निमन्त्रणादीनामर्थं चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्त-
 मिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वादिति । नैष दोषः । यो सौ
 द्वितीय आकाङ्क्ष्यते । स एव सम प्रत्ययार्थो भविष्यति । अयं त-
 र्हि दोषः । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वादिति । एषोऽप्यदोषः ।
 सुपां कर्मादयोऽर्थः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥ सुपां संख्या चैवा-
 र्थः कर्मादयश्च । प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ प्रसिद्धस्तत्र नियमः । निय-
 मः प्रकृतेषु वा ॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृ-
 ताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव

मन्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः । आमन्त्रयै इति । आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात् तस्य चैक-
 त्वादभेदपूर्वकाया आकाङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः । निमन्त्रयै निमन्त्रणमि-
 ति । प्रकृतिवाच्यं निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्त्र्यत् तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्र-
 णमन्त्र्यदिति भिन्नत्वादस्यैव द्वितीयाकाङ्क्षितत्वम् । तदयमर्थः । त्वत्कर्मकं भोजनादिषु नि-
 मन्त्रणं ममानुष्ठेयम् । ततो भोजनादिषु त्वां निमन्त्रयै इति । अत्र च आमन्त्रयै आमन्त्रणं
 निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । प्रकृत्यर्थं व्यतिरिक्तमन्त्रणसंज्ञावप्रदर्शनायामन्त्रणनिमन्त्र-
 णशब्दौ प्रयुक्तौ नत्वयं लौकिकः प्रयोगः । लोटैव प्रकृत्यर्थं व्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादर्श-
 नितत्वात् । तदयमर्थः । आमन्त्रयै आमन्त्रणमिति आमन्त्रयै इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने-
 आमन्त्रणं धात्वर्थविषयमाकाङ्क्षमाणमस्ति । इषिरिति । इषितुमिच्छति इति काल
 साधने भेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगः । स्त्रीत्वमिति । कुमारीत्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य वि-
 शेषणं यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः स्त्रीत्वं स्त्रीतेति ।
 स एव ममेति । निमन्त्रयै भवन्तमित्यवश्यकर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मया निमन्त्रणमि-
 ति निमन्त्रणस्याः वश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद इत्यर्थः । सु-
 पासिति । विध्यादिभिर्विरोधाभावाच्चः कर्माणं चेत्यत्र बहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसंश्र-
 दार्थाद्वा उभयानुग्रहाच्चकर्त्रादयो न बाधन्त इति कर्तृकर्मगतद्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि
 द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः ।

११४ (प्रेषा०कालं०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.३।आ.३]

द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥ किमर्थं प्रेषादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते न अविशेषेण विहिताः कृत्यास्ते प्रेषादिषु भविष्यन्ति । अन्यत्र च । प्रेषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थम् * । प्रेषादिषु कृत्यानां वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । नियमार्थोयमारम्भः । प्रेषादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति । प्रेषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत् तदनिष्टम् * । प्रेषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रेषादिष्वर्थेष्वेव कृत्या द्रव्यन्ते । किं तर्हि । अविशेषेण । बुसोपेन्ध्यं तदुपोपेन्ध्यम् । घनघात्यम् । विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् * । विध्यर्थं तु प्रेषादिषु कृत्यानां वचनम् । अयं प्रेषादिष्वर्थेषु लङ्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यान्बाधेत । वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति । न स्युः । किं कारणम् । स्त्रियाः प्रागिति वचनात् । प्राक् स्त्रियां वासरूपः ॥

कालसमयवलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥ प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । काले भुङ्क्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रेषादिष्विति वर्तते । तच्चावश्यं प्रेषादिग्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजा इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाङ्गिकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

प्रेषाति । बुसोपेन्ध्यमिति । तग्निस्तोकां बुसेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं न तु प्रेषादिप्रतिपत्तिः । घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घात्यमिति कठिनत्वादित्यर्थः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाङ्गिकम् ॥

पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । अधातुप्रत्ययानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् । गोमान्भवितेति । इह पश्यामः भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसंबध्यमानो भूतकालः संपद्यते । धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धम् * । धातुसंबन्धे यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते । कथं तर्हि कालान्यत्वं गम्यते । उपपदस्य तु कालान्यत्वम् * । उपपदस्यैतत्का-

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । संबन्धस्य अनेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद् वृत्तावपि संख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते । धात्वोः संबन्धो धातुसंबन्धः । धात्वर्थश्चात्रोपचाष्टधातुशब्देनोच्यते । न हि स्वार्थे गुणीभूतयोर्धात्वोः परस्परं संबन्ध उपपद्यते धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धोपपत्तिः । तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन्काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्यय इति वर्तमान इति । यदपि स्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतः । तथापीह संज्ञिनिर्देशाभावात्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यतइति भावः । अधातुप्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात् सर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते ऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वे ऽपि साधुर्भवति । इह पश्याम इति । अग्निष्टोममयान्यस्य पुत्रो जनितेति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय सूत्रम् । तत्रविशेषानुपादानाय यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतत्संबन्धात् णिनिर्भविष्यति काले भवति तथा जनितेति लुट्प्रत्ययो भविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद् भूते कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । यथाकालविधानादिति । सूत्रप्रत्याख्यानं उत्तरम् । अग्निष्टोमयाजीति भूत एव णिनिर्विधीयते । जनितेत्येतत्संबन्धात् भाविव्यपदेशप्रतिपत्तिर्यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेतीत्यर्थः । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह । कथं तर्हीति । पुत्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टेति तत्र यदि भूते णिनिर्विधीयते तदा यागस्य भविष्यत्तावगमो न प्राप्नोतीति प्रश्नः । उपपदस्येति । भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयतइत्यर्थः । विशेषयाया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात् स्वकाल एवावस्थानं विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावगम इत्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रा-

२१६ (क्रिया०) भाष्यप्रदोपादयतीति । [अ.३।पा.४।आ.१]

लान्यत्वम् । कुतो नु खल्वेतत् । अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भवति न पुनर्जनितेति । एवं तर्ह्यस्यादिभिर्योगे । अस्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि । के पुनरस्यादयः । अस्तिभूजनयः । एवमपि यदास्यादीनामेवास्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तते इति । भाविकृत्यमासीत् । पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् । एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंविषयं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता । कस्मिन्योस्य पुत्रो जनिता । कदा । यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥

क्रियासमभिवहारे लोट लोटो हिस्वौ वाच तध्वमोः ॥ २ ॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् * । हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात् स्व आत्मनेपदानामिति । किं प्रयोजनम् । लादेशप्रतिषेधार्थम् लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति । किं च स्यात् । यदि लादेशौ हिस्वौ स्यातां तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् । मा भूदेवम् । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् * । लकारः कृत् तस्य कृत्वात् कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति । यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति ।

यमबुद्ध्या समीपे श्रूयमाणसुपपदमित्यवगम्य चोदयति । कुत इति । ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह । एवं तर्हीति । धात्वधिकाराद्वातुग्रहणे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं तेनास्ति भूजनिसंबन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायत इति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः । अस्यादिविषया इति । अस्यादिविशेषणाय प्रयुक्ता इत्यर्थः । आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानेनैव वाक्यार्थं स्थापयति । एवं तर्हीति । अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः । भाविकृत्यमासोदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद् युगपत्प्रयोगो न स्यात् ॥

क्रियासम । हिस्वयोरिति । सामान्यविहितानां तिङां शब्दशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थाननिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । लकारः कृदिति । तत्र साधुनिवद्भावाद् हिस्वयोरपि कृत्वात्प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः

[अ. ३। प. १४। आ. १।]

महाभाष्यम् ।

(क्रिया°)

२१७

अव्ययादिति सुब्लुक् भविष्यति । कथमव्ययत्वम् । विभक्तिस्वरप्रति-
 रूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमिति अव्य-
 यसंज्ञा । इह तर्हि स भवान् लुनीहीलुनीहित्येवायं लुनाति
 तिङ्ङः तिङ् इति निपातो न प्राप्नोति । समसंख्यार्थं च * ।
 समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः पर-
 स्मैपदानां यथा स्यात् । स्व आत्मनेपदानाम् । व्यतिकरो मा भूदिति ।
 न वा तद्ध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य * । न वा हिस्वयोः
 परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । तद्ध्वमोरादेशवच-
 नं ज्ञापकं पदादेशस्य । यदयं वा च तद्ध्वमोरित्याह तज्ज्ञापयत्या-
 चार्यः पदादेशौ हिस्वाविति । तत्र पदादेशेऽपित्वाटोः प्रतिषेधः * ।
 तत्र पदादेशेऽपित्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पित्वस्य तावत्स भवान्
 लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । आटः खल्वपि । सोऽहं लुनीहि लु-
 नीहीत्येवं लुनामि । पित्वस्य तावन्न वक्तव्यः । पित्वप्रतिषेधे योग-
 विभागः करिष्यते । इह सेर्हिर्भवति । तत्रः अपिच । अपिच भव-
 ति यावान् हि नमिति । आटश्चापि प्रतिषेधो न वक्तव्यः आटि कृ-
 ते साट्कस्यादेशो भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । आट् क्रियता-
 मादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाडागमः । नित्य आदेशः ।

भवेतीत्यर्थः । विभक्तीति । विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः ।
 व्यतिकरो मा भूदिति । यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वी विधीयेयातां तदा लः परस्मैप-
 दमिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात् ततश्च हावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्य-
 तिकरः स्यादित्यर्थः । न वेति यदि लस्यैव हिस्वी स्यातां तदा तद्ध्वमोर्लोऽस्थानिकयोर-
 भावाद्वा च तद्ध्वमोरिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति तद्ध्वमोः स्थानित्वेनोपा-
 दानात्तोऽशब्देन लोडादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः । पदादेश-
 स्येति । पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ्ङ उच्यन्ते । अथ वा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्याया-
 तिङ्ङत्वस्य हिस्वान्तादेशप्रवृत्तिः । पित्वस्येति । तिप्तिवृत्तिर्मात्रं स्थाने विधीयमानो हिः स्था-
 निवद्भावात्पित्स्यात् ततश्च ङित्त्वाभावाद्भुनीहीतोत्वं न स्यात् । अनुदात्तत्वं च हिः प्रस-
 ज्येत भुनीहिभुनीहि स भवानित्यादौ परस्य भुनीहिशब्दस्य तस्य परमाच्चेदितमनु-
 दात्तत्वं भवति । यावानिति । योगविभागकरणसामर्थ्यादानन्तर्यान्नापेक्ष्यत इत्यर्थः ।

२१८ (क्रिया०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

कृतेष्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । आडपि नित्यः । कृतेष्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेष्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । आदेशोऽनित्यः । अन्यस्य कृते अटि प्राप्नोति अन्यस्याकृते प्राप्नोति । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति । इदं तर्हि भुङ्क्त्व भुङ्क्त्व इत्येवं भुनजै इति । असोरल्लोप इत्यकारलोपो न प्राप्नोति । समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव । सिद्धं तु लोममध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् लोममध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोममध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विवचनमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति क्रियासमभिहारे लोडिति । यदयं क्रियासमभिहारे लोममध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विवचनं शास्ति । कुतोऽनु खल्वेतत् । ज्ञापकादत्र लोड् भविष्यति । न पुनर्य एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदा तस्य द्विवचनं भवतीति । लोममध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यात् । इमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति । नैष दोषः । योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । क्रियासमभिहारे लोड् भवति । ततो लोटो हिस्वौ भवतः लोडित्येवानुवर्तते लोटौ यौ

भुङ्क्त्वभुङ्क्वेति । परत्वादाटि कृते उत्तमस्य पित्वे स्वादेशः स्थानिवद्भावात्पितृस्यादिति डित्वाभावात्लोपाप्रसङ्गः । समसंख्यार्थत्वमिति । सर्वेषां तिङां द्वावपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः । एतदेवेति । वृद्धकुमारीवर इत्यनेन न्यायेन क्रियासमभिहारविषयो लोडन्मीयतइत्यर्थः । कुतो न्विति । ज्ञापकं विघटयति । विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषयस्य तस्यैवादेशयोर्द्विवचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । प्रसङ्ग इति शेषः । लोटो याविति । लोडादेशो यौ हिस्वौ दृष्टौ तत्तुल्यावनेन हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेन तदीयजारातिदेशात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः । ते

[अ.३।पा.४।आ.१]

महाभाष्यम् ।

(य०स०उ०)

२१६

हिस्वाविति । कथं वा च तद्ध्वमोरिति । वा च तद्ध्वंभाविनो लोट्
इत्येवमेतद् विज्ञायते ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥४॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्र-
योगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं
तेनापरिसमाप्तोर्य इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति । इदं तर्हि प्र-
योजनं यथाविधीति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं समुच्च-
ये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति । तत्रान्तरेण वचनं यथाविध्यनुप्रयो-
गो भविष्यति ॥

समुच्चयेसामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयो-
गो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकं
तेनापरिसमाप्तोर्य इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । तर्हि प्रयोजनं सा-
मान्यवचनस्येति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामा-
न्यवचनस्यानुप्रयोगोस्तु विशेषवचनस्येति । सामान्यवचनस्यैवानु-
प्रयोगो भविष्यति । लघुत्वात् ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं लि-

न परस्मैपदिभ्यो हिरात्मनेपदिभ्यस्तु स्त्री भवति । हिशब्दस्य कर्ता वाचः स्वशब्दस्य भा-
वकर्मकर्तारः । तिङ्त्वं च भवतीति तिङ्ङितिङ् इत्यादिकार्यं भवति । पुरुषैकवचनसं-
ज्ञे तु सामर्थ्याच्च भवतः । यदि हि ते अपि स्यातां हिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्याद्
वचनान्तरेण तयोः सिद्धत्वात् । तद्ध्वंभाविन इति । मुख्यार्थासंभवे गौणी कल्पनाश्रीयते
ततश्च तद्ध्वं भावित्वाहोडेव तद्ध्वं शब्दाभ्यामुच्यत इति भावः ।

यथावि । हिस्वान्तमिति । संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् । एतदपीति । समु-
च्चय एव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भवि-
ष्यति । ननु समुच्चये सामान्यवचनस्यैवेति नियमः स्यात् ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोट्प्र-
कृतिसमानार्थस्य क्रियासमभिहारेऽनुप्रयोगः स्यात् । नैतदस्ति । नद्येकस्या आकृतेश्च
रितः प्रयोगो द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्च भवतीति न्यायाहोत्प्रकृतिरेवानुप्रयोक्तव्ये । पू-
र्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा यतस्तदर्थो योगः स्यात् ।

समुच्चये । लघुत्वादिति । एतच्च लाघवं क्वचिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादादित्यते
न सर्वत्र अन्यथा तरुद्रमादीनामेव प्रयोगः स्यान् न वनस्पत्यादिशब्दानाम् ।
उपसंवा । उपसंवादेति । नित्यार्थमिदमिति चेच्छब्दसि नित्योत्र लेङ् दृश्यतइत्यत्र

२२० (तुम० उदी०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ३। पा ४। आ. १]

इयंत्वात् * । उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङ्
इयंत्वात् । लिङ् इयं लेङित्येव सिद्धम् । कः पुनर्लिङ् इयं । के चि-
त्तावदाहुः हेतुहेतुमतोर्लिङिति । अपर आहुः । वक्तव्य एवैतस्मिन्-
विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि
तद्वदं दद्यामिति ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनकसेकसेनध्येअध्येनकध्येकध्येनशध्येशध्यैन्त-
वैतवेङ् तवेनः ॥ ६ ॥ तुमर्थे इत्युच्यते कस्तुमर्थो नाम । कर्ता तु-
मर्थः । यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन । यैनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तु-
तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सयादयोपि भविष्यन्ति । एवं तर्हि सिद्धे-
सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्यन्यः कर्तुस्तुमनो-
र्थ इति । कः पुनरसौ भावः । कुतो नु खल्वेतद् भावे तुमुन् भविष्यति
न पुनः कर्मादिषु कारकेषु स्यादिति । ज्ञापकात्तावदयं कर्तुं प्रकृत्यते ।
न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति
स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा । गुप्तिज्जिज्ञाः सन् यावादिभ्यः कन् इ-
ति । सोसौ स्वार्थे भवन् भावे भविष्यति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-
जनम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीति एतन्न वक्तव्यं भवति ॥

उदीचां माङी व्यतीहारे ॥ १६ ॥ किमर्थं मेङः सानुबन्धकस्यात्स-
भूतस्य ग्रहणं क्रियते । न उदीचां मेङ इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः ॥

प्रमाणाभावः । व्यवस्थितविभाषाया वा नित्यं लेङ् भविष्यति । हेतुहेतुमतोरिति । उप-
संवादः कर्तव्ये पणवन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्यात् अहमपि ते इदं दद्यामिति तत्र क-
रणं हेतुर्दानं हेतुमत् आशङ्कापि कारणात्कार्योच्छेति हेतुहेतुमद्भावः । अपर इति ।
कारणमवधिर्दानमवधिमदित्यवध्वधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः ।
आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः । लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यव-
क्तव्यो लिङ् न तु मूत्रप्रत्याख्यानायैव ।

तुमर्थं सेसे । कुतो न्विति । क्रियया कर्मादीनामाक्षेपात्तेष्वेव तुमुन् स्यादिति भावः ।
न वक्तव्यमिति । तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या क्लादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानरूपस्य भावः क्ला-
दीनामर्थः । स एव च धात्वर्थः । घञादीनान्तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः ।

उदीचाम् । नानुबन्धकतमिति । एतच्च ज्ञापनमनुबन्धनानामेकान्तत्वे उपयुज्यते । अनेकान्त-
त्वेऽत एव एजन्तान् ज्ञापनप्रयोजनाभावः । पृथक्निर्देशो नाकारान्तत्वादित्येतदुदाहरणम् ।

उदीचां मेढ इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । किं कारणम् । तद्विषयो हि सः व्यतीहारविषय एवमयतिः । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेढः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नानुबन्धकतमनेजन्तं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशेऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्येव सिद्धम् । अपूर्वकालार्थोऽयमारम्भः । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते । उदीचां माडो व्यतीहारे ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वं भूङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति । स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति । न तर्हीदानीं मिदं भवति । पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति । नैतत् क्रियापौर्वकाल्यम् । किं तर्हि । कर्तृपौर्वकाल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्तान्येभ्यो भोक्तृभ्यः ततः पश्चाद् व्रजति अन्येभ्यो व्रजितभ्यः । इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति । कुतः कस्मान्न भवति । किमासेः आहो सिद्धं भुजिः । भुजिः कस्मान्न भवति । अपूर्वकालत्वात् । आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति । यस्मादत्र लङ् भवति । एतदत्र प्रष्टव्यं लङ् कथं भवतीति । लट् चात्र वासरूपेण भविष्यति । समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः* । समानकर्तृकयोरिति बहुषु त्वा न प्राप्नोति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विवचन-

प्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते । दाधाघृदाबित्यत्र दैपोपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाकारान्तत्वाद्वाब्रूपत्वाभावादित्यर्थः । अपमयत इति । वस्त्रादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः ।

समान । समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोच्चाभेदविवक्षया क्रिययोरेककर्तृकत्वम् स्वशब्देनेति । पौर्वकाल्ये व्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषयइति भावः । पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापि न भवति । अग्रादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात् । नैतदिति । द्विविधात्रभुजिः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षः तस्यां क्त्वाप्रत्ययो भोक्तृन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपादते । ततश्चाग्रादिसूत्रेणात्र क्त्वाप्रत्ययसुलो भवत इति भावः । कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यम् । क्रियाविषयत्वात् कालव्यवहारस्य । आस्यत इति । आसेः पूर्वकालत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात् प्राप्तिस्त्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः । लट् चानेति । वासरूपोस्त्रियामित्यत्र स्त्रियाः

२२२ (समान०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१।]

निर्देशात् । द्विवचनेनायं निर्देशः क्रियते । तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्यस्या-
द् बहूनां न स्यात् । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम् ।
क्रियाप्रधानत्वात् । क्रियाप्रधानोऽयं निर्देशः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् ।
कथं पुनस्तेनैव निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवान्
तद्देष्टा च । नान्तरीयकत्वाद् न द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । अव-
श्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद् चनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा ।
कश्चिद्ब्राह्मणं शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वा-
त् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चि-
त् मांसार्थं मत्स्यान् सकलान् सकण्टकान् अहरति नान्तरीयकत्वा-
त्स यावदादेयं तावदादाय सकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि
नान्तरीयकत्वाद् द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्र-
म् । एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यति । तद्यथा । लोके ब्राह्मणा-
नां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्वं आनीयते एवमिहापि सर्वपूर्वा-
याः क्रियायाः प्राप्नोति । अनन्यवचनात्तु सिद्धम् । समानकर्तृकयो-
रनन्यस्येति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यास-
मेवास्तु । ननु चोक्तं समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिरिति । परि-
हृतमेतत् । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति । ननु चोक्तं एवमपि लो-
कविज्ञानान्न सिध्यतीति । नैष दोषः । सर्वेषामत्र ब्रजिक्रियां प्रति
पौर्वकाल्यम् । स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति । एवं
च कृत्वा प्रयोगोपनियतो भवति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ।
पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति । व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वका-

प्रागिति पक्षो नाश्रितः कित्तिर्हि स्वधिकारे वासरूपविधिर्नेति । यदा त्वासेः क्त्वा भव-
ति तदा भुजेः तुमुन् भवति अनभिधानात् न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति ।
तस्मात्तडादय एव भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति । क्रियाप्रधानत्वादिति । समान-
कर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वाच्चिर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं हि
स्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः । लोकविज्ञानादिति । अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते प-
ङ्क्तौ यः सर्वेषां मादिः स एवानीयते तथेहापि स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति स्नानस्यै-
व पूर्वत्वात् स्नातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिपिबतिभ्यामित्यर्थः । सर्वेषामिति । आ-
स्थातवाच्यायाः क्रियाया विशिष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परैषां

[अ.३।पा.४।आ.१]

महाभाष्यम् । (विभाषा०) २२३

लत्वात् * । व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अपूर्वकालत्वात् । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्वादादाति । न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । स्वप्नस्यापरकालत्वात् । अपरकालः स्वप्नः अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

विभाषयेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥ किमयं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । आभीक्ष्ण्यद्वितीया नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते । किं चातः । यदि प्राप्ते । आभीक्ष्ण्ये ऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोति । अन्यत्र चेष्टा न सिध्यति । अथाप्राप्ते अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः * । अग्रादिषु अप्राप्तविधेः समा-

खन्धः । यथोक्तम् । गुणानाञ्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति । अपरकाल इति । यद्यपि स्वप्नचरणानां व्यादानात् पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः ॥

विभाषाये । इहाद्यादयः साधनपौर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयास्तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् ज्ञानमुल्लोगतार्थत्वादुत्पत्त्या न भाव्यम् । न चैतत्सूत्रारम्भादुक्तेः पौर्वकाल्ये तयोस्त्यक्तिरिति शक्यते वक्तुमाशयः साधनपौर्वकाल्यविषयाद्याद्युपपदत्वे चरितार्थत्वाद्वाकारेण च समानादिसूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये उक्ते ज्ञापत्यस्यानुत्पत्तेः प्रतिपादितत्वात् । यदि चात्र अग्रादयः क्रियापौर्वकाल्यविषया गृह्येरन् तदा अप्राप्तविभाषैव निःसंदेहा स्यादिति किमिदं प्राप्ते विभाषेति संशयो नैवोपपद्यते । यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल्लेखेति ज्ञानमुल्लो क्रियापौर्वकाल्ये एव विधीयेते । तच्चेदग्रादिभिरुच्यते तदाभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तावध्यप्राप्तविभाषैव स्यात् । आभीक्ष्ण्यञ्च द्विवचनमन्तरेण ज्ञानमुल्लेख्यां न द्योत्यत इति तदुच्यतेनायापि तयोर्विधानं नोपपद्यते । तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया इहाद्यादय इति स्थितम् । यद्यपि देशविशेषवचनोऽग्रशब्दोऽस्ति प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इति तथापि पूर्वप्रथमसाहचर्यात्काः स्वविशेषवृत्तिरेव गृह्यते । अनिष्टाविभाषेति । आभीक्ष्ण्ये नित्यौ ज्ञानमुल्लो दृश्येते अग्रे मुक्ता व्रजतीति । लडादयस्तु नैवेद्यन्ते अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजतीति भावः । अन्यत्र चेति । आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तौ सत्यामनाभीक्ष्ण्ये ज्ञानमुल्लौ न स्यातामित्यर्थः । अप्राप्तविधेरिति । विभाषायामग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेधः । प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां पक्षेप्रत्ययनिवृत्तौ नि-

२२४ (खादु०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

सस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।
उक्तं वा । उक्तमेतत् । अमैवाव्ययेनेत्यत्र एवकारकरणस्य प्रयोजनम् ।
अमैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदे तत्र समासो यथा स्याद् अमा
चान्ये न च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति । विभाषाग्रे ॥

खादुमि णमुल् ॥ २६ ॥ किमर्थं खादुमि मकारान्तनिपातनं
क्रियते न खलु उपकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । खादुमि मान्तनिपातन-
मीकाराभावार्थम् * । खादुमि मान्तनिपातनं क्रियते ईकाराभा-
वार्थम् । ईकारो मा भूदिति । खाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । खा-
दुंकारं यवागूं भुङ्क्त इति । च्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् * च्यन्त-
स्य च मकारान्तत्वं यथा स्यात् । अखादु खादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वा-
दुंकारं भुङ्क्ते । आच तुमुनः समानाधिकरणे * । आच तुमुनः

मित्तत्वं न तु प्रत्ययोत्पत्तौ प्रत्यययोराभीक्ष्ण्येणमुल्चेत्यनेनाविशेषेण विदितत्वादिति भा-
वः । न वक्तव्य इति । अप्राप्तविभाषात्वमनेन द्रढयति पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिष्वभीक्ष्ण्ये
नित्याभ्यां ज्ञाणमुल्भ्यां भाव्यमित्युभयत्र विभाषा चेयं न भवति । ननु च णमुल्यप्राप्ते
ज्ञापत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्तं सत्यारम्भादुभयत्र विभाषेयं युक्ता । नैतदस्ति । समा-
नादिसूत्रे विहितं ज्ञां प्रति विभाषाग्रहणमनर्थकमेव वासरूप इत्यनेनैव पक्षे लडादी-
नां सिद्धत्वात् । कः पुनरस्य ज्ञः समानानिसूत्रविहिताद्विशेष इति चेण् णमुल्सहितत्व-
मेव विशेषः । णमुल्सहितज्ञाविधौ विभाषाश्रुतिरिहोपादीयमाना ज्ञापकार्या संपद्य-
ते । ज्ञाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्न भवतीति । तेनाभीक्ष्ण्ये पूर्व-
कार्ये लडादयो न भवन्तीति । तत्र यदि केवलो णमुल् विधीयेत विभाषाश्रुतिरभि-
मतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति क्लोप्यनुवादः कर्तव्यः ॥

खादुमि । ईकाराभावार्थमिति । मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विहित-
निमित्तत्वाद्येतोऽगुणवचनादिति । डीष् न भवतीत्यर्थः । च्यन्तस्य चेति । खमुजपि स-
र्वत्र मुन् न सिध्यति । अन्यव्ययस्येत्यधिकारादिति भावः । यद्येवं मान्तत्वमेव निपात्य-
तां प्रत्ययस्तु खमुजेव विधेयः । नैतदस्ति । अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति डीष्
स्यादेव । णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च्यन्तस्य च मकारान्ता-
र्थं विज्ञायते । अवश्यं चोत्तरार्थो णमुल् विधेय इति लाघवाभावादहैव विहितः । आ-
चतुमुन इति । पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षया समुच्चयप्रतिपादनार्थं शब्दः । न केवलं खादुमि
मान्तनिपातनमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः । शकृष्टपादिसूत्रविहितस्तुमुन् पृथक्ते

प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्यम् । केन । अनुप्रयोगेण । किं प्रयोजनम् । स्वादुं कारं यवागूभुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्तेऽतृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । णमुलाभिहितः कर्तेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति तृतीया । यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । णमुलानभिहितं कर्मेति । यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि स्वादुं कारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् । किं कारणम् । णमुलाभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति किं कारणम् । णमुलानभिहितः कर्तेति । अयानेन क्त्वायामर्थः । पक्त्वोदनो भुज्यते देवदत्तेनेति वाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्त्वायाभिहितः कर्तेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । ओदने द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । क्त्वायानभिहितं कर्मेति । यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि पक्त्वा ओदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । क्त्वायाऽभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रया विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कार-

अभिविधौ चायमाकारः । णमुलेति । असत्यस्मिन्वचने कर्तरि क्त्वादिति णमुला कर्तरि भाव्यमिति भावः । अनभिहिताश्रय इति । अनभिहित इति पर्युदास आश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः । यदि पुनरिति । अव्ययकृतः कर्मणीति वचनं यदि क्रियत इ-

२२६ (खाद०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

यम् । कृत्यानभिहितः कर्तेति । अथानेन तुमुन्यर्थः । भोक्तुमोदनः
पच्यते देवदत्तेनेति । बाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ।
किं च कारणं न स्यात् । तुमुनाभिहितः कर्तेति । ननु च पचिप्र-
त्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृ-
तीया यदि सत्यभिधाने चानाभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति
कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । ओदने द्वितीया
प्राप्नोति । किं कारणम् । तुमनानभिहितं कर्मेति कृत्वा । यदि पु-
नरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि भोक्तुमोदनं पचति
देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ।
तुमुनाभिहितं कर्मेति । ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृ-
त्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चा-
नभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भ-
विष्यति द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । तुमु-
नानभिहितः कर्तेति । अथ अनेनेहार्थः । पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते
देवदत्तेनेति । बाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च का-
रणं न स्यात् । कृत्याभिहितः कर्तेति । ननु च गमिप्रत्ययेनानभिहितः
कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिध-
ने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधि-
र्भविष्यति तृतीया । यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न
जायते । तत्तर्हि वक्तव्यमा च तुमुनः समानाधिकरण इति । न वक्तव्यम् ।
अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि ।

ति भावः । अथानेनेति । आचतुमुन इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः । अनेकप्रयोजनत्वमस्य वच-
नस्य प्रश्नहारेण दर्शयति । पक्त्वौदनमिति । भिन्नधात्वर्थविषयकर्मभेदेपि वचनस्यास्य
दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः । अव्ययकृत इति । यद्येवं पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्त्वौ-
दनो भुज्यते देवदत्तेनेति क्त्वाप्रत्ययेन कट् कर्मणोरनभिधानात्पाकापेक्षया तृतीयाद्विती-
ये कस्मान्न भवतः । उच्यते । आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विशेषत्वात् प्रधानम् । विशे-
षणभूता त्वप्रधानम् । तत्क्रियासाधन्योरपि शक्तयोस्तद्वारको गुणप्रधानभावः । तत्र प्र-
धानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते । प्रधानानुरोधाद् गुणानां तन्म-

[अ. ३। पा. ४। आ. १]

महाभाष्यम् ।

(वर्ष० कर०)

२२७

कथमनुच्यमानं गंख्यते । तुमर्थ इति वर्तते । तुमर्थश्च कः । भावः ॥

वर्षप्रमाणजलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ जलोपश्चास्यान्य-
तरस्यांगहणं शक्यमकर्तुम् । कथं गोष्यदप्रं वृष्टो देव इति । प्रातिः
पूरणकर्मा । तस्मादेष कः । यदि कः । विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति ।
श्रूयन्त एवात्र विभक्तयः । तद्यथा । एकेन गोष्यदप्रेषेति ॥

करणेहनः ॥ ३७ ॥ हनः करणे ऽनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो ण-
मुल्विधानात् * । हनः करणे वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हिं-
सार्थेभ्यो णमुल्विधानात् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधीयते । तेनैव सिद्ध-
म् । अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् * । अर्थवत्तु हन्तेर्णमुल्वचनम् ।
कोर्यः । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमुल् यथा स्या-
त् । अस्ति पुनरयं क्वचिद्धन्तिरहिंसार्थः । यदर्थो विधिः स्यात् । अ-
स्तीत्याह । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति । नित्यसमासार्थं च * । नित्य-
समासार्थश्च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेषितव्यः । कथं पुनरि-
च्छतापि हिंसार्थाद्वन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेन विधिर्लभ्यः । अने-
नास्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन । हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्त्ति-
केनैव ज्ञापितः यदयं नित्यसमासार्थं चेत्याह । तज् ज्ञापयत्याचार्यः

खपेक्षित्वात् पृथक्त्वद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात् ॥

वर्ष । तस्मादेष क इति । गोष्यदं प्रतीत्याऽऽतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । क्रियावि-
शेषणत्वाच्च कर्मत्वनपुंसकत्वे । गोष्यदप्रंकथं गोष्यदप्रन्तरामित्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थम् ।
लोपो न विधेयः । एषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात् । अनभ्युपगमस्तु जलोप-
प्रत्याख्यानान्यथानुपपत्त्या विज्ञायते । गोष्यदपूरमित्यादेरपि घञा सिद्धत्वाण् णमुल् क-
ञ्चाच्च प्रत्याख्यायते । खरे दोषप्रसङ्गात् । तथा हि । यदि करणे घञं विधाय षष्ठीतत्प-
रुषः क्रियते । तथा याथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वं भवति । भावे तु घञि बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । णमुलि तु लितस्वरेणोकार उदात्तः । गोष्यदपूरंतरामित्यादि च सिध्यति ।
गोष्यदप्रमित्यत्र तु नास्ति स्वरभेदः । कप्रत्यये याथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वाण् णमुलि ऊ-
लोपे कृते पूर्वस्योदात्तभाजो ऽभावात् क्तस्वरेणान्तोदात्तत्वात् ॥

करणे । बाहुल्येन हन्तिरहिंसार्थो दृश्यतइति मत्वाह । हन इति । हन्तेः पूर्वविप्रति-
षेध इति । यद्येवं हिंसार्थानामित्यत्र दण्डीपघातं गाः कालयतीति ददाहरणं नोपपद्य-
ते । नैष दोषः । यत्र एक एव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेषभावस-

२२८ (अ० ति० ना० अ० क०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ० ३।पा० ४।आ० १]

हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवतीति ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामे बन्ध इति ।
एवं वक्ष्यामि अधिकरणे बन्धः संज्ञायां ततः कर्त्रीर्जीवपुरुषयोर्नाशि-
वहोरिति । कथमट्टालिकाबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं बद्धः । उ-
पमाने कर्मणि चेत्यं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्य-
म् । सौत्रो निर्देशः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थं नाधाप्रत्यय-
द्वतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् द्विधाकृत्य । इह च न स्यात् द्वैधं कृ-
त्य । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नाधाप्रत्यये च
सिद्धं भवति । यश्चान्यस्तेन समानार्थः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थ-
म् । इह हि मा भूत् । हिरक्कृत्वा पृथक्कृत्वा ॥

अन्वचानुलोम्ये ॥ ६४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । अनूचीति भवि-
तव्यम् । सौत्रोयं निर्देशः ॥

कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते कर्तरि कृद्वचनमनादेशे
स्वार्थविज्ञानात् * । कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते अनादेशे स्वार्थवि-
ज्ञानात् । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । तद्यथा । गुप्तिज्-
किङ्गाः सन् यावादिभ्यः कन्निति । एवमिमे प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे

नुभवति सोऽस्य विषयः । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनादन्यत्र भिन्नधात्वर्थसं-
बन्धे तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति ॥

अधिक ॥ ग्रामे बन्ध इति । णमुलि सति ग्रामबन्धं बद्ध इति प्राप्नोति ॥

तिर्य । सौत्रो निर्देश इति । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गस्तु न परिहारो न हि प्र-
योजनानुवर्तिप्रमाणम् ॥

नाधा । द्वैधं कृत्येति । यदा द्वित्रोश्च धमुजित्यादौ प्रत्ययपक्षस्तदेतदथग्रहणस्य प्र-
योजनम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् धाग्रहणेन ग्रहणात्सिध्यति । तथा च धमुज-
न्तात् स्वार्थे उदर्शनमिति उप्रत्यय उदाहार्यो द्वैधकृत्येति । नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यम-
न्यथा निरनुबन्धकपरिभाषया नाजो ग्रहणं न स्यात् ॥

कर्त । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः । अनादेश इति । यत्र वचनेनार्थो नादि-

[अ. ३। पा. ४। आ. १]

महाभाष्यम् ।

(कर्तरि०) २२६

स्युः । स्वार्थे मा भूवन् कर्तरि यथा स्युः । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । नैतदस्ति प्रयोजनं यमिच्छति स्वार्थे आहतं भावे घञ् भवतीति । कर्मणि तर्हि मा भूवन्निति । कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तं धः कर्मणि दृन्निति । करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवन्निति । करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह तं ल्युट् करणाधिकरणयोर्भवतीति । संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवन्निति । संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तं दाशगोघ्नौ संप्रदाने भीमादयोपादान इति । य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं कर्तर्येव भविष्यति । तदेव तर्हि प्रयोजनम् । स्वार्थे मा भूवन्निति । ननु चोक्तं स्वार्थे यमिच्छत्याह तं भावे घञ् भवतीति । अन्यः स भावो वा ह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्युः । तत्र मा भूवन्निति कर्तृग्रहणम् । कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः । उक्तो भावभेदो भाष्ये । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र ख्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् * । तत्र ख्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । ख्युनादयः कर्तरि मा भूवन्निति ननु च करणे ख्युनादयो विधीयन्ते तेन कर्तरि न भविष्यन्ति । तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि । ननु चापवादत्वाद्

श्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति । यमिच्छतीति । असत्यस्मिन् सूत्रे घञित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यम् । धातोर्घञ् भवतीति तत्र निर्दिष्टत्वाद्भावे घञ् भविष्यति । ततः पदसूत्रविशेष्य इति द्वितीयं सूत्रं कर्तव्यं ततश्च भाव इति न कर्तव्यम् । क्रियमाणं तु नियमार्थं भविष्यति । घञेव भावे नान्य इति । ततो धात्वर्थोचिते कर्तरि कृञ् भविष्यति । नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः । कर्मणोति । तस्यापि धात्वर्थेनाच्चेपादिति भावः । कर्मणि दृन्निति । इनेव कर्मणि नान्य इति नियमो विज्ञास्यते । यदेवं कर्मणो नियमाख्ययो न नियत इति कारकान्तरेण दृन् प्राप्नोति । नैष दोषः । एकमिदं वाक्यं धः कर्मणि दृन्निति तेन च कर्मणि विधीयमानः कथं कारकान्तरे स्यात् । अथ द्वितीयो नियमः करिष्यते कर्मणि एव दृन्निति । य इदानीमिति । ननु कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकजौ कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति कर्तुरपि नियमः प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयत्र करणनिवृत्त्या कर्तृशु तिर्विध्यर्थेव न नियमार्था । उक्त इति । सार्वधातुके यगित्वाच्चाहान्तरयोर्भावयोर्विशेषो द्योतितः । ननु चेति । ख्युनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधको भविष्यतीति

२३० (कर्तरि०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ. ३।पा. ४।आ. १]

ख्युनादयो बाधकाः स्युः । न स्युः । किं कारणम् । नानावाक्यत्वात्
नानावाक्यं तच्चेदं च । समाने वाक्ये चापवादैकसर्गा बाध्यन्ते ।
नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोति । तद्वच्च कृत्येष्वेवकारणम्* ।
एवं च कृत्येष्वेवकारः क्रियते तयोरेवकृत्यत्तखलर्था इति भावे चाक-
र्मकेभ्य इति । किं प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम्* । भव्यादिषु समा-
वेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामा-
नीति । ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य* ।
यदयं कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति सिद्धे सति समावेशार्थं चकारं शा-
स्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न भवति समावेश इति । किमर्थं तर्हि कृ-
त्येष्वेवकारः क्रियते । एवकारकरणं च चार्थम्* । एवकारकरणं च चा-
र्थं द्रष्टव्यम् । तयो भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां कर्तरि
च । किं प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो
भवति । गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति । य-

भावः । नाना वाक्यत्वादिति । इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यभि-
कालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तत्क्रेण दधि बाध्यते । यदा तु का-
लभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतामिति ।
अपराह्णे तु तक्रं कौण्डिन्याय दीयतामिति । तदा तत्क्रेण दधि न बाध्यते तथेहापि का-
लभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद् बाध्यबाधकभावो नास्तीत्यर्थः । यत्किगादिवाक्ये यद्येकं वा-
क्यं तच्चेदं च ततस्तच्छेषः । अथ नानावाक्यं तदा तदपवाद इत्युक्तम् । तदसंभवाशये-
ण । यदाङ्गस्येति इगपेक्षावयवावयविसंबन्धे पृष्टी तदास्थानघटप्रभावादलोन्तरस्येत्यस्या-
नुपस्थानं तदेव चापवादत्वम् । ख्युनादयस्तु कृत्वादनेन कर्तरि स्युः । कारणादिभ्युत्वा च
करणादिषु । तत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभवात् पर्यायः स्यात् । कदाचित्कर्तेरि
कदाचित्करणादिषु । तद्वच्चेति । योयमर्थ उक्तः तेन तुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः । तथा-
हि । कृत्वाकर्तरि कृत्यादयः प्राप्ता एवकारेण कर्तुरपकृत्यन्ते भावकर्मणोरेव यथा स्यु-
रित्येवमर्थमित्यर्थः । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं दर्शयति । किं प्र-
योजनमिति । एवकारेणान्यत्र समावेशज्ञापनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तच्च भव्या-
द्यर्थमिति । भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न कर्तव्यम् । तदन्तरेणापि भव्यादयः कर्तरि भ-
वन्तीत्यनेन समावेशज्ञापनादेवकारकरणाद्भावकर्मणो न बाधियेते इत्यर्थः । इदानीं त-

[अ. ३। पा. ४। आ. १]

महाभाष्यम् ।

(कर्तरि०)

२३१

त्तावदुच्यते ऋषिदेवतयोः कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकासमावेशस्ये-
ति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । एष एव न्या-
यः । यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् । ननुचोक्तं नानावाक्यत्वाद् बा-
धनं न प्राप्नोतीति न विदेशस्थमिति कृत्वातो नानावाक्यं भवति ।
विदेशस्थमपि सदेकं वाक्यं भवति । तद्यथा द्वितीये ऽध्याये लुगुच्यते
तस्य चतुर्थषष्ठयोरलुगुच्यते ऽपवादः । यदप्युच्यते एवकारकरणं च
वार्थं इति । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे विद्यते । कथमेवकारश्चार्थे
वर्तते । स एष एवकारः स्वार्थे वर्तते । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थम् । किं
ज्ञाप्यते । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं समावेशो भवतीति । कि-
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः
सिद्धो भवति । गेयो माणवकः सास्त्रां गेयानि माणवकेन सामानी-
ति । यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति । दाशगोत्रौ संप्रदा-
ने भीमादयोऽपादानइति । अत्रापि सिद्धं भवति । यदयमादिकर्म-
णि क्तः कर्तरि चेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्त्रि त-
ज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागमुतः समावेशो भवतीति । किं पुनरयं प्रत्य-

न स्युनादिप्रतिषेध इत्यस्य परिहारमाह । ऋषिदेवतयोरिति । कृद्भिरिति जातो बहु-
वचनमत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्यानभिमतम् । यथासंख्ये हि चशब्दस्य ज्ञापकत्वत्र
स्यात् समावेशाभावात् । भव्याद्यर्थमिति । भव्यगीयेति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अ-
न्ये तु कृत्यादयो नभिधानात्कर्तरि न भविष्यन्तीति भावः । इदानीं भाष्यकारो वार्तिक-
दूषणमाह । यत्तावदिति । न विदेशस्थमिति । न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति । शास्त्रे
विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । देशग्रहणं चात्र
कालस्योपलक्षणम् । शब्दक्रमस्य कालकृतत्वात् । चतुर्थषष्ठयोरिति । चतुर्थे गोत्रे ऽलु-
गवीति । षष्ठे तु अलुगुत्तरपदे इति । तदुक्तं हरिणा । अनेकाख्यातयोगेपि वाक्यं न्या-
यापवादयोः । एकमेवेत्यतः कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥ नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च त-
था सति । द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेषमलुगं विदुरिति ॥ कथमिति । एवकारस्य लौ-
किके प्रयोगे न कश्चित् चार्थवृत्तित्वं दृश्यतइति भावः । उत्तरमिति । कर्तरि कृदित्य-
स्मादुत्तरमित्यर्थः । तच्चेति । भव्यगीयादिसूत्रे वेति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । यदयमिति ।
यादिकर्मणि क्तः कर्तरीत्येतावदणु नार्थश्चशब्देन । समावेशोऽप्येवकारज्ञापितो भवि-
ष्यति । कृतस्तु चशब्दो ज्ञापयति यादिकर्मणीत्यस्मात् । सूत्रात् परेषु योगेषु समावेशो

२३२ (कर्तरि०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

यनियमः धातोः परः अकार अकशब्दोः वा नियोगतः कर्तारं ब्रुवन्
कृतसंज्ञश्च प्रत्ययसंज्ञश्चेति । आहो स्तित्संज्ञानियमो धातोः परः अ-
कारः अकशब्दो वास्तुभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृतसंज्ञश्च भवति प्रत्यय-
संज्ञश्चेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे ऽनिष्टप्रसङ्गः । तत्र प्र-
त्ययनियमे सति अनिष्टं प्राप्नोति । काष्ठभिदब्राह्मणः । वलभिदब्रा-
ह्मणः । एषोपि नियोगतः कर्तारं ब्रुवन् कृतसंज्ञश्च स्यात् प्रत्ययसंज्ञ-
श्चेति । संज्ञा नियमे सिद्धम् * । संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति ।
यदि संज्ञानियमः । विभक्तादिषु दोषः । विभक्ताभ्यातरः पीता गाव
इति न सिध्यति । प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृति-
भ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह । न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृ-

न भवतीति । किं पुनरिति । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति यदुक्तं तत् स्मारयितुं विचार्यते
प्रत्ययनियम इति । धातोः परः कृतप्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणेऽर्थे कृतप्रत्ययो
नियम्यते । नियोगत इति । कर्तरि कृतित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः । कार्यशब्दाभ्यु-
पगमे चास्य पक्षस्य संभवः । आहोस्तिदिति । नित्यशब्दार्थसंबन्धाभ्युपगमनिबन्धनोयं प-
क्षः । यः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स एव कृतसंज्ञो नान्य इति कृतसंज्ञा नियम्यते । य-
द्येवं ख्युनादीनां कृतसंज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोषः । एतत्सूत्रव्यापारो नियम्यते । क-
रणे ख्युन्नित्यादावप्ययमेव विचारः किमयमर्थः । करणे ख्युन्वर्ततामिति उत यत् स्वभा-
वतो वर्तते तस्य साधुत्वमिति । कृतसंज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणा ख्युनादिषु प्रव-
र्ततएव । काष्ठभिदब्राह्मण इति । अनित्यशब्दाभ्युपगमे काष्ठभेद इत्यत्राप्यण् प्रत्ययो व-
चनादेव कर्तारमाचष्टे । उत्पाद्यशब्दपक्षे चाकाराणां विशेषाभावादब्राह्मणशब्दाकार-
स्यापि कर्तारि नियोगत्वं प्राप्नोति । आचार्यनियोगाच्च कर्तारं ब्रुवतः कृतप्रत्ययसंज्ञाप्रस-
ङ्गः । तत्र कृतसंज्ञायां सत्त्वा स्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्ययसंज्ञायां च सत्त्वां तन्निबन्धनाङ्गसं-
ज्ञाश्च आर्द्धधातुकनिमित्तो गुणः प्राप्नोति । ननु नायं धातोर्विहितः ततो दोषाभावः
नैतदस्ति । लक्षणवशाच्छब्दार्थसंबन्धव्यवस्थानुबिधाने कुतोयं नियमः । अयं धातोर्वि-
हितो नायमिति । काष्ठशब्दो हि कर्मोपपदं भिदिर्धातुः तस्माच्च परोकार इति तस्य क-
र्तरि स्यादेव नियोगः । यदा हि स्ववाक्यैर्विहितानां प्रत्ययानामनेनार्थविशेषे नियोगः
क्रियते तदा विशेषाभावादस्यापि नियोगः प्राप्नोति । किपो लुप्तत्वाद्धातुरेव कर्तृर्थे निष्-
क्त इत्यकारस्य कर्तार्यो न भविष्यति चेत् । यावकादिष्विव सर्वाभिधानमस्तु । लौकिका-
धीनवेद्यायां हि धातोः परस्य कृतप्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः । संज्ञानियमे सिद्धमिति
नञ्वाकारो लौकिके प्रयोगे कर्तारं ब्रवीति प्रतिषेधवाचित्वादिति कृतप्रत्यये संज्ञयोरप्र-

[अ.३। पा.४। आ.१]

महाभाष्यम् ।

(लःकर्म०)

२३३

तयः । विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्* । विभक्ता-
दिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । प्रकृतेः प्रत्ययपर-
वचनात् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमा-
ह । न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते । न तर्हीदानौमयं साधुर्भवति । भ-
वति साधु, न तु कर्तरि । कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते । अकारो म-
त्वर्थीयः विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः पीतमेषामस्तीति पीता इति ।
अथ वा उत्तरपदलोकोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधनाः विभक्ताः पीतोदकाः
पीता इति ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ।
ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात् । कर्तरि कर्मणि च भावे चाकर्म-

वृत्तिरित्यर्थः । प्रत्ययनियमवाद्याह । यदिति । अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्तारमाह भ्रा-
ह्मिर्गोभिय सामानाधिकरण्यात् । ततश्च कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते । क्रि-
याकारकसंबन्धेन विभक्तादीनां कर्तरि वृत्तिरनभिमत इति दोषोपन्यासः । प्रकारान्तरेण
साधुत्वं दर्शयिष्यते । प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः । गत्यर्थकर्मकेत्यत्र परिगणिताभ्यः
प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्तरि नियुज्यते । नहि तत्र भजिपिबती परिगणितावित्यर्थः । सं-
ज्ञानियमवाद्याह । विभक्तादिषु चेति । ममापि गत्यर्थकर्मकेति सूत्रं न दण्डवारितम् ।
तत्र गत्यर्थादिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् क्तप्रत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबति-
भ्यां क्तस्य कर्तरि साधुत्वाप्रसङ्गः । प्रकृतेरिति । गत्यादिकाया इत्यर्थः । प्रत्ययपरवचना-
दिति । क्तप्रत्ययस्य कर्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् ।
स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्ययते । इदा-
नीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति । न तर्हीति । न तु कर्तरीति । तयोरेवे-
ति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः । विभक्तमिति । धनमिति भावः । पीतमिति । उदक-
मित्यर्थः । आकृतिगणश्च अर्थश्चादिः । अथ वेति । गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव
लोपोभिमतः । विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यदिभक्तत्वं तद् भाट्टेषूपचर्यते पीता गा-
व इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते ॥

लः कर्मणि । केचित्त इति प्रथमां व्याचक्षते । अपरे षष्ठीं लस्य य आदेश इति । तत्र
लकारो द्विविधः तिङ्भाव्यतिङ्भावीति । तत्र तिङ्भाविनः कृतसंज्ञानिषेधात् कर्तरि क्तदि-
त्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थं भावे विधानं प्राप्नोति । अतिङ्भाविनस्तु कर्तरि क्तदितिवचना
कर्तार्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम् । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः । ल एतेष्विति ।

२३४ (लःकर्म०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

केभ्य इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीय-
ते शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । एतावांश्च लकारः यदुत परस्मैपद-
मात्मनेपदं च । स चायमेवं विहितः । अत उत्तरं पठति । लग्नह-
णं सकर्मनिवृत्त्यर्थम् * । लग्नहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थं स-
कर्मकाणां भावे लो मा भूदिति । यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं
क्रियते । तत्तत्राकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । ननु चेहापि क्रियते भा-
वे चाकर्मकेभ्य इति । परार्थमेतद् भविष्यति तयोरेव कृत्यक्तखल-
र्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इति । एवमपि यावदिह लग्नहणं तावत्त-
त्राकर्मकग्रहणम् । इह वा लग्नहणं क्रियते । तत्र वा ऽकर्मकग्रह-
णम् । कोऽन्वत्र विशेषः । अयमस्ति विशेषः । इह लग्नहणे क्रियमाणे
आनः कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आ-
नः कर्तरि न प्राप्नोति । तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः क-
र्तरि सिद्धो भवति । कथम् । भावकर्मणोरित्यतो यदन्यदात्मनेप-

लकार इत्यर्थः । अथ वा लस्य यत्रादेश इति भावः । भावकर्मणोरिति । अस-
त्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरीति च परस्मैपदविधानात्लकार-
स्य भावकर्मकर्तारोऽर्थान् अनुमास्यन्ते । लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैतेऽर्था
भविष्यन्तीत्यर्थः । एतावानिति । नन्वामविषयोपि लो विद्यते । नैष दोषः । तस्य लु-
कापहारात् । अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् । लग्नहणमिति । यदीदं ना-
रभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति ओदनस्य पाकः सू-
त्रस्य कृतिरिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात् । तत-
श्च पच्यते यवागूं देवदत्तेनेत्यपि स्यात् । यदि पुनरिति । भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं क-
रिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्मकाणां संभवात् । सूत्रारम्भवा-
द्याह । तत्रेति । सूत्रप्रत्याख्यानं वाद्याह । ननुचेति । त्वयापीति शेषः । आरम्भवा-
द्याह । परार्थमिति । सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह । यावदिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्म-
केभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् । त्वया तु ल इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम् । मया
भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालाघवं त्वत्र न वि-
वक्षितम् । आरम्भवाद्याह । अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरि-
ति वचनाद्भावकर्माभिधायित्वमेव स्यान्न तु कर्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादौ कर्तर्यानी
न स्यात् । सूत्रारम्भे तु कर्तर्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह । तत्रापीति ।
अनुदात्तङित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तर्यात्मनेपदविधानार्थं आनः कर्तरि शयान इत्यादौ भ-

दानुक्रमणं तत्सर्वं कर्त्तर्यम् । विप्रतिषेधाद्धानः कर्त्तरि । विप्रतिषे-
धाद्धानः कर्त्तरि भविष्यति । तत्र भावकर्मणोरित्येतदस्तु कर्त्तरि-
कृदिति । कर्त्तरि कृदित्येतन्नविष्यति विप्रतिषेधेन । सर्वप्रसङ्गस्तु* ।
सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्त्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि । नैष
दोषः । अनुदात्तङित इत्येष योगो नियमार्थो भविष्यति । यदेष
योगो नियमार्थः । विधिर्न प्रकल्पते । आस्ते शेते इति । अथ वि-
ध्यर्थः । आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीनः शयान इति । त-
था नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थम् । विधिर्न प्रकल्पते ।
अथ विध्यर्थम् । आनस्य नियमो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि नियमा-
र्थम् । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रकृतम् । कथ-
म् । भावकर्मणोरित्यत्र अनुदात्तङित इत्येतदनुवर्तिष्यते । यद्यनुव-
र्तते । एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति । एवं
तर्हि योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भवति ।
ततो भावकर्मणोः । ततः कर्त्तरि । कर्त्तरि चात्मनेपदं भवति । अ-
नुदात्तङित इत्येव । आस्ते शेते । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः
कर्मव्यतिहारे । कर्त्तरीत्येवानुवर्तते । अनुदात्तङित इत्यपि निवृत्त-

विष्यतीत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्देति । भावकर्मणोरित्यस्य तडवकाशः यत्र कृतसंज्ञाया अ-
भावात्कर्त्तरि कृदिति न प्रवर्तते आस्यते पच्यत इति । कर्त्तरि कृदित्यस्य तृजादयोवका-
शाः । आनस्य तूभयप्रसङ्गे कर्त्तरि कृदिति परत्वात्कर्त्तार्थो भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्या-
ह । सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्त्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवा-
द्याह । नैष दोष इति । अनुदात्तङित आत्मनेपदं नान्यस्मादिति नियमादानः कर्त्तरि
परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह । यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपद-
विधानात्तङीनुदात्तङितो न प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तङित इत्यनेन आन एव धातुविशेषे
नियम्यतइत्यर्थे कत्वादेकस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्प्यते इत्यर्थः ।
प्रत्याख्यानवाद्याह । अस्तु तर्हीति । भावकर्मणोरित्यत्रेति । अनुदात्तङित आत्मनेपद-
मित्यनेनैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । भावकर्मणोरित्यत्र त्वनुवृत्त्या द्विती-
येन वाक्येन तडां विधिः क्रियतइत्यर्थः । एवमपीति । भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तङित-
इत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चास्यते गुरुणा अतिशय्यते गुरुरित्यादौ आ-

२३६ (लस्य) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

म् । यदप्युच्यते । यथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमायै विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति । अस्तु विध्यर्थम् । ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यथैवात्राप्राप्तास्तडो भवन्त्येवमानोपि भविष्यति । सर्वत्राप्रसङ्गस्तु । सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्वाः कर्तरीति भावकर्मणोर्न स्यात् । कर्तर्येव स्यात् । इह पुनर्लङ्गहणे क्रियमाणे कर्तरि कृदित्येतदस्तु लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतद्विध्यति विप्रतिषेधेन । सर्वप्रसङ्गस्तु । लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति । शट्क्सू च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः । नैष दोषः । शेषात्परस्मैपदं कर्तरीत्येवंतौ कर्तारं क्रियेते ॥

लस्य ॥ ७७ ॥ लादेशे सर्वप्रसङ्गोविशेषात् * । लादेशे सर्वस्य प्रसङ्गः । सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति । लुनाति लभते । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । अर्थवद्गुणात्सिद्धम् * । अर्थवती लकारस्य ग्रह-

त्तमेपदं स्यात् । भूयते गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः । यथैवात्रेति । अनुदात्तङित इत्यनेनानस्य नियमादप्राप्तिः । तडोपि भावकर्मणोर्विधीयमानाः निविशत इत्यादौ कर्तरि न प्राप्नुवन्ति । तत्राविशेषाच्चेद्विश इत्यादिभिः सूत्रैस्तडानाः कर्तरि विधास्यन्तइत्यर्थः । सर्वत्राप्रसङ्गस्त्विति । असत्यस्मिन् सूत्रे भवदुक्तेन विप्रतिषेधेनानः कर्तरि कृदिति कर्तर्येव स्यात् न तु भावकर्मणोः । ततश्च भूयमानं गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । इह पुनरिति । यदि ल इति षष्ठी तदास्य तिङ्भावी लकारोवकाशः । आनभाविनस्तु लकारस्य परवादेनार्थव्यवस्था । शेषादिति । कर्तर्येव परस्मैपदमित्येवं नियमात् शट्क्सू भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः । ल इत्यादेशापेक्षणीनिर्देशपक्षे आम इति विधीयमानस्य लुकोप्ययमर्थनिर्देशः । अभावस्याप्यादेशत्वात् । तथा च अचः परस्मिन्नित्यत्र लोपस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः । लुकोभावपलात्क्यमर्याभिधानमिति चेत् । प्रतिज्ञाप्रापितं क्लिबादीनामिव प्रयोगे ऽश्वेषोपि लुकोर्थवत्त्वं ननुप्रयोगात्तु तदर्थोभिधानव्यक्तिरित्यदोषः ॥

लस्य । अर्थवद्गुणादिति । लडादय एव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्य-

णम् । न चैषोर्थवान् । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेऽपि * ।
 अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तत्र । किं कारणम् । वर्णग्रहणमिदम् ।
 न चैतद्वर्णग्रहणे भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति । तस्माद्विशि-
 ष्टग्रहणम् * । तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्त-
 व्यम् । धातोरिति वर्तते । एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि
 प्राप्नोति । उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । एवमपि नन्द-
 न एत्यत्रापि प्राप्नोति । इत्संज्ञाच्च बाधिका भविष्यति । इहापि
 तर्हि बाधेत पचति पठतीति । इत्कार्याभावादचेत्संज्ञा न भवि-
 ष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति इत्येष
 स्वरो यथा स्यात् । लितीत्युच्यते न चात्र लितं पश्यामः । अथापि
 कथं चिद्वचनादनुवर्तनाद्वा इत्संज्ञकानादेशः श्यात् । एवमपि न
 दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु लित्कृतं भवतीति ।
 यदयं णलं लितं करोति । अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते । एवमपि
 न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति । लादेशो वर्णविधेः पू-
 र्वविप्रतिषिद्धम् * । लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ला-

न इत्यर्थः । न वर्णग्रहणेऽपि । लस्येत्यत्र लकारोऽकार उच्चारणार्थः । ततश्च वर्णमात्र-
 स्थायं निर्देशः । वर्णनिर्देशेषु विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्देन नाश्रिता वर्णरूपमात्रस्याश्र-
 यणात् । तथा च यस्येति लोपोनर्थकस्यापि भवति दैवदत्तिरिति । तस्मादिति । भावा-
 दयोर्भिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । धातोरिति वर्तते इति । विहितविशेषणं च
 धातुग्रहणमाश्रीयत इत्यग्निचिह्नमत इत्यत्रापि न भवति । शालेति । शालामलिभ्य औ-
 णादिको लन्प्रत्ययः । इत्संज्ञाचेति । तस्यां च सत्यांलोपे च कृते स्थान्यभावादलुधित्वाच्च
 स्थानिवद्भावाभावादादेशो न भविष्यतीत्यर्थः । इहापीति । ततश्चानाप्यादेशा न स्युरित्यर्थः ।
 लितीत्युच्यत इति । ल इदस्येति बहुव्रीहिराश्रितः । अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चिन्नका-
 र इत्संज्ञकः प्रत्ययोस्तीत्यर्थः । अथापीति । ल एवेकित्येवं तत्पुरुषो यद्याश्रीयेत त-
 दपि लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्सत्यामपि इत्संज्ञायां लोपो न क्रियते । अनुवर्तनाद्वा
 ति । भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकत्वाच्चिन्तो लस्यादेशः । न च लोपे सति भावाद्य-
 र्थाभिधायित्वं संभवतीत्यतलोपानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते । ज्ञापकास्तु लि-
 त्स्वरो न भविष्यतीत्यर्थः । क्रियत इति । अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः ।
 यथ वा ल सस्य लस्येत्येवं निर्देशः कृतः । अस्येति सर्वनाम्ना भावाद्यर्थाभिधेयो परास-

३३८ (टितआ०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ३। पा. ४। आ. १।]

देशस्यावकाशः । पचतु पठतु । वर्णविधेरवकाशः । दध्यत्र मध्वत्र ।
इहोभयं प्राप्नोति । पचत्वत्र पठत्वत्रेति । लादेशो भवति पूर्वविप्र-
तिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः उक्तं वा * ।
किमुक्तम् । लादेशो वर्णविधेरन्तरङ्ग इति ॥

टित आत्मनेपदानां टरे ॥ ७६ ॥ टित एत्वे आत्मनेपदेष्वान-
प्रतिषेधः * । टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । प-
चमानः । यजमानः । टित इत्येव प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्त-
म् । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्येति । नैत-
दस्युक्तम् । एवं किल तदुक्तं स्यात् । यद्येवं विज्ञायते टित् आ-
त्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति । तच्च न । टितो ल-
कारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं वि-
ज्ञेयम् । टित् आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति
हि विज्ञायमाने अकुर्वित्यत्रापि प्रसज्येत । नैष टित् । कस्तर्हि
ठित् । स चावश्यं ठित् कर्तव्यः । आदिर्मा भूदिति । कयमिटो-
दिति इडोदिति वक्ष्यामीति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । पर्यवपादस्य
मा भूत् । लविषीष्ट । इह तर्हि इषमूर्जमहमित आदीत्याऽऽतो लो-
प इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति । तस्माद्विदेषः । आदिस्तर्हि क-
स्मान्न भवति । सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नो-

श्यते । पचत्वत्रेति । वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्यानं क्रियत इत्येवमुपन्यासः । लादेशो वर्णवि-
धेरिति । विप्रतिषेधसूत्रे बहिरङ्गपरिभाषाया इदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥

टितु आत्म । यद्येवमिति । यदि टित इत्येकवचनं बहुवचनप्रसङ्गे व्यत्ययेन क्रिये-
तेत्यर्थः । अथ वा केचिद्विदितमित्येव पठन्ति तदाश्रयेणैतदुक्तम् । अकुर्वीति । लङः स्था-
ने उतमैकवचनमिड् । पर्यवपादस्येति । पर्यवपादो रूपान्तरापत्तिः । तत्र साधुरागमः
पर्यवपादः । तत्र साधुरिति यत् । आदीति । दाजो लङ उत्तमैकवचनम् । शपः श्चुः
द्विवचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । यदि ठिदिट् स्यात्तदा आतो
लोप इटि चेत्याकारलोपो न स्यात् । अत्र च छन्दसुभयथेति सार्धधातुकत्वमिड
एष्टव्यम् । अर्द्धधातुक इत्यालोपविधानात् । सप्तदशेति । लस्येत्येका षष्ठी सा यद्यवय-
वावयविसंबन्धे स्यात् तदा इट इवानुग्रहः स्यात् न तिबादीनाम् । तस्माद् भूयसां स्था-
न्यादेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वात्तस्येति स्थानेयोगा षष्ठीत्यादेश एवेड् भवति न त्वागमः ।

त्वहते विहन्तु मिति कृत्वा आदिर्न भविष्यति । पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति । लविषीष्टेति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मने पदानामेत्वं भवतीति । के च प्रकृताः । तादृशः । आने मुग्ज्ञापकं त्वेत्वे टित्ता मिशिसीरिचः । डारौरः मु टिट्टितः प्रकृते तद् गुणे कथम् ॥ १ ॥

परस्मैपदानां णलतुमुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥ णलः शित्त्वरणं सर्वादेशार्थम् * । णल् शित्कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्वेति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्यत । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनित्वात् सिद्धमिति । णकारः क्रियते तस्य अनित्वात् सिद्धमिति । कथमेष परिहारो न्याय्यः । शकारमसि चोदितः । णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति णकारो वा । कोन्वच वि-

असिद्धमिति । वलाद्यार्द्धधातुकापेक्षणादङ्गापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इडागमः । इटोदित्य-
हभावस्तुलिङ्सम्बन्धीउपेक्षणादन्तरङ्गः । तत्र कर्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वादङ्गाभावाभावः ।
प्रकृतानामिति । तिवाद्य इहानुवर्तन्ते तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अथ वा प्र-
करणस्य विशेषस्मृतिहेतुत्वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदानीहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते । ज्ञापकमा-
ह । आनेमुगिति । यद्येत्वमानस्य स्याद् आनयिमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । टित्ता-
मिति । टितः स्थाने ये तडः तेषामेत्वं न त्वानस्यापि । अथाध्येतेत्यादौ डारौरसामेत्वं क-
आद्य भवतीत्याह । इशिसीरिच इति । लिटस्तुभयोरेशिरिच् यासः से इत्येताभ्यां सूत्रा-
भ्यां लाघवाय इश् सि इरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः । एत्वस्थानेन सिद्धत्वात् । ज्ञाप-
नाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामेत्वाभावस्य । टिट्टित इति । अकुर्वीत्यत्र प-
रिहारः । अटितो लङः स्थाने टिटिट् कृत इत्येत्वं न भवति । प्रकृतेतदिति । तदेत्वं प्र-
कृते तड्यात्मनेपदे भवति न त्वाने । गुणे कथमिति । श्लोकपूरणायेतदुक्तम् । एत ए इत्यत्र
पचावेदम् इत्यादुगुणे कृते कथमेत्वं न भवतीति चोद्यम् । परिहारस्तु वक्ष्यते । बहिरङ्ग
आदुगुण इति ॥

परस्मै । णल इति । क पुनरस्य शकारः क्रियते । यद्यादौः णकारस्य अनादित्वादि-
त्संज्ञा न प्राप्नोति । मध्येशस्येत्संज्ञाया अभावः । अन्ते तु लस्येत्संज्ञाया अप्रसङ्गः ।
एवं तर्हि लश्विधातव्यः । लश्वुत्तमोवेति करिष्यते । योगविभागश्चेति मन्यते । अथ वा
णल् शिदित्यतिदेशः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणेहोति । नानुबन्धकृतमनेवाल्त्वमित्यन्त्यस्य-

२४० (परस्मै०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

शेषः । अवश्यमत्र शकारो वृद्धार्थः कर्तव्यः शितीति वृद्धिर्यथा स्यात् ।
नार्थो वृद्धार्थेन शकारेण । शित्वे योगविभागः करिष्यते । इदं म-
स्ति गोती शित् । ततः अल् । अल् च शिङ्गवति । ततः उत्तमो वेति । ए-
वं तर्हि लकारः क्रियते । तस्य अनित्त्वात्सिद्धम् । एवमपि क एष
परिहारो न्याय्यः । शकारमसि चोदितः । लकारं करिष्यामि । श-
कारं न करिष्यामीति । लकारो वा क्रियेत शकारो वा कीन्वच्च वि-
शेषः । अयमस्ति विशेषः । अवश्यमत्र स्वरार्थो लकार इत्कर्तव्यः ।
लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरः यथा स्यात् । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । धातुस्वरकृते द्विर्वचनं तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त-
आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्यात् । यदैकाच् । व्य-
पदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः । एवमाद्युदा-
त्तोपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्य आद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत । स-
त्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति । धातोरादिरुदात्तो भवतीति ।
इदं पुनरस्ति । धातोरन्त उदात्ता भवतीति । सोऽयं लक्षणेनान्तोदा-
त्तः तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति । एतदप्या-
देशे नास्ति आदेशस्यान्त उदात्तो भवतीति । प्रकृतितोनेन स्वरः ल-
भ्यः । प्रकृतिश्चास्य यथैवान्तोदात्ता एवमाद्युदात्तापि । द्विः प्रयोगे
खल्वपि द्विर्वचने उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अनुदात्तं पदमेक-
वर्जमिति नास्ति योगपद्यन संभवः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्स्व-
रार्थो लकारः कर्तव्यः । लकारः क्रियते । तस्यानित्त्वात्सिद्धम् ।

स्यादित्यर्थः । एतच्च प्राग्भाष्येऽष्टात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते । धात्वधिकारे तु
सत्त्वादेः परस्वेत्यादेः प्राप्नोति । धातुस्वर इति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः
प्रवर्तते । यदैकाजिति । योनेकाच् जजागारेति तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्र-
थमेकाचो द्विर्वचनं सर्वानुदात्तं सिध्यतीत्येकाजिव धातुर्निरूप्यते व्यपदेशिवद्भावेनेति ।
आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः । यथैवेति । कार्यातिदेशं मन्यते । न त्विदमिति । शा-
स्त्रातिदेश इति भावः । एतदपीति । स्थानिवदिति कार्यातिदेशः प्राधान्यादिति भावः ।
प्रकृतित इति । स्थानिन इत्यर्थः । द्विः प्रयोग इति । षाष्ठिकं द्विर्वचनं द्विः प्रयोगः न
तुस्याने द्विर्वचनमिति निरर्थः । लकार इति । ततश्च ल उत्तमो वेति कर्तव्यं योगविभा-

अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् * । अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत । ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्यन्यदकारस्य अकारवचने प्रयोजनम् । किम् । अकारवचनं समसंख्यार्थम् * । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । तस्माच्छित्करणम् । तस्माच्छित्कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । सोसौ अनेकाल् । अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

लोटी लङ् ॥ ८५ ॥ लङ्दतिदेशे जुस् भावप्रतिषेधः * । लङ्दतिदेशे जुस्भावस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । यान्तु वान्तु । लङ्ः शाकटायनस्यति जुस्भावः प्राप्नोति । उत्त्ववचनात्सिद्धम् * । उत्त्वमत्र बाधकं भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशं चोत्त्वम् । कोऽवकाशः । पचतु पठतु । अत्रापीकारलोपः प्राप्नोति । तद्यत्रैवोत्त्वमीकारलोपं बाधते । एवं जुस्भावमपि बाधते । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते इकारलोपे उत्त्वमारभ्यते । जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरानुविधीन्बाधन्ते इत्येवमिदमुत्त्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते । एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । लङ् एव यो लङ् तत्र यथा स्यात् । लङ्वावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति ॥

गश् कार्यः । अकारस्येति । यस्य स्थाने विधीयते तस्येत्यर्थः । एतदपि प्राग्ग्लान्देशाच्चालधिकार इति पञ्चाश्रयेणोच्यते धात्वधिकारे ह्यादेः परस्यादेरकारे सति रूपं सिद्धम् । अथ इति । अकारद्वयसमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः ॥

लोटी ल । लोट इत्युपमेये षष्ठोनिर्देशादुपमानं षष्ठान्तं विज्ञायते तेन लङो यत्कार्यं तल्लोटीतिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यङाटी लोटि न भवतः । उत्त्ववचनादिति । नाप्राप्ते लङ्वादभावे उत्त्वमारब्धं तस्य बाधकमित्यर्थः । अत्रापीति । लङ्वादभावादित्ये त्वनेनेत्यर्थः ॥

२४२ (से० ए० लि०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ० ३। पा० ४। आ० १]

सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ सेर्निः ॥ ८८ ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधः । हिन्यो-
रुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वा । लुनानि । एरुरित्युत्वं प्राप्नोति ।
न वोच्चारणसामर्थ्यात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चार-
णसामर्थ्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादुच्चारणत्वं न भविष्यति । अलघीयश्चैव
हि इकारोच्चारणमुक्तारोच्चारणात् । इकारं चोच्चारयति । उकारं
च नोच्चारयति । तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं मा भूदिति । सेर्ह्यपिच्च ॥

एत ए ॥ ८३ एत एत्वे आद्गुणप्रतिषेधः * । एत एत्वे आद्-
गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचावेदम् । पचामेदम् । आद्गुणे कृते एत
ए इत्येत्वं प्राप्नोति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा वक्त-
व्यः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षण आद्गुणः ।
अन्तरङ्गमैत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एत ए ॥

लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥ यासुडादेः सीयुट् प्रतिषेधः * । यासु-
डादेः सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुः । लिङः सीयुडिति
सीयुट् प्राप्नोति । न वा वाक्यापकर्षात् * । न वा वक्तव्यः । किं का-
रणम् । वाक्यापकर्षात् । वाक्यापकर्षात् यासुट् सीयुट् बाधिष्यते ।
सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् * । सुटोपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञा-
येत । कृषीष्ट । कृषीष्टाः । हृषीष्ट । हृषीष्टाः । अनादेश्च सुड्वचनम् * ।
अनादेश्च सुड्वक्तव्यः । कृषीयास्तां कृषीयास्थाम् । तकारयकारदेर्लिङ्
इति सुण् न प्राप्नोति । न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्-
ग्रहणम् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तिथोः प्रधानभावात् ।

सेर्ह्य । अलघीय इति । उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति । इकारे तु सति ल-
क्षणान्तरेणोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात् । न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति । तस्मादिकारो-
च्चारणमुत्स्य बाधकमेवेत्यर्थः ॥

लिङः । यथैव कृषीष्ट कृषीष्टा इत्येवमादौ सुटि कृते विरोधाभावाद्वाध्यबाधकभा-
वाभावात्सीयुड् भवति । एवं यासुट्यपि कृते तस्य लिङ् भक्तत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग इ-
ति मत्वाह । यासुडादेरिति । न वेति । लिङ्गः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य यासुडिधिवान्ना-
पकर्षो बाधनमित्यर्थः । विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तत्रै-
व दधीति भावः । अनादेश्चेति । तिथोरिति सप्तमीं मन्यते ततस्तदादिविधिसङ्गावात्त-
कारयकारादेरेव लिङादेशस्य सुट् स्यात् कृषीष्टा इत्यादाविति भावः । न वेति । चो-

[अ.३।पा.४।आ.१]

महाभाष्यम् । (यासु० आतः) २४३

तियावत्र प्रधानं तयोर्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् । नैवं विज्ञायते । त-
कारथकारादेः लिङ् इति । कथं तर्हि तकारथकारयोः सुङ् भवति ।
तौ चेत्लिङ् इति । लिङः सीयुट् ॥

यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥ किमर्थं यासुटो ङिच्च-
मुच्यते । यासुटो ङिच्चचनं पिदर्थम् * । पिति वचनानि प्रयोजयन्ति ।
अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते । उदात्तवचनं च * । किम् । पि-
दर्थमेव । आगमानुदात्तार्थं वा * । अथ वा एतज्ज्ञापयत्याचार्यः आ-
गमा अनुदात्ता भवन्तीति । असत्यन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापकं भवति ।
उक्तं चै तद्यासुटो ङिच्चचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेन व-
क्तुम् । यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति । सोयमेवं
लघीयसा न्यासेन सिद्धं सति । यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । यासुट् परस्मैपदेषूदा-
त्तो ङिच्च ॥

आतः ॥ ११० ॥ किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थम् । आहो
स्तिप्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात् । कथं वा प्रापकम् । यदि
सिजग्रहणमनुवर्तते । ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तम् । ततः प्रा-
पकम् । कश्चात्र विशेषः । जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सि-
ज्लुक्ग्रहणम् * । जुसि आकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लु-
ग्रहणं कर्तव्यम् । आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।
अकार्षुः । अहार्षुः । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेत्प्रत्ययल-
क्षणप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

यद्वयमपि परिहृतम् । सुटस्तकारथकारावागभिनौ सीयुटस्तु समुदाय इति कार्यभेदा-
द् बाध्यबाधकभावाभावः । तिथोरिति च षष्ठीनिर्देशात्तदादिविध्यभावादनाद्योरपि ति-
थोः सुङ् भवति ॥

आतः । अकार्षुरिति । अत्र नाकारान्तात्सिज्विहितः नापि परः रेफेण व्यवधाना-
दिति जुस् न स्यात् । ननु यद्यकार्षुरित्यादावपि नियमः स्यात् । तदा पूर्वसूत्रेण सिजन्ता-
ज्जुस्विधानमनवकाशं स्यात् नैष दोषः । अथुरस्युरित्यादेश्वकाशस्य संभवादिषयविभा-
गश्च न लभ्यते । यतोऽकार्षुरिति जुस् भवति । अभूवन्नित्यत्र तु न भवति । यद्येवं पूर्व-

२४४ (आतः०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.३।पा.४।आ.१]

अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । एवकारकरणं च * ।
 एवकारकरणं च कर्तव्यम् । लङ्ः शाकटायनस्यैवेति । नियमार्थे
 पुनः सति नार्थ एवकारकरणेन । ननु च प्राकेपि सति सिद्धे वि-
 धिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । दृष्टतोवधारणा-
 र्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः । यथैवं विज्ञायते लङ्ः शाकटायनस्यैवेति ।
 मैवं विज्ञायि लङ् एव शाकटायनस्येति । किं च स्यात् । लुङ्ः शा-
 कटायनस्य न स्यात् । अदुः । अयुः । अधुः । अस्युः । लङ्ग्रहणं च * ।
 लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम् । लङ्ः शाकटायनस्यैवेति । नियमार्थे पुनः
 सति नार्थो लङ्ग्रहणेन । आतो ङित इति वर्तते । न चान्य आ-
 कारादनन्तरो ङितस्ति अन्यदतो लङ्ः । अस्तु तर्हि नियमार्थम् ।
 ननु चोक्तं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिञ्जलुक्ग्रहणमि-
 ति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यो
 द्वाभ्यामनन्तरः आतश्च सिचश्च । अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् ।
 कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । उत्तरार्थम् । लिट् च लिङाशिषि आ-
 र्द्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्द्धधातुकसंज्ञा स्या-
 त् । तिङ्ग्रहणेन च गहणात्सार्वधातुकसंज्ञा । अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव
 कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । लङ् एव यो लङ् तत्र यथा

सूत्रे सिञ्जग्रहणमकृत्वा आतः सिच इति वक्तव्यं स्यात् । नैतदस्ति । उत्तरजात इत्यस्या-
 नुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात् । अथ वा योगविभागोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात् । अस्य
 हि नियमार्थत्वे उत्तरञ्च लङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवकारकरणं चेति । यदा सिञ्-
 जग्रहणमिह नानुवर्तते तदानेनैव लङादेशस्यभेदे रात उत्तरस्यायुरित्यादौ जुसि सिद्धे लङ्ः
 शाकटायनस्यैवेति नियमार्थ एवकारः कर्तव्यः । अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्या-
 त् । यदा तु सिञ्जग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा लङ्ः शाकटायनस्येत्येव पक्षे वि-
 ध्यर्थं कर्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः । मैवं विज्ञायीति । लङ् एव शाकटायनस्येति वि-
 ज्ञायमाने लुङ्ः शाकटायनस्य न स्यात् । ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत । लङि तु नि-
 त्यः स्यादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्येति । सिञ्जलुक् विना आतः सिचश्चानन्तरो भिन्नं भव-
 तीति सिञ्जलुगन्तस्याकारान्तस्येह ग्रहणमिति नियमेन सिञ्जलुगन्तमेव निवर्त्यते । उत्त-
 रार्थमिति । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वाङ्गिङिङादेशानां सा-

स्यात् । लङ्ज्ञावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ २३५ ॥ आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम्* ।
आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परस्यार्द्धधातुक-
संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । वृक्षत्वं वृक्षतेति । क्रियमाणे चापि
धातुग्रहणे स्वादिप्रतिषेधः* । स्वादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः । इह मा
भूत् । लूभ्यां लूभिरिति । अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम् । एवमपि अ-
ग्निकास्यति वायुकास्यतीति प्राप्नोति । तस्माद्धातुग्रहणं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् । आहतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोनुवर्तते । क्व
प्रकृतः । धातोरेकाचो हलादेरिति । एवमपि श्रीकास्यती भूकास्यतीति
प्राप्नोति । तद्विधानात् सिद्धम् । विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो वि-
हित इति । धातोरेष विहितः संकीर्त्य धातोरित्येवं यो विहित इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

पादश्चाध्यायश्च समाप्तस्तृतीयः ॥

वर्द्धधातुकसंज्ञापि स्यात् । ततस्तन्निमित्तविकरणप्रसङ्गः । आर्द्धधातुकसंज्ञा चेडाद्यर्था स्यात् ॥
आर्द्धधा । अनुक्रान्तापेक्षमिति । ये प्रत्ययास्तिङ्शिङ्गिर्जितास्ते आर्द्धधातुकसंज्ञा-
भवन्ति न त्वनुक्रंस्यमाना इत्यर्थः । धातोर्धिति । धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य ये वि-
हिता इत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीमज्जैयटपुत्रश्रीमज्जैयटकृते
महाभाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

पादोऽध्यायश्च समाप्तः तृतीयः ॥

ऊँनमः परब्रह्मणे ॥ ङाप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ ङाप्प्रातिपदि-
कग्रहणं किमर्थम् । ङाप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः । धातो-
र्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तयदादयो विधीयन्ते ।
ते ऽवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति । तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । ए-
कत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । ते चात्र तिङा उक्ता एकत्वा-
दय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥ टावादयस्तर्हि तिङन्ता-
न्मा भूवन्निति । स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्री-

ऊँनमः परमात्मने ॥ ङाप्प्रातिपदिकात् । ङाप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति ।
परश्चेति वचनात्परे भवन्ती वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनीं
ङाप्प्रातिपदिकलक्षणमेव प्रकृतिमात्राच्चेष्टान्ति सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्या-
ख्यातमस्ति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्या-
ख्यानम् । सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिप्रकृत्याच्चेष्टः । सच्च
इति पञ्चः । धातोर्मा भूवन्निति । असतोह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्वातोरेव स्युः ।
वासरूपविधिश्च स्यात् । अथ वा प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राच्चेष्टे धातोरपि स्युः । तत्र य-
था कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते साधनाश्रयसंख्यायां च तिङामुत्पत्तिः कर्त्रादिषु लृत्त-
व्यादीनां च तथा स्वादयोपि स्युरिति भावः । धातोरिति । धातुग्रहणं निहत्तम् । तत्र
प्रकृतिमात्राविधीयमानाः स्वादय उत्सर्गास्तयदादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधाना-
दपवादा इति भावः । तिङन्तादिति । कर्मादयः स्वादीनामर्थः । तत्र यथा पुत्तोयश-
ब्दादन्तर्मतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकारउत्पद्यते तथा पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्ट क्रि-
यावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः । यद्वै कत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथैको द्वौ बहव
इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येवं तिङाभिहितेष्वपि स्युरिति भावः । एकत्वादिष्विति ।
संख्या विभक्त्यर्थः । सा च तिङैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात् स्वादयो न भवन्त्येकादिभ्यस्तु
वचनग्रहणाद्यन्नात्संख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति । न च पचतिशब्दात्कर्तृभिधायिनः
कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता । न ह्येकक्रियापेक्षोभिन्नसाधनाभिधायिनीरेकक्रि-
यापदे ऽनुसहायभावो युक्तः । पुत्तोयशब्दस्तु जीवत्यदिधातुविशिष्टक्रियावाचीति ततः
कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा । अनभिहिताधिकांश्च तिङाभिहिते साधने स्वादनृत्य-
त्तिः । टावादय इति । यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तदुगतलिङ्गाभि-
धायित्वमपि स्यादिति भावः । न च तिङन्तस्येति । क्रियाप्रधानत्वदाख्यातस्य क्रिया-
यायासत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण लिङ्गेनायोगः । नचद्रूपधर्मेण लिङ्गग्रहणयोग्यत्वनियतत्वा
च्छब्दशक्तौनास्मात् भावः । तदुक्तं हरिणा । एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यायां

त्वेन योगोस्ति । अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादि-
ष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति ।
अथापि कथं चिद्योगः स्यात् । एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति । न तिङन्तादणादयो भवन्तीति । यदयं क्वचित्तद्वितवि-
धौ तिङ्ग्रहणं करोति । अतिशयने तमविष्ठनौ तिङश्चेति । अत-
उत्तरं पठति । ङाप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् * । ङा-
प्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । अङ्गभपदसंज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञाङ्गा-
प्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति । क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङा-

भियते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्रतदाश्रयः ॥ तस्मादवस्थितेष्वर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते ।
शब्दस्य शक्तिर्न त्वेष शास्त्रेन्वाख्यायते विधिरिति ॥ शोभनं पचतीत्यादावुक्तक्रियाविशे-
षणस्य नपुंसकत्वं न तु क्रियायाः । पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाधन्तार्थस्य क्रियाया-
शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम् । नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतोदृष्टे
नानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते । अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाधनुत्पत्तिर्व्याख्येया ।
अणादय इति । यथैव गर्गस्यापत्यमित्यपत्यापत्यवत्संबन्धादिसंभवः । एवं पचति य-
स्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्यवमृष्टतिङन्तार्थाधारसंबन्धसंभव इति भावः । ननु षष्ठ्य-
न्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते सर्वनाम्नश्चात्र षष्ठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य । नैष दोषः । गर्ग-
स्यापत्यमपि वाक्यगोचरैव षष्ठी संबन्धप्रदर्शनायोपादीयते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदिका-
देवोत्पद्यते । लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकीं प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे । तस्ये-
ति तु षष्ठीनिर्देशः सति संबन्धे प्रत्ययविधानार्थी न तु षष्ठ्यन्ताप्रत्ययोत्पत्त्यर्थः । न
चेति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्वासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः । साधन-
स्यापि क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्या-
पत्यादियोगसंभवेऽपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः । नहि यथा
पाचकस्यापत्यमिति संबन्धप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपत्यमिति । अथापीति । सर्वनामप्रत्यव-
मृष्टस्यार्थापत्यादियोगसंभवादिति भावः । धातोर्ग्राह्याद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादि-
योगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता वाक्यार्थाप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्-
व्यमाणाप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया । भाष्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात् पृथगुपन्यासो न क-
तः । अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिग्रहणादस्य प्रत्ययविधी-
शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसंज्ञा । भपदसंज्ञे अप्युत्तरत्रयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवर्तनात्-
स्येति भावः । भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह । क्व पुनरिति । ग्रहणवद्भ्य इति ।

प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः । टाबादिषु । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवद्भाषाबादयो विधीयन्ते उगितो ङीबुभवति । अतष्टाबुभवतीति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते । तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते । तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अणादिषु तर्हि । अणादयोऽपि ग्रहणवद्भाषो विधीयन्ते गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फगिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । स्वार्थिकेषु तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भाषो विधीयन्ते । यावादिभ्यः कन् प्रज्ञादिभ्यो णिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्यादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लः तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । स्वादिषु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूप-

ग्रहणमुपादानं तच्च क्वचित्सत्त्वात् यथाजाद्यतष्टावित्यजादीनां क्वचित् संज्ञाद्वारेण यथा त्रैवाकारिणादन्तानाम् । क्वचिदनुवन्निर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन । यथोगितश्चेति । अत्र स्वार्थाभिधायिशब्द आक्षिप्तोऽकारिणोगिता च विशेष्यते । अथापीति । सामर्थ्याक्षितस्याप्युपादानमस्त्येव । अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति । वयसि प्रथम इत्यादौ सामर्थ्याक्षिता प्रकृतिरथत्वत्राप्यत इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसंभवादकारान्तरस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिदग्रहणष्टाबादिः । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते । शुक्लतर इति । न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः । न यावदिति । यावत्तावच्छब्दो निपातो पर्यायतां द्योतयतः । स्वादिषु तर्हीति । प्रकरणोत्कर्षाद्भुषु बहुवचनमित्यादेः स्वादिविधिवान्वयस्य च भिन्नवाक्यतां मन्यते । एकत्वादिविति । आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः । तत्रत्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केपि पक्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचकाः पञ्चके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकाः । तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः । यत्तदिति । द्योतकपक्षे ऽयमर्थः । एकत्वादिषु यद्वर्तते तस्मात् स्वादय एक-

४ (ङ्याप्प्रा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ४। पा. १। आ. १]

मेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।
कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादय एकत्वादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुमेक-
वाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च । यदेकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं
नानादेशस्थं क्रियते । कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति । यदेकं वा-
क्यं सन्नानादेशस्थं करोति । अन्यदपि किं चित्संग्रहीष्यामीति । य-
च्छयोश्च लुगर्थम् * । यच्छयोस्तर्हि लुगर्थङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रि-
यते । कंसीयपरशव्यशब्दयोर्यजौ लुक्चेतिङ्याप्प्रातिपदिकात्पर-
स्य लुग्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेर-
पि लुक् प्रसज्येत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं प्र-
त्ययस्य लुक्शुलुपी भवन्तीति प्रत्ययस्य भविष्यति । इवमप्युकारस-
कारयोः प्रसज्येत । कमेः सः कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति ।
उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयलक्षणे च
प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् * । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयलक्षणे तर्हि प्र-
त्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात् । अ-
वृद्धात् । अवर्णान्तात् । अनुदात्तादेः । इच्च इति । एतानि ङ्याप्प्रा-
तिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति । अथाक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिप-

त्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते । वाचकपक्षे त्वयमर्थः । एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वाधेयेषु
यच्छब्दरूपं तदाधाराय वाचि तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते । अन्यद-
पीति । तिङ्बुधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्थादित्येवमर्थः । अङ्गानां हि प्रधान-
संनिधावुपदेशार्हानां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसंबन्धार्थः । यच्छयोश्चेति । वा-
र्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्दो भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वान्नार्थं च श-
ब्दो व्याख्यातः । प्रकृतेरपीति । यच्छयोर्या प्रकृतिः कंसशब्दः परशुशब्दश्च तदवयवस्वार्थे
प्रत्ययस्ये ययः । इतरस्य प्रकृतेरिति स्थानप्रसङ्गो मत्वाह । एतदपीति । इतरः पूर्वमेवार्थं
स्पष्टीकरोति । एवमपीति । उणादय इति । अतः क्वकमिकंसेति कमिग्रहणेनैव कंस
ग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्व चिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति । यजजोस्तु
विधानसामर्थ्याद्भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः । वृद्धावृद्धेति । अत्रापि
वार्तिककारस्यचशब्दः समुच्चये भाष्यकारस्य तु तद्वार्थं । वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य
प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः । अथेति ।
प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायित्वान् ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति

दिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानिस्युः । समर्थविशेषणानि । तच्च
 को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् । इह च प्रसज्येत । ज्ञानां ब्राह्म-
 णानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञयो-
 ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्वि समर्थं मवृद्धम् । वृद्ध । अवृद्ध । प्राचा-
 मवृद्धातिफन्बहुलम् । इह च प्रसज्येत । ज्ञयोब्राह्मण्योरपत्यमिति ।
 एतद्वि समर्थं मवृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमि-
 ति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध । अवर्ण । अत इज्जभवति । इहैव
 स्यात् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्वि समर्थं मकारान्तम् । इह न
 स्यात् । दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं मनवर्णा-
 न्तम् । अवर्ण । खर । अनुदात्तादेरज्भवति । इह च प्रसज्येत ।
 वाचो विकारस्त्वचो विकार इति एतद्वि समर्थं मुदात्तादि । इह
 च न स्यात् । सर्वेषां विकारइति । एतद्वि समर्थं मुदात्तादि । खर ।
 द्याजलक्षण । द्याचष्टन्निति । इह च प्रसज्येत । वाचा तरति त्वचा
 तरतीति । एतद्वि समर्थं द्याच् । इह च न स्यात् । घटेन तरती-
 ति । एतद्वि समर्थं मद्याच् । अस्ति पुनः समर्थं विशेषणे सति किं चिदि-
 ष्टं संगृहीतं भवति । आहो स्विहोषान्तमेव । अस्तीत्याह । किम् । साम्ना
 तरतिवेम्ना तरतीति । एतद्वि समर्थं मपि द्याच् । व्याप्प्रातिपदिक-

प्रश्नः । समर्थविशेषणानीति । समर्थानां प्रथमादित्यधिकारादिभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यान्-
 वगमादिभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः । व्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादान-
 सामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति । ज्ञानामिति । ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपज-
 ननानास्ति द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः । नैष दोषः । वा चिदादेशादिवशात्संख्यावि-
 शेषोपि प्रतीयते । यथा तावको मामक इति । एवमिहापि फिज् विधीयमानो बहुवच-
 नमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्वं गमयेत् । प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम् । भेदः संख्याविशे-
 षो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः । सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेदिति । वाचो
 विकार इति । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात्पदमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणदि-
 क्प्रदर्शनार्थमस्य वृद्धत्वान्मयटा भाव्यम् । इदं तूदाहरणं पञ्चानां विकार इति । षड्वि-
 चतुर्थीं हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वादनुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु नृः सं-
 ख्याया इत्याद्युदात्तम् । सर्वेषामिति । सर्वस्य रुपीत्याद्युदात्तं पदम् । प्रातिपदिकं तु म

मपि । अथङ्ग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् ।
 न सिध्यति । अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
 यद्येष ङाब्रह्मणेहेतुः । ल्युङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम् । तावपि हि प्रत्य-
 यी । तिग्रहणे तावद्वार्तम् । तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिक-
 संज्ञा भविष्यति । ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम् । उवर्णान्तादूङ्घ्रिधीय-
 ते तत्रैकादेशः । एकादेशे कृते ऽन्तादिवज्ञावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भ-
 विष्यति । यद्येष ऊङ्ग्रहणे हेतुः । आब्रह्मणमपि न कर्तव्यम् । आ-
 बपि ह्यकारान्ताद्विधीयते । तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेऽन्तादिवज्ञा-
 वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । यस्तर्ह्यनकारान्तात् क्रुञ्चा उष्णिहा
 देवविशेति । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते । क्रुञ्चानालभेत । उ-
 ष्णिहककुभौ देवविशं च मनुष्यविशं चेति । इह तावदुष्णिहककु-
 भाविति । आप एवौत्तरपदिकं ऋस्त्वम् । इह खल्वपि देवविशं च
 मनुष्यविशं चेति । नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां
 व्यञ्जनान्तादिति । यत्तादुच्यते । इह तावदुष्णिहककुभावित्याप एवैत-
 दौत्तरपदिकं ऋस्त्वमिति । संज्ञाकृन्दसोरित्येवं तत् । नैषा संज्ञा नापी-
 दं कृन्दः । यदप्युच्यते । इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं च मनुष्य-
 विशं चेति । नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जना-
 न्तादिति । खरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जनान्तादुत्पत्तिः स्याद् देववि-
 शमित्येवं खरः प्रसज्येत । देवविशमिति चेष्ट्यते । तस्मात्क एष ए-
 वविषयः । इदं तर्हि पादन्यतरस्यां टावचीति । ऋचीत्युच्यते ।

वंशब्दो ऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि । अथेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सि-
 ङ्गि मन्थते । इतरो ऽग्रहीताभिप्राय आह । न सिध्यतीति । तिग्रहणइति वार्तं युक्तं प्रा-
 तिपदिकत्वमित्यर्थः । कुञ्चानिति । अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीष्वाधनार्थः । अ-
 ब्रह्मणवाद्याह । इह तावदिति । आप इति । ङापोरिति ऋस्त्वं हलन्तादेव विहित-
 स्याप इत्यर्थः । इहेति । ततश्च देवविशब्दादेवाविति भावः । आब्रह्मणप्रत्याख्यानवा-
 द्याह । यत्तावदिति । खरे विशेष इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिखरेणान्तोदा-
 त्तत्वादिभक्तेः सुमुादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वाद्देवविशशब्दः क-
 प्रत्ययान्तस्तदा याथादिखरेणान्तोदात्तत्वादिभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति ।

तत्र छान्दसत्वाद्भविष्यति । ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितम् । काठ-
कं कालापकं मौदकं पैप्पलकं च । किं तर्हि प्रत्ययार्थं विशेषणमेत-
त् । ऋक्चेत्प्रत्ययार्थो भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्र-
दशब्दः पादशब्दसमानार्थः अकारान्तः छन्दसि दृश्यते । तस्याः स-
प्ताक्षरमेकं पदम् । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ।
इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति । बहुराजा बहुराजे बहुरा-
जाइति । डाबुगृहणमनर्थकं प्रातिपदिकगृहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
गृहणात् । डाबुगृहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकगृहणे
लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहणात् । प्रातिपदिकगृहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
गृहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा
परिभाषा क्रियेत डाबुगृहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या ।
बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि । प्रयोजनं सर्वना-
मस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् * । सर्वनामविधिः प्रयोजनम् ।
सर्वनाम्नः सुट् । इहैव स्यात् । एषाम् । तेषाम् । यासाम् । तासामि-
त्यत्र न स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवरुन्ताद्वाविविधौयते । त-
त्रैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वावात्सुङ् भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् ।
सर्वनाम्नस्तृतीया च । इहैव स्यात् । भवता हेतुना । भवतो हेतो-
रिति । भवत्या हेतुना भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् । सर्वना-
मस्वर । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । इहैव स्यात् । कुसूलबिलम् ।
कुसूलीबिलमित्यत्र च न स्यात् । स्वर । समास । द्वितीया श्रिता-
दिभिः सह समस्यते । इहैव स्यात् । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कष्टं
श्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रि-
तशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वावाद्भविष्यति । इदं तर्हि
पूर्वसदृशेति । इहैव स्यात् । पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा सद-
ृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास । तद्धितविधिः । अचित्तह-

तत्र छान्दसत्वादिति । अप्रातिपदिकत्वेऽपि प्रत्ययोत्पत्तिरिति शेषः । लिङ्गविशिष्टस्येति ।
यथाकथञ्चित् प्रातिपदिकगृहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूप-
गृहण एवेति भावः । कः पुनरिति । डाबुगृहणं लघु न तु परिभाषेति भावः ।

स्तिधनोष्ठक् । इहैव स्यात् । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । हस्ति-
 नीनां हमूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजन-
 म् । पुंवज्ञावेनैतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । प्रमाणे द्वयसच् । यथेह भव-
 ति । हस्तिद्वयसं हस्तिमात्रम् । एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि यथा स्या-
 त् । तद्वितविधि । लुक् । नेन्सिद्धवद्भातिषु च । इहैव स्यात् । स्थण्डिलशा-
 यी । स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुग्लुक् । शयवासवासिष्वकाला-
 इहैव स्यात् । ग्रामेवासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् । माननि च
 विधिप्रतिषेधार्थम् * । मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् ।
 विध्यर्थं तावत् क्यङ्माँनिनोश्च । इहैव स्यात् । दर्शनीयमानी । द-
 र्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतो
 मानिनि । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् । दीर्घमुखमानी । दीर्घ
 मुखमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च * । प्रत्ययग्र-
 हणोपचारेषु च प्रयोजनम् । ढजकाभ्यां कर्तरि । इहैव स्यात् । अ-
 पांस्रष्टा । अपांस्रष्टीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय । उपचार । अतः कृकमि-
 कंसकुम्भ इहैव स्यात् । अयस्कुम्भः । अयस्कुभीत्यय न स्यात् । एता-
 न्यतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या ।
 एतस्यां च सत्यां नार्थो ङाव्हणेन । अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ * ।
 उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति । द्विषत्यरयोस्तापेः । यथेह भवति
 द्विषन्ताप इति एवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात् । यजिजोः फकि
 अतिप्रसङ्गो भवति । यथेह भवति गार्ग्यायणः । दाचायणः । एवं
 गार्गेयो दाचेय इत्यत्रापि स्यात् । नैष दोषः । ढगत्र बाधको भवि-
 ष्यति । समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति । राजाहःसखिभ्यष्टच् । य-
 थेह भवति । मद्रराजः । कश्मीरराजः । एवं मद्रराज्ञी कश्मीररा-
 ज्ञीत्यत्रापि स्यात् । न वा भवति भद्रराजीति । भवति यदा
 समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्टग्रहणे तु इकारान्तात्समासान्तः प्र-

स्थण्डिलशायिनीति । गतिकारकोपपदानां कङ्घ्रिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति
 वचनादनुत्पन्न एव ङोपि समासे सति इन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं ग्रामे
 वासिनो दर्शनीयमानिनो दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम् । ढगत्रेति । परत्वादिति भावः ।
 समासान्तादीकार इति । मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुं योगादाख्यायामिति ङीष् । तत्र

परिभाषाया दोषाः । एतानि च प्रयोजनानि । एते दोषाः समाभू-
यांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि दोषाः सन्तीति प-
रिभाषा न कर्तव्या । लक्षणं वा न परिणयम् । न हि भिक्षुकाः स-
न्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते ।
दोषाः स्वल्पि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमा-
त्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्तीति । तस्माद्यान्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिवि-
धेयं च दोषेषु । तद्वितविधानार्थं तु * । तद्वितविधानार्थं तु ड्राब्-
ग्रहणं कर्तव्यं ड्राबन्तात्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । कालितरा । हर-
णितरा । खट्वातरा । मालातरा । किं पुनः कारणं न सिध्यति । वि-
प्रतिषेधाद्धि तद्वितबलीयस्त्वम्* । विप्रतिषेधाद्धि तद्वितोत्पत्तिः प्रा-
प्नोति । तत्र समासान्तेषु दोषः । तत्र समासन्तेषु दोषो भवति । ब-
हुगोमत्का । बहुयवमत्का । समासान्ता अपि ड्राबन्तात्स्युः । ल्यु-
डोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति । युवतिका । ब्रह्मबन्धुकेति । ऊङ्-

लाङ्गुशेत्यत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनि-
त्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते । तद्वितविधानार्थं त्विति । सति ड्राब्ग्र-
हणे तद्वितविधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ड्रापौ भवतस्तदन्तात्तद्वित इत्यर्थः ।
विप्रतिषेधाद्धीति । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते कालीति । प्रकर्षप्रत्य-
यस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति । स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां पर-
त्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्योन्तरङ्गः प्रकर्ष-
स्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वादुबहिरङ्गः । ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम् । अ-
न्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च वक्ष्यते । स्वार्थमभिप्रायशब्दो निरपेक्षो
द्रव्यमाह । समवेतं समवेतस्य वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशेषानपेक्ष-
माणश्च कृत्स्नमाकृष्टानं प्रियकुक्षनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति । एवं तर्ह्येत-
त्क्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे पदादुच्चरिताद्युगपदर्थः प्रतीयन्ते इति लौकिकार्थव्य-
वस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः । समासा-
न्ता अपीति । तत्र बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते ङीपि च कबुत्पत्तौ बहुगो-
मतीकेति प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धुकेति । अन्नातादयर्थविवक्षायांमूढन्तात्कपप्रत्यय इत्यते ।

ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विशेषः । उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामु-
 ङन्ताद्वा । इदं तर्हि । युवतितरा । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धुतरेति ।
 तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्वितानुत्पत्तिः * । तदन्तस्य च ङा-
 बन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्वितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । कालितरा । ह-
 रणितरा । खट्वतरा । मालातरेति । किं कारणम् । ङाबन्तमेतत्
 स्त्रीप्रधानम् । न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौस्तः । नैष दोषः न हि
 किं चिदुच्यते । एवं जातीयकादुत्पत्तव्यमेवंजातीयकान्नेति । एताव
 दुच्यते । अतिशयने तमविष्ठनौ तिङश्चेति । यस्य च प्रकर्षौस्तित-
 स्य च प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यति । अस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः ।
 इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति । द्रव्यं प्रधानम् । गुणस्य च प्र-
 कर्षे प्रत्यय उत्पद्यते । उक्तं वा । किमुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्राति-
 पदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति । यदि प्रातिपदिकविशेष-
 णं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयाया
 मिति । नापि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कथं तर्हि ।
 यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते तस्माद्वाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ।
 स्वार्थे इति । ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति । समासान्ता
 अपि स्वार्थिकाः । उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति ।

नास्त्यत्रेति । केण इति क्लृप्तविधानादिति भावः । युवतितरेति । जातेत्येति । पुंवद्भाव-
 प्रतिषेधं मन्यते । यौवनस्य जातिरूपत्वात् । ब्रह्मबन्धुतरेति । अत्र नद्याः शेषस्यान्यत-
 रस्यामिति विकल्पेन क्लृप्तः । न च स्त्रीत्वस्येति । तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाप्रकर्षा-
 भाव इत्यर्थः । इह खल्वपीति । सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः । तदुक्तं हरिणा । सर्वस्यैव
 प्रधानस्य न विना भेदहेतुना । प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति । ततश्च
 कालितरेत्यत्रापि कालगुणप्रकर्षाश्रयस्तरप्रत्ययः । उक्तं वेति । नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन
 प्रत्ययाभिधेयम् । किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादयः ।
 ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षायां
 प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः । समासान्ता अपीति । ङाब्रह्मणस्याख्यानेन समासान्तेषु परि-
 हारः । स्त्रियामन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषे-
 धोपपत्तिः । कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय

१२ (स्त्रियाम्) भाष्यप्रदीपेद्व्योतितम् । [अ. ४। पा. १। आ. १]

कथं कालिकेति । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्येतीत्वं भविष्यति । कथं हरि-
णिकेति । हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । कथं लोहिनिकेति । वक्ष्यत्येत-
हिताल्लिङ्गबाधनं वेति ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ स्त्रियामित्युच्यते । का स्त्री नाम । लोकेत एते
शब्दाः प्रसिद्धाः । स्त्री पुमान्पुंसकमिति । यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीय-
ते इयं स्त्री अयं पुमानिदं न पुंसकमिति । सा स्त्री स पुमान् तन्न
पुंसकमिति । किं पुनर्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते । इयं स्त्री अयं पुमा-
निदं नपुंसकमिति । लिङ्गम् । किं पुनस्तत् । स्तनकेशवती स्त्री स्या-

उत्पद्यते । कथं कालिकेति । वर्ये चानित्ये रक्ते इति वर्तमाने कालाच्चेति स्वार्थं कन्-
प्रत्ययस्तदपेक्षस्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः । कथं हरि-
णिकेति । स्वार्थे हरितशब्दात्परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः । अज्ञातादिकनस्तु बहिरङ्गत्वा-
त् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । हरिणशब्द इति । हरितशब्दसमानार्थ इति भावः । त-
च्च हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति । हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भावः । लोहिनिकेति
न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः । वक्ष्यत्येतदिति । अवश्यवक्तव्यतां दर्श-
यति । क्रियमाणे ऽपि ङाब्रह्मणे लोहितात्मणौ वर्ये चानित्ये रक्ते इति प्रतिपदविधा-
नादस्त्रीयत्वात्स्त्रीप्रत्ययं बाधित्वाकन्नेव स्यात् ॥

स्त्रियाम् । का स्त्री नामेति । प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसंभवादिषु
च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावाल्लोकिकस्त्रीग्रह-
णे ऽव्याप्यतिव्याप्तिदर्शनात् प्रश्नः । न च गोत्वादिवत्संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं स्त्रीत्वस्य य-
तः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । खट्वादिशृङ्गपानगर्यादिषु भिन्नत्वात्संस्थानस्य । न
च सक्तदात्यातं स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्त्यन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते । यत्र
वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्ते न प्रश्नो युक्त इति का स्त्री नामित्युक्तम् । कस्यास्त्रि-
यामित्युच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात् । लोकेत इति । पञ्चम्यन्तात्सम्यन्ताद्वातसि।
शब्दाः प्रसिद्धा इति । विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः । पुंनपुंसकयोरुपादानप्रसङ्गे न
तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम् । यल्लोक इति । यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्त्व-
र्थे प्रत्यय उपजायते तत्स्त्रगादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । तद्योगाच्च निमित्तवानप्यर्थः
स्त्रगादिशब्दवाच्यो भवति । किं पुनरिति । द्रव्ये सत्तादेरनेकार्थस्य संभवात्प्रश्नः
लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः । स्तनकेशवतीति । भूमादौ मतुप् । तथैव लो-
मश इति शः । लिङ्गे पृष्टे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्वसं-

स्त्रीमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ १ ॥ लिङ्गात्-
स्त्रीपुंसयोर्ज्ञानि भूकुंसे टाप्प्रसज्यते । लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञानिसति सू-
कुंसे टाप्प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते द्वयं स्त्री । अस्ति तद्
भूकुंसे । नत्वं खरकुटीः पश्य ॥ इह चञ्चाः पश्य । वधिकाः पश्य । खरकुटीः
पश्येति । तस्माच्छसोनः पुंसीति नत्वं प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदव-
सीयते । अयं पुमानिति । अस्ति तद्वधिकादिषु । खट्वाहचौ न सिध्यतः ॥
खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते द्वयं स्त्री
अयं पुमानिति । न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति । किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ।
नापुंसकं भवेत्तस्मिन् ॥ नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं
नापुंसकमिति । नपुंसके भवं नापुंसकम् । तदभावे नपुंसकम् । त-
दभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम् । असत्तु मृगदृष्ट्या-
वत् । असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं श-

गतिः । स्तनकेशश्च प्रसिद्धत्वादप्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य उपल-
क्षणम् । तदनेन स्त्रीत्वादोनां स्तनाद्युपव्यञ्जनानां गोत्रादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम् ।
यथोक्तं हरिणा । हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः । अतस्तां जातिमिच्छन्ति
द्रव्यादिसंमवायिनोमिति ॥ उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवत्त्वे न सदृशमित्यर्थः । तेनाव्यया-
ख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाभावः । तदभाव इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां
नपुंसकत्वं निराकृतम् । भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् ।
अथ तु परवत्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवत्लिङ्गातिदेशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य । ततो
वल्लुखरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् । इदानीमेतददूषयितुमाह । लिङ्गादिति ।
भूकुंसेः स्त्रीविषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीत्वे सति टाप्स्यात् । ननु नित्य-
योगे स्तनकेशवतीति मतुब्धिज्ञानाद् भूकुंसेशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तु-
णां नित्यलिङ्गदर्शनात्तत्रापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात् । केशवपने च स्त्रियाः स्त्रीत्वन्न स्यात् त-
दानीं केशसंबन्धाभावात् । स्तनातिशयसंबन्धस्य चोत्तरकालभावितादतिशयेपि मतुपि
विज्ञायमाने प्राक्स्त्रीत्वं न स्यात् । अव्याप्तिसङ्गावाद्वा हेयत्वादस्य दर्शनस्य न सुष्ठु नि-
र्वन्धोऽत्र कर्तव्यः । नत्वमिति । खरकुटी नापितगृहमुच्यते इति केचिदाहुः । तत्र इवार्थे
संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः तस्य लुप्तनुथ इति लुप् । तत्र मनुथस्य वाच्यत्वात्तस्य च लो-
मशत्वात् पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येत्यादौ नत्वप्रसङ्गः । नापुंसकमिति । नपुंसके वस्तुनि
भवं लिङ्गं नापुंसकत्वं तत्प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्वयोरभावात् स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिङ्गवत्त्वेन ।
सत्त्वरूपत्वाच्च लिङ्गसंज्ञारहितस्यासत्त्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः । अस्त्विति । मृ-

कं द्रष्टुम् । मृगतृणावत् । तद्यथा । मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति । न च ताः सन्ति । गन्धर्वनगरं यथा । यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । आदित्यगतिवत्सन्न । अथ वा यथा आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते । तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते । वस्त्रान्तर्हितवच्चतत् ॥ यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते । तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते । विषम उपन्यासः । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते । खट्वावृक्षयोः पुनः येप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृति आश्रयाद्बृक्षांस्तच्छ्रुवन्ति ते पि तयोर्लिङ्गं नोपलभ्यन्ते । केनैतदवसीयते । खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति । षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति । अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षान् मूर्त्यन्तरव्यवधानात् तमसावृतत्वाद्

गदृणाविषया मरुमरीचिका यथाऽक्षत्वेन जलरूपेण प्रतिभासते । तथा खट्वा वृक्षावस्ता स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः । अथोच्यते मरीचिदर्शनात्सादृश्याज्जलं पूर्वानुभूतं स्मर्यते न तु तचासज्जलं चकास्तीति तत्राह । गन्धर्वनगरं यथेति । नहि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम् । न च तत्र तत्सदृशवस्वन्तरग्रहणं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत । तस्मादसतामपि भावानामचिन्तान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भः तथा खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । यथा सलिलनिर्भासो मृगतृणासु जायते । जलोपलब्ध्यनुगुणाद् बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति । तथैवाव्यपदेशेभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु । मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति । इदानीमसत्त्वं निराकरोति । आदित्यगतिवत्सन्नेति । यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाशक्यं ग्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते । किञ्चिद्विस्थूलमुपलभ्य व्यञ्जनं किञ्चित्सूक्ष्मत्वाद् दुरवधारणमिति भावः । विषम इति । यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति यस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम् । अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत् खट्वादौ लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः । येप्येतदिति । अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंयवहारहेतुमुपन्यस्यति । रथकारास्तच्छाणः । वृक्षादनं शस्त्रकम् । इतरो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सूक्ष्मांमनुपलब्धिकारणं दर्शयितुमाह । षड्भिरिति । अतिसन्निकर्षादिति । यथा खचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः । अतिविप्रकर्षादिति । यथोड्डीनस्य शकुनेः । मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति । कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः । तमसावृतत्वादिति । अन्धका-

इन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति अतोऽत्र कश्चिदेतुर्दृष्टव्यः । येन खट्वा-
वक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते केनैतदवसीयते खट्वावक्षयोः सल्लिङ्गं
नोपलभ्यते इति । तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा । स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्री-
त्ववसीयते । पुंस्कृतं शब्दं दृष्ट्वा पुमानिति । यथाकाशेन ज्योतिषः ॥
तद्यथा । आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरत्रेति गम्यते । ज्योतिर्निमित्तं द्याका-
शम् । अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत् । अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति । स्त्रीकृतः
शब्दः । शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेत-
राश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ प्रत्यक्षेण खल्वपि
स विरुध्यते । य आह खट्वावक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति । तत्र
स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति । न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवि-
तव्यम् । तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोध्यवस्यति । तटे च खल्वपि
सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कस्तदध्यवसातु-
मर्हति । इयं स्त्री । अयं पुमान् । इदं नपुंसकमिति । तस्मान्न
वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं च कश्चित्

राक्रान्तस्य शब्दादेः । इन्द्रियदौर्बल्यादिति । तिमिराद्यावृत्तस्य नयनादेः । अतिप्रमादा-
दिति । विषयान्तरासक्तचित्तत्वादित्यर्थः । सौक्ष्म्यस्वेन्द्रियदौर्बल्ये ऽन्तर्भावान्न पृथगु-
पन्यासः । दिव्यचक्षुः श्रोत्राहि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्ते न तु दुर्बलेन्द्रियाः । अतोऽत्रेति ।
इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः । केनैतदिति । सतामसतां चानुपलभ्यात् खट्वादिषु सर्वदा
लिङ्गानुपलभ्यात् सदसत्त्वविषयः संदेह इति प्रश्नः । इतरस्तत्तद्भावे ऽनुमानमाह । तयो-
स्त्विति । स्त्रीपुंसकार्यं टान्तत्वादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमानं क्रियते इत्यर्थः । आ-
काशेनेति । आकाशत इत्याकाशं प्रकाश आलोकस्तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमी-
यते तथा लिङ्गमित्यर्थः । अन्योन्यसंश्रयमिति । ज्योतिः प्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकार-
णभावावगमात् । भवतु कार्येण कारणानुमानम् । खट्वादिषु तु लिङ्गस्य कदा चिदप्य-
ग्रहणान्न तेन कस्य चित्कार्यकारणभावग्रहणम् । तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगः श-
ब्दप्रयोगालिङ्गावगतिरितोत्तराश्रयमेतदित्यर्थः । यदुक्तमादित्यगतिवत्सन्नेति । तद्-
पश्यति । प्रत्यक्षेणेति । लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्च-
यकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः । इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावसितव-
स्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते । तटे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कार्माण्यभिधीयन्ते । एकस्मिन्
दृश्ये विरोधात्सर्वलिङ्गासंभवः । स्त्रीपुंससद्भावे च नपुंसकत्वं न स्यात् । तदभावे नपुंस-

स्वकृतान्त आस्थेयः कोसौ स्वकृतान्तः ॥ संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ
स्वकृतान्ततः ॥ संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्थानप्रस-
वाविति । संस्थाने स्थायते ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति ।
ननु च लोकेपि स्थायते रेव स्त्री । सूतेश्च पुमानिति । अधिकरण
साधनालोके स्त्री स्थायत्यस्याङ्गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् ।
सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनम् । संस्थानं स्त्री प्रवृत्तिश्च
पुमान् । कस्य पुनः संस्थानं स्त्रीप्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । के-
षाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः ॥
संस्थानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पौयांसो गुणा-
स्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शी रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृ-
त्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यव-
तिष्ठते वर्द्धते वा । यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते । तच्चोभ-

कमिति वचनात् । स्वकृतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । स्त्रीपुमानिति । रूढिपरिहारेण क्रि-
याशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । संस्थान इति । भावसाधनत्वं दर्शयति । सूतेरिति । सू-
इत्येतस्य धातोः सप्प्रत्ययो भवति सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः । औणादिको मसन्-
प्रत्ययः ऋस्वश्च बाहुलकात् । स्थायत्यस्यामिति । संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्तृसाधन
इति । सूते उपत्यं जनयति पुमानित्यर्थः । संस्थानमिति । तिरोभावः । प्रवृत्तिराविर्भा-
वः । साम्यावस्था स्थितिः । एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम् । गुणानामिति । स-
त्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः । तत्संघात-
रूपं च घटादि न तु तद्वतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्तीति सांख्यानं सिद्धान्तः । केषामिति ।
सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थायिनामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारागोचरत्वात्प्रश्नः ।
तथा चोक्तम् । गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छतीति । इतरस्तत्परिणामरूपान् लो-
कप्रसिद्धानाह । शब्दस्पर्शेति । अवरत इति । अन्तत इत्यर्थः । ननु आकाशं शब्दात्मकमेव
स्पर्शात्मकश्च वायुः । नैष दोषः । संपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरा मूर्तिशब्देनात्र विवक्षिताः ।
रसगन्धाविति । वायुआकाशयोरभावात् । सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह । प्रवृत्ति-
रिति । न हीति । सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इ-
त्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात्तद्वर्मापन्न इव भवति । तदुक्तं हरिणा ।
प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते । आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ।
प्रवृत्तिमन्तः सर्वे ज्ञाः तिष्ठन्तिश्च प्रवृत्तिभिः । सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवान्न संभवः ॥
यथाप्रवृत्तिधर्मार्थं स्थितिरूपेण गृह्यते । अनुयातीव सोम्येषां प्रवृत्तीर्भक्ष्यमाश्रयः ॥ तना-

यं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः संस्थानविवक्षायां स्त्री । प्रसवविवक्षायां पुमान् । उभयविवक्षायां नपुंसकम् । तस्योक्तौ लोकतो नाम । तस्योक्तौ वचने लोकतो नामैतद्वति स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति । गुणो वा लुपि युक्तवत् । वधिकादिषु भूयान्परिहारः लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने इति । एवमक्षगुणो भवति । न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति । पठिष्यत्याचार्यः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति पुनः पठिष्यति । एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति । संस्थानस्यायते ईदृस्त्रौ सूतेः सप् प्रसवे पुमान् । तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥१॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभि-

स्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते । तस्य स्वरूपमेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते । अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते । प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनमिति । सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मः । शशविषाणादावपि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात्तद्विहारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापिनीत्वं प्रवृत्तेः । आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्था स्थितिरुच्यते । सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते । स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वमित्यादौ संस्थानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः । विवक्षात इति । लोकव्यवहारानुवादिनो विवक्षाश्रीयते न तु प्रायोक्तो । तदुक्तं हरिणा । संनिधाने मिमित्तानां किं चिदेव प्रवर्तकम् । यथा तच्चादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा । भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः । यद्यद्वर्मे ऽङ्गतामिति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षत इति । तस्योक्ताविति । लोकतः शिष्टलोकात्तस्य लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः । भूयानिति । भ्रूकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्यागः परिहारः । चच्चादिषु तु तदपरित्यागे ऽपि शास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरिति भावः । लिङ्गमशिष्यमिति । लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः । एकार्थ इति । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्थानादिसद्भावात्पुण्यस्तारका नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम् । स्तनकेशादिसंबन्धे तु लिङ्गे ऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम् । अवयवान्यत्वाच्चेति । कुटी कुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि अविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः शब्दानुच्चारयन्ति श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदग्यैरभ्यध्यायि संस्थानादिलक्षणमलौकिकं लिङ्गमिति । तदापक्तं भवति । कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद् गुणमाने गुणिनि च वर्तते । तत्र यदा गुणमात्रमिदं स्त्रीत्वं सत्रोशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्येताबादय इति स्त्री-

१८ (स्त्रियाम्) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् ! [अ. ४। पा. १। आ. १]

धेयायां टाबादयो भवन्तीति । आहो स्त्रित् स्त्रीसमानाधिकरणा-
त्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः । स्त्रियामिति स्त्रार्थाभिधाने
चेष्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः * । स्त्रियामिति
स्त्रार्थाभिधाने चेष्टाबादयो भवन्ति । द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः ।
कुमार्यौ कुमार्यः । किशोर्यौ । किशोर्यः । किं कारणम् । एकत्वात् स्त्री-
त्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नो-
ति । अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च । अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते । गार्ग्या-
यणी । करीषगच्छा । कालितरा । किं कारणम् । एकत्वात् स्त्री-
त्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम । तस्यैकेनोक्तत्वाद्वितीयस्य प्रयोगे-
ण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । स्त्रा-
र्यस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः * । स्त्रा-
र्यस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति द्विकारो न प्राप्नोति । अ-
स्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । स्त्रीसमानाधि-
करणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः * । स्त्रीसमानाधिकरणादि-
ति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भतमियं ब्राह्मणी । कारणमि-
यं ब्राह्मणी । आवपनमियमुष्टिकेति । स्त्रार्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु

त्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते । तदापरं पक्षद्वयं
संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाष्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्ष
संभवः । अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थं विशेषणप-
क्षसंभवः । एकोऽयमर्थ इति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः ।
यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो लिङ्गमवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथाशब्दादीनां
संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेशस्याभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति ।
एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते । अनेकश्चेति । पक्षद्वये
ऽपि द्योतकः प्रत्ययो ऽनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्यन्तिरवि-
रुद्धा । वाचके तु प्रत्यये ऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहिते ऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः ।
गार्ग्यायणीति । गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्तात्प्राचां ष्फ तद्धित इति
ष्फः । तदन्तान्ङीष् । करीषगच्छेरपत्यं स्त्रीत्वण् । तस्याणिजोरिति ष्यङ् । ततो यङश्चा-
बिति चाप् । कालशब्दाज्ज्ञानपदादिसूत्रेण ङीष् । ततस्तरप् । ततश्चाबु प्राप्नोति । ङीष्
स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् । स्वर्थस्येति । संस्त्यानवाचिङ्गप्रत्ययान्तेन स्त्रशब्देन स्त्रीत्वस्याभि-

सत्सु इह तावद् भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । पौतन्यम् । कारणमियं ब्राह्मणीति । नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । प्राधान्यम् । आवपनमियमुष्टिकेति । नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि । संभवनम् । षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः । षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्च ब्राह्मण्यः । दश ब्राह्मण्यः । स्वार्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् किं तर्हि । भेदो विवक्षितः संख्या । इह च स्त्रीति ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम् । स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति । नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति । कथं तर्हि । स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्वाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति । अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति । ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्वार्थाभिधाने चेद्वाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्वार्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति । नैषदोषः । यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति । गुणवचनस्य चाश्रयतोलिङ्गवचनभावात् * । गुणवचनानां हि सद्धानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यस्मिन् वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ।

धानान्डीबू प्राप्नोति । भूतमियमिति । स्त्रीत्वोपलक्षितब्रह्मणीहत्तित्वादभूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । स्वार्थाभिधान इति । प्रत्ययार्थपक्षे दोषोयं नावतरतीत्यर्थः । भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गाभावः । न हि तेनैवेति । स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद् ब्राह्मण्यादिपदोपेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात्प्रत्ययः क्रियते तदेतरेतराश्रयदोषापत्तिः । प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परपेक्षणात् । इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह । सिद्धंत्विति ।

२० (स्त्रियाम्) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ४। पा. १। आ. १]

एवमिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं गुणः तस्य यस्मिन् वचनं च तत् स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति । यदप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति । भावस्य च भावयुक्तत्वाद्भावी भावेन युज्यते । तद्यथा । इषिरिषिणा । निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात् कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य बाह्य साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् । अथैकमप्युपलभ्यते । किं चातः । यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् । अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानादगम्यताम् । कस्य तावद्भावानेकं गुणं व्याप्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद् गुणसमुदायो द्रव्यम् । का गतिर्य एते भावः कृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च ।

स्त्रीत्वयुक्तेर्ध्वङ्गीकृतसंस्तुताने वर्तमानात् स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः । एवमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्तदगतसंख्यानिमित्तावचनोत्पत्तिर्द्रव्यवाचिना च जित्यं सामानाधिकरण्यामिति भावः । तदुक्तं हरिणा । सोऽयमित्यभिसंबन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते । स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावावपरेण इति । भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः । इषिरिति । एषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः । निमन्त्रिश्चेति । निमन्त्रयेत इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्विधावित्यर्थः । एकस्येति । एषितुमित्यस्यैवेत्यर्थः । बाह्यमिति । भोजनादिकमित्यर्थः । सर्वकाल इति । तुमुन्नित्यर्थः । सहि समानकटं केषु तुमुन्निति कालमात्रे विधीयते । अथरस्येति । इच्छतीत्यस्य । आभ्यन्तरमिति । इषेरेव कर्मेत्यर्थः । स चैषिषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः । इह पुनरिति । भेदहेत्वभावादिकमेव स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद् भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः । इतर इह पुनरेकमिति भवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं भेदस्तु सुसाध इति मत्वाह । अथैकमपीति । यद्येकमुपलभ्यत इति । खट्वादिष्वसदपि मृगदृष्ट्यावद्यप्युपलभ्यते लिङ्गम् । अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारस्तदास्त्रीतेत्यादौ द्वितीयस्याप्युपलभ्योऽस्त्विति भावः । अथैकमिति । सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनां तत्परिणाम एवेदं विश्वं गुणानाञ्च प्रवृत्तिर्लिङ्गम् । तच्च प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिसङ्गावास्मिन्नयोगोऽस्त्वित्यर्थः । कस्य तावदिति । आश्रये निर्जाति सुवचः समाधिरिति भावः । गुणसमुदाय इति । रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः । गीतेति । भावे तत् । अथ मतमिति । इदं

चिकौर्षा गोतेति । अथ मतमेतत् कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती-
ति । स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भवति । क्व च तावद् दोषः
स्यात् । दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारः । गार्ग्यायणी । कारीष-
गन्ध्या । कालितरेति । इह तावद् गार्ग्यायणीति । पित्करणसाम-
र्थ्यान्डोष् भविष्यति । कारीषगन्धेति वचनाच्चाभविष्यति । का-
लितरेति न यावत्काली तावत्कालितरेति । किं तर्हि । प्रकृष्टा काली
कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा
टाभविष्यति । यदप्युच्यते । इह च स्त्री इति इकारो न प्राप्नोतीति ।
निपातनादेतत् सिद्धम् । किं निपातनम् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्य-
श्चेति । स्त्रीविषये व्यापोरप्रसिद्धिकारान्तादर्शनात्* । स्त्रीविषये
व्यापोरप्रसिद्धिः । खट्वा । माला । किं कारणम् । अकारान्तादर्शनात् ।
न ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते । अतिखट्वः । अतिमाल इति ।
नैषा अकारान्तता । आप एवैतद् ऋस्त्वम् । सर्वेषां तु स्वरवर्णानु-
पूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः । सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः । सर्वे
षामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः ।
शशः षष इति मा भूत् । पलाशः पलाष इति मा भूत् । मञ्चकः मञ्जक
इति मा भूत् । तस्मात्सिद्धम्* । तस्मात्सिद्धमेतद्भवति । अथ वा इयमका-
रान्तता दृश्यते । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः । दशखट्वः ॥

तदिति सर्वनामप्रत्ययमर्थयोग्यं वस्तुद्रव्यमित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वादप-
रेण स्त्रीत्वेनाविरुद्धो योगः । पित्करणसामर्थ्यादिति । एकमपीति स्त्रीत्वं प्रत्ययद्वयेना-
भिधीयत इत्यर्थः । वचनादिति । यडश्चावित्यस्मात् । तथाहि । अत्र सामान्यग्रहणाय त-
द्विधाताय च थडोनुबन्धद्वयं कृतमिति भावः । यावत्कालीति । अन्योऽत्र प्रकर्षयुक्तो-
र्थोऽन्यस्याप्रकर्षयुक्तः अवस्थामेदाद्वाचनिकशब्दभेदाच्चैक एवार्थो भिद्यत इति भावः । स्त्री-
विषय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधार-
यितुं न शक्यते । अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुकुटादिषु शक्यतेऽका-
रान्तत्वं निश्चेतुमिति भावः । सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शनेन सर्वशब्दानां व्युत्पाद्य-
त्वाच्चास्वहारेणाकारान्तता निश्चीयते इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । तद्वितार्थं द्विगुः । आ-
र्हादिति ठक् । तस्याध्यर्हेतिलुक् । लुक्त्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते प्रयोग एवा-
कारान्तता दृश्यत इवेत्यर्थः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥४॥ शूद्रा चा महत्पूर्वा*। शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा । अमहत्पूर्वेति किमर्थम् । महाशूद्री । जातिः* । जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महतीशूद्रा महाशूद्रा सा हि भवति । शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते । तत्रकः प्रसङ्गोऽयममहत्पूर्वात् स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापय-
त्याचार्यः भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अति भवती । महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भ-
वति । जातिरिति च वक्ष्यामीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । पञ्चाजौ । दशाजौ । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः ।

अजाद्यतष्टाप् । शूद्राचेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते न तु पुंयोगल-
क्षणः गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायात् मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात्
तेन शूद्रस्य भार्या शूद्रोत्थेव भवति । अमहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाद्धौकि-
कार्थाभिधायित्वाभावादात्वाभावः । अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं टा-
पि कृते सुप्युत्पन्ने समासेन भाव्यम् । महती शूद्रा महाशूद्रेति । ततश्च निवृत्तत्वाद्यापः
प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रश्नः । महाशूद्रीति । महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवच-
नो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति यथा गौरखर इति । तत्र समुदायव्युत्पादने ऽवयवार्थस्य स्त्री-
त्वाभावात्तदविवक्षित्वैव समासः क्रियते । ततश्चापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणे ङीषेव भव-
ति । जातिरिति । महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधो यदा
तु महत्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति । असति तु जाति-
ग्रहणे अमहत्पूर्वेति । प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाब्बाध्येत । ततश्चात्रापि ङीष् प्रसज्ये-
त ॥ अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत उगित-
श्चैत्यनेनोगिदन्तादपि ङीप् सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ । त-
था च शतुरनुम इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंस्थानमित्युक्तम् । अन्यथा ङीष्
एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात् किं ङीपउदात्तविधानेन । विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्
किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् । अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभा-
वादुगिञ्जलक्षणे ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंस्थानेन कर्तव्यम् । जातिरिति च वक्ष्या-
मीति । अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्रीमहाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं
साधुत्वं प्रतीयेतति भावः । पञ्चाजौति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुः । ततो हि-

अजादीनां या स्त्रीति ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥ कथमिदं विज्ञायते । उगितः प्रातिपदिकादि-
ति आहो खिदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । किं चातः । यदि वि-
ज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति । सिद्धं भवती महतीति । अति-
भवती अति महतीति न सिध्यति । तदन्तविधिना भविष्यति । ग्र-
हणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । अथ विज्ञायते उ-
गिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । सिद्धम् अतिभवती अतिहतीति । भ-
वती महतीति न सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेन ह भविष्यति । व्यपदेशि-
वद्भावोऽप्रातिपदिकेन । उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्य-
ति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवती-
ति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति । क-
थं अतिभवती अतिमहतीति । तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चो-

गोरिति डीब् न प्राप्नोति । टापा बाध्यमानत्वात् । अजादीनामिति । अजाद्यत इति षष्ठी ।
तेनाजादप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते । पञ्चाजीत्यत्र तु समासाभिधे-
यसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजादिशब्दगतमिति । टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्ववि-
शेषणोपक्षोणानामप्यजादीनामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते । सामर्थ्याद्वा । एवं तु सत्यमह-
त्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः । न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रस-
ङ्गाभावः ।

उगितश्च । कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र विशेषणविशेष्यभावे
कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदुगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति ।
न च प्रातिपदिकान्तमुगि त्संभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसंभवः । यदातूगि-
ता प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येषपक्षो भव-
ति । पक्षद्वये प्यव्याप्तिरिति मत्वा प्रश्नः । भवतीति । सर्वादिषु भवतुशब्द उगितपठ्यते
महच्छब्दोपि शब्दवद्भावादुगिद्वयपदेश्यः । तदन्तविधिनेति । उगिता प्रातिपदिकस्य वि-
शेषणादिति भावः । ग्रहणवतेति । ग्रहणमुपादानमात्रम् । न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूप-
योच्चारणम् । अथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भा-
वः । निर्गोमतीति । आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति । उगित्वं मतुपो गोमानि-
त्यादौ नुमर्थं स्यात् । द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति । मतुप उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोम-
च्छब्दस्य । गोमतो निष्क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात् मतुपो विधानाभा-
वात् डीब् न स्यादित्यर्थः । तदन्तविधिनेति । ननु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेषणाद्विशे-

क्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यतइति । नैतत्प्रा-
तिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम् । अथ
वा पुनरस्तु उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । कथं भवती महतीति ।
व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिके-
नेति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्
ग्रहणम् । यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्य-
तीति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेग्रहणं
भवतीति । नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम् । कथम् ।
वर्णोप्युगित् प्रत्ययोप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगित् । धातोरुगितः प्रति-
षेधः * । धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उखासत् ब्राह्मणी । पर्णध्वत्
ब्राह्मणी । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् * । अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची ।
प्रतीची । उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः । उगितिअञ्चतिग्रहणात् ।
अधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवोगितो

थेन कथं तदन्तविधिः । एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते तत्रैकस्मिन्योगे प्रातिपदिके-
नोगिद्विशेष्यते । द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः । नैतदिति । उगिदस्य
तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आश्रीयते न तु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः । व्यपदेशि-
वद्भावेनेति । प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त
इति कल्पनयेत्यर्थः । एतेन येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमिति निवृत्तमिति दर्शितं
भवति । तेन गोक्षीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ऋसो न भवति । वर्णोप्युगिदिति । अर्वण
स्त्रसावनज इति अर्वत्शब्दस्य ढशब्दआदेशः तत्रावर्तीति ङीब् भवति । अश्वपर्यायोऽर्वा
न् शब्दः । नन्वङ्गस्य ढशब्द आदेशो विधीयते तत्र ऋब्रभ्य इति ङीपि कृते चादेशेन
भवितव्यम् । एवं तर्हि संभवमात्रेणैतदुक्तमित्यदोषः । उगित्यञ्चतिग्रहणादिति । उगिद-
चामित्यञ्चोगिदग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणे सिद्धे ऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् । इह शास्त्रे यत्का
र्यमुगितो विधीयते तदञ्च तेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातो रिति कार्यमात्रं नियम्यते
न तु नुमागम एव । अधातुग्रहणं तु तत्रा धातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम् । तेन गोम-
न्तमिच्छतीति क्वचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुभवति । अन्यथा धातुत्वादञ्च-
तिग्रहणात् नियमार्थान्न स्यात् । अन्ये त्वाहुः । उगितश्चेति यश्चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारन-
कारस्यानुकरणम् । विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक् । भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति
निर्देशः कृतः ततश्चाञ्चतिग्रहणमिहैव नियमार्थम् । अकारनकारलोपयोश्चातन्त्रत्वात् ।

धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

वनो र च ॥७॥ इह कस्मान्न भवति । निःशुनी । अतियूनीति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति । एवमपि मघोनी । अच प्राप्नोति । मघवन्शब्दो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । वनो न हश्चः * । वनो र चेत्यत्र हश्चान्न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सहयुध्वा ब्राह्मणीति । यदि न हश्च इत्युच्यते । शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं हश्चग्रहणम् हश्चान्त्यो विहित इति । एवमपि प्रेत्तरीति न सिध्यति । कथं चात्र तुगागमः । छान्दसत्वात् । डीब्रावपि तर्हि छान्दसत्वादेव भविष्यतः । बहुलं छन्दसि * । बहुलं छन्दसि डीब्रीवक्तव्यौ यज्वरीरिषः । यज्वनीरिषः । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् * । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी । बहुपीवरी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । अनो ब-

नाच्चेः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि डीब् भवति ॥

वनो र च । निःशुनीति । शुनी निष्क्रान्ता युवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासस्ततो डीप् । श्वन्शब्दस्य गौरादिपाठे इत्युपसर्जनत्वादत्र डीष् न भवति । मघोनीति । मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । स चार्थवानिति प्रश्नः । अव्युत्पन्नमिति । श्वन्नुच्चन्नित्यौणादिको मघवन्शब्दः । उणादिषु च नावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् । वनो न हश्च इति । द्वयोरपि डीब् रेफयोर्निषेधः । सहयुध्वेति । सह चेति कनिप् । शर्वरीति । शृङ्गसायामित्येतस्मादन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् । तत्र गुणे रपरत्वे चकृते हश्चान्तो भवतीति पूर्वः पक्षः । प्रेत्तरीति । ईरगतावित्यस्मात्प्रपूर्वादित्येभ्योपि दृश्यन्त इति कनिबुनिपोरन्यतरः स हसन्नाद्विहित इति डीब्री न स्यातामिति प्रश्नः । छान्दसत्वादिति । प्रईरसद्योस्तुट् चेत्युणाद्रिसूत्रमनपेक्ष्यै तदुक्तम् । यज्वरीति । सुयजोर्ङ्निप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बहुधीवरीति । बहुवो धीवानोस्यामिति बहुव्रीहेस्तन्वानो बहुव्रीहेरिति डीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य डीप्सन्निधौ विधानात्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । यदि वा स्त्रियां यदुक्तं तस्य सर्वस्यानोबहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानादत्र डीब्री न प्राप्नुतः तस्मादनो रच बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणान्तरेणान उपधालोपिन इत्यनेन विहिते डीपि रेफमात्रं विधेयम् । यदि तु हावपि डीब्री विधीयेयातां तदा सुपूर्वादेरनुपधालोपिनोपि स्याताम् । अन इति । अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् । तेनान उपधालोपि-

हुव्रीहेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालो-
पिनो वावचनम् । अथ वा अनो बहुव्रीहेप्रतिषेधे उपधालोपिनोवे-
ति वक्तव्यम् । अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिरहारः । यथोप-
संख्यानं चोदितं तथा नित्यभ्यां डीब्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहा-
रः तथा विभाषया भवितव्यम् । यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि वि-
भाषया भवितव्यम् । न ह्यत्र डीब् दुर्लभः । सिद्धोत्र डीप् । अन उ-
पधालोपिनोन्यतरस्यामिति । ङस्संनियोगेन र उच्यमानो ऽन्येन स-
ति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते । किं पुनः कारणं डीप्संनि-
योगेन र उच्यते । इह मा भूत् । सुपूर्वा चारुपर्वेति । तत्तच्च पसंख्या-
नं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । वक्ष्यति । डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामित्य-
त्रान्यतरस्याग्रहणस्य प्रयोजनं डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते डीब्रावपि यथा
स्यातामिति ॥

न षट्सखादिभ्यः ॥ १० ॥ कस्यायं प्रतिषेधः । डीबनन्तरस्-
स्य प्रतिषेधः । अथेदानीं डीपि प्रतिसिद्धे षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबु-
त्पत्तिः कस्मान्न स्यात् । अत इति प्राप्नोति । असिद्धो नलोपस्तस्या-

नोन्यतरस्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । तत्रानुपधालोपिनो नित्यो डीप्प्रतिषेधो भवति
सुपर्वेति । उपधालोपिनस्तु डीव्विकल्पस्तेन बहुराजी बहुराजानी बहुराजिति रूपत्रयं
सिध्यति । एवं बहुधीवरी बहुधीवानौ बहुधीवेति वन्नन्तस्याप्युपधालोपिनो रूपत्रयं भ-
वति । इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह । अन्यथा कृत्वेति । अन्येन सतीति । प्रकरणा-
न्तरविहितत्वात्तस्य डीप इति भावः । बहुव्रीहेः इति वचनेन प्रकरणान्तरविहिते पाक्षि-
के डीपि रेफो विधीयतइति तदेव रूपत्रयं भवतीत्यर्थः । किं पुनरिति । डीप्संनियो-
गमनपेक्ष्य रेफमात्रवन्नन्तस्य स्त्रियां विधीयताम् । ततश्च बहुधीवरीत्यत्रापि रेफो भवि-
ष्यति अन उपधालोपिन इत्यनेन च डीबिति प्रश्नः । डाबिति । एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते ।
केचिच्चोदयन्ति । वन्निति प्रत्ययग्रहणं कृदग्रहणं वा ततश्च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित
इति कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वा बहुधीवरी अतिधीवरीति रेफो न
प्राप्नोति । नैष दोषः । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तर्बिधेर्ज्ञापितत्वात् ॥

न षट् । कस्यायमिति । यदि डीपः प्रतिषेधस्तदा पञ्च ब्राह्मणस्य इत्यत्र नलोपे स-
ति अदन्तत्वाद्वाप्य प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः । आचार्यः शिथ्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभास-
माह । डीबनन्तर इति । यस्तु टाबृचीति पादन्ताद्वाविविहितस्तस्यात्र प्रसङ्गामावात् डी-

सिद्धत्वान्न भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथं । प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम् * । सुबिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । प्रथमैकवचनात्प्रभृत्याऽऽचापः प्रकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् । दोषस्त्वित्वे * । इत्वे दोषो भवति । बहुवर्मिका । बहुवर्मिका । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्थात् इति इत्वं न प्राप्नोति । तस्मान्नोभौ * । तस्मात् षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रियामिति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥१॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥१३॥ किमर्थं मुभाभ्यामित्युच्यते । उभाभ्यां डाब्यथा स्यात् । मन्त्रन्तादन्नन्ताच्च । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते । अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात् । डापामुक्ते विप्रतिषेधो यथा स्यादिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबुच्यते प्रतिषेधोपि । तावुभावापि वचनाद्भविष्यतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते डीवपि यथा स्यात् । सिद्धोत्र डीप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति । अथ तद-

वनन्तर इत्युक्तम् । परिगणितेष्विति । नलोपः सुप्स्वरिति सूत्रं नियमार्थं सुबादिर्विधिवन्तर नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः । आचाप इति । यङ्श्चाबित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोन्त-
 भान्नाद्वाविधिः सुबिधिः तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येत्यर्थः । दोषस्त्वित्वे इति । तत्र हि सुबिधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः । ततश्च टापि सुपि विधिरित्वं सुबि-
 धिर्भवतीति इत्वे कर्तव्ये नलोपोस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्य-
 र्थः । स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । अर्थाश्रयप्राप्तिमात्रापेक्षीयं प्रतिषेध इत्यर्थः ।

डाबु । योगाभ्यामिति । योगस्था प्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते । प्रकृतमिति । द्वयोरपि स्वरित-
 त्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाहेति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् । तावुभाविति । यदि यत्रैव
 डीप् प्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैव मनो डाबित्युच्येत ततो ऽनो बहुव्री-
 हेरित्यनेनापि डावेव विधीयेत स एव हि डीपं बाधियते किं प्रतिषेधेन । तस्मादुभय-
 विधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धोत्रेति । ननु यत्र तेन न सिध्यति सुपर्वत्या-
 दौ तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदानेनान्यतरस्यांग्रहणेन पञ्चे डीबनुज्ञा-

२८ (डाबुभा०) भाष्यप्रदीपाद्व्योतितम् । [अ. ४। पा. १। आ. १]

न्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । बाढं शक्यम् । कथम् । इह डाबप्युच्य-
ते प्रतिषेधोपि डीवपि । तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञा-
तुम् । अक्रियमाणे हि तच्चान्यतरस्यांग्रहणे ऽनवकाशो डीब्डाप्प्र-
तिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः ।
सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोवकाशः । सुपर्वा चारुपर्वेति । तस्मा-
दन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमक-
र्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यां मु-
क्ते डीव्रावपि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहे रूपसंख्यानंचो-
दितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथेह कथं भवितव्यं बहवः श्रवानोऽस्यां
रथ्यायां बहवो युवानोऽस्यां शालयामिति । बहुशूका बहुयूका इति
भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः । डाप् टिलीपः संप्रसारणम् । संप्रसार-

यते तदान उपधालोपिन इति नियमार्थं भवति । उपधालोपिन एवान्नन्ताद् डीब् भ-
वति नान्यस्मादिति । ततश्च सुपर्वेत्यादेरनउपधालोपिनो डीपा न भाव्यमेव । अथ त-
दिति । अन्तराले विचारः क्रियते । इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु तत्रत्यं न कर्तव्यं भवती-
ति मन्यते । इतरो ऽकरणं संमन्यते । बाढमिति । डीवपीति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेनात्र
त्येन प्रापित इति भावः । इदं त्विति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणे ऽन उपधालो-
पिनोन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । तदेवेहाकृतोन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्य-
तीति भावः । इदमपीति । असतीहान्यतरस्यांग्रहणेन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति सू-
त्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकरणान्तरेण डीपो विधानादनो रचेत्यनेन ऋन्नेभ्यो डीबित्येत-
त्तन्विधीयमान डीप्प्रक्रियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीत्यत्र न स्याद् बहुधीव्री-
ति स्यात् । सतित्विहान्यतरस्यांग्रहणे ऽन उपधालोपिन इति सूत्रं निययार्थं भवति न
तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्यो डीबित्यनेनैव डीब् भवति । ततश्च वनोरचेति
रेफादेशः सिध्यति । यदि तद्ध्न्यतरस्यांग्रहणेन पच्चे डीबनुज्ञायते तदा मन्त्रन्तादपि प्रा-
प्नोति । तदा व्यश्रितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति । अथवा डाबुभ्यामित्येको योगः
क्रियते ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीयस्तत्त्वानो बहुव्रीहेरिति वर्तते न तु मन इति । अथेहे-
ति । यदि नद्यृतश्चेत्यनेन नद्यन्ताद् बहुव्रीहेः कब्विधीयते तदात्रापि कपा भाव्यम् । अ-
थ नद्यन्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्ततः कर्वाति तदा तत्र कपा न भाव्यमिति सं-
शय्य पृच्छति । आचार्यदेशीय आह । बहुशूकेति । सम्प्रसारणं परपूर्वत्वमिति । सम्प्रसा-
रणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो हल इति सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घत्वमङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं

नपरपूर्वत्वम् । नद्यृतश्चेति कप् । कपा तावन्न भवितव्यम् । किं कार-
णम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते । न चैष नद्य-
न्तानां बहुव्रीहिः । संप्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । श्वा
दीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थं मिति । परपू-
र्वत्वेन चापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्ग
ग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थं मिति । तस्माद्बहुश्वा बहुयुवेति भवि-
तव्यमिति ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकु-
रुचरा मथुरा । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधी-
यते । तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति ।
नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति ।
अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् * ।
अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकेन तदन्त-
विधिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्य-
ते । ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य * । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचा-
र्यः । पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्र-

प्रत्यन्तवद्भावात्ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां नद्यृतश्चेति कप् । इदानीमाचार्य आह । क-
पा तावदिति । वक्ष्यतीति । डापि परतः पूर्वमङ्गं डाबन्तन्तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसार-
णस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावो यथा शक्यत्वाविति ॥

अनुपसर्जनात् । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते समासावयवभूतम् । तत्रावयवाश्च-
यकार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति । यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति । यथा जु-
गुप्ततइत्यात्मनेपदम् । न तु यदवयवे कृतार्थम् । यथा पणायतीति न भवति आत्मनेपद-
म् । तदन्तविधिश्च ग्रहणवतेति प्रतिषिद्धः । अत्रानर्थकोयं प्रतिषेध इति मत्वाह । अनु-
पसर्जनादिति किमर्थं मिति । इतरो ऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञापित इति म-
त्वाह । बहुकुरुचरेति । बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः । कुरुचरशब्द उपसर्जन-
मिति डोब्न भवति । कुरुचरशब्दादिति । टिड्ढाणजित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते । त-
च्च किञ्चित्साक्षाद्विद्भवति यथा नदट्चोरडिति । किञ्चित्त्ववयवटित्स्वहारेण । अवयवे हि-
यत्र टित्त्वमकिञ्चित्कारं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते स चावयवः कचिज्जातुष्टिभवति । य-
था स्तनंधयीति । कचित्तद्धितः टुटुलादिः । कचित् कट् लुडादिः । तत्र यं समुदा-

योजनम् । भवती अतिभवती महती अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः
 सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । वर्णोप्युगित् । प्र-
 त्यय्युगित् । प्रातिपदिकमप्युगित् । इदं तर्हि । बहुधीवरी । बहु-
 धीवरीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तं रविधाने बहुव्रीहेरु-
 पसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति । इदं तर्हि । अतिधीवरी । अतिधीवरी । पू-
 र्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीतइति* । पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः ।
 पूर्वसूत्रे प्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते यावद् ब्रूयात्प्रधानादु-
 त्यक्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् । आपिश-
 लमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी । अणन्तादीकारो मा भूदिति ।
 अधानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति अणन्तं ह्येतदनुप-
 सर्जनम् । नानुपसर्जनग्रहणेनाणन्तं विश्लेष्यते । अणन्तादनुपसर्जनादि-
 ति । किं तर्हि । अणोवविश्लेष्यते । अण्यः अनुपसर्जनमिति । जातिशब्दे-
 भ्यस्त्विति प्रसङ्गः* । जातिशब्देभ्यस्त्विति प्रसङ्गो भवति । अवन्ती । कु-
 न्ती । गाम्भारी । सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात्* । सिद्धमेतत् । क-

यं योवययो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्वमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दा-
 दिति । न तु कुरुग्रहणपरिभाषाश्रयेण नहि टिटिति कृत एव ग्रहणम् । बहुधीवरीति ।
 वनोरचेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः । उपसं-
 ख्यानादत्र सिद्धिं मत्वाह । एतदपीति । अतिधीवरीति । धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरु-
 षः । नन्वमहत्पूर्वत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः । ततश्च नार्थोनेन ज्ञापकेनेत्याह । पूर्व-
 सूत्रनिर्देश इति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थः । अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेनापि त-
 दन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्दः । पूर्वसूत्रशब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याक-
 रणमुच्यते । आपिशलिना प्रोक्तमितीजश्चेत्यण् । ततोध्येत्रां तदधीत इत्यण् । तस्य प्रो-
 क्ताङ्गिति लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्जनत्वात् ङीब् न भवति । अणन्तमिति । प्रत्य-
 ये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थमभिधानादिति भावः । अणोवेति । अत्र प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वाद-
 र्थद्वारेणाणप्रत्यय उपसर्जनमिति भावः । यस्त्वध्येत्रां प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदा-
 अयो ङीब् न भवति । प्रत्ययलक्षणेनापि न भवत्यणोऽकार इति विज्ञानात् । अतिप्रसङ्ग-
 इति । तेन तेभ्योपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । अवन्तीति । अवन्तेरपत्यं स्त्री । वृद्धं लो-
 सलाजादाज्यङ् । तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति लुक् । फाम्भारीति । गाम्भा-
 रेरपत्यं स्त्री । साल्लेयगाम्भारिभ्यां चेत्यञ् । तस्यातश्चेति लुक् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति

यम् । अनुपसर्जनादित्युच्यते । न च जातिरुपसर्जनम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियामिति वर्तते । तेनाणं विशेषयिष्यामः । स्त्रियां योऽखिवहित इति । एवमपि काशकृत्स्ननाप्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । अध्येत्रामभिधेयायामण इकारेण भवितव्यम् । यश्चाच्चाध्येत्रामभिधेयायामण । लुप्तः सः । यश्च श्रूयते । उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् । कुम्भकारी । नगरकारी । अत्रहि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । कृद्ग्रहण इत्युच्यते । न चैतत्कृद्ग्रहणम् । कृदकृद्ग्रहणमेतत् कृदप्ययमण । तद्वितोपि । एवं तर्हि द्विकारान्तेन समासो भविष्यति यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यते । किंकारणम् । अत्रहि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति । समासे च कृते । अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ

प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितोमनुष्यजातेरिति डीष् न प्राप्नोति । तस्य तु दाक्षीत्यादिरवकाशः । सिद्धंत्विति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्यलक्षणां जातिमाह । साचानुपसर्जनमित्यर्थः । एतदपीति । यदुक्तं पूर्वसूत्रनिर्देशो वेति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे । स्त्रियां योऽणिति । आपिशलिशब्दान्तु यः प्रोक्तार्थेण प्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः । उत्पन्न इति । सोपि लुक्तवित्तुकीति लुप्तः पुनर्नेति । सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः । अकारान्तस्य चाध्येत्रां स्त्रियां ह्रस्वा टाब् भवति । इदं तर्हीति । प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोसी । एवं तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथायं योगः कर्तव्यः । भाष्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाश्रितं गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया । सर्वादिवातिके तु भाष्यमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इत्यादि तदपेक्षया । एवं तर्हीति । कुम्भस्य कारीशब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते । स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र च ङाप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाङ्ढग्विधास्यते । समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते । ङाबन्तेभ्यस्तु सुपर्थ्यादिभ्यो ङावग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः । अवयवादिति । अत्र चोदयन्ति । कृतवित्तुसमासा-

सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ
स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः । अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्डी
ष् विधाने सुपण्याउससंख्यानम् * । अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्डी
ष्विधाने सुपण्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुपणी । न वा समास-
स्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन डीष् विधानम्
न वा एष दोषः । किं कारणम् । समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समा-
सोचानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः । समासस्यानुपसर्जनत्वा-
त्तस्य जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन डीष् भविष्यति जातेर-
स्त्रीविषयादयोपधादिति । कथं कृत्वा चोदितम् । कथं कृत्वा परि-
हारः बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितम् । तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

चेत्यत्र कृदग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्तत एव डीब् भविष्यतीति
तदयुक्तम् । अत्रास्याः परिभाषाया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात् । नन्वेवम-
पि कारशब्दान् डीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ढक् भविष्यति । स्त्रीप्रत्ययग्रहणे त-
दादिनियमाभावात् । तथा च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति । एवं त-
र्हि तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत । तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्
कदाचित् कुम्भकारीशब्दात् । यदा तु कुम्भकारशब्दान् डीबिधीयते तदा कुम्भकारीश-
ब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो न भवति । ननु कदा-
चिन्नियमाभावात्कारीशब्दोपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति । ततोपि ढक्प्रसङ्गः । नैष दो-
षः । नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य । अथवा स्त्रीप्र-
त्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनम् । सुपणीति । शोभनानि प-
ण्येन्यस्या इति बहुव्रीहिः । तत्रपर्णशब्दस्योपसर्जनत्वात् डीष् न प्राप्नोति । न वेति ।
सुपर्णशब्दो जातिवाचकः प्रातिपदिकं तच्चानुपसर्जनम् । बहुकुक्कुटा नगरीत्यत्र तु जाति-
वाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याजातिवाचित्वान् डीषोऽभावः जातेरिति ।
जातेरित्यनुवर्तमाने पाककर्णपर्णेत्यनेनेत्यर्थः । बहुव्रीहिरिति । नास्तुपसर्जनमस्मिन्नित्य-
नुपसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वात् डीष् न स्यात् । तत्पुरुषे तु दोषाभा-
वः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात् ॥ इत्युपाध्यायजैय्यतपुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्रदीपे च
तुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

टिड्ठाणञ्द्वयसज्दघ्नज्मात्रचतयपृष्ठकृञ्कञ्करपः ॥१५॥

ठग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम्* । ठग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्या
नं कर्तव्यम् । कारिकेयी हारिकेयी । किं पुनः कारणं न सिध्यति अननु-
बन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य* । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्ध-
कस्य ग्रहणं भवतीति । एषापरिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभा-
षायाः प्रयोजनानि । तव्यग्रहणे तव्यद्व्यग्रहणं मा भूत् । दिन् ग्रहणे दि-
नुग्रहणं माभूत् । ननु चेयमपि कर्तव्या तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकग्रह-
णं नेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यद्व्यग्रहणे यद्व्यग्रह-
णं माभूत् । अद्व्यग्रहणे चद्व्यग्रहणं माभूत् । अज्ग्रहणे णज्ग्रहणं मा भूत् ।
तेद्वे एतेपरिभाषेकर्तव्ये । न कर्तव्ये । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति भवत
एते परिभाषेद्विति यदयं वामदेवाड्डाड्डाविति ययती डितौ
करोति । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अननुबन्धको ठ-
शब्दः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु
चायमस्ति शिलाया ठ इति । नैष स्त्रियां वर्तते । अयं तर्हि सभा-
या यः ठश्चन्दसीति । एषोपि न स्त्रियां वर्तते । किं कारणम् । त-
च्च साधुरिति वर्तते । कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् । अ-

टिड्ठाणञ् । तव्यग्रहण इति पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता
न भवतीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति समासो भवत्येव तत्र कृत्स्नरेणान्तस्वरितं भवति । त-
व्येन तु समासे कृत्स्नरेण तशब्दाकार उदात्तः स्यात् । दिव्यग्रहणे इति । तेनाच्चयूरि-
ति दिव औदिति न भवति । अच्चयूभ्यामिति दिव उदिति न भवति । अन्यथा ऊठि
कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्वोत्वेस्याताम् । परिभाषायान्तु सत्यां प्रातिपदिकस्य
स्वर्गान्तरिचवाचिनो दिव्यशब्दस्य ग्रहणम् । प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह । न-
नु चेयमिति । स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः । उपात्तानुबन्धव्यतिरिक्तानुबन्धयुक्तस्वतदनुब-
न्धकः । यद्व्यग्रहण इति । यतो नाव इत्यादावित्यर्थः । अद्व्यग्रहण इति । ऋट्शोडि गुण
इत्यत्र चडो ग्रहणाभावादडि विधीयमानं श्रयतेर इत्यत्वं चडि न भवत्यशिश्वियदिति ।
डाड्याविति । यस्येति लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे डित्करणं ययतीच्चातदर्थ इत्यत्र
डाड्यातोर्ग्रहणनिवारणार्थम् । एवं चैतड् डित्वस्य प्रयोजनं भवति यद्येते परिभाषे भवत-
स्तेनावामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति अपि त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्व-
म् । नैष स्त्रियामिति । शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः स्वभावात् ।
कथं स्त्रीनामेति । यज्ञसभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः । ननु

जग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि डीन्विधानम् * । अजग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तदन्ताद्धि डीन्विधानम् । तत्तदन्ताद्वाजन्तान् डीन्विधीयते । शार्ङ्गरवाद्यजो डीनिति । न चास्ति विशेषः । अजन्तान् डीपो वा डीनो वा तदेवरूपं स एव स्वरः । नवाजात्यधिकारात् * । न वानर्थकम् । किंकारणम् । जात्यधिकारात् । जातेरिति तत्रानुवर्तते । अजात्यर्थोयमारम्भः । औदपानी । औत्सीति । तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् । अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां डीन्प्रसङ्गः * । अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुं योगादाख्यायां डीन्प्रसज्येत । वैदस्य स्त्री वैदीति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तन्न वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । अनुच्यमाने हि तस्मिन् वैदस्य भगिनी वैदीति । परत्वाज्जातिलक्षणो डीष्डीपं बाधेत । डीनि पुनः सति परत्वान् डीन् डीषं बाधते । ख्युन उपसंख्यानम् * । ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यं करणी । सुभगं करणी । अत्यल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्सञ्जीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । नञ्सञ्जीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नञ् । स्त्रैणी । सञ्ज् । पौस्त्री । ईकक् । शाक्तीकीयाष्टिकी । ख्युन् । आढ्यं करणी । सुभगं करणी । तरुण । तलुन । तरुणी । तलुनी ॥

सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषदेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वमेवं तर्हिच्छन्दसि समेयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः । अजग्रहणमिति । शार्ङ्गरवाद्यजो डीनित्यनेनाजन्तान्डीन्विधानादत्राजन्तान्डीन्विधानमनर्थकम् । स्वरे विशेषाभावाद् अजन्तस्याद्युदात्तत्वान्डीपि डीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् । औत्सीति । उक्ते भवेति भावादावर्थे उक्तादिभ्योजित्यज् विधाने जातिवाचित्वाभावः । वैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति । या हि वैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव वैदशब्दः प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः । परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादितदुक्तं भवति । ख्युन इति सूत्रे ख्युनः पाठोऽनापः । नञ्सञ्जीति । तरुणतलुनशब्दयोरक्योर्थं ग्रहणं तरुणी सुरेति । प्राणिधर्मो हि वयः । गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठान् डीषपि भवति । स्वरे विशेषः । अथ वा वयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वान् डीषेव स्यादिति वयोवचनावपि तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोजयतः तत्र सामर्थ्यान्डीब्डीपोर्विकल्पः ।

यजश्च ॥ १६ ॥ आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यजः प्रतिषेधार्थम् * । आपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । द्वीपाद्यजः प्रतिषेधार्थम् । इह मा भूत् । द्वैष्येति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते । कञ्करपो यजश्चेति । कथं तर्हि । कञ्करपो ऽयजश्चेति ॥

प्राचां ष्फस्तद्धितः ॥ १७ ॥ तद्धितवचनं किमर्थम् । तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् * । तद्धितवचनं क्रियते । षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । षित्करणसामर्थ्यादेवात्र द्वेकारो भविष्यति । यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादीकारो भवति । एवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्यादषितोपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् । अस्त्यन्यत् प्रातिपदिकादित्यनुवर्तौ प्रयोजनम् । किम् । उत्तरार्थम् । अत इज् । दाक्षिः ॥ म्राक्षिः ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ सर्वत्रग्रहणं किमर्थम् । प्राचामेव हि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं प्राचां पूर्वेण । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वेषामेव यथा स्यात् । आवटायनी । चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात् । लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् * ।

यजश्च । आपत्यग्रहणमिति । आपत्ये भव आपत्यः । द्वैष्येति । द्वीपे भवेति भवादर्थे द्वीपादनुसमुद्रं यजिति यज् । कञ्करपो ऽयजश्चेति । अयं संहितापाठ आर्षः । तत्र गर्गादिभ्यो यजित्यत्राकारप्रश्ने षादजञ्विधीयते स एव चेहानुक्रियते । तत्राऽकारो नुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थं इति जोग्रहणाभावाद् द्वैष्येति टावेव भवति । यस्कादिभ्यो गोत्रे यजजोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्ने षः । अथ वा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यजित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः ।

प्राचां ष्फ । षित्करणसामर्थ्यादिति । धातोस्त्रपादेः षित्त्वमङ्घ्रिधौ चरितार्थमिति त्रपाक्षमेत्यादौ ङीष् न भवति । यथैव तर्हीति । यदि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति । तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः । उत्तरार्थमिति । अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरोयकम् । एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते । समुच्चये गौरादिभ्यो ङीष्ः सिद्धत्वात् । अत इजिति । अन्यथाऽत इति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः ॥ सर्वत्र । सिद्धमिति । आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभनूत्सयत इति भावः । सर्वेषामिति । अपवादविषयाणामपीत्यर्थः । इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते ।

३६ (कौरव्य०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ. १४ पा. १ आ. २]

लोहितादिषु शाकल्यास्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी । यदि पुनरयं शकलशब्दो लहितादिषु पठ्यते । नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यास्य च्छात्राः शाकला इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यन स्यात् । एवं तर्हि । कण्वात्तु शकलः पूर्वः । कण्वशब्दात् शकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः । कतादुत्तर इष्यते । कतशब्दात् शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी । पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । येकतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः । किं प्रयोजनम् । ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् । ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः । कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥ १॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १६ ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् * । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी । कृश्व* । कृश्वेति वक्तव्यम् । आसुरीयः कल्पः ॥

तेनावटायनोति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावटायनेति चाबुदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । कत्वात्त्विति । गर्गादिषु कपि कत कुरुकत अनडुह कण्व शकल इत्येवं गणसन्निवेशः । तत्रानडुहकुरुकतशब्दावतः स्थानादपक्वस्थान्यत्र पठितव्यौ । शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः । कतशकलकण्वेति । तत्र कत स्यान्तः कतन्त इति यत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते । शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानि । तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः सशिष्यतइति वचनात् । एवं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्राप्येक शेषः । ष्फाणाविति । शाकल्यायनीति । स्त्रीयामनेन ष्फः । शाकल्यास्य छात्रा इति छापवादः कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिकोऽण् भवति ।

कौरव्य । आसुरायणीति । प्राचां ष्फस्तद्धित इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् । आसुरिशब्दान्तु ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोप अकारान्तात्तुष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति । आसुरीय इति । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेयं छापवादे इज्जत्वेत्यणि प्राप्ते कृश्व प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ वयसि अचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वधूटी । चिरण्टीति । इह कस्मान्न भवति । उत्तानशया लोहितपादिका । द्विवर्षा । त्रिवर्षेति । नैतानिवयोवाचीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते । संबन्धाद् वयो गम्यते । यदि तर्हि यत्र संबन्धाद्वयो गम्यते । तत्र न प्राप्नोति । इहापि न प्राप्नोति । कुमारीति । अत्रापि संबन्धाद्वयो गम्यते । को सौ संबन्धः । योसौ पुंसा सहासंप्रयोगः । संबन्धादेवात्र वयो गम्यते । इह पुनः संबन्धसंबन्धात् । इह तावत् । उत्तानशयेति । यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते । लोहितपादिकेति । यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति । यदा द्विवर्षो विशेषितः । तत उत्तरकालं वयो गम्यते । यदि तर्हि यत्र संबन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यम् । इहापि प्राप्नोति । कन्येति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् कन्यायाः कनीनचेति ॥

वयसि । वयस्यचरम इति । ये व्रीणिवयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि । तन्मतेनेदं वक्तव्यम् । वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीय वयोवचनत्वात् यदा दु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदेतन्न वक्तव्यम् । यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । उत्तानशयेति । एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्तइति भावः । नैतानीति । नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । संबन्धादिति । विशेषणविशेष्यभावलक्षणादित्यर्थः । ततश्च बहिरङ्गत्वाद्द्वयः प्रतीतेर्डीच्च भवति । कुमारीति । पुंसा सहासंप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । न तु प्रथमं वयः । तथा च हृदकुमारीति प्रयोगः पाणिगृहीतीति तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यतइति भावः । संबन्धादेवेति । औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः । कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम् । साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय हृदायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते । संबन्धसंबन्धादिति । कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः । कर्तृत्वमिति । उत्तानशयेति । श्रितिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः । यदा तु प्रकरणादिवशात् प्रथमवयो विशिष्टा कर्त्री प्रतीयते । तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः । लोहितपादिकेति । अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः । विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूतेति ठञो वर्षाल्लुक् चित्तवति नित्यमिति लुक् । अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः शालादावपि प्रयोगाद् । वयः प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना ।

३८ (अप० बहु०) भाष्यप्रदीपदीप्तिम् । [अ. ४। पा १। आ. २]

अपरिमाणं विस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥ इ-
मौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्या-
मि । परिमान्तात्तद्धितलुकि ङीष् भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति ।
परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीष् नान्यत इति । ततो विस्ताचि-
तकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकीत्येव ॥

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ॥ २५ ॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारेः ।
ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्तव्यः । इह मा भूत् । महोधाः प-
र्जन्य इति । न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् * । न वा लि-
ङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः । किं कारणम् । समासान्ताधिकारे स्त्री-
ग्रहणात् । समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् । इतरथा हि
कविविधिप्रसङ्गः * । इतरथा हि कविविधिः प्रसज्येत । कस्यां पु-
नरवस्थायां कप्प्राप्नोति । प्राग्ङीषुत्यत्तेः । प्राक्तावन्न प्राप्नोति । किं
कारणम् । नहि ङीष्विभाषा । उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति । उत्प-
न्ने चापि न भवितव्यम् । किं कारणम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहि-
रित्येवं सः । न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव तर्हि प्राप्नोति ।
ननु चोक्तं न हि ङीष्विभाषेति । यद्यपि न ङीष्विभाषा । कप्पु
विभाषा । कपोऽवकाशः । अन्यो बहुव्रीहिः । अयवकः अव्रौहिकः ।

अपरिमाणं । परिमाणान्तादेवेति । तद्धितलुकेवेति तु विपरीतनियमो न भवति ।
लक्ष्यानुसारित्वाच्चणस्य । तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्वाटकीति ङीष् भवति ।
पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति । विस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः ॥

बहुव्रीहेः । ऊधस इति । ऊधसोनङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरु-
धसो ङीष् नखेति वक्तव्यम् । तत्रालोन्तग्रस्येत्यन्तग्रस्य नकारो ङीष्प्रत्ययस्य स्त्रियां भव-
तीत्यर्थो भवति । धनुषो नङिति समासान्तेषु पठितव्यमेवं च महोधाः पर्जन्यः कुण्डो
धेनुकमित्यनङ् न भवति । न वेति । समासान्तप्रकरण एव ऊधसोनङ् स्त्रियामिति व-
क्तव्यम् । तत्रैवावश्यं कर्तव्यं कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । कस्यां पुनरिति । इवत्य-
त्र कपो नदीलक्षणो नित्यः शेषलक्षणो विकल्पितस्य तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः । प्रा-
गिति । शेषलक्षण इत्यर्थः । नहि ङीषिति । यद्यत्र कप्सगान् ङीष्विधानमनर्थकं स्या-
दिति भावः । इयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनान्नास्ति ङीषोवकाशत्वम् ।
उत्पन्न इति । नदीलक्षण इत्यर्थः ॥

ह्रीप्रोवकाशः। विभाषा क्वयदानकप्सोऽवकाशः। कुण्डोष्ठी। घटो-
ष्ठी। कप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप्स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा
ससासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कविविधिप्रसङ्ग इति ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ दामहायनान्तात्संख्यादेः * । दा-
महायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् उहामा वडवेति ।
तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । बहुव्रीहेरिति वर्तते । तत्पुरुषश्चायमु-
त्क्रान्ता दाम उहामेति । भवेत् सिद्धं यदा तत्पुरुषः । यदा तु खलु
बहुव्रीहस्तदा न सिध्यति । उत्क्रान्तं दाम अस्या इति । ननु चेतनावत
एतद्ववति उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं वा । दामचाचेतनम् । अचेतनेष्वपि
चेतनवदुपचारो दृश्यते । तद्यथा । स्रस्तान्यस्या बन्धनानि । स्रस्त-
न्ते चास्या बन्धनानीति । तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्य-
म् । कृतमनुवर्तते । क्त प्रकृतम् । संख्याव्ययादेर्डीर्बिति । यदि तदनु-
वर्तते । अव्ययादेरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संख्यादेरित्यनुवर्तते ।
अव्ययादेरिति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशे नुवर्तते
एकदेशे न । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा ।
तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ पक्षात्तिरित्यत्र मूल
इत्यनुवर्तते । पाक इति निवृत्तम् । अथेह कथं भवितव्यम् । द्वौ णय-
नावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति । हायनो वयसिस्मृतः ॥
वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम् । न चैष वयोवाची । अथ णत्वं
कस्मान्न भवति । णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥

केवलमात्मकभागधेयप्राप्तापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥
मात्मकाग्रहणं किमर्थम् । नाणान्तादित्येव सिद्धम् । नियमार्थीयमारम्भः ।

दामहाय । संख्यादेरिति । संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादनुवृत्तिरलभ्येति भावः । कित-
नावत इति । लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च घट उत्-
क्रामतीति प्रसिद्धिरिति भावः । अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत
इत्यर्थः । एकयोगेति । शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स एवानु-
वर्तते अर्थानुमानपक्षे तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिः स्यात् । हायन इति । वक्तव्यमेतदिति
भावः । णत्वमपीति । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितम् ॥

केवल । मात्मिकेति । शुभदृष्टादीरन्यतरस्यां खञ्जेत्यण् । तवकाममकावेकवचने इति

मामकशब्दात्संज्ञाकृन्दसोरेव । क्व मा भूत् । मामिका बुद्धिरिति ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । रात्रिं रात्रिं रात्रिस्मरिष्यन्तो रात्रिमजानन्तः । सर्वा रात्रिं सहोषित्वा पत्या मे कान्त रात्रिकाम् ॥ १ ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभट्टसंयोगे * । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभट्टयोग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रथते त्वया पतिमतौ पृथिवीति । अथान्तः शब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते । अन्तरस्यां शालायामस्तीति । किं पुनः कारणं वाक्यमेवोदाह्रियते न पुनर्मतुप् । अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते । न चास्मिन्विषये ऽस्तिना सामानाधिकरण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अन्तर्वतीति । एवं तर्ह्यन्तर्वत्पतिवतोर्नुङ्मतुब्त्वे निपातनात् ॥ अन्तर्वदिति मतुप् निपात्यते । वत्त्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्त्वं निपात्यते मतुप् सिद्धः । किमविशेषेण । नेत्याह । गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च । एतस्मिन्विषये । वा च कृन्दसि नुगर्भवेत् ॥ वा च कृन्दसि नुगवक्तव्यः । सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वती देवानुपैत् । पतीवती तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुङ्मतुब्त्वे निपातनात् । गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा च कृन्दसि नुङ्भवेत् ॥ १ ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ यज्ञसंयोग इत्युच्यते । तत्र नेटं सिध्यति । इयमस्य पत्नी । क्व तर्हि स्यात् । पत्नीसंयाजा इति यत्र यज्ञसंयोगः । नैष दोषः । पतिशब्दोयमैश्वर्यवाची । सर्वेषां गृहस्थेन प-

ममकादेशः । टाप् । मामकनरकयोरुपसंख्यानमितोत्वम् ॥

अन्तर्वत् । अन्तर्वदिति । अन्तर्वती गर्भिणी । पतिवती जीवद्भर्तृकेत्यर्थः । किं पुनरिति । अन्तर्वतीति नुगभाव एवप्रत्युदाहार्य इति मन्यते । न चात्रेति । अन्तः शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति भावः । वाचेति । मतुब्त्वे तु नित्यं भवतः ॥

पत्युर्नो । इयमस्य पत्नीति । यज्ञसंयोगे इति पतिशब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन यत्र यज्ञवाचिसमवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नी संयाजा इत्यादौ तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः । पतिशब्दोयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणम् । पत्न्याश्च इय-

समहायज्ञा निर्वर्त्याः । यच्चादः सयंप्रातर्होमं चरुपरोडाशान्निर्वपति
तस्यासावीष्टे । एवमपि तुषजकस्य पत्नी न सिध्यति उपमानात्सिद्धं प-
त्नीव पत्नी ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥ पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उप-
संख्यानम् * । पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
वृद्धपतिः वृद्धपत्नी स्थूलपतिः स्थूलपत्नी । वचनाद्भविष्यति । अस्तिवचने
प्रयोजनम् किम् । आशापतिः । आशापत्नी । सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिक-
विशेषणत्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ।
नैवं विज्ञायते । अस्ति अस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः । सपूर्वात्पति-
शब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । अस्ति अस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं
तद्विदं सपूर्वम् । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपसर्जनादिति ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥ पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ।
पूतक्रत्वादपः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्याः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायौ ।
यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति । लिङ्संनियोगेन
सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्लुकि तत्क्रतप्रसङ्गः * । लिङ्संनि-
योगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्लुकि तत्क्रतं प्राप्नोति ।

त्योः सहाधिकाराद् यज्ञ कर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद् यज्ञसंयोगः । तुषजकस्येति । त्रैवर्णि-
कानामेव सभार्याणां यज्ञेधिकारो न तु शूद्रस्य । उपमानादिति । अग्निसाक्षिपूर्वकपा-
णिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥

विभाषा । सहसब्देन विद्यमानवचनो विद्यमानपूर्वं सपूर्वं न सपुत्र आगत इत्या-
दिवत्तुल्ययोगे सहसब्दे न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्व-
ग्रहणमिति भत्वाह । पत्युरिति । उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीह्यादित्यर्थः ।
आशापतिरिति । आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः । प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति । प्रा-
तिपदिकंपतिशब्देनविशेष्यते । तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च । पूर्वशब्दश्चावय-
ववाचो गृह्यते न तु व्यवस्थावाची । शब्देऽवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात् । सामर्थ्याच्च पतिशब्दे-
न तदन्तविधिर्भवति । ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात् ।

पूतक्र । पूतक्रत्वादीनामिति । त्रय एते योगाः ङीप्संहिताः पुंयोगादाख्यायामित्यत्रा-
नुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदायं विधि-
र्नान्यदा । लिङ्संनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्य-

पञ्चन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । अञ्चाग्निः । दशाग्निः । किमु-
च्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । कान्यत्र । पञ्चभिर्धौव-
रीभिः क्रीता पञ्चधीवा । दशधीवेति । लिङ्गग्रहणेन नार्थः सर्वत्राग-
मादेशानां लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । पञ्च-
मेन गृह्णाति पञ्चकः । नैतदस्ति । स डट् परादिः स डटो गृह्णेन
गृहीष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति । सिद्धं
त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणवचननात् * । सिद्धमेतत् । कथ-
म् । आगमादेशा ये इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते ते ऽङ्गाधिकारे कर्त-
व्याः । स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन नार्थः । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचना-
दित्येव । इदमपि सिद्धं भवति । षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति । लि-
ङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् * । अथ वा लिङ्गलुक्चैव प्रकृति-
प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या । लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वचनमित्येव । इदमपि सिद्धं भवति षट्केन गृह्णाति षट्क इति ।
किं पुनरत्र ज्यायः । लुकिप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः । इ-
दमपि सिद्धं भवति पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । दशपटुरि-

येन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्ते ऽपि तेषां श्रवणं प्रस-
ज्येत । तन्निवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यथायमलकयोरेकविनाशे ऽपि नापरस्य विनाश इति भा-
वः । पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्वितार्थे द्विगुः । सास्य देवतेत्यण् । तस्य द्विगोर्लुग्नपत्य इति लुक् ।
लुक्कृतलुकोति डीपो लुक् । अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चाग्निरिति । पञ्चाग्ना-
य्यो देवता अस्येति पूर्ववत्सर्वम् । अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चभिरिति । आर्ही-
यष्टक् । तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक् । ततो डीपो लुक् । अत्र रेफस्य निवृत्तेरप्रसङ्गः । पञ्चमे-
नेति । तावतिथग्रहणमिति लुक्चेत्यत्र तावतिथेन गृह्णातीति लुक्चेत्युपसंस्थानात्कन्
प्रत्ययो डटश्च लुक् । स डट इति । एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः । षट्क इति । डटि-
परतः पूर्वभक्तस्युगागमो डटि निवृत्ते ऽपि न निवर्तेत प्रत्ययलक्षणेनापि प्रसज्येत । ननु
कनि पूर्वस्य पदत्वारसंयोगान्तस्य लोप इति युको लोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन गृ-
ह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि राक्स्येति नियमात् युक्ः संयोगान्तलोप इ-
ति नास्ति । सिद्धं त्विति । स्त्रीप्रकरणे यत्रागमादेशास्ते ऽङ्गतोङ्गाधिकारे वक्तव्या इ-
त्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोङ्स्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्तं न लुप्तताङ्स्येति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यतीति भावः । पञ्चपटुरिति । यत्रादेशस्यानाङ्गत्वात्

ति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनियोगशिष्टानामन्यतरापा-
यउभयोरप्यपायः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्य-
म् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३६ ॥ असितपलितयोः प्रतिषे-
धः * । असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । असिता । पलिता ।
कृन्दसि क्लमेके * कृन्दसि क्लमेके वृच्छन्ति । असिक्तास्योषधे पलि-
क्तीरियुवतयो भवन्ति । वर्णान्डीवविधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् * ।
वर्णान्डीवविधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पिशङ्गी ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजगनागकालनीलकुशकामुककबरा-
द्वृत्त्यसत्रावपनाक्तात्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैयुने-
च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ नीलादोषधौ * । नीलादोषधाविति वक्तव्यम् ।
नीलीओषधिः । प्राणिनि व * । प्राणिनि चेति वक्तव्यम् । नीली गौः नीली
वडवा । वा संज्ञायाम् * । वा संज्ञायामिति वक्तव्यम् । नीली नीला ॥

यलक्षणप्रतिषेधाभावः । यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति । तथापि स्त्रीप्रत्यय-
लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोन्तरङ्गो न निवर्ततेति । प्रत्यापत्तौत्वष्टि' सिध्यतीत्य-
र्थः । संनियोगशिष्टानामिति । लौकिकीयं न्यायः । एकैकस्मिन् प्रयोजने येषां सङ्घा-
धिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रे ऽस्ति बिल्वकादिभ्यश्चस्य
लुगित्यत्र कस्यति स्थानिनिर्देशस्तस्य हि प्रयोजनं कृमात्रस्य लुग्यथा स्यात् लुकीनिवृ-
त्तिर्मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा नाभविष्यत् तदा कुड्न्ववत्स्यदिति किं तन्निर्दे-
शेन । कथं पञ्चपटुरिति । न हि यणादेशः संनियोगशिष्टः । एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि वि-
धीन्बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्युक्तं एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यन् न भ-
वति । न च लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम् । नाजानन्तर्य इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात् । इकीय-
णचोत्यत्र हि अचीञ्चानन्तर्यमाश्रितम् ।

वर्णा । कृन्दसि क्लमिति । तस्य स्थान इति बोद्धव्यम् । अत्र केचित् । कृन्दोग्रहणं प्र-
योगदर्शनार्थमिच्छन्ति । तेत भाषायामपि क्लादेशो भवति । गतोगणस्थूर्णमसिक्तका-
नामिति । भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्युक्तमित्याहुः । पिशङ्गादिति । उत्तरसूत्रेण
डीषि प्राप्ते डीवविधिः । स्वरे विशेषः । पिशङ्गशब्दो लघावन्तेदयोश्चबह्वपी गुरुरिति
मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः ।

जानपद । निजादिति । सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम् ।

वोतो गुणवचनात्॥४४॥ गुणवचनादित्युच्यते को गुणो नाम । सत्त्वे नि-
विशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृति-
गुणः॥१॥ अपर आह । उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि । वाचकः
सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः॥२॥ गुणवचनान् डीबाद्युदात्तार्थः* ।
गुणवचनान् डीवक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आद्युदात्तार्थः । आद्युदात्ताः
प्रयोजयन्ति । वस्त्री । पट्टी । खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च* । खरुसंयोगो-
पधनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

वोतो । उत इति वचनाद्वचनग्रहणाच्चादेडोर्न ग्रहणम् । विशेषणस्यापि तु गुणस्य
ग्रहणं प्राप्नोति । यथा यस्य गुणस्य हि भावादित्यत्र । ततश्च जात्यादिवचनादपि डीष
प्राप्नोति आखुरित्यादाविति पृच्छति । को गुण इति । सत्त्व इति । द्रव्यमाश्रयते तत
एव च द्रव्यान्निवर्तते भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः । एतेन जातेर्गुणत्वं निवारितम् ।
सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदा चिज्जहाति । न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्य-
भिनिविशते । यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीय-
त्वमेव । क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद् गुणत्वं प्राप्नोति । सापि हि द्रव्ये निविशते क-
दाचिद् द्रव्यान्निवर्तते । निर्दिष्टं हि द्रव्यं कदाचिद् भवति कदा चित्सक्रियम् ।
भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्यश्रयतीत्याह । आधेय इति । उत्पाद्यो यथा घटादेः पाक-
जो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यो यथा कशादेर्महत्वादिः । क्रियातूत्पाद्यैव न नि-
त्येति तस्याहै विध्यभावात् गुणत्वाभावः । एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि-
द्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशतेऽसमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोपैति भिन्नजा-
तीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविध तन्नित्यानित्यभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्याल-
परमाणादेर्नित्यत्वादित्याह । असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । अत्र
पृथग्जातिष्वित्यसमासः । समासे हि जात्यन्ताच्छ्रवणं नोति क्वः प्रसज्येत । तत्र व्यक्तीषु
जात्याधारेषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युच्यते । अयमेवार्थः श्लोकान्तरेषोच्यते ।
उपैत्यन्यदिति । अन्यद् द्रव्यं शुक्लादिको गुण आगच्छत्यन्यत्तु परित्यजति भिन्नजाती-
येषु च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिङ्गानाम् । शब्दधर्मस्य
वाचकत्वस्यार्थं आरोपाद् वाचक इत्युच्यते । द्रव्यादन्य इति । यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेपि
यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः । वस्त्रीति । धान्ये निदित्यतो निदिति वर्तमाने
अरुहन्निहीति वसुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तस्मान् डीपि सति ईकारोनुदात्तो
भवति । डीपि तूदात्तः स्यात् । अन्तोदात्तात्तु डोम्डीषौर्विशेषाभावः उदात्तयो
ह्यपूर्वादिति डीपउदात्तत्वविधानात् ।

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ गोपालिकादिनां प्रतिषेधः * । गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः गोपालिका । पशुपालिका । किं पुनरत्रोदाहरणम् । प्रष्टी प्रचरीति । कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोकारान्तः स्त्रियां वर्तते । तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । यथा ह्यसौ तत्कृतान्ज्ञानोद्वर्तनपरिषेकान् लभते एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते । यद्येवं, पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् * । पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः । तस्येदमिति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति । प्राष्टा इमाः प्राचर्य इमा इति । भवति च । विभाषा लुग् वक्तव्यः । यदा लुक् तदा प्रष्टी यदा न लुक् तदा प्राष्टी । यद्येवं नार्थी लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिः । तदा प्राष्टी । यदा न तद्धितोत्पत्तिः । तदा प्रष्टी । एवमपि लुग् वक्तव्यः । न ह्यन्तरेण तद्धितलुक् परार्थे शब्दो वर्तते । यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तते ।

पुंयोग ॥ पुंसा योगः पुंयोगस्तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् भवति । आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा संबध्यते । अन्येन संबन्धासंभवात् । गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां पुंयोगस्याख्या भवन्ति स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्याः । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां स्त्रीं प्रत्याख्यात्वमव्यभिचारान्न विशेषणम् । पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजाता प्रसूतेत्यादौ ङीष्निवृत्तिः । प्रसूतादयो हि पुंयोगात् स्त्रिया प्रवर्तन्ते पुमांसं तु नाचक्षते । गोपालिकादीनामिति । सिद्धये इति वाक्यशेषः । किं पुनरिति । यदि प्रष्टादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात् । अथ तत्समर्थाचरणात् प्रस्थानादिक्रियां प्रति कर्तृत्वमाश्रित्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदान्तरङ्गत्वाद्वापि कृते सुबुत्पत्तौ सत्यां समासे कृते अकारान्तत्वाभावान्ङीष् न स्यादिति प्रश्नः । तस्येदमित्यनेनेति । यथा राजामाह्यो राजकार्याणि राजव्यपदेशं च लभते तथा प्रष्ठभार्यापीत्यर्थः । ज्ञानशब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्तः परिषेकशब्दः तद्धितलुग्वचनमिति । तस्येदमिति । संबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वाद् भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः । लुकि च सति प्रकृतिरेव प्रष्ठशब्दस्तद्धितार्थं स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्टोति ङीष् सिध्यति । न ह्यन्तरेणेति । तद्धितस्य विकल्पे नोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति । तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्त्वेव वर्तते न तु स्त्रियाम् । तस्मात् स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः । यदि पुनरिति । यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतोति प्रतिविधानात् कर्तृत्वमेवं स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादे-

कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते । यथैव ह्यसावकुर्वती किं चित्पापं भर्तृकृतान्बन्धनादिक्लेशान् लभते । एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते । सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः * । सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते । सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप्य । टाप्युत्पन्ने समासः । स्थाशब्दः समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति । सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति । यदयं पुंयोगादाख्यायामिति ईकारं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । ये ऽनीकारास्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात् । यत्तच्छाख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धितान्तमाख्या भवति । अथ वा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनैवाभिसंबन्धेन । ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति । नैष दोषः । नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति । अयमप्यभिसं-

वेति भावः । कथमिति । साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते । यथैवेति । साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधात्रीत्वात्कर्तृत्वमापद्यते यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधात्वात् पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा स्त्रीपुंसयोः प्रस्थात्त्वमित्यर्थः । तत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः । सिद्धं त्विति । तस्येदमिति संबन्धात् तच्छब्दलाभं मन्यते । यदयमिति । अणि हि ङीप् सिद्धो न चाणन्तान् ङीपि ङीषि वा विशेषः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं ङीप उदात्तत्वात् । येनीकारा इति यथा भानोरियं वृद्धाच्छः । भानवीया । अत्र टाब्बाधनार्थमिदं वचनं स्यात् । न हि तद्धितान्तमिति । तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्तनादिति भावः । तदेवमाख्याग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायां अपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं साधुत्वं च ज्ञापयति । तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमो निवर्तत इत्युक्तम् । अस्मिंस्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति । सिद्धं तु स्त्रिया इत्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे । अथ वेति । अनेनाभिसंबन्धेनेति । एतत्पूर्वकेण सोयमिति संबन्धेनेति भावः । इतरो भेदसंबन्ध एवानेनोक्त इति मत्वाह । ननु चेति । अयमपीति । अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः । भेदस्य

बन्धो भवति सोयमिति । कथं पुनरतस्मिन् स इत्येतद्भवति । चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति । तात्स्थ्यात् ताद्वर्मात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति । तात्स्थ्यात्तावत्, मञ्चा हसन्ति गिरिर्दृश्यते । ताद्वर्मात्, जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इति । अतो जटौ ब्रह्मदत्त इत्युच्यते । तत्सामीप्यात्, गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात् । कुन्तान्प्रवेशय यष्टीः प्रवेशयेति । अथ वापुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः । ननु चोक्तं सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् । अभलिप्ती । सूर्यविलिप्ती । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाट् । टापि कृते समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत तत्र क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति डीष् न प्राप्नोति । जातेडीष्धाने । जातेडीष्विधाने प्रयोजनम् । व्याघ्री । कच्छपी । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाट् । टापि कृते समासः । घ्राशब्दः समस्येत । तत्र जातेरस्त्रीविष-

तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते । कथं पुनरिति । भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः । चतुर्भिरिति । आरोप्यते ताद्वर्मात् न तु मुख्यमित्यर्थः । मञ्चा हसन्तीति । अत्रबालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्विज्ञायते । जटिनमिति । ब्रह्मदत्तवर्धर्मलाभात्तद्रूपारोपः । सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादावपि ताद्वर्मात्ताद्वर्मात्तद्रूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः । तदुक्तं हरिणा । गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कौश्विदिष्यते । अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित इति । इह तु साहचर्यात् स्त्रियां प्रष्ठत्वारोपः । अथ वेति । संविधानीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं स्त्रियाः पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः । अभ्रविलिप्तीति । अभ्रशब्दस्य तृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः । ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने क्तादल्पाख्यायामिति डीष् न प्राप्नोति । वचनसामर्थ्याद्वाबन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत । परिभाषा चान्यार्थावश्यं कर्तव्या । अथ वा वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो बाध्येत ततश्च वाक्ये डीष् प्रसज्येत । अभ्रैर्विलिप्ता द्यौरिति । व्याघ्रीति व्याङ्पूर्वाजिघृतेर्घः संज्ञायां प्रतिषेध इति शस्य प्रतिषेधादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः । तत्र घृशब्दमात्रं जातौ न वर्तत इति

यादयोपधादकारान्तादिति डीष् प्राप्नोति । समासान्तस्य णत्वे । समा-
सान्तस्य णत्वे प्रयोजनं, वक्ष्यति । प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्र-
हणमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति । तस्मिन् क्रियमाणे माषवापिणी ।
व्रीहिवापिणी । सुबन्तानां समासः तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्डीप् ।
डीपि कृते समासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र समासान्तस्येति
णत्वं न प्राप्नोति । कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च* । कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्व-
रौच प्रयोजनम् । सांकूटिनम् । व्यावक्रोशी । अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रस-
ज्येत । गतिककारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो भवतीति न दोषो
भवति । सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । किं
कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । कृद्ग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । यदि
तर्ह्येषा परिभाषास्ति । नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति ।
एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् ।

टावेव स्यात् । डीषस्तु सुकर्यादिरवकाशः । समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदि-
कस्य योग्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः । तत्र माषान्वपत्यभीक्ष्णमिति बहुलमाभीक्ष्णे
इति णिनौ कृते ऋन्नेभ्य इति डीपि कृते सुबन्तेन यदि समासः स्यात्तदा समासस्यान्त
इकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात् माषवापिणइत्यादेरेव तु स्यात् । सांकूटिनमि-
ति । अभिविधौ भाव इनुणित्तीनुणप्रत्ययः । तत्र कूटिन्नित्येतस्माच्छब्दात्समर्थादिभक्तिश्च
प्राप्नोति अणिनुण इत्यणप्रत्ययश्च तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादणप्रत्ययः स्यात् । ततश्च
कूटिन्नित्यस्यैवाङ्गत्वाददिवृद्धिः स्यात् । प्राक् सुवृत्पत्तेः समासेन्तरङ्गत्वात् पूर्वं समासः ।
अणप्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वादबहिरङ्गः । तत्र संकूटिन्नित्यस्मात्समासप्राति-
पदिकादणप्रत्यये सतीष्टं सिध्यति । व्यावक्रोशीति । कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियामिति ण-
च् । णच् स्त्रियामित्यञ् । सत्यामपीति । णच् इनुण इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्था-
नात् कूटिन्नित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । कृद्ग्रहण इति । अनया परि-
भाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः । नैतदस्या इति । गतिकारकोपपदा-
नामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि न प्रयोजनम् । अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाष-
या संघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः । अप्रातिपदिकत्वादिति णच् स्त्रियामञ्
अणिनुण इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराण् णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधी-
धीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र

कृत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्ये ऽपि लुक् प्रसज्येत । खरे च दोषः स्यात् । प्रकारकः प्रकरणम् । गतिकारकोपपदात् कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष खरो न स्यात् । नैष दोषः । हे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः खरो भविष्यति । इहापि तर्हि सांकूटिनं व्यावक्रोशीति हे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौभकारेयो न सिध्य

समासग्रहणेन नियमार्थेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्संघातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः । ननु चेति । कृतद्विसमासाश्चेत्यत्रापि कृदग्रहणे कृदग्रहणपरिभाषया संकूटिन्नित्यस्य विनापि प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति तन्नित्यन्वयस्य तद्धित इति भावः । मूलकेनोपदंशमिति । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् । अत्र यदि गतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । तदा प्रातिपदिकान्तर्वर्तित्वात्सुबुल्लुक्प्रसज्येत । यद्येवं तृतीयाप्रभृत्यन्यतरस्यामिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । दधि उपदंशं भुङ्क्ते इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अग्यथाऽसत्यस्मिन्विकल्पविधाने अमैवाव्ययेनेति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च सन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः इति प्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत । प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदव्यपदेशोऽस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाद्गतेस्तस्मात् कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । वचनं किमर्थमिति चेत् । उपपदार्थं स्याद् अभावाद्येत्यादौ । गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रातिपदिकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । हे इति । गतिकारकपूर्वस्यापीत्यत्रापिशब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः । तदाश्रय इति । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रये सुप्युत्पन्ने समासे कृतेपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद् गतेरुत्तरत्वात्खरो भविष्यतीत्यर्थः । कौभकारेय इति । एतच्चोपलक्षणम् । सांकूटिनं व्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विवचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद् गतेस्तदाश्रयः खरो न स्यात् । किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अ-

ति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः उभाभ्यां तु खलु सिध्यति । अवदानायां डीप्प्रसङ्गः ।

पि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते नावयवानामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञासमुदायस्यापि गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान् डीपि कृते कारीशब्दस्य स्त्री प्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिबृद्धिः स्यात् । ननु चानुपसर्जनादिति सूत्रं प्रधानेन तदन्तर्विध्यर्थमित्युक्तम् । तत्र कारशब्दान्तान् डीब् भविष्यति तत्कथमुक्तं कौम्भकारेयो न सिध्यतीति । नैष दोषः । गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आक्षिप्तम् । अस्मिंश्चासति उपपदस्य सुबन्तेन सह समासेन भाव्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव डीपि सति सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत । ततश्च कारीशब्दादेव ढक् स्यात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति तथापि स्त्रीभ्यो ढगिति समुदायाड्ढकं बाधित्वाङ्गच इति परत्वादन्तरङ्गत्वद्वाऽवयवाड्ढक् प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत् कृत्तद्वितसमासाश्चेत्यत्र कृदग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृदग्रहणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत । मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च । अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृदग्रहणेन बाध्येते । न तु समासग्रहणकतो नियमः । तत्र परत्वात्समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् । यस्मात्कृद्विहितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते । तस्मादिति गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिर्नामित्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । उभाभ्यामिति । सांकूटिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति न केवलया कृदग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । ननु च गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिग्रहणात् कूटिन्नित्यस्यापि अनुणन्तत्वाद्गन् प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयोरपीनुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति । असत्यां लेकतरस्यां परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्तत एव तद्वितोत्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदात् कृदित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानात् निमित्तभावाद्यथासंभवं क्वचित् केवलस्य कृदन्तस्य क्वचित् गतिकारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरौ भवति । तदेव गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रथमशब्दोऽकारान्तः । पुंयोगात् प्रस्थानासङ्गात् पुंस्कट् कप्रस्थानक्रियायां संबिधानीत्वाद्वा कट्त्वात् स्त्रियां वर्तते पुं सो वाचकश्चेति प्रष्टीत्युदाहरणं भवतीति । अवदातायामिति । प्राक्सुबुत्पत्तेः समास इत्येतत्प्रसङ्गे नात्रेदमुक्तं वर्णादिनुदा-

अवदातायां ङीप् प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । वर्णादनुदात्तात्तो
प्रधात्तो न इति । नैष वर्णवाची । किं तर्हि विशुद्धवाची । आतश्च
विशुद्धवाची । एवं ह्याह । त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतच्छ्रुत्वे विजानीहि ब्राह्मणाग्रस्य लक्षणमिति ॥१॥ सूर्यादेवतायां
चाब् वक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् । सूरौ

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-
नुक् ॥ ४६ ॥ हिमारण्य योर्महत्वे * । हिमारण्ययोर्महत्त्वं इति व-
क्तव्यम् । महद्भिम् हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । यवाद्दोषे * ।
यवाद्दोष इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी । यवनास्त्रिप्याम् * । य-
वनास्त्रिप्यामिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः । उपाध्यायमातुला-
भ्यां वा * । उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम् । उपाध्यायी । उ-
पाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । मद्गलाच्छन्दसि लिञ्च * ।
मुद्गलाच्छन्दसि लिञ्चेति वक्तव्यम् । रथीरमून्मुद्गलानी । आचा-
र्यादणत्वं च * । आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम् । आचार्यानी । अर्यक्ष-
त्रियाभ्यां वा * । अर्यक्षत्रियाभ्यांवेति वक्तव्यम् । अर्या अर्याणी ।
क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ करणपूर्वादिति किमर्थम् । ग-
वा क्रीता । अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति ।
एषोपि करणपूर्वः क्रीतशब्दः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति ।

तादित्यत्र तु वक्तव्यम् । अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते । विशुद्धवाचीति । वर्णान्तर-
व्यतिकीर्णेषु विशुद्धिसुपादाय प्रयुज्यते । सूरौति । सूर्यतिथेति यलोपः ॥

इन्द्रवरुण । महद्भिममिति । महत्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् । यवानीति । जाल्य-
न्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः । यवनानी-
ति । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् । उपाध्यायेति । उपाध्यायस्याप्राप्ते मातुलस्य तु नि-
त्यं प्राप्ते आनुग्विकल्प्यते । मुद्गलानीति । ङीषो लित्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः । अ-
र्येति । केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति । अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति । पुंयोगे तु अर्यो क्षत्रियी-
त्येव भवितव्यम् ॥

क्रीतात् । करणपूर्वादिति किमर्थमिति । क्रियमाणे ऽपि करणपूर्वग्रहणे पूर्वशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वादनिरूपसङ्ग इति पृच्छति । विभक्त्येति । कर्मादीनां द्योतिका विभ-

यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति । मनसाक्रीतीति न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणमस्मात्क्रीतशब्दात्पूर्वं सोऽयं करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वं तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जनादिति ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः * । अन्तोदात्ताज्जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे * । पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या चेत् । यस्या हि यथाकथं चित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । बहुलं तणि * । बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाच्छन्दसोऽग्रहणम् । किंप्रयोजनम् । प्रबद्धविलून्यादयर्थम् । प्रबद्धविलूनी । प्रबद्धविलूना । अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात्* । अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् । बहु । बहुकृता । बहु । नञ् । अकृता । नञ् । सु । सुकृता । सु । काल । मासजाता । वत्सरजाता । काल । सुखादि । सुखजाता । दुःखजाता । क्षिप्रजाया । सुखादि । जातिपूर्वाद्वा * । अथ वा जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥

क्तव्य इति दर्शने इदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः । मनसाक्रीतीति । मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक् । करणमस्मिन्निति पूर्वशब्दोव्यवचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थस्तेन वाक्ये ङीष् भविष्यतीत्यर्थः ॥

बहुव्रीहेः । दन्तजातेति । वा जात इत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति । पाणिगृहीतीति । यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं साभिधीयते । प्रबद्धविलूनीति । प्रबद्धविलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति । बहुकृतेति । बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः । बहूनि चान्तोदात्तपदभूनीत्यन्तोदात्तत्वम् । अकृता सुकृतेत्यत्र नञ्सुभ्यामिति । मासजातेत्यादौ जातिकालसुखादिभ्य इति । सुखादयः सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति क्यङ्ठयङ्गणे पठिता इह गृह्यन्ते । अथ वेति । बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं त्तान्तस्यावशिष्यत इति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४४ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जना-
दित्युच्यते । किं स्वाङ्गं नाम । अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविका-
रजम् ॥ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेतत्तथायुतम् ॥ १ ॥ अप्राणिनोपि
स्वाङ्गम् । अद्रवमिति किमर्थम् । बहुलोहिता । नैतदस्ति । बह्वचो ने-
ति प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुकफा । मूर्तिमदिति कि-
मर्थम् । बहुङ्घ्रिः बहुबुमनाः । नैतदस्ति । अत इति वर्तते । इदं तर्हि
बहुज्ञाना । प्राणिस्थमिति किमर्थम् । श्लक्ष्णमुखा शाला । अविकार-
जमिति किमर्थम् । बहुगडुः बहुपिठका । नैतदस्ति । इह ताव-
द्बहुगडुरिति । अत इत्यनुवर्तते बहुपिठकेति बह्वचो नेति प्रति-
षेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुशोफा । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च । अ-
प्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति । दीर्घकेशी रथ्या । त-
स्य चेतत्तथायुतम् । अप्राणिनोपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति । दीर्घनासि-
की अर्चा । तुङ्गनासिकी अर्चेति । अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् । इ-
ह मा भूत् । शिखा । उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात्* ।
उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीह्यधिकारात् । ब-
हुव्रीहेरिति प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । बहुव्रीहेश्वानोदात्तादिति
बहुजयं तर्हि उपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । बह्वचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति
तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत । बह्वच उपसर्जना-
नेति । अथाक्रियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्या-
त् । बहुव्रीहेरिति वर्तते । बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत । अस्ति चेदानीं

स्वाङ्गाच्चो । किं स्वाङ्गमिति । किं स्वमङ्गं स्वाङ्गमाहोस्वस्वक्षणांतरप्रयुक्तमिति प्रश्नः ।
अद्रवमिति । द्रवतीति द्रवम् । ततो न्यदद्रवम् । मूर्तिः काठिन्यम् । अथ वा सर्वगतद्रव्य-
परिमाणं सा यस्यास्ति तन् मूर्तिमत् । अविकारजमिति । विकारो वातादिवैषम्यम् ।
तस्माद्यन्न जातमित्यर्थः । तथा प्राणिस्थमपि यत् पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् । यथा
रथापतिताः केशाः । तस्य चेदिति । अप्राणिनोपि मुखं स्वाङ्गं भवति । यदि यथा प्रा-
णिना तस्मात्तद्वत् तथैवाप्राणिनापि । अप्राणिनोपीति । तस्य चेतत्तथायुतमित्यस्य साम-
र्थ्यं लभ्योऽयमध्याहारः । बहुलोहितेति । लोहितं रुधिरमुच्यते । नैतदस्तीति । डीपभा-
वार्थं लोहितस्यास्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते । स्वाङ्गे ध्रुवे । उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवम-
पस्वित्यादिकार्याभावार्थं तू पयुज्यते एव । अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदावयवत्वाद-

कश्चिदबह्वज् बहुव्रीहिः । यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह ।
 स्वडा स्वडीति । बह्वजर्थमिति चेत्खाङ्गग्रहणात्सिद्धम्* । खाङ्गग्रह-
 णं क्रियते । तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः खाङ्गाद्बह्वचो नेति ।
 एवं तर्हि अनन्तोदात्तादिति वर्तते । अनन्तो दात्तार्थयमारम्भः ।
 अनन्तो दात्तार्थमिति चेत् सहादिकृतत्वात्सिद्धम् । यदयं सह-
 नज्विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन-
 न्तोदात्तादपि भवतीति । खाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु * । खाङ्ग-
 समुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । खाङ्गाद्यथास्यात्
 खाङ्गसमुदायान्मा भूत् । कल्याणपाणिपादा । अथ क्रियमाणेषुप-
 सर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति खाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् । नखाङ्ग-
 समुदायः खाङ्गग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । न जनपदसमुदायो जनप-
 दग्रहणेन गृह्यते । काशिकोशलीया इति । जनपदतदवध्योश्चेति बु-
 ज् न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अखाङ्गपूर्वादिति वर्तते ।
 तेन खाङ्गं विशेषयिष्यामः । अखाङ्गपूर्वपदात्परं यत्खाङ्गं तदन्ताद्
 बहुव्रीहिरिति । यच्चात्राखाङ्गपूर्वपदात्परं खाङ्गं न तदन्तो बहुव्रीहिः ।
 यदन्तश्च बहुव्रीहिर्नादोऽखाङ्गपूर्वपदात्परं खाङ्गम् । ननु च तत्पूर्व-
 स्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । नेत्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् ।

बह्वचत्वं बहुव्रीहेर्न संभवति । तत्र विधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यती-
 ति मत्वा प्रश्नः । खडेति । अडो वृश्चिकावयवविशेषः । अनन्तोदात्तार्थ इति । बहुव्री-
 ह्यधिकारात् खाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणं सुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमि-
 त्यनन्तोदात्तादपि डीप् भविष्यतीति भावः । सहादिकृतत्वादिति । सहादीनां कृतः स-
 हादिकृतः प्रतिषेधस्तद्भावः सहादिकृतत्वं तस्मादित्यर्थः । सहादिपूर्वस्य हि बहुव्रीहेः पू-
 र्वपदप्रकृतिसूत्रे शेषनिघाते च नास्त्यनन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः ।
 कल्याणपाणिपादेति । पाणी च पादौ च पाणिपादं तत्कल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः ।
 अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनम् । स च खाङ्गसमुदायवाची न तु खाङ्गवाची । यस्तु
 खाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीती डीप् न भवति । असति तूपसर्जनग्रह-
 णे पादशब्देन खाङ्गवाचिना खाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति डीप् स्यात् । काशिकोशली-
 या इति । काशयश्च कोशलाश्चेति द्वन्द्वस्तत्र भवा इत्यवृद्धादपीति बुज् न भवति वृद्धलक्षणः

न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् । पूर्वं पदं पूर्वपदम् । अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपद-
मस्वाङ्गपूर्वपदादिति । यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भ-
वति बहुव्रीहिस्य विशेषितः । कथम् । तादिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं
विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्परं यत् तागन्तं तदन्त । द्वबहुव्री-
हिरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहुव्रीहिरिति वर्तमाने उपसर्जनग्रह-
णमुपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् । निष्केशौ यूका । अतिकेशी मालेति ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च ॥ ५५ ॥ नासिकादीनां
विभाषायां पुच्छाच्च* । नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्त-
व्यम् । कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा । कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ।
कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । कबरपुच्छी । कबर । म-
णपुच्छी । मणि । विषपुच्छी । विष । शरपुच्छी । शर । उपमानात्पक्षाच्च
पुच्छाच्च* । उपमानात्पक्षात्पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । उलूकपक्षी शाला
उलूकपुच्छी सेनेति । नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमान-
पूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन* । नासिकादिभ्यो विभाषायां सहन-
ञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यम् । नासि-
कादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । कल्याणनासिको कल्याणनासिका ।
सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः । समुखा अमुखा
विद्यमानमुखेति । इहोभयं प्राप्नोति । सनासिका अनासिका विद्यमा-
ननासिकेति । सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ।
नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अयं विधिः । स प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोश्चा-
युक्तो विप्रतिषेधः । अयमपि विधिः न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः
प्रतिषेधविषये आरभ्यते । स यथैव बह्वज्जलक्षणं च संयोगोपधल-
क्षणं च प्रतिषेधं बाधते । एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधते ।

एव भवति । न स्वाङ्गमिति । पर्युदासाश्रयेण तत्तद्वृत्तं शब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्य-
त इत्यर्थः । निष्केशोति । केशेभ्यो निष्कान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः ॥

नासिकोदर । कबरपुच्छीति । कबरशब्देन वर्णविशेषोभिधीयते । विधिप्रतिषेधयो-
रिति । विडिक्तसर्गः प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अपि प्राप्तेः सहदि-
लक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाष्यमित्यर्थः । न मृदूनामिति । मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृ-

५६ (दिक्पूर्व) भाष्यप्रदीपाद्व्योतितम् । [अ. ४। पा. १। आ. २]

का तर्हि गतिः । इह तावन्नासिकोदर इति बह्वज्जलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति । सहनज्ज्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते न परान् इत्येवमियं विभाषा बह्वज्जलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । सहनज्ज्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते । ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति । सहनज्ज्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च । मध्ये उपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । सहनज्ज्विद्यमानपूर्वलक्षणं न बाधिष्यते ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥ दिक्पूर्वपदान् ङीषोऽनुदात्तत्वम्* । दिक्पूर्वपदान् ङीषोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ङीविविधानेह्यन्यत्रापि ङीप्विषयान् ङीप्प्रसङ्गः * । ङीविविधाने हि सति अन्यत्रापि ङीप्विषयान् ङीप् प्राप्नोति । प्राग्गुल्फा । प्रत्यग्ललाटा । ननुचैते विशेषा अनुवर्तेरन् । असंयोगोपधाद्बह्वचोनेति । यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन् संयोगोपधाद्बह्वचोनेति । एवमपि दिक्पूर्वपदान् ङीपा मुक्ते ङीष् प्रसज्येत । नैष दोषः । उक्तमेतत् । यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति । अथ वा ङीष आदेशो ङीप् करिष्यते तत्तर्हि ङीषोऽत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । नकर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अन्यतोऽङीषिति । तत्रै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेह्यर्थः । दिक्पूर्वपदादित्येषा पञ्चमी ङीषिति प्रथमायाः षष्ठीमिह कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भव-

दुरेव भवति । अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः । का तर्हीति । विधेरपि बलवत्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते । इदानीं यथा प्रप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति । इह तावदिति ॥

दिक्पूर्व । अन्यत्रापीति । यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः । असंयोगोपधादित्यादिकस्य प्रतिषेधोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीष एव भवति नानेन विधीयमानस्य ङीषो लभ्यत इति भावः । एवमपीति । वेत्यनुवर्तनाद्विकल्पेन ङीब् विधीयते पक्षे प्राङ्मुखेत्यपि यथा स्यात् । तत्र ङीपा मुक्तेपक्षे ङीष् प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तमिति । पारमथ्ये च-

न्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितश्च प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ जातेरित्युच्यते । का जा-
तिर्नाम । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां चन सर्वभाक् । सकृदा-
ख्यातनिर्गच्छा गोत्रं च चरणैः सह ॥ १ ॥ अपर आह । प्रादुर्भावविना-
शाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गा बह्वर्था तां जातिं कवयो
विदुः ॥ २ ॥ गोत्रं च चरणानि च । कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ।
यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यम् । यद्युत्तरं
तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम् । अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं
विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । आहो स्त्रित् क-

ष्टा वेत्यादौ । ततश्च ङीपा मुक्ते टावेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रमङ्गनेत्यर्थः ॥

जातेरस्त्री । का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः । आकृतिग्रहणेति । गृह्यतेने-
नेतिग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्ब-
हिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणाऽवयवसं-
निवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । एतेन गोत्वादिजातिर्लिङ्गिता । ब्राह्मणत्वादित्यु न संगृहीता ।
ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह । लिङ्गानामिति । लिङ्गा-
नि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भजोऽपि रिति शिवप्रत्ययः ।
लिङ्गानामिति कर्मषष्ठी । अप्राप्तप्रमाणार्थं चेदं वचनमिति तटादेः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृ-
तिग्रहणत्वाज् जातिरूपोपपत्तिः । उपदेशापेक्षं च लिङ्गानामिति । जातिलक्षणमिति ब्रा-
ह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणङीषभावः । सकृदि-
ति । अयं गौरिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निगृहीतुं निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः । गोत्र-
मिति । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात्
पृथगुपादानं नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात् । प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भा-
वविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद् द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्
द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलब्धौ न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः । ब-
ह्वर्थामिति सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । अथ शब्दोच विषयवाची । चरणानीति । चरण-
शब्दोध्ययनवचनः इह तूपचारादध्यक्षेषु वर्तते । कुमारीभार्य इति । कुमारमयावद्द्र-
व्यभाव्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति जातेत्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कौ-
मारं जातिर्न भवति अयावद्द्रव्यभावित्वात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भावकारस्याभिसमतमप-
र आहित्यभिधानादित्याहुः । तथा च युवतितरेति ङाप्सूत्रे उदाहरणं ददौ तसिलादि-
ष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेत्येति निषेधात् । अथेति । यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे

चिदस्त्रीविषयमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते क्व चिदस्त्रीविषयमिति । माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु क्व चिदस्त्रीविषयमिति । कथं माला बलाकेति । अजादिषु पाठः करिष्यते । अयोपधादिति किमर्थम् । द्रुम्या चत्रिया । अत्यल्पमिदमुच्यते अयोपधादिति । अकोपधादित्यपि च वक्तव्यम् । द्रुहापि यथा स्यात् । चटका मूषिकेति । यद्यकोपधादित्युच्यते । काको कोकी पिकी शुकी उलूकीति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका मूषिकेति । अजादिषु पाठः कर्तव्यः । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः * । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । हय । हयी । गवय । गवयी । मुकय । मुकयी । मत्स्य । मत्सी । अनुष्य । अनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६ ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः * । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः * । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधो वक्तव्यः सम् । संफला । भस्त्रा । भस्त्राफला । अजिन । अजिनफला । शण । शणफला । पिण्ड । पिण्डफला । श्वेताच्च * । श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला । चेश्व प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला । मूलान्नञः * ।

प्रवृत्तिनिमित्त इत्यन्यपदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा समानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति । यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा यत्र क्व चिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते । द्रोणीति द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुष्पिणी गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गः । मालेति । मलनं माल इति पुं लिङ्गः क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् । स्रजि स्त्रीलिङ्गः । बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते । अस्त्विति । अन्य एव क्रियावाचो जातिशब्दस्त्वन्य एवेति । परिहारान्तरमप्यत्र संभवति । गवयीति । गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयः प्रचिता इति वार्तिकारम्भाद्विज्ञायते ॥

पाककर्ण । सदच्काण्डेति । अत्राक्षतिः किन्नन्तो गृह्यते । अयमप्यजादिषु पाठ इदानींतनः । त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगुलक्षणम्

मूलान्नजः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥

द्विती मनुष्यजातेः * । जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् । अयोपधादिति वर्तते । योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी । द्विती मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानम्* । द्विती मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतंगमी मौनिचित्ती ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥ किमर्थो ङकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । नोङ्धात्वोरिति । नो धात्वोरितीयत्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न ऊङुत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । सवर्णदर्पत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ऋस्वत्वं प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् । ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् । षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूरिति । न द्यूतश्चेति कप् प्रसज्येत । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ऋस्वत्वं प्रसज्येतेति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । यदप्युच्यते इह च ब्रह्मबन्धूच्छत्रं ब्रह्मबन्धूच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येतेति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः । न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति न द्यूतश्चे-

ङीपः परत्वान् ङीष् प्राप्तो निषिध्यते । तन्निषेधसामर्थ्याच्च ङीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावात् ।

द्विती म । औदमेयीति । उदमेयस्यापत्यमत इज । सौतंगमीति । सुतंगमेन निर्धृति वृज्छणादिसूत्रेण इज् ।

ऊङुतः । यवाग्वेति । वर्णग्रहणेऽर्थवदग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । गोस्त्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः । नद्यूत इति । नद्यूतो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः । दीर्घोच्चारणे तु तस्मादर्थान्तात् कवृक्षौ न प्रवर्तते । उभयत इति । एकादेशस्यान्तवत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञासंपाद्याऽन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसङ्गः । आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोवयवो युगपद्वयोरित्येषा बुद्धिर्विरोधान्न प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम् । न चात्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ऋस्वाऽप्रसङ्गः । पदान्तेति । अधीत्येत्यादावेवेत्यर्थः । तस्मादिति ।

६० (सं० क० य०) भाष्यप्रदीपदीक्षातितम् । [अ. ४। पा. १। आ. २]

ति कप्प्रसज्येतेति । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत् । नचैष न-
द्यन्तानां बहुव्रीहिः । शेषलक्षणस्य हि कप् तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्य-
म् । ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चरज्जादीनाम्* । ऊङ्प्रकारेणोऽप्राणि
जातेश्चरज्जादीनामिति वक्तव्यम् । अलाबूः । कर्कन्धूः । अप्राणिजा-
तेरिति किमर्थम् । कृकवाकुः । अरज्जादीनामिति किमर्थम् । र-
ज्जुर्हनुः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥ सहितसहाभ्यां च * । सहि-
तसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरुः । सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डलोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकम-
ण्डलुगुगुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । कद्रूः । कमण्डलूः ।
गुगुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ षाञ्च यजश्चाप् * । षाञ्च यजश्चावक्तव्यः ।
शार्कराच्या । पौतिमाष्या । तत्रायमप्यर्थः । गौकच्यशब्दः क्रौडा-
दिषु पठ्यते स न पठितव्यो भवति । यदि न पठ्यते । गौकचीपु-
त्र इति संप्रसारणं न प्राप्नोति । षमेवैतत्संगृहीतं गौकच्यापुत्र इ-
त्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । प्यङः संप्रसारणे गौ-
कच्याः प्रतिषेध इति ॥

उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्वाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाध-
नार्थ इति भावः । अलाबूरिति । ऊङि सति नोङ्धात्वोरिति विभक्तोरुदात्तत्वनिषेधो
भवत्यलाबवेति ।

संहित । सहितोरुरिति । नन्वेकदेशविकृतस्थानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहि-
तशब्दस्य सिद्धग्रहणम् । एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थं
वार्तिकम् । सहोरुरिति । सहेते इति सहौ ऊरु इति व्युत्पत्तिः । अथवा विद्यमानावूरु-
स्याः सासहोरुरित्यूर्वतिशयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः ॥

कद्रु । गुगुलुमधुजतूनां छन्दसिलिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः स्पृहृगृहीत्या-
लुजन्तः ॥

यङश्चाप् । शार्कराच्येति । गर्गादियजन्ता एते ॥

आवद्याच्च ॥ ८५ ॥ अन उपधालोपिन ऊधसो डीष् पूर्वविप्र-
 तिषिद्धम् * । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्मादूधसो डी-
 ष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अन उपधालोपिन इत्यस्यावकाशः । बहुरा-
 द्नी बहुतद्धणी । ऊधसो डीष्भवतीत्यस्यावकाशः । विभाषा डीप् । य-
 दा न डीप् सोवकाशः । डीप्सङ्गे उभयं प्राप्नोति । ऊधसो डीष्भव-
 ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।
 अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यत्र ऊधसो डीष्भवतीत्येतदनुव-
 र्तिष्यते आवद्याद्यजः ष्फश्चापः * । आवद्याद्यजः ष्फश्चापो भवति
 पूर्वविप्रतिषेधेन । आवद्याद्यजश्चापोवकाशः । उदौचामावद्या । ष्फ-
 स्यावकाशः । अन्यानि यजन्तानि । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । आ-
 वध्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति । आवद्यायनी । ष्फो भवति पूर्ववि-
 प्रतिषेधेन । आवद्याग्रहणेन नार्थः । यजः ष्फश्चाप इत्येव । इदमपि
 सिद्धं भवति । शार्कराच्यायणी पौतिमाष्यायणी । यज्ग्रहणेनापि-
 नार्थः । ष्फश्चाप इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्रादिषु पठ्यते । इद-
 मपि सिद्धं भवति गौकक्ष्यायणी । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । ए-
 वं वक्ष्यामि । प्राचां ष्फ स्तद्धितः सर्वत्र । क्व सर्वत्र । यत्र ष्फश्चान्य-
 श्च प्राप्नोति । ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः ।
 सर्वत्र । क्व सर्वत्र । प्राचां चोदीचां च ॥

अणियोरनार्पयो गुंरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ८८ ॥ इहकस्मा-
 न्नभवति । दाक्षीस्ताक्षीति । आतिशायिकेनायन्तमपा निर्देशः क्रिय-
 त । सच त्रिप्रभृतिषु वर्तते । त्रिप्रभृतीनामभावात् । यद्येवम् । प्रक-

आव । अनइति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थं पूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रस-
 ज्जेनावोक्तम् । गौकक्ष्यायणोति । गौकक्ष्यस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीगर्गादित्वाद्यञ् । ततः ष्यङ् ।
 प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यञ्स्तात् ष्फोविधीयमानः ष्यङ्तादपि भ-
 वतीति प्रक्रियाश्रयेणेदमुक्तम् ॥

अणिजोः । दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीत्यत इज् । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमन्त्य-
 मानवचनमाश्रित्य प्रश्नः । स चेति । यत्रैकोऽनुदगतः प्रथयोच्चारितत्वात् । त्रयस्तूदगता
 ऊर्ध्वोच्चारिताः तत्रोत्तमशब्दः प्रयुज्यते । एवं चतुष्प्रभृतिषु प्रयुज्यते । उदगतापेक्षया तु

र्षे चेतमं कृत्वा दाह्या नोपोत्तमं गुरु । आम्बिधिः केन ते नस्या-
त्प्रकर्षेयद्वयं तमः ॥ १ ॥ प्रकर्षे चेतमं कृत्वा दाह्या नोपोत्तमं गुर्वित्युच्य-
ते । आम्बिधिः केन तव नस्यात् । अव्ययधादिति प्राप्नोति । प्रक-
र्षेयद्वयं तमः प्रकर्षे वर्तते उद्गतस्य प्रकर्षेयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते । उ-
द्गतस्यायं प्रकर्षः । गत शब्दस्यात्र लोपो भवति । नाव्ययार्थं प्रकर्षो-
स्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते । नामयव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि ।
धात्वार्थस्य । उद्गतोपेक्षते किं चित् त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ॥ अ-
नुद्गतमपेक्ष्योऽत्र उद्गतमित्येतद्भवति । त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ।
त्रयाणां किल द्वौ उद्गतौ भवतः । चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वारह्यायां न-
सिध्यति । चतुष्प्रभृतिषुष्यङ् वक्तव्यः । वाराह्यायां न सिध्यति । वा-
राह्यायां न प्राप्नोति । किं कारणम् । चतुष्प्रभृतौ नामभावात् । भि-
द्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते । भिद्यते स्वरस्य स्वरस्ते-
नातिशायनिकेन तमशब्देन उत्तमस्य । विधिश्चामो न क्वचि-

त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् । प्रकर्षे चेति । चण् चेदर्थे वर्तते । क्व चित्तु प्रकर्षे चेदिति पाठः ।
यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाह्या गुरुपोत्तमं न भवतीत्युच्यते । तत उच्छब्दात्तमपि सति
किमेत्तिङ् व्ययधादित्याम्ब्ययप्रसङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति । उद्गतस्येति । उच्छब्दोऽत्र
समाधानक्रियावचनः । क्रियाप्रकर्षेद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्ष इति वचनादाम् न भ-
वतीत्यर्थः । गतशब्देनेति । उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः ।
धात्वर्थोनेति । धातुशब्देन धात्वर्थोऽत्र क्रियाभिधीयते सोऽर्थो विषयः प्रयोजनं वा यस्य स
धात्वर्थः । साधनाधारः पदार्थः स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षेद्वारेणेत्यर्थः । त्रयाणामिति । यत्र
त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुद्गतोऽद्वौ उद्गतौ । द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षेतरपातमपोबाधनादुत्तमशब्दो
नास्तीति वाराह्येति षङ् न प्राप्नोति । यत्र चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव षङ् स्यादित्यर्थः ॥
भिद्यत इति । तमपः पित्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्राप्नोतीत्यन्तोदात्तश्चेत्येति ।
एतच्चोच्छादिषूत्तमशब्दस्तमौ सर्वत्रेति पाठानपेक्षयोक्तम् । न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आम्-
न्तस्य क्व चिन्नयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दस्तममेव नास्ति । अव्युत्पन्न एवोत्तम-
शब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतौ नामन्यमाहेत्याह । शब्दान्तरमिति । दृष्टमिति । त्रिग्रहणं ब-
हुलोपलक्षणार्थम् । तेन त्रिप्रभृतिषु यदध्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः । आतिशाय-
निकेनेति । आतिशायिनिकश्चतुष्प्रभृतौ नामन्यमाह । अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतौ नामित्य-
न्यत्वमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भावः । तम इति । तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः ।

दपि लक्ष्यते । शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं चिषु । एवं तर्हि
 अन्योयमातिशायनिकेन समानार्थः तमस्मि प्रभृतिषु वर्तते । किं
 पुनरयमणिजोरादेशः । आहो स्विदणिजभ्यां पर इति । कश्चात्र वि-
 शेषः । ष्यङानादेशे यलोपवचनम् * । ष्यङि अनादेशे यलोपो वक्त-
 व्यः । औदमेध्यायाश्चात्र औदमेघाः । द्विरणिवधिः । द्विश्चाणिवधेयः
 औदमेध्यायाश्चात्र औदमेघाः । औदमेध्यानां संघ औदमेघः । इज्ज
 इत्यण् न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि आदेशः । आदेशे ऽलोपवचनम् य-
 यद्यादेशः । अनो लोपो वक्तव्यः । औडुलोभ्या शारलोभ्येति । ये चा-
 भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नवाष्यङोलोपनिमित्तत्वा-
 त् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । ष्यलो लोपनिमित्तत्वात् ।
 लोपनिमित्तः ष्यङ् । न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति । किं कारणम् ।
 गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते । नचाकृते लोपे गुरुपोत्तमता भवति । अथ
 वा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं ष्यङानादेशे यलोपवचनं द्विरण् वि-
 धिरिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति । अदोष ए-
 षः । किं कारणम् । पुं वङ्गावात् । यजादौ तद्धिते पुं वङ्गावो भवि-
 ष्यति । भस्याढे तद्धिते पुं वङ्गवतीति । अयं तर्हि दोषो द्विरणिवधि-
 रिति । नैष दोषः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ।
 उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च । किमत्र न्याय्यम् । आदेश इ-

किं पुनरिति । प्रत्ययविधावपि गापोष्टग् व्रीहिशाब्दोर्दगित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति संदेहा-
 त्पुनश्च । औदमेघा इति । उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री अत इज् । यद्यत्र इजन्तात्परः स्त्रियां
 ष्यङ् विधीयते तदाऽप्रत्ययकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति । आदेशपक्षे तु स्था-
 निवङ्गावाद् ष्यङ् आपत्येति यलोपः सिध्यति । द्विरिति । इज्जश्चेत्यस्यानन्तरं ष्यङ्श्चेति
 वक्तव्यम् । तेनेजः परो यः ष्यङ् तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो भवति । संघाङ्केत्यत्रापि
 तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवङ्गावात्सिध्यति । औडुलोभ्येति । उडुलोभ्योऽपत्यं
 गोत्रं स्त्री बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात् केवलस्यापत्येन योगाभावात् सामर्थ्यात्तदन्त-
 ग्रहणादिप्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृ-
 तिभावाद्दिलोपो न प्राप्नोति । प्रत्ययपक्षे त्विजा व्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः । न वे-
 ति । आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति । सिद्धश्चेति । यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाश्रये-
 ण इजन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि सिध्यति । तथापि पुं वङ्गावस्य

त्येतद् न्याय्यम् । कुत एतत् । एवं चैवहि कृत्वा आचार्येणसूत्रप-
ठितंषष्ठ्याचनिर्देशः कृतः । अतएवैषपक्षोनिर्दोषः । ननुचपरस्मिन्न-
पिसतियेदोषास्ते परिहृताः । पुं वङ्गावेनयलोपः परिहृतः सचपुं वङ्गा-
वोऽढेभवति । तत्रते औदमेघेयो न सिध्यति । अनुबन्धौत्वयाकार्यौ ।
यस्यादेशः अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थः । अप-
रः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । यङञ्चा-
बिति । अथ क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । अत्रैव । किं प्रयो-
जनम् । चावर्थम् । चाव्यथा स्यात् । तव कथं चाप् । टाब् विधर्मम् ।
मम टापा सिद्धम् । ननु च ममापि टापा सिद्धं स्यात् । न सिध्य-
ति । अण इति चेज इति चेतीकारः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं
विज्ञायते अणन्तादकारान्ताद् इजन्तादिकारान्तादिति । कथं त-
र्हि । अण्योऽकार इज्य इकार इति । स्वरार्थस्तर्हि । स्वरार्थस्तर्हि
त्वया चाव्यक्तव्यः । जिनतीत्याद्युदात्तत्वं माभूत् । चितोन्त उदात्तो
भवतीत्यन्तो दात्तत्वं यथा स्यादिति । तवापि तर्हि ष्यङा उक्तत्वात्
स्त्रीत्वस्य टाब् न प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तेऽपि हि भवन्त्येते । उक्तेऽपि
स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादय इति । उक्तमेतत् । स्वार्थिकाष्टाबादय इति ।

न्याय्यत्वात्स एवोक्तः । षष्ठ्या चेति । चशब्दो हेतौ । अणिवोरनार्थयोरिति षष्ठीनिर्देशः
आदेशार्थ एव प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसंदेहाय पञ्चम्येवोच्चार्येत । औदमेघेय इति । ष्य-
ङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् । इदानीं प्रत्ययवाद्यादेशवादिनो दोषमुक्तावयति । अनुबन्धाविति
टापा ममेति । प्रत्ययवादी प्रत्यये कृते टापं करोतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह । ममापीति
अण इति । अकारः प्रधानं तद्विशेषणमण । तत्रानल्लिधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवङ्गा-
वाभावः । अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमिकारान्तत्वं स्थानिवङ्गावाद-
णन्तत्वं चेति स्यादेव ङीप् प्रत्ययः । इजादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमिकारान्तत्वं नापि
स्थानिवङ्गावप्रापितमनल्लिधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा चेज उप-
संख्यानमित्यत्रेत इत्यपेक्षते तदा ष्यङि कृतेऽनिकारान्तत्वान् ङीषो ऽप्रसङ्गः । प्रत्यय-
वाद्याह । स्वरार्थ इति । इजादेशो यदि ष्यङ् क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदा वाराद्धेत्या-
द्युदात्तं पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थस्त्वया चाब् विधेयः । आदेशवाद्याह । तवापीति ।
मम तु यङञ्चाबिति वचनाच्चाब् भवतीति मन्यते । प्रत्ययवाद्याह । नैष दोष इति । उक्त
इति । द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद्वयोर्द्योतकत्वम् । एतच्च

सानुबन्धकस्यादेशो मम । समापितर्हि सानुबन्धकस्यादेशे जित्कार-
 यं नेति । तेन जिन्न भविष्यति । अस्थानिवत्त्वे दीषस्ते वृद्धिरत्र न
 सिध्यति । अस्थानिवत्त्वे दोषः । वृद्धिस्तेन प्राप्नोति । औडुलोभ्या ।
 शारलोभ्येति । न चेदानीमर्द्धजरतीयं लभ्यम् । वृद्धिर्मम भविष्यति ।
 स्वरो नेति । तद्यथा । अर्द्धं जरत्याः कामयन्ते अर्द्धं नेति । त्वयाप्यत्र
 विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद् विशेषणम् । त्वयाप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः
 कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थे नार्थः । ष्यङ्ः संप्रसारणमिति । अक्रियै-
 व विशेषोच सानुबन्धो विशेषवान् । अक्रियैव मम विशेषः । सानु-
 बन्धस्तु विशेषवान् । पाश्यायां ते कथं न स्यात् । पाश्यापतिरित्यत्र
 तव कस्मान्न भवति । एको मे स्याद्विशेषणम् । एको मम विशेषणार्थः ।
 त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ । अथैकस्मिन्सति कः करिष्यते । किं चातः ।
 अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात् । यद्येताभ्यामन्यः क्रियते । सूत्रभेदः कृतो
 भवति । षितिलिङ्गं प्रसज्यते । अथ षित् क्रियते षित इति ईकारः
 प्राप्नोति । ङिति चेक्रियते दोषः । अथ ङित् क्रियते चे क्रियते दोषो
 भविष्यति । लोलूयापुत्त्रः । लोलूयापतिरिति । व्यवधानान्न दुष्यति ।

प्रयोगदर्शनादेवसीयते । आदेशवाद्याह । सानुबन्धकस्येति । इज एवाकृतजकारेत्संज्ञ-
 कस्य यादेशः करिष्यते तेन जित्स्वराभावात्प्रत्ययस्वरे टापि कृते एकादेश उदात्तेनोदा-
 त्त इति वाराह्याशब्दोन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह । अस्थानिवत्त्वं इति ।
 अर्द्धजरतीयमिति । समासाच्च तद्विषयादिति छप्रत्ययः । सुखं न कामयन्ते अङ्गान्तरं तु
 कामयन्ते जरत्याः । आदेशवाद्याह । त्वयाप्यचेति । प्रत्ययवाद्याह । अक्रियैवेति । यस्य
 संप्रसारणमिति बध्यते । निरनुबन्धकत्वाच्चायमेव ग्रहीष्यते । आम्बष्ठपुत्र इत्यादौ तु अ-
 यङ्ः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह । पाश्यायामिति ।
 यदीह यप्रत्ययं विधाय यस्य संप्रसारणमित्युच्यते तदा पाश्यानां समूहः पाशादिभ्यो य
 इति च प्रत्ययस्य पाश्यापतिरित्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह । एक इति । आ-
 देशवाद्याह । अथेति । चेक्रियित इति धातोरेकाच इत्यनेन विहिते यङीत्यर्थः । यङ्ः
 पूर्वाचार्यसंज्ञा चेक्रियितमिति । प्रत्ययवाद्याह । व्यवधानादिति । लोलूयेत्यत्र यङन्ता-
 दप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये सति अकारेण व्यवधानादित्यर्थः । पुत्त्रपत्योरिति । सप्तमीनि-
 देशादनन्तरस्य यङ्ः संप्रसारणेन भाव्यम् । तत्र वाराह्याशब्दे टापा सहेकादेशस्य पूर्वं
 प्रत्ययवद्भावात् पुत्त्रपत्योरनन्तरो यङ् भवति । लोलूयेत्यत्र तु यङन्तादप्रत्ययादित्यका-

अकारेण व्यवधानान्न दोषो भविष्यति । योनन्तरो धातुः सः । यो धातुः सोनन्तरः । धातोरिति वर्तते । यश्चात्रानन्तरो नासौ धातुः । यश्च धातुर्नासावनन्तरः । नचेदुभयतः साम्यंमुभयत्र प्रसज्यते । न चेदुभयतः साम्यं भवति । उभयत्र प्राप्नोति । यदि पुनर्यङ्गो धातुर्विशिष्येत । यङ्गो विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमतत् । यद्येवं यङ्गो धातुर्विशिष्येत । अथापि धातुना यङ् । तुल्यमेतद्भवति । उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः । अयोभौ प्राधानं भवतः नात्र दोषो भवति । तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते । तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणं प्राप्नोति । धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः । धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वा एष निश्चयः क्रियते । अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । गोभ्यां-

रप्रत्यये कृते ऽतोलोप इति यङोऽकारो लुप्यते तत्र टापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् न भवत्याकारेण व्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह । योनन्तर इति । यङः संप्रसारणमिति भवता सूत्रं क्रियते तदा लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणानुवर्तौ सत्यां धातुना यङ् विशेष्यते । तत्र पुत्रपत्योरनन्तरो यङन्तो धातुर्न संभवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्य वाराहीपुत्र इति संप्रसारणं भवति । एवं लोलूयापुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातोः स्यादित्यर्थः । धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रितं तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चेदिति । एकस्य यदा धर्मद्वयं न संभवति तदान्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः । प्रत्ययवाद्याह । यदीति । तदा किं दोषः स्यान्नवेति पृच्छति । आदेशवाद्याह । यडेति । जुसि चेत्यादावङ्गेनेकोविशेषणे ऽङ्गस्येका वा विशेषोऽस्तीति । यङ्गो तु धातौ विशेष्यमाणे धातुना वा यङ्गो विशेषो नास्तीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह । उभाविति । यङ्धात्वोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावो नास्ति समुच्चयेन तु कार्ये विधीयते पुत्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोर्हेति । तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्यवधानात् । ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थवानुवर्तते । आदेशवाद्याह । तथेति । यदि यङ्धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदा वाक्पतिशब्दं पत्युरनन्तरस्य यङो धातोर्हेति वचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह । धातुप्रकरणस्येति । धातुग्रहणं नानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः । आदेशवाद्याह । अवश्यमिति । आदेच उपदेशेयितीत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्य धातुग्रहणमित्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह ।

गोभिः नौभ्यांनौभिरिति । आत्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते । उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते ॥ १ ॥ उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति । एवं तर्हि उपदेशे आत्वमित्युच्यते । उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७६ ॥ किमर्थं मिदमुच्यते । गोत्रावयवादगोत्रार्थम् । गोत्रावयवादित्युच्यते । अगोत्रार्थीयमारम्भः । गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम्* । गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । आहिच्छत्री कान्यकुब्जीति । एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् । गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् । गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति । सिद्धं गोत्रे पूर्वैर्गैव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते । अगुरुपोत्तमार्थीयमारम्भः । अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः । अगुरुपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रयोजनमभ्युपगतः ।

आत्वार्थमिति । एतदिति । एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते । प्रातिपदिकानि तु न प्रातिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि । ननु नौद्वचष्टन् गोद्वच इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः । एवं च गोतो णिदिति णित्वातिदेशाज्ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः । न ह्यात्वे गोशब्दस्य कृते णित्वस्यास्ति प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययपक्षोपि निर्दोषः । अत एव क्रौड्रादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्देशः । औदमेघेय इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षोऽप्यिलोपः । थङ् आपत्यादिहितत्वात् स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः ॥

गोत्रा । अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात् संदेहायम् । किमर्थं मिति । पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह । गोत्रावयवादिति । गोत्रावयवो गोत्रात् पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे चयंपञ्चमी । तेन गोत्रेऽणिजोः थङ् भवतीत्यर्थः । इहापीति । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोर्थ इह नाश्रीयत इति भावः । इदानीमेकदेशवाचाश्रयेणाह । एवं तर्हीति । यथा घृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोपि गोत्रमित्यर्थः । गोत्रादिति चेदिति । पौन्यप्रत्ययपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात्पूर्वैर्गैव थङ् सिद्ध इत्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । यथा भार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावांतरगोत्रैव थङ् सिद्ध इत्यर्थः ।

तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि अतोऽन्ये गोत्रावयवाः तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । तस्मान्नार्थानेन योगेन कथं येभ्योऽगुरुपोत्तमेभ्य इष्यते । सिद्धं तु रौड्यादिषूपसंख्यानात् * । सिद्धमेतत् कथम् । रौड्यादिषूपसंख्यानात् । रौड्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनरौड्यादयः । ये क्रौड्यादयः । भारद्वाजीयाः पठन्ति । सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमतताभ्य इति । सिद्धमेतत् । कथम् । कुलाख्या लोके गोत्राभिमतताः गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते । अथ वा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति यो गोत्रादवयुतः । कश्च गोत्रादवयुतः । योनन्तरः । दैवदत्ता याज्ञदत्तेति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ समर्थवचनं किमर्थम् । समर्थदुत्पत्तिर्यथा स्यात् । उपगौरपत्यमिति । असमर्थान्मा भूदिति ।

त्राणि च्यवनादीनि तेषु ऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रे ऽनार्थयोरिति अङ्प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्यो गुरुपोत्तमेभ्य एव अङ्प्रत्यये न त्वगुरुपोत्तमेभ्य इति भावः । तत्रभवतामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः । कथं येभ्य इति । पुणिकमुखरादिभ्यः । ये क्रौड्यादय इति । पूर्वार्चायैतन्त्रयैवमभिहितमित्यर्थः । कुलाख्याभ्य इति । अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते । तत्रप्रवराध्यायपठितानां मुख्यं गौचत्वम् । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषां मप्रधानगौचत्वं तेभ्योऽनेन अङ्प्रतिषेधानम् । पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौणिक्या मौणिक्या मौखर्येति । योनन्तर इति । पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वे न गोत्रसादृश्ये सति पृथग्भावोन्तरङ्गत्वादाश्रीयत इति जातादौ अङ् न भवति । आहिच्छन्तीति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणस्य कृतकितसमासा इति सर्वत्रानन्तरापत्ये अङ् न भवति ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थानाम् । समर्थवचनमिति । तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयन्माणविभक्तिसंबन्धपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायामसामर्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः । समर्थमिति । समर्थदेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये संबन्धप्रतिपादनाय

कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति । समर्थवचनमनर्थकम् । नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । नह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति । अथ प्रथमवचनं किमर्थम् । प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यात् । अप्रथमान्मा भूत् । उपगोरपत्यमिति अपत्यशब्दात् । प्रथमवचनमनर्थकं नह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् । प्रथमवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । नह्यत्राप्रथमेनार्थाभिधानम् । नह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति । अथवा वचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । वावचने चोक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं वावचनानर्थक्यं च तत्र तित्यत्वात् सन इति । इहापि वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययः स्यात् । इह द्वौ प्रक्षौ । वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतज्जवति । वाक्यं च वृत्तिश्च । स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविध्येते । तस्मान्नार्थी वावचनेन । अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्य-

विभक्त्याच्चारणम् । इह तस्य प्रयोजनाभावात् । किं तर्हि षष्ठ्यन्ताप्रत्यय विधित्वम् तस्येति निर्दिष्टम् । अपत्यमिति । प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति । परस्परसंबन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । ऋहस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् । समर्थवचनमिति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र कम्बलउपगोरपत्यं देवदत्तस्येति योर्थः प्रतीयते नासी कम्बल औपगवो देवदत्तस्येति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूते । नचानन्वितयोः सहाभिधानसंभवः । असमर्थशब्देनासमर्थादुत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभिहितः । अपत्यशब्दादिति । अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथाहि । यथेन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति । एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षश्च प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षनियतमन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् । प्रथमवचनमिति । देवदत्तिरित्युक्तोऽपत्यं प्रतीयते नत्वपत्यवानित्यर्थः । इहेति । व्यपेक्षकार्थीभाव-

म् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमथान्मा भूदिति । किं पुनः समर्थमर्थाभिधाने यच्छक्तम् । किं पुनः स्तत् । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम् । सौत्थितिः वैजमाणिरिति । अथ तद्वावचनं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमनेनान्वाख्यायते ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ अयुक्तोऽयं निर्देशः । नहि तत्र कश्चिद् दीव्यच्छब्दः प्रत्ययते कस्तर्हि । दीव्यतिशब्दः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । प्राग्दीव्यते रिति । स तथा तर्हि निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यते रिति । न कर्तव्यः । दीव्यतिशब्दे च दीव्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेषा पञ्चमी । किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यद्भवतीति । किमे-

योरत्यन्तभेदाद्विनाशस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः । कृतवर्णानुपूर्वीकमिति । तस्यैव लोकेऽयं प्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः । सौत्थितिरिति । विभक्त्यान्वाख्याने सुललित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात् । ततश्च सावृत्यतिरित्यनिष्टप्रसङ्गो वर्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वाणेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति । एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते । अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति । तेन पपुषः तस्थुष इत्यादि सिद्धं भवति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतापीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते । तत्र पपावस् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति संप्रसारणं च । तत्र संप्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति । तत्र कृते बलादित्वाभावादिष्ठास्तीति सिद्धं पपुष इति । वाक्यस्येति । वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थभेदादिकार्याद्वाक्यस्य वृत्त्याबाधः स्यात् । तथा ह्यौपगवमानयेत्युक्ते योर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्ते तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते । सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणाभेदात् । एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वावचनम् ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् । अयुक्त इति । प्रसिद्धन्यायकरणो युनिः । प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विषयप्रतिपत्त्यर्थः । प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति । नहीति । दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः । अर्थानामेवावधिमत्वस्येष्टत्वात् । समानजातीयानामवध्ववधिमत्त्वावस्य सुप्रसिद्धत्वात् । समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः । दीव्यच्छब्द इति । एकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते । स चार्थप्रधान इत्यर्थः स्या-

तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । एकदेशविक्रुतेषूपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथ वा प्राक्शब्दोऽयं दिक्शब्दः दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति । तत्राप्रथमासमानाधिकरणे इति कृत्वा शता भविष्यति । अथ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् । प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे योगे तस्य ग्रहणमाकर्षणमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत् सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योगे उपतिष्ठते । अधिकारातिसिद्धमिति चेदपवादविषयेण प्रसङ्गः * । अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषयेण प्राप्नोति । अत इज्ज् । अण् चेत्यणपि प्राप्नोति । तस्मात् प्राग्वचनम् * । तस्मात् प्राग्वचनं कर्तव्यम् । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राग्दीव्यतोयाः प्रकृतयः आहो स्तित्प्राग्दीव्यता यऽर्था इति किं चातः । यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । स एव दोषः । अपवादविषयेण प्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो यर्था इति । न दोषो भवति । समानेर्धे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इज्जणं बाधते । यथान दोषस्तथास्तु । प्राग्दीव्यतो यर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तच्चा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इत-

वधित्वं सम्पद्यते । तन्नेति । तेन पचत्वित्यादौ पदसंज्ञा सिद्धा भवति । अथवेति । नैवेदमनुकरणं किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन निर्दिश्यते । तत्र दिवेल्लटि कृतेऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात् प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लटः शचादेशः कृत इत्यर्थः । अथेति । एकदेशाच्चेपद्वारेण प्राग्दीव्यत इति समुदाय आचक्षतः । अणित्येवं वक्तव्यमधिकारार्थमिति मत्वा प्रश्नः । सकृद्विधानार्थमिति । प्राग्दीव्यतो यर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्यानेनाण् प्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः । विहितो यथास्यादिति । सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथास्यादित्यर्थः । अण् चेति । प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वादिकल्पः स्यान्न तु बाध्यबाधकभावः । स एव दोष इति । सर्वाच्चेत्प्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादण् इजादीनां बाध्यबाधकभावो न स्यात् । समानेर्ध इति अर्थापेक्षणे सत्यर्थे द्विदमपि विधानमिति प्रकृत्यन्तरे सावकाशो ण् प्रत्ययः एकास्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमाने नेजादिना तत्प्रकृतौ हि न्यन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः । तथाहीति । यज्जातीयोऽवधिस्तज्जातीयोऽवधिमानिति भावः । प्राधान्ये नेति सात्वर्थेणेत्यर्थः ।

रथा हि बह्वस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कां चिदेवावधित्वेनो-
पाददीत । अथ वा । पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो साः प्रकृतय इति । ननु
चोक्तमपवादविषयेण प्रसङ्ग इति । न वा क्व चिद्वावचनात्* । न वा
एष दोषः । किं कारणम् । क्वचिद्वावचनात् । यदयं क्व चिद्वावचनं
करोति । पीलाया वा । उदश्वितोन्यतरस्यामिति । तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः नापवादविषयेण भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते नाथः प्राग्वचने-
न । अधिकारात्सिद्धम् । ननु । चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवाद-
विषयेण प्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । न वा क्व चिद्वाव-
चनादिति । किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते न प्राक् ठक् इत्ये-
वोच्येत । एतज्ज्ञापयत्यर्थे ष्वेतद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज-
नम् । प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इज्जणं बाधते ॥

दित्यदित्यादित्यप्रत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८३ ॥ ग्यप्रकरणे वाङ्मति-
पितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम्* । ग्यप्रकरणे वाङ्मतिपितृमतां छ-
न्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक् । वाच्यः । मति । मात्यः । पितृम-
त् । पितृमत्यः । पृथिव्या जाजौ* । पृथिव्या जाजौ वक्तव्यौ । पा-
र्थिवा पार्थिवौ । देवस्य यजजौ* । देवस्य यजजौ वक्तव्यौ । दैव्यं
दैवम् । बहिषष्टिलोपो यज् च* । बहिषष्टिलोपो यज् च वक्त-
व्यः । बहिर्भवोवाह्यः । ईकक् च* । बहिष ईकक् च वक्तव्यः । बह्वी-
कः । ईकज् छन्दसि* । ईकज् छन्दसि वक्तव्यः । बह्वीकमस्तु भ-

यां कांचिदिति । प्राक्कुलत्यादण् इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । पीलाया वेति । सूत्रमप्ये-
तदनारम्भणीयं स्यात् । इचइत्यनेनैव ठक्ः सिद्धत्वाद्देनेनाप्यणः । दश्वित इति । उद-
श्वित इत्येव ठग्विधानाय कर्तव्यं स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः । न प्राक् ठक् इति ।
यद्यपीहानेकं ठग् ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात् प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेन ग्रही-
यते । एतदिति । एवं हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमन्तरैवेत्यर्थः ॥

दित्यदित्या । अपवादो ष्वः ॥ वाङ्मतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छन्दयोरपत्यार्थं
भाषायामपि ष्वविधानार्थः पाठः । अनेन तु छन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु ष्वविधिः ।
बहिष इति । टिलोपवचनमव्ययानां भवान्नेटिलोप इत्येस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेनारातीय-

द्रं वः । स्थान्नोकारः * । स्थान्नो ऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्यामः । लो-
 म्नोपत्येषु बहुषु * । लोम्नोऽपत्येषु बहुषु अकारो वक्तव्यः । उडुलो-
 माः शारलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् । औडुलोमिः । शारलोमिः ।
 सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् * । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । ग-
 वि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवता यस्य स्थालौपाकस्य ग-
 व्यः स्थालौपाकः । ग्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषि-
 द्धम् * । ग्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
 ग्यादीनामवकाशः । दितिर्देवतास्य दैत्यः । अदितिर्देवतास्य आदि-
 त्यः । अर्थविशेषलक्षणाद्याणपवादस्यावकाशः । दुलेरपत्यं दौलेयः ।
 बालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरादित्यः । अप-
 रस्यार्थविशेषलक्षणाद्याणपवादस्यावकाशः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।
 आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । ग्यादीनामवकाशः । बार्हस्पत्यम् । प्रा-
 जापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् ।

इत्येवमादि सिद्धं भवति । स्थान्न इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तदन्तस्य ग्रहणं न के-
 वलस्य । अश्वत्याम इति । अश्वस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहिः । पृषोदरादित्वात्कारस्य
 तकारः । अपत्यादावर्थे ऽकारप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । उडुलोमा इति । बाह्वादि-
 षु लोमन्शब्दस्य पाठादिजि प्राप्ते ऽकारो विधीयते । केचिदाहुर्ऋचपि कृते तस्य बह्वच-
 इजः प्राच्यभरतेष्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपम् ।
 भसंज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भविष्यति न डिसंबुद्धोरिति डौ नलोपनिषे-
 धाद्वा । तदेतदयुक्तम् । प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् । किं चोडुलोमैरुडुलोमेभ्य इ-
 त्यादौ सुब्विधौ न लोपस्यासिद्धत्वादसौ न स्यात् । न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षण-
 निषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावः । यथा काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिन इत्यत्राणो लुकि
 कृते नलोपो न भवति । एवमिहापि न स्यात् । सर्वत्रेति । नापत्य एव । यद्वा । प्राग्दी-
 व्यतीये अन्यत्र च तेन गवा चरति गव्य इत्यपि भवतीति केचिदाहुः । अजादिप्रसङ्ग-
 इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । ग्यादय इति । ग्यादयो येन नाप्राप्तिन्या-
 येनाण एवापवादाः । ठगादिभिरणपवादस्तु सह संप्रधारणायां परत्वात्त एव स्युरिति
 वार्तिकारम्भः । अर्थविशेषो लक्षणं निमित्तं यस्य सोर्थविशेषलक्षणः । यस्त्वर्थसामान्य-
 लक्षणोऽणपवादस्त परत्वाद्भवति उष्ट्रपतिर्नाम पत्नं तस्येदमोष्ट्रपतम् । पत्त्राळ्युप-
 रिषदस्त्वैत्यञ् भवति न तु स्थः । बार्हस्पत्यमिति । पृहस्यतिर्देवता अस्येति स्थः ।

७४ (उत्सा. स्त्रीपुं.) भाष्यप्रदीपदीयातितम् । [अ. ४। पा. १। आ. ३]

ग्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । दृष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्ववतीति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरिति ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ अज्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि * । अज्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रीष्मम् । अच्छन्दसीति किमर्थम् । त्रिष्टुब् ग्रीष्मौ । यद्यच्छन्दसीत्युच्यते । ग्रीष्मावेतौ मासौ । अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते । नेदं छन्दः समीक्षितम् । काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । नचेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवतीति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ भवनात् ॥ ८७ ॥ किमर्थं नञ्संज्ञावुच्येते । न नञेवोच्येत । का रूपसिद्धिः । पौञ्जम् । पुंस् इति सकारान्तः । नञ्शब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति । एवं तर्हि नैवार्थो नञा नापि संज्ञा । अज् प्रकृतः सोनुवः तिष्ठते । नकारश्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारे आगमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते आहोस्वित्परादिः । किं चातः । यदि पूर्वान्तः । स्त्रैणाः । बहुषु लोपः प्राप्नोति । स्त्रैणानां संघः । संघाङ्गलक्षणेष्वज् यजिजामणित्यण् प्राप्नोति । अथ परादिः । पौञ्जम् । स एव दोषः । संयोगान्तस्य लोपः प्रा-

दितिवनस्पतिभ्यामिति । इतश्चानिज इति दितेर्दङ् भवति । वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोऽङ्गिति ठङ्भवति ॥

उत्सा । ग्रीष्मादिति । छन्दः शब्देनेह वृत्तमुच्यते । तस्मिन्नभिधेये ऽञ् प्रतिषेधादण् एव भवति । त्रिष्टुबिति । ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् । यदा तु ग्रीष्मो भवेति शेषार्थवि-
वक्षा तदा तु शेषकित्त्वण् सिद्ध एव । न चात्र शेषिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणा-
नां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ग्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण्तुकक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादजोबा-
धकः । तथा हि । कालाट्ठजणोपवादजोपि ऋत्वण् । ग्रीष्मावेताविति । शेषलक्षणा-
दर्थादन्यत्र बोद्धव्यम् । शेषे ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् । लोपः प्राप्नोति । तत्र कर्तव्यापूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनु-
स्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे दृष्टत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः । अज् प्रकृत
इति । तत्र भत्वात्पदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः । बहुषु लोप इति । यजजोषेत्य-
नेन । अथ परादिरिति । परादौ नशब्दः संपद्यत इत्यज्कार्याभावः । ननु च तद्वक्तव्य

प्रोतीति । अस्तु पूर्वान्तः । कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां संघट्टति । उभयत्र लौ-
 कि क य गोत्रस्य ग्रहणम् । न चैतल्लोकि कं गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति ।
 द्रष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्त्रीत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौना-
 गाः पठन्ति । नञ्स्त्रजौ कक्खु स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति ।
 टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति । नुग्वचनान्न भविष्यति । भवेदिह नुग्वचना-
 न्न स्यात्स्त्रैणमिति । इह तु खलु पौंस्त्रमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति ।
 तस्मान्नञ्स्त्रजौ वक्तव्यौ । अथ हेमौ नञ्स्त्रजौ प्राग्भवनाद् आहो
 स्त्रित्प्राग्वतेः । कश्चात्र विशेषः । नञ्स्त्रजौ भवनादिति चेद्व्यर्थे प्र-
 तिषेधः * । नञ्स्त्रजौ भवनादिति चेद्व्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्त्री-
 वत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्त्रजौ प्रा-
 ग्भवनादित्युच्येते । तौ विशेषप्रहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेया-
 ताम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वतेः प्रागिति वक्ष्यामि । व-
 तेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानम् * । वतेः प्रागिति चेद् भाव
 उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्त्रमिति । सूत्रं च
 भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं नञ्स्त्रजौ भवनादिति चे-
 द्व्यर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व-
 त्यर्थे नञ्स्त्रजौ भवत इति । यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करो-
 ति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तदग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारे ऽज्ज्ञतं प्राप्नोति । एवं तर्हि अश्वासावजित्याश्र-
 यणाददोष इति मन्यते । पररूपं च शकन्ध्वादित्वास्त्रीचत्वाद्वा निर्देशस्य भवति । उभ-
 यत्रेति । यजजोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तते । सङ्गाकेत्यत्रापि गोत्रचरणादुजि-
 त्यतः । ऋषिप्रजनस्य लोके गोत्रमित्युच्यते । स्त्री च नर्षिर्नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमि-
 ति भावः । टिलोपस्तर्हीति । प्रकृत्येकाजित्यत्रेष्टमेयः स्त्रित्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावो ना-
 स्ति । इह तु खल्विति । यं विधिं प्रतीति यस्य तु विधेरिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः । न-
 नु च स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम् । अन्यथा श्रीर्देवता अस्येति आर्यामित्यादावि-
 षायस्येति लोपात्परात्वाद् द्विद्विः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । पौंस्त्रे दोषप्रसङ्गाद्वा । स्त्रैणेना-
 कारिसूक्ष्मेच्चा । वत्यर्थ इति । प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्त्रजौ प्रकृतिविशेषादिधीयमा-
 नौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य क्तेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः । योगापेक्षमिति । अयं यो-
 गो वत्यर्थे न प्रवर्तते इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । त्वतलोस्तु नञ्स्त्रज्भ्यां

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ इह कस्मान्न भवति । त्रैविद्यः पाञ्चन-
दः षाट्कुलः । इह तावत् त्रैविद्य इति । नैवं विज्ञायते तिस्रो वि-
द्या अधीते त्रैविद्य इति । कथं तर्हि व्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रि-
विद्यामधीते त्रैविद्य इति । इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते ।
पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि पञ्चानां नदीनां स-
माहारः पञ्चनदं पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति । षाट्कुल इति । नै-
वं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाट्कुल इति । किं तर्हि षष्ठां कु-
लं षट्कुलं षट्कुले भवः षाट्कुल इति । अजादिग्रहणं च कर्तव्य-
म् । इहमाभूत् । पञ्चगर्गरूप्यं पञ्चगर्गमयम् । द्विगोर्लुकितन्निमित्तग्र-
हणम् * । द्विगोर्लुकितन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं य-
स्तद्धितः तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चकपालस्येदं
खण्ड पाञ्चकपालमिति । अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपि* ।
अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।
पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि वि-
गृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे पि तन्निमित्त-
ग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादि-

समावेशायाचत्वादित्यत्र यत्नः करिष्यते । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता । पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति ।
द्विगोर्लुग् । त्रैविद्य इति । द्विगोरचाण् प्रत्यय इति मन्यते । अवयवेति । विद्यात्रय-
रूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यथभेदोनास्ति । अव्यविकन्यायाच्च द्विग्वभावः ।
पञ्चनदमिति । नदीभिश्चेति समाहारेव्ययीभावः । कृष्णोदक् पाण्डुसंख्या पूर्वाया इत्यच्
समासान्तः । षष्मामिति । आदिपुरुषाणां कुलमिति कुलसामान्यस्य विवक्षितत्वाद्यए-
वार्थः षट्सु कुलेषु भव इति स एव षष्ठां कुलेभव इतीति भावः । पञ्चगर्गरूप्यमिति । प-
ञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः । ततो रूप्यमयटी । द्विगुनिमित्तमिति । द्विगो-
र्निमित्तमिति षष्ठोसमासः । क्वचिद् द्विगुनिमित्त इति पाठः । तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिं-
स्तद्धिते तदीयोयोर्यः स द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयम् । पञ्चकपालस्येति । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः । ततोष् । तस्यानेन लुक् पुनस्तस्येदमित्यण् । तस्य
द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाङ्गुगभावः । अर्थविशेषाऽसंप्रत्यय इति । तद्धितहेतुकाद् द्विगोर्लुकि
योर्यः प्रतीयते स एवातद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः । समाहरद्विगुश्च तद्धितार्थ इति द्विगुना

ति आहो स्वित् स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति । क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति । पञ्चकपालस्येदं खण्ड पाञ्चकपालमिति । अथ विज्ञायते । स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तः । तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यद्यमाह अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति । तत्तर्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी मा तर्हि सबन्धे षष्ठी । द्विगोस्तद्वितस्य लुगभवतीति । कश्च द्विगोस्तद्वितः । निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिन्द्वैतद्भवति । प्रत्यये । इदं तर्हि वक्तव्यम् । अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्दं साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपालोदशकपालइति तत्र द्वयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन । तद्यथा अत्रेमांसमिति विग्रह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विग्रह्य वाक्यमेव भविष्यति । तत् त्रैशब्दं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ।

समानार्थ इति तदिदं लुग्विधानं तस्येति तद्वितस्य । स निमित्तमिति । स तद्वितोर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः । यद्यमिति । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्वितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्तिककारभ्रमेण । किं च तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात् । निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तिभावलक्षणस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात् स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः । पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्यालाभात् षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात् । अव्यविकन्यायेनेति अव्यविकशब्दयोर्व्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः । क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । अव्यविकन्यायेन तद्विहारेण यथाप्रत्ययमुत्पादयति न स्वयं तपायमपोत्यर्थः । अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमविरिति । ततोऽनुकार्येणार्थनार्थवत्वाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याद्वन्द्वान्तर्भावात्तोपः न तु पूर्वस्या अनुकरणत्वात् समुभावात् । यथाऽस्वामीयमिति षष्ठ्या लुगभावः । अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम् । एवमिति । पञ्चकपालीशब्दात्त्वनभिधानात्तद्वितानुत्पत्तिरिति भावः ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८६ ॥ गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । गोत्रेलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ केतरेतराश्रयता । अलुङ्निमित्तोजादिः । अजादिनिमित्तञ्चालुक । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । विप्रतिषेधास्तु कश्च विधानम्* । विप्रतिषेधालुकः क्रीभविष्यति । लुकोवकाशः । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उवाः । कस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । गार्गीयो वात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति । गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वात्सीयाः । इहो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । भूम्नीति च लुक् प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयते ऽजादिः । बहिरङ्गमन्तरङ्गाद् विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥ १॥ भूमिनि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धिते ऽनुकं शास्ति । एतद्ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुगलुक् च ॥ यदयं भूमिनि प्राप्तस्य लुको ऽजादौ तद्धिते ऽनुकं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलुगलुकाविति । यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक् कस्तथा प्रसिद्धोऽस्य । यदि वा लुकः प्रसङ्गे ऽलुग्भवति तथास्य च्छः प्रसिद्धो भवति । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते केऽलुगस्य तथा । लुग्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते । तथा ऽस्य-

गोत्रे ऽलुगचि । यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषे ऽयमपवादः गोत्रे लुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । यदि तु गोत्रे लुगित्युक्ता इल्लिनेत्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः । अलुङ्निमित्त इति । गऽर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां सत्यलुकि हृष्टत्वाच्चेन भाव्यं नान्यथा के च कृते इत्यादेशे परतोऽलुगितोतरेतराश्रयत्वम् । व्यक्तिपक्षेऽचीति परसप्तम्याश्रयणेऽयं दोषः । आकृतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणे ऽस्य दोषस्यानवतारः । गार्गीया इति । गार्ग्यस्यायं छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेदं कस्यावकाशप्रदर्शनम् । भूम्नीति चेति । प्रत्ययार्थं बहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरङ्गोवाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थपेक्षत्वात् बहिरङ्गोजादिप्रत्ययः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चातुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह । भूम्नीति । समानकालाविति । यदि पूर्वं लुक् प्रवर्तत तदाभिनिर्वृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात् । तस्मादलुग्विधानाच्च तावत्पूर्वं लुक् प्रवर्तत इति लुकोपि सापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाभावादुपपन्न एव विप्रतिषेध इत्यर्थः । यदि वेति । अन्तरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुकस्तन्निमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्तत इत्यर्थः । पूर्वमिति । निरपवा-

क्ते ऽलुक् सिद्धो भवति । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत् उत्सर्गोभिनि-
विशत इति । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेक-
योरलुक् * । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयो-
रलुग्वक्तव्यः । विदानामपत्यं माणवकः वैदः वैदौ । किमर्थमिदम् ।
नाचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते । न चात्राजादिं पश्यामः । प्र-
त्ययलक्षणम् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एकवचनद्विवचना-
न्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि * । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ
बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका विदाः । वै-
दयोर्वा विदाः । अज्यो बहुषु । यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नो-
ति । मा भूदेवम् । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति । अजन्तं यद्बहुषु
यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् ।
काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । गो-
त्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुग्वक्तव्यइति ।
न वक्तव्यः अचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं प-
श्यामः । प्रत्ययलक्षणम् । ननु चीत्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमि-
ति । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति । त-

देविषये उत्सर्गेण प्रवर्तितव्यमिति पश्चादसौ प्रवर्ततइति भावः । प्रकल्पेति । अन्यथा-
निर्विषयो ऽपवादः स्याद्यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्ततेति भावः । गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्ययस्ये-
त्यर्थः । बहुषु लोपिन इति । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः । बहुवचनान्तस्येति ।
यदातदर्थान्तरे यूनिसंक्रामतितदन्ताद्यूनियदा प्रत्ययः क्रियतेइत्यर्थः । द्वेकयोरिति ।
द्विलैकत्वयोरित्यर्थः । द्वयोर्यूनीरेकस्मिन्वा यूनि यदाप्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति । वि-
दानामिति विदस्यापत्यानि बह्वनि । अन्त्यान्तर्य इति मोत्रेण । तदन्ताद्यून्यत इज् ।
तस्यैव त्रिपार्श्वजित इति लुक् । तत्राजो बहुषूपन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
अजन्तमिति । इजि लुसे युवसु बहुष्वजन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः । काश्यपा-
इति । काश्यपस्यापत्यं विदादित्वादज् । तत् एकस्यैव काश्यपस्य बह्वः प्रतिकृतयो
यदा शिवक्षिता भवन्ति तदेवेप्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् ।
हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति । वचनं त्वभिधेय-
गतमेव । यद्वैकशेषः क्रियते तदा ऽजन्तस्य प्रकृतिबहुत्वे वर्तमानाल्लुक्यदिप्रसङ्गः ।
यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । अदृण्ड् इत्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमान

या चेदमपि भविष्यति । अथ वाऽविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति व-
क्ष्यामि । यद्यविशेषेणा लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते । विदानामपत्यं
बहवो माणवका विदाः । अत्राप्यलुक् प्राप्नोति । अस्तु पुनरस्य दु-
वबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति । पुनरलुक्स्मान्न भवति । समर्था-
नां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते । न चैतत्समर्थानां प्रथमं गो-
त्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैत-
देवं विज्ञेयम् । अत्रिभरद्वाजिका । वसीष्ठकश्यपिका । भृग्वङ्गिरसि-
का । कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम् । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा निय-
मार्थम् । अथ वा गर्गभार्गविकाग्रहणं कर्तव्यम् । तन्नियमार्थं भवि-
ष्यति । एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भव-
वति नान्यस्येति । यदुच्यते । एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ व-

स्त्रुणह इमितीमागमो लुप्तेऽपि सार्वधातुके भवति । तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं वि-
शेष्यते । ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्चयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्तेऽपि प्रत्यये
प्रवर्तते । गवे हितं गोहितमित्यादौ त्ववादयोऽत्र मात्रे विधीयमानावर्णरूपतानिमित्ता
एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावात्क्षेपे न प्रवर्तन्ते । इहाप्यजादौ प्रत्यये
लुगुच्यमानः प्रत्ययलक्षणी भवतीति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तत इति भावः । अविशेषेणति ।
प्राग्दोष्यतीयोर्थ एवापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः । हलि नेति । गर्गभ्य आ-
गतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति हलादावलुङ् न भवति । विदानामपत्यमिति । अत्रापि प्राग्-
दोष्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । युवबहुत्व इति । लुग्विधौ गोत्रप्रत्य-
यमात्रं गृह्यत इति युवबहुत्वेऽपि लुक् प्रवर्तत इति भावः । प्रथमस्येति । प्रथमादित्यनु-
वृत्तमिहार्थं वशात् षष्ठ्यन्तं संपद्यते । प्रथमार्थं वृत्तित्वाच्च प्राथम्यं गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीया-
र्थवृत्तित्वे त्वलुगभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रैरपत्यानि बह्वनि इतश्चानिज इति ढ-
क् । तदन्ताद्युवबहुत्वे अत इज् । तस्य एवचत्रियार्थेति लुक् । अत्रिभृग्विति ढको लुक् ।
भरद्वाजशब्दादि दाद्यज् । ततो यूनीज् । पूर्ववल्लुक् । अजोऽपि युवबहुत्वे लुगिष्यते । अ-
नेन प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभरद्वाजानां सैथुनिकेति प्राग्दोष्यतीयार्थं विवक्षायामनुब-
वति । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठादृष्यण् । यूनीजो लुक् । अणोऽप्यत्रादिसूत्रेण लुक् ।
कश्यपादिदाद्यज् । यूनीजो लुक् । अजो यजजोऽप्येति लुक् । पूर्ववदुन् । भृगोः ऋष्यण्
यूनीजो लुक् । अणोऽत्रिभृग्विति लुक् । एवमङ्गिरसः । कुत्सादृष्यण् तस्माद्युन्यणीद्वाच
इति फिजा भाव्यं न त्विजेति युवविवक्षा न क्रियते । कुशिकादिदाद्यज् । यूनीजो लु-

हुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ननु चोक्तम् । अज्यो बहुषु य-
ज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोतीति । माभूदेवमज्यो बहुषु य-
ज्यो बहुष्विति । अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति ।
ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्य-
पा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम् । न चैतल्लौ-
किकं गोत्रम् । यद्यजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते । विदानाम-
यमपत्यं माणवको वैदः वैदौ अत्रापि प्राप्नोति । अलग्नलोकं बाधिष्यते ।
अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न प्राप्नोति ।
उक्तं वा । किमुक्तम् । आपत्यं वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः । आप-
त्याज्जीवदंष्ट्यात् स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामेको गोत्रग्रह-
णा नर्थक्यं च । बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति । तत्र विदानामप-
त्यं माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद् द्वैकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति ।
वैदः वैदौ । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य विदशब्दाद्
बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति विदा इति अविरविकन्याये न ॥

क् । अजोपि लुक् । वुन् गर्गाद्यजो लुक् । भृगोऋथण् । यूनोजो लुक् । अगोत्रिभृ-
ग्विति लुक् प्राप्नो न गोपवनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते । स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति
विदा इत्यचयुवलक्षणे यं ऽलुङ् न भवतीत्यर्थः । लोपो यूनीति । लोपग्रहणेन लुग् लक्ष्य-
। पेलो हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । काश्यप
इत्यजन्तं तु प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तते नापत्यस्य बहुत्वे । निमित्तं नास्तीति । बहुलं नास्ति
द्विलैकत्वविषयत्वादित्यर्थः । आपत्यं वेति । अपत्यस्येदमापत्यं पौत्र प्रभृत्यपत्यमित्यर्थ-
स्तदगोत्रसंज्ञं भवति । परमप्रकृते रिति । गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनन्तरगोत्र-
युवभ्य इत्यर्थः । आपत्यादिति । गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवदंष्ट्ये प्रत्ययः
क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यजिजोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्गायण इति । स
चेति । स्त्रियां द्वितीयप्रत्ययाभावाद् गार्गीत्येव भवति । एक इति । परमप्रकृतेश्चापत्य इ-
त्यनेन तदर्थस्य लाभात् । बहुवचनलोपिष्विति । युवबहुत्वे विदा इत्यादि सिद्धम् । द्वि-
लैकत्वयोस्तु वैदो वैदावित्यादीत्यर्थः । तत्र विदानामिति गोत्रस्य बहुषु लोपिन इति
वार्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः । आपत्याज्जीवदंष्ट्यादि-
त्यनेन स्वार्थिको द्वितीयो ष्यच्चत्रियार्थजित इति लुप्यते । अविरविकन्यायेनेति । कै-
चिदाहुरयन्योयमिति । परमप्रकृतेश्चापत्य इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । अन्ये तु वचन-
स्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनार्थतदुक्तमित्याहुः ॥

यूनि लुक् ॥ ६० ॥ यूनिलुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः*।
यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थि-
ते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत । सिद्धं त्वविशेषेण लु-
ग्वचनं हलि चेति प्रतिषेधः * । सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण लु-
कमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथा-
न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रस-
ङ्ग इति । नैष दोषः । अचीति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विष-
यसप्तमी । अजादौ विषय इति । तत्राचि विषये लुकिकृते यो य-
तः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्र-
योजनानि । प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः । ण । फाण्टाहृते-
रपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतस्य यूनः छात्राः फाण्टा
हृताः । ण । ठक् । भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः ।
भागवित्तिकस्य यूनश्छात्राभागवित्ताः । ठक् । छ । तैकायने-
रपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैका-
यनीयाः । छ । द्विज्ण्यौ सर्वत्र । द्विज्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औ-
पगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः । वृद्धवदतिदेशे सति द्विजो गोत्रद्वय-
ण् प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रत्याख्यायतेसावतिदेशः । कथं पुनर्यानि

यूनि लुक् । यूनि लुगचीति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इ-
त्यर्थः । फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत इज् । तस्यापत्यं युवा फाण्टा हृतिमिमताभ्यामिति
णः । तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थं विवक्षायामिजश्चेत्यणिष्यते । स च न प्राप्नोति ।
णान्तत्वात् । ततश्च वृद्धलक्षण एवच्छे परतोणस्यलुक् स्यादिति च्छ्रवणप्रसङ्गः । भागवि-
त्तेरिति । भागवित्तस्यापत्यमित्यत इज् । ततो यूनि वृद्धाड्क् सौवीरेषु बहुलमिति ठक् ।
तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकीजश्चेत्यण् । तैकायनेरिति । तिकस्यापत्यमिति तिकादि-
भ्यः फिज् । ततो यूनि फेञ्छेति च्छः । यमुन्दश्च सुषामा च वार्धायणि फिजः स्मृता
इति परिगणनं भाष्यकारेण फेञ्छेत्यत्रनाश्रितमिति तैकायनेञ्छो भवति । परिगणना-
श्रये तु प्राप्नोति । तस्य छात्रा इति च्छे लुमे वृद्धलक्षणः छः । औपगवेरिति । उपगोरप-
त्येण् । ततो यूनीज् तस्मिन् लुमे छः । किं पुनरिजो लुक् प्रयोजनं यदा तस्मिन् लुमे
पि सिद्धश्चो वृद्धलक्षण, इत्याह । वृद्धवदिति । वृद्धशब्दः पूर्वाचर्यसंज्ञा गोत्रस्य तत्र यू-
नो वृद्धवदतिदेशादिजो लुक्सत्यण् स्यात् । कथं पुनर्यानीति । गार्ग्यायणानां समूह

प्रयोजनानि तानि ज्ञापकेन सिद्धानि । यत्खच्छान्तात्तर्हि इज् प्रयो-
जनम् । यत् । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः । श्वाशु-
र्यूनश्छात्राः श्वाशुराः । यत् । ख । कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलीनस्यापत्यं
कौलीनिः कौलीनेर्यूनश्छात्राः कौलीनाः । ख । छ । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः
स्वस्त्रीयस्यापत्यं स्वास्त्रीयिः । स्वास्त्रीयेर्यूनः छात्राः स्वास्त्रीयाः । एता-
न्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापियूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्त्रीय-
इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतत् । अणिजोर्लुकि अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युव-
प्रत्ययस्योपसंख्यानमिति । अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते । न चैतद्ब्रा-
ह्मणगोत्रमात्रम् । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासः । यदन्यद्
ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । किं तर्हि । प्रसज्यप्रतिषेधः । ब्राह्मणगोत्रमा-
त्रान्नेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । मायूरिः । कापोतिः । कापिञ्जलि-
रित्येवमर्थम् । एवं तर्हि अण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । अण् । ग्लुचुकायनेर-
पत्यं माणवकः ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकाय-
नाः । ग्ल्यश्च कापिञ्जलादर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्ज-
लाद्यः कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः । प्राग्दीतोधिकारे

इत्यादौ नोत्रलक्षणो बुजिष्यते स न प्राप्नोति । ज्ञापकेनेति । राजन्याहुज् मनुष्याच्चेति
वक्ष्यमाणेन । तदेवमिजो लुका विनाप्यौपगवीया इति च्छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत् ।
इदानीमिजउदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह । यत्खच्छान्तादिति । श्वाशुरिरिति । आपत्य-
इदानीमिजउदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह । यत्खच्छान्तादिति । श्वाशुरिरिति । आपत्य-
स्य च तद्धिते नातीति यलोपः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् न यूाभ्यामिति द्विनिषेध ऐ-
जागमश्च न प्रवर्तते । कुलीन इति । कुलात् खः । स्वस्त्रीय इति । स्वसुश्चः । एतान्यपी-
ति । लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुक् सिद्धत्वादित्यर्थः । न चैतदिति । अब्राह्मणशब्देन
ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणाच्छुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः । प्रसज्य
प्रतिषेध इति । युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यते इत्यर्थः ।
मायूरिरिति । मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इज् तदन्तादूनियजिजोश्चेति फक् । तस्य
लुक् । ग्लुचुकायनेरिति । ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फि-
न् । ततो यून्यण् । तस्य लुक्त्वमेव भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात् । कापिञ्जलादेरि-
ति । कापिञ्जलादस्यापत्यमत इज् । ततो यूनि कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यः । तस्य लुकी-
जश्चेत्यण् भवति । अन्यथा छः स्यात् । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तु विवक्षिते
ष्वित्यर्थः । वृद्धवर्दिति । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा गोत्रसंज्ञया युवसंज्ञया बाधितत्वाद् गो-

यूनो वृद्धवदतिदेशः * । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्वतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते । औपगवेयूर्नञ्छात्रा औपगवीया इतीजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या निर्देष्टुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति , मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्वतीति न भवतीति । एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यून्यपि न भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यदाप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि फक्फिजोरन्यतरस्यामिति । फक्फिज्वर्ती युवा वा वृद्धवद्वतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्याय-

त्राश्रयकार्याप्रसङ्गः । गार्ग्यायणानामिति । गर्गस्या गोत्रं गार्ग्यादिभ्यो यञ् । तदन्ताद्यूनि यञिजोश्चेति फक् । तदन्तात्समृहे गोत्रोच्चोष्टोरञ्चेति वुञ् । इदमर्थे गोत्रचरणाद् वुञ् तिवुञ् सास्य भक्तिरित्यत्रार्थे गोत्रचन्नियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इति वुञ् औपगवेरिति । सत्यतिदेशे यूनि लुगित्यस्य प्रत्याख्यानादिजो लुगभावाद् वृद्धवदतिदेशादिजश्चेत्यण्प्रसङ्गः । एतद्दोषपरिहारायाह । यदि पुनरिति । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते यथा यून्यपि । प्राग्दीव्यतोऽर्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिज्चेत्यण् भविष्यतीत्यर्थः । अतिदिश्यतेति । अतोयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः । एवंवाक्यशेषमिति । उभयसंभवेन भवतोऽप्यहोरिष्यत इत्यर्थः । एवमित्यनेनानन्तरपुक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते । तद्वक्तव्यमिति । ततश्च गौरवं स्यादिति भावः । अथ वैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । एतेन गौरवं परिहृतम् । कथमिति । यूनि लुगित्यस्मिन्नकृते फक्फिजोरन्यतरस्यामित्येतदपि न कर्तव्यम् । विधेयकार्यानिर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः गार्गीयाणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः । फक्फिज्वर्तीति । वर्तनं वर्तः फक्फिजोर्वर्तः फक्फिज्वर्तः स विद्यते यस्मिन् यूनि स वा वृद्धवत् । ततः पक्षे फक्फिजोरुत्पत्तिः पक्षे ऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः । यदा तर्हीति । गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा

ज्ञानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायण-
कः । गोत्राश्रयो वुज् न प्राप्नोति । यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थो-
तिदिश्यते । प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्त-
व्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । त-
त्कथं फक्फिजोरन्यतरस्यामिति । फक्फिज् वर्त्ती युवार्थो वा वृद्धव-
द्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत् । तदा गार्ग्यायणानां समूहो
गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो
भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुज् न प्राप्नोति । एवं तर्हि राज-
न्याद्वुज् मनुष्याच्च लौकिकं ज्ञापकं परम् । यदयं वुज् विधौ राजन्यम-
नुष्ययोर्ग्रहणं करोति । तज् ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्र-
हणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किं गोत्रेऽसि माणवक ।
गार्ग्यायणः । किं गोत्रेऽसि माणवक । वात्स्यायनः । यद्येतज् ज्ञाप्यते औ-
पगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः । गोत्राश्रय इजोगोत्र इत्यण् प्राप्नोति । सा-
महिक्केषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम् । गार्ग्यायणानां किं चि-
द् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुज्-
न प्राप्नोति । एवं तर्हि वुज् विधौ ज्ञापकम् । यदि वुज् विधौ ज्ञापकम् ।
शालङ्कर्यूनश्छात्राः शालङ्काः । इजोगोत्र इत्यण् न प्राप्नोति । अस्तु

वृद्धवदतिदेशात् फकोनुत्पत्तिस्तदा गार्ग्यकमिति सिध्यति । यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशा-
भावात् फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुज् न प्राप्नोति । इदानीमर्थोतिदेशदर्शनायाह ।
यदि पुनरिति । यूनि लुगित्येतदिति । यूनो गोत्रत्वातिदेशाद् युवप्रत्ययस्याभावाज्जुग-
विधेय इत्यर्थः । यदयमिति । प्राग्गोत्रसंज्ञाया गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानु-
वर्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ ततश्च गोत्र ग्रहणेनैव ताभ्यां वुजः
सिद्धत्वात् किं तयोर्ग्रहणेन । गृहीतौ तु ज्ञापयतो गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति ।
राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वात् लौकिकगोत्राभिधायिनौ न
भवत इति कर्तव्यं तयोर्ग्रहणम् । लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम् । परमिति । अपत्यो-
धिकारादुत्तरमित्यर्थः । उपचर्यत इति । व्यवक्रियत इत्यर्थः । शालङ्केरि-
त्यमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादित् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाच्छालङ्कादेशः ।
अत एव च निपातनाद् गोत्रेऽपि नडादिफक् न बाध्यते । ततो यूनि फक् । तस्य पै-
लादित्वाज्जुकि कृते इजन्तं यूनि वर्तत इति गोत्राश्रय इजश्चेत्यण् न प्राप्नोति ।

८६ (तस्याप०) भाष्यप्रदीपोद्घातितम् । [अ. ४। पा. १। आ. ३]

तर्ह्यविशेषेण । कथं मौपगवेर्यूनश्चात्र औपगवीयाः । गोत्रेणैजं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इज् विहित इति ॥

तस्यापत्यम् ॥ ६२ ॥ तस्येदमित्यपत्ये पि ॥ तस्येदमित्यपत्ये ऽपि अण् सिद्धः । तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते । बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । कथं पुनरशेषिकः शेषिकं बाधेत । उत्सर्गः शेष एवासौ ॥ यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव । अथैतस्मिन् बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजनम् । वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ वृद्धानि प्रयोजयन्ति । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगव इति । कथं पुनरिच्छतापि अपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारुह्य तस्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह न पुनः

गोत्रेणैजमिति । कषादिभ्यो गोत्र इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौन्यप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययानुवादेन ह्यत्राणिवधीयते । कषादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्यो भवतीति । कषादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते । अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते । तदेव कषादिभ्यो गोत्र इत्यत्रानुवर्तते । तदेवेजश्चेत्यत्रानुवर्तते । तेन गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तादण् विधीयमानः शालङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः । नन्वौपगविशब्दे ऽनेन सूत्रेणैजो लुका भाव्यम् । नैष दोषः । पूर्वमेवास्योदाहरणस्य प्रत्याख्यानादन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥

तस्यापत्यम् । तस्येदमिति । इदमिति संबन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः । बाधका इति । जातौ बहुवचनम् । तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याणो बाधकश्चस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति । तत्र शेषे ऽर्थे विधीयमानश्चः अण् त्वनेनापत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव इति पुनः । उत्सर्ग इति । प्रकृतिरामान्यसंबन्धः सामान्यभूतो ऽपत्यार्थ उक्तः । अथ वेदमितिसामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादसत्यस्मिन्पृथग्योगे ऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति । अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानादप्येवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषान्तु विधानाच्छौपवाद इति मत्वा पुनः । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते । तेन पृथक्स्वारभादित्यर्थः । पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छेषाभावः । इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह । किमिदमिति । अरुध्याह्येति । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः । सिद्धान्तवादी

सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्था प्रतिनिर्देशव्या । एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि तस्यापत्यमत इज् भवतीत्येव ब्रूयात् । पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । तेन पुल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात् । एकवचनान्ताच्च । स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात् । तद्वितार्थनिर्देशेलिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात् * । तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् । किं कारणम् । तस्याविवक्षितत्वात् । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तैव च नामनिर्देशः क्रियते । तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वेषी च । नान्तरीयकत्वाद् न पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तं न च । अवश्यं कथा चिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा कश्चिद् धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । यथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्तसशकलान्तसकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात् पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते । एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशात् * । सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः । किं कारणम् । सामान्यनिर्देशात् सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते । सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद् विशेषवाचिनो न स्यात् । सामा-

साभिप्रायं दर्शयितुमाह । एवं तर्हीति । पुल्लिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसके ऽपि तस्येति रूपं तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात् कामचारादेवमुक्तम् । स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति । सुमातुरपत्यं स्त्रीमात्रः । चत्रस्यापत्यं चात्रिरित्यादावित्यर्थः । तद्वितार्थनिर्देश इति । तद्वितप्रकरणादेवमुक्तम् । सर्वत्रैव हि शास्त्रे ऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसङ्घं न विवक्ष्यते । क्वचित्सङ्घा तु विवक्ष्यते । यथा सुप्तुपेति । अप्रमाणमिति । तद्वशात्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत इत्यर्थः । भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद् व्याख्यातमिति तत् एवावधार्यम् । सामान्यनिर्देशादिति । तस्येति निर्देशात्तच्चब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपत्वादिभ्य इत्यर्थः । सामान्यचोदना इति । विशेषाणामेव का-

न्यचोदनास्तु विशेषेषु* । सामान्यचोदनास्तु विशेषेवतिष्ठन्ते । त-
दथा । गौरनुबन्धोऽजोग्नीषोमौयइति । आकृतौचोदितायांद्रव्येआ-
रम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । विषम उपन्यासः । अ-
स्तिकारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । असंभवात् । आकृता-
वारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आ-
रम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । अ-
संभवात् सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति ।
अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात् * । अपत्या-
भिधाने स्त्रीपुंलिङ्गस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । नपुंसकलिङ्गत्वात् ।
अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवापत्याभिधानं स्यात् । स्त्री
पुंलिङ्गस्य न स्यात् । ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । उ-
त्पत्तिस्तत्र चोद्यते । इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते । सिद्धं तु प्र-
जनस्य विवक्षितत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रजनस्य विवक्षित-
त्वात् । प्रजनोत्र विवक्षितः । स च सर्वलिङ्गः । किं पुनः कारणं स-
मानायाम्प्रवृत्तौ अपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः । एकार्थे श-
ब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् * । एकार्थत्वेपि शब्दान्यत्वालिङ्गा-
न्यत्वं दृश्यते । तदथा । पुष्यः तारकानक्षत्रं गेहं कुटी मठ इति ।
अवयवान्यत्वाच्च * । अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तदथा ।

यसिद्धार्यं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः । इदमपीति । अपत्यमित्यनेनैव
सम्बन्धिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याच्चेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावायोगादि-
हापि सामान्येन विशेषा एव गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्तते तदा
तस्मादपि प्रत्ययो भवति तादायनिरिति । नपुंसकलिङ्गस्येति । औपगवमित्यनेनैवापत्य-
स्याभिधानं स्यात् । औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः । प्रजन इति । प्रसवमात्रं वि-
वक्षितं न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः । स चेति । सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य श-
ब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः । समानायामिति । एकस्मिन्नर्थे इत्यर्थः । अपत्यमि-
ति । अपत्यशब्दप्रत्याख्यमानमित्यर्थः । प्रजन इति । सर्वलिङ्गैः प्रत्याख्यमानत्वात्सर्वलि-
ङ्गइत्युच्यते । एकार्थ इति । एकैकोर्थः सर्वलिङ्गः स च केन चिच्छब्देन प्रत्याख्यमानः
केन चिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते । अवयवान्यत्वादिति । स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्वीत्य-
तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याख्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिङ्गमेदोवगम्यते किं पुनरस्त-

टी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्कि-
ल लिङ्गान्यत्वं स्यात् । किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि ॥

एको गोत्रे ॥ ६३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥ उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययो-
गात् तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे* । उत्पाद-
यितोत्पादयिताऽप्रत्ययेन युज्यते तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पाद-
यितुः स चाभिसम्बन्धो विवक्षितः । उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगा-
त्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुरुत्पादयिरपत्या
भिधाने ऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । दृश्यते चैक एव स्यादिति । तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते । क-
थं पुनर्ज्ञायते उत्पादयितोत्पादयिताप्रत्ययेन युज्यत इति । एवं हि दृश्यते

तभिन्नशब्दप्रत्याख्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः ॥

एको गोत्रे । एकशब्दीयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची इह तु संख्यावा-
चो प्रथमवाची वा गृह्यते इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासंभवात् । किमर्थमिति । क्रियमाणे पि
सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रभृतेरेव
गर्गादेः प्रत्यय इष्यते । न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद् गा-
म्यप्रभृतेः । यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । स्त्रियां तु बु-
वकाश्च नैष्यते । अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा
क्रमेण वक्ष्यते । वार्तिककारः प्रयोजनं तावदाद्यस्य सूत्रस्य कथयितुमाह । उत्पादयिता-
रमिति । प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः । उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्वि-
वचनं नाकारि भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीष्मामाश्रित्य द्विवचनं कृतम् । अपत्ययोगा-
दिति । अपत्यस्य योग इति कटं प्रष्टी समासः । उत्पादयिता चात्र कर्मत्वेन न विवक्षि-
तः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनोययुक्ते द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्यथोप-
पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कर्मणि कृद्योगलक्षणा प्रष्टी स्यात् । तस्य चेति ।
सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति । अपत्येन यो-
गस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । एकवच-
नमिति । एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । यावन्यपत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रस-
ङ्गे सति एक एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । गोत्र इति च जाल्यपेक्षयैकवच-
नं तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते । कथमिति । एकमप्यपत्यं पितापताम-
हादीनां सर्वेषां संबन्धि भवति । तथा चापत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति सूत्रकारेण सामा-
नाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति प्रश्नः । एवं हि दृश्यत इति । शब्दार्थसंबन्धे लोकव्यव-

लोके पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्कं चित्पृच्छति क-
स्यायं दारक इति । स आह । देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चेति । उत्पा-
दयितारं व्यप्रदिशति नात्मानम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्ही-
ति । तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् * । तत्र प्र-
त्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपगवस्यापत्यमिति । किं कारणम् ।
गोत्रे नियतत्वात् । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते । तेन यश्चासौ यथाजातीय-
कश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् । कश्च प्राप्नोति । यः प्रत्यया-
न्तात् । परमप्रकृतेऽप्युत्पत्तिः * । परमप्रकृतेऽप्युत्पत्तिर्वक्तव्या । अयोगादि

हार एव प्रमाणं नान्यत् । तत्र च प्रष्टुप्रतिवक्तोरुत्पादयितृविषय एव प्रश्नप्रतिवचने इ-
ति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः । अपत्यं पौत्रप्रभृतीनीति सामानाधिकरस्यं तु गौणमाश्रयि-
ष्यते । तत्रेति । अनन्तरोक्ते प्रयोजने अभिमते सूत्रस्यासामर्थ्याच्चापत्यादिति वक्तव्यम् ।
अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थम् । गोत्र इति । यदैको गोत्रे इति गोत्रशब्दोपादा-
नेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदि त्वेकोपत्य इति उच्यते तदाऽपत्यप्रत्य-
यान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकस्यैव विधानात् । एको गोत्र इति तू-
च्यमाने तदानन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव । तुल्यजातीयापेक्षो हि निय-
मः । तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते । ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरी गोत्रप्रत्ययो मा-
भूत् । अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात् गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः । अथ वा यदोत्पादयि-
तैवापत्येन युज्यते न तु पितामहादिरेको गोत्र इत्येतच्च नियमार्थं तदा यतोनेकप्रत्यय-
प्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते । अपत्यप्रत्ययान्तादेव च क-
मेणापत्यपरंपराविवक्षायां मनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्या-
दिति भावः । यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति । यत्प्रकृतिरित्यर्थः । उभयोपादानं सर्वविशि-
षयोगप्रतिपत्त्यर्थम् । परमप्रकृतेरिति । गर्गादेरित्यर्थः । अयोगादिति । उत्पादयितर्य-
पत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्संबन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । यद्यपि ग-
र्गादिभ्यो यजिति विधानसामर्थ्याद् गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति तथापि ये ऽणा-
दयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपगवादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम् । अ-
थोच्यते । एको गोत्र इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति । नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येता-
ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः । ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायां अपि
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परयोगस्तदवस्थएवेति प्रयोगो नैव स्यात् । नैष दोषः । पारंपर्य-
ण संबन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति । साक्षात् संबन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद् गौणसं-
बन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या । इदानीमेतद् दोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण सह प-

न प्राप्नोति । एतयोश्चैव परिहारः । पठिष्यति ह्याचार्यः । यूनि चान्तर्हिते प्राप्तिरिति । तस्य च । यथा तत्प्रत्याशान्तं यथा तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं तृतीयं च विकारं संक्रामति । एवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति । भवेत्सिद्धम् । औपगवस्यापत्यमौपगवः । यत्र स एवानन्तरं द्रूष्यते स एव गोत्रे । इदं तु खलु न सिध्यति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं इति । अत्र ह्यन्योनन्तरं द्रूष्यते अन्यो गोत्रे । स्त्रियां चानियमः * । स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति औपगवीयं माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते । एको

रिहृतुमाह । एतयोश्चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणपेक्षया समुच्चयार्थः । तत्प्रयान्तमिति । जितश्च तत्प्रत्ययादित्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वा वयवो विकारो वासो ऽभेदोपचारात् कापोतस्यावयवविकारश्च भवतीति कापोत एव भविष्यतीति नार्थो मयङ्वाधनार्थेन जितश्च तत्प्रत्ययादित्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपोतस्य विकारावयवाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्य वेत्युभयथेष्टं सिध्यति । तथेहाप्युपग्वौपगवयोरौपगवतदप्रत्ययोर्वा ऽभेदोपचारात्पौत्तप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते । गार्ग्यायणापत्यं च गार्ग्यायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् । अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह । भवेदिति । अत्र ह्यन्य इति । यदि गार्गो गर्गत्वमारोप्यते तदा गार्गिरिव भेदसंबन्धस्य निवृत्तत्वाद् गर्गशब्दवाच्य इति गार्गैरपत्यं गार्गिरिव स्यात् । गार्ग्यश्चेत्येते । अथ गार्गितदप्रत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापि गार्गैरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति । गर्गादिभ्यो यजिति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात् तथापि गार्गिरपि स्यात् । तस्मादप्रत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति भेद यवाश्रयणोयः । तथा च प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधः । परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येति स्थितमेतत् । स्त्रियां चेति । चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरापत्यस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्तप्रभृतेरपत्यं स्त्री गृह्यते । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकरे वृद्धं युवेति वचनान्तु शब्दाद्वा नियमार्थाद्वाधितत्वात् स्त्रियाः पौत्तप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति । अस्त्रियामिति निषेधाद् गोत्राद्यूनीत्यपि नास्ति नियमस्तथा च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः । औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इजितीज् प्राप्नोति । इतो मनुष्यजातेरितिङोऽप्यङ्जन्तान्न प्राप्नोति । गोत्रं च चरणैः सङ्गित्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात् स्त्रियाश्चास्या गोत्रसंज्ञाया अभावात् । एतच्चेज उपसंख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्षैवोदाहृतम् । गोत्रलक्षणश्च यजादिः पौत्तग्रामेव स्यात् । अजीवहंश्यायां च स्त्रियां पौत्तप्रभृतेरपत्ये । जीवहंश्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् । नियमादिति । सामान्यापेक्षमेक-

गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते । उत्पादयितरि तावत् अपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष दोषः । सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियम एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्याभिधानं न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते । गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते । यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः * । यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः । गार्ग्यायणस्यापत्यमिति । कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियमे नैष दोषः । उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद् गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति । यूनश्च न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रादिति नियमात् । सन्तु तर्हि सर्वेपत्ययुक्ता इति ।

वचनं नियमद्वयादित्यर्थः । कतरस्मिन्निति । येनोद्भावितो दोषस्तदीयोऽयं न प्रश्नः । विरोधात् । किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोऽनन्तरोक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । उत्पादयितरि तावदिति । अनियम इति शङ्कतं तत्र वाक्कुलमुद्भावयति । यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नानेकस्तदा सृज्यं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां चानियम इति । प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव । सर्वेष्विति । वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वे अपत्येन युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः । इदानीं वाक्कुलं परिहरति । उत्पादयितरि चेति । चशब्दो न केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः । अभिधानं न प्राप्नोतीति । गोत्रविषयेण यजादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । अयमेवानियमो विवक्षितः । एको गोत्र इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह । कतरस्मिन्निति । तत्र नियम इति । गोत्रादेव यूनीतिभावः । परमप्रकृतेरिति । पञ्चमस्य त्रिभिरेत्यापत्यवत्संबन्धाभावादित्यर्थः । यूनश्चेति । चतुर्थादित्यर्थः । गोत्रादिति । चतुर्थस्य

कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेपत्ययुक्ता इति । एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति । दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्वेरन् स सोमं पिबेदिति । यदि च सर्वेपत्ययुक्ता भवन्ति । तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्कं चित्पृच्छति कस्यायमपत्यमिति स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता सर्वेषां नेदमपत्यं देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति । अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र इति । सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे * । सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थ-

युवत्वाद गोत्रसंज्ञाया अभावः । ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद् गोत्राद्युनीति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरे यूनि गोत्रास्मिन्न एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते । तत्किमुच्यते यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः प्रत्ययस्येति । उच्यते । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमेको गोत्र इति सूत्रं यथा नियमार्थम् । एवं युवसमुदाये हुवसामान्ये वा युवशब्देनोच्यमाने गोत्राद्गोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थात्वाभावाद्युक्तमुक्तं यूनि चान्तर्हित इति । सन्तु तर्हीति । तेन व्यवहितेऽपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद्गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो यूनि चान्तर्हित इति । दशपुरुषानूकमिति । अपूर्वात्कायतेरनूकानमनुक इति घञर्थे कविधानमिति कः । अन्येषामपीति दीर्घत्वम् । दशपुरुषा अस्मिन्ननूक इति बहुव्रीहिः । दशपुरुषोऽनूकोस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः । दशपुरुषानुसंशब्दनं दशसु पुरुषेष्विति यावत् । शूद्रा इति । विवाहिताः । शूद्रावेदी पतत । इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिंश्च पतिते सर्वेषां च पात इत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति । ततश्चार्थादेकस्यैव सर्वान्पत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति । नन्वेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापारात्कथं तेनान्येषां संबन्धः । क्रियागर्भोहि सर्वत्र संबन्धो नान्यथेति उद्घुष्यते । नैष दोषः । पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्यापारः तदन्तरेण तस्यासंभवात् । अपत्यं पौत्रप्रभृतीति मुख्यं सामानाधिकरण्यामस्मिन्पक्ष उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गौणं सामानाधिकरण्यात्स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् । उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्यशब्दस्यापि कश्चिद्विशेषवृत्तिदर्शनात् । यथा गोमण्डले स्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति गां पश्यसीति । सर्वेषामिति । यदा गार्गस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गार्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद् गार्गशब्दादेव यथा स्यादिति एवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः ।

मेकीगोत्र इत्युच्यते । अस्तिप्रयोजनमेतत् । किंतर्हीति । तन्न तु ज्ञायते कएकी भवति । यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति । नियमानुपपत्तिश्चानियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् । न ह्येकस्मिन्नपत्येनेकप्रत्ययप्राप्तिः * । न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि । अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः * । अपत्यान्तरे अपत्यान्तरे शब्दान्तराच्च शब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिञ् इजन्तात्फगिति । फगिजोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति । कतरस्मिन्पक्षेऽप्य दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते अयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरिचापत्ययुक्तेनायं दोषः । कथम् । अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽस्य समीक्षितः । तस्मिंस्तु बहवः प्राप्ता नि-

न तु ज्ञायत इति । एक इति सामान्येनोपादानाद्दिशेषस्थानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्संदेशलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः । उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण संबन्धविवक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः । न ह्येकस्मिन्निति । एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद् यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः । अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वार्तिकेकवचनम् । भाष्यकारस्तु भेदं वीक्षां च साकल्यप्रतिपादनायाश्चित्य विवृणोति । दाशतयीति । दशावयवा यस्य संघातस्य स दशतयः संघः । तत्र भवा दाशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत् । न त्वत्र दशार्थो विवक्षितः । अन्तोन्तरमेव क्वचित्पुस्तके अपत्यं समुदायश्चेदिति पठ्यते । अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गग्रन्थान्तरं कतरस्मिन्नित्यादि सर्वपूर्वोक्तं पठ्यते । तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्यत्वादग्यैरुपेक्षितम् । अन्ये त्वेवं पठन्ति । कतरस्मिन् पक्षे एष दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियमे नैष दोषः । उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्तेन दोषः । कथम् । अपत्यं समुदायश्चेदिति । अयं ग्रन्थ एव । पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात् । अस्याय-

यमोस्य भविष्यति ॥ अपत्यमित्यनेन सर्वमुपगवादिपितृकमपत्यं स-
मीक्षितम् । तस्मिंस्तु बहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः । नियमोस्य भविष्यति
एको गोत्र इति । यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इति । एवं वक्ष्या-
मि । गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति । एवमपि स्त्रिया युव-
त्या अभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्हि वक्ष्यामि । गोत्राद्यूनि प्रत्ययो
भवति ततः स्त्रियां लुक् । एवमप्यौपगवी माणविका । अनुपसर्ज-
नलक्षण ईकारो न प्राप्नोति । माभूदेवम् । अण्योनूपसर्जन इति ।

मर्थः । यदा सर्वे ऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणाप-
त्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्र यदा गर्गशब्दात् प्रत्यय उत्पद्यते तदैक
एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थि-
ते परस्योत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति
नियमः क्रियते । तेन गर्गशब्ददेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति । यदा तूत्पादयितैवापत्येन
युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते । तदोत्पादयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्रा-
प्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरस्परविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रस-
ङ्गदोष आपतत्येव । अत्रापि पक्षे परिहारोभिधीयते । अपत्यं समुदायश्चेदिति । अपत्य-
शब्दनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवशाद् गोत्रापत्यमेवोच्यते । तेनायमर्थो गोत्रशब्दे-
न गोत्रसमुदायोभिधीयते अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात् । अन्ये त्वाहुः । अ-
पत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते ।
क्वचित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्तते । समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त-
इति न्यायात् । ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः । पौत्रप्रभृत्यपत्यपरस्परविवक्षायां प्रत्ययमा-
लाप्रसङ्गे एक एव कर्तव्यो नानेक इति तेन परमप्रकृतेरेव सम्बन्धिसम्बन्धाश्रयेणापत्या-
पत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः ।
एवमपीति । अस्त्रियामिति योगविभागे ऽपि कृते यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य निय-
मस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः । प्राप्नोति न तु युवसं-
ज्ञायाः ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्या-
दित्यर्थः । ततश्च गर्गस्यापत्य स्त्रोति गार्ग्यशब्दाद्यञ् न स्यात् । तदभावाद्यजश्च प्राचां
प्रास्तवित इति ङीष्कौ न स्यातां गार्गी गार्ग्यायपीति । स्त्रियां लुगिति । गार्ग्यशब्दा-
फको लुकि कृतेयजाश्रयं रूपद्वयं सिध्यति । एवमपीति । औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यतश्च त-
स्यलुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकारादणश्चार्थहारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थप्रतिविशेषेण

अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्नना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काकृत्स्नी-
मधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणाति । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । नै-
ष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चात्रा-
ध्येत्र्यामभिधेयायामण, लुप्तः सः । यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकार इ-
ति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । इह तर्हि औपगवी माणविका भार्या-
स्य औपगवीभार्यः । जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा-
भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तम् ।
ग्लुचकायनी माणविका भार्यास्य ग्लुचकायनीभार्यः । तस्मात्स्त्रियां
युवत्यां युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या । युवसंज्ञायां पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्य-

पणत्वादणलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अणन्तादिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्यया-
र्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः । काशकृत्स्नेनेति । इजश्चेत्यण् । तदन्तादध्ये-
त्र्यामण् । तस्य प्रोक्तान् लुगिति लुक् । लुक्कृतिलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अत्राणन्त-
स्याध्येत्र्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः । पुनर्न भविष्यतीति । शास्त्रस्य स-
कल्पवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः । टाप् तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते । अपवादस्याप्रव-
त्तावुक्तगर्गस्यानिवारणात् । नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलं तदधीते आपिशला ब्राह्म-
णोति डीप् प्राप्नोति । तस्मादण एवानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यौपगवीमाणविकेति न
सिध्यति । एवं तर्हि वक्ष्यमाणादोषादिष्टसिद्धभावादेतद्भाष्यकारेण सुष्ठु न निरूपित-
म् । जातिलक्षण इति । गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात् । यदा तु गोत्रं च चरणैः
सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणडीष्पुंवद्भाव-
प्रतिषेधो सिध्यत एव । ग्लुचकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धादिति फिन्प्रत्ययः तदन्तादणो-
लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति डीष् न प्राप्नोति अथापि सर्वतीक्ष्ण-
वर्थादिति डीष् क्रियते । तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । लुक् चाधिकी विधेयः ।
तस्मादिति । अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्तते । परिभाषा चेयम् । तेन
युवसंज्ञाया मस्त्रियामित्युपतिष्ठते । तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसं-
ज्ञा प्रवर्तते । यूनि वर्तते इति । युवसंज्ञाया अभावे ऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपल-
ब्धत इति यूनीत्युक्तम् । इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्तनं करोति । इहे-
ति । सर्वेष्विति । ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः । नैतदस्ति । न ज्ञायते क एको भवतीत्यभि-
धानादर्थ उक्त एवायं दोषः । तस्मादिति । नापत्यादित्येव वक्तव्यम् । तेनापत्यप्रत्ययान्ता-

यान्तमेतदूनि वर्तते । ईहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । परमप्रकृतेऽहोत्पत्तिर्वक्तव्या । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्ता-
 त्प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात्प्रतिषेधः * । तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः * । अथ वा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययो-
 त्पत्तिर्वक्तव्या । यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते । कथं गार्ग्या-
 यणो वात्स्यायन इति । गोत्रादूनीति च * । गोत्रादूनीत्येतद्वक्तव्य-
 म् । तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्य-
 म् । किं प्रयोजनम् । जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा-
 भूदिति । जातिर्न वर्तते । संख्या न वर्तते । सर्वनाम न वर्तते । जा-
 तिर्न वर्तते । काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति । संख्या न वर्तते । न-
 वानामपत्यं दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते । सर्वेषामपत्यं वि-
 श्वेषामपत्यमिति । यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यं कुररस्या-
 पत्यमिति । येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च का-
 को भविष्यति । यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यं दशाना-
 पत्यमिति । संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्ष-
 मसमर्थं भवतीति असामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वनाम न व-
 र्तते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति । निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्र-
 वर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवति असमर्थत्वान्न भविष्य-
 ति । यत्तावदुच्यते येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृ-
 तीयश्च काको भविष्यतीति । नैतद्विवादामहे । काको न काक इति ।
 किं तर्हि । येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यं कुररस्याप-

पत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संपद्यते । संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव आ-
 दिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते । जातिर्निति । प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थभिधा-
 नं हि वृत्तिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थं वर्तते तच्च जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारि-
 ग्रहणेन निवार्यते । येनैवेति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते । स
 च विशेषो जातिसंबन्धावगमेनैवावगम्यत इत्यपत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षाया एवात्र भाव-
 इत्यर्थः । संख्येयमिति । ब्राह्मणादिकमवश्यमपेक्षणीयं निराधारस्य गुणस्याभावादित्य-

त्यमिति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते संख्येयमपे-
क्ष्य संख्यां प्रवर्तते तत्सापेक्षम् सापेक्षं चासमर्थं भवतीति । भवति
वै कस्यचिदर्थान् प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निज्ज्ञातम् । यदा निज्ज्ञातं तदा
वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति नि-
र्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षम् सापेक्षं चासमर्थं भवतीति ।
भवति वै कस्य चिदर्थान् प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निज्ज्ञातम् । यदा निज्ज्ञातं
तदा वृत्तिः प्राप्नोति । एवं तर्हि अनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न
भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणे ऽपि च
संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं
भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । कुतश्चरति मायूरिः केन का-
पिञ्चलिः क्लृप्तः । आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥ १ ॥
तादायनिर्यादायनिः कैमायनिरिति । तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्र-
हणं कर्तव्यम् । प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । उभयं न कर्तव्यम् ।
गोत्रग्रहणं करिष्यते । एका ऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदा-
नीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात् । यदि
गोत्रग्रहणं न क्रियते । कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति । वक्तव्य-
मेवैतत् । गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति । अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । ए-
वमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोभिसंबध्यते एको गोत्रे प्रत्ययो भवती-
ति किंतर्हि प्रकृतिरभिसंबध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयती-
ति । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्याद् । नैका प्रकृतिर्गोत्रे

र्थः । निर्देश्यमिति । पूर्वप्रकृतमित्यर्थः । वृत्तिरपीति । यदा जात्युपपन्नानि नामि-
व्यक्तानि तदा पितृसंबन्ध एव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
भवतीति । ततश्च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्दर्शितमेवेत्यर्थः ।
आहेयेनेति । अहेरपत्यमित्यनञ् इति टक् । पाञ्चिरिति । बाह्यादित्वादिच् । तादा-
यनिरिति । उदीचां हृद्वादिति फिच् । एका प्रकृतिरिति । एकशब्दः संख्यावाचीति के-
चिदाहुः । प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् वरमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते । शब्दापेक्षया
चैक इति पुंलिङ्गनिर्देशः । अन्ये तु साधारणे एक इत्याहुः । परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसा-
धारणीति तत एवोत्पत्तिर्भवति । सर्वे ऽपत्येन युज्यन्त इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात्

प्रत्ययमुत्पादयेत् । अथ वा अस्थानेयं यत्नः क्रियते । न हीदं लोका-
द्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथ-
म इति वा । यावद् ब्रूयात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति ताव-
देको गोत्रे इति ॥

इति श्रीमहर्षगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

अतद्बुञ् ॥ ६५ ॥ इजोवृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन * ।
इजो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ भवतः विप्रतिषेधेन । इजोवकाशः ।
दाक्षिः प्लाक्षिः । फिजोवकाशः । तादायनिः । यादायनिः । इहोभ
यं प्राप्नोति । तापसायनिः । सांमितिकायनिः । फिनोऽवकाशः । सु
चायनिः । त्वचायनिः । इजः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । म्लुचु-
कायनिः । फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन । इह कस्मान्न भवति दा-
क्षिः प्लाक्षिः बहुलवचनात् । तद्राजश्च * । तद्राजश्चेजो भवति विप्र
तिषेधेन । तद्राजस्यावकाशः । ऐच्वाकः । इजः स एव । इहोभयं प्रा
प्नोति । पाञ्चालः । वैदेहः । वैदर्भः । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥

स्थितः । न हीदमिति । लोके योर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते । लोके च प्रथ-
मशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इनीहापि प्रथमार्थ एवाश्रीयते । शास्त्रे ऽपि प्रथमा-
र्थ एकशब्दो दृश्यते एके ऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमे ऽल्पप्राणा इति गम्यते । उपाचरन्तीति
व्यवहरन्तीत्यर्थः । अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्यादावनियतस्यैकस्यावगमात्संख्यावाचकश-
ब्दो न प्रथमावाची ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

अतद्बुञ् । दाक्षिरिति । वा नामधेयस्येति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदा यमिजोवका-
शः । इजः स एवेति । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति प्राचां मतेन फिनो विधा-
नात् । उदीचां मतेन तदभावादजोवकाश इति भावः । इह कस्मादिति । प्राचां मतेन
वृद्धत्वात् फिन् प्राप्नोतीति भावः । ऐच्वाक इति । इच्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दात्
अत्रियादचित्यञ् । दाक्षिनायनादिस्त्रेणोकारलोपो निपात्यते । पाञ्चाल इति । पाञ्च-
लविदेहविदर्भेभ्योज् ॥

१०० (बाह्वा० सुधा०) भाष्यप्रदीपौ द्योतितम् । (अ. ४। पा. १। अ. ४)

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ६६ ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततो न्यत्र तेषां प्रतिषेधः * । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततो न्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । बाहोरपत्यं बाह्विः । यो हि बाहुर्नाम बाह्वस्तस्य भवति । नडस्यापत्यं नाडायनः यो हि नडो नाम नाडिस्तस्य भवति । संबन्धिश्च प्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः * । संबन्धिश्च प्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति । प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । संबन्धिश्च प्रत्ययानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । मातृपितृभ्यां स्वसा । मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या तु मातृस्वसेति ॥

सुधातुरकङ्च ॥ ६७ ॥ सुधातृव्यासयोः * । सुधातृव्यासयोरितिवक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । अत्यल्पमिदमुच्यते । सुधातृवासवरुडनिषादचण्डालबिभ्वानामिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः । शुकः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

बाह्वा । बाह्वादिप्रभृतिष्विति । प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणम् । लौकिक इति । लोके विदित इत्यर्थः । गोत्रभाव इति । संज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्व इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वादानाद्यर्थाभिधायित्वं बाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वात्कथ्यते । यत्तु कार्यं विशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते । किं तु प्रकारान्तरेण यथा अत इजिति तदिदानीं तनार्थाभिधायिनोऽपि भवति दैवदत्तिरिति । संबन्धिश्चेति । अयमपि न्यायानुवादः आदिमत्वात् यञ्ज्ञा श्वशुरस्य संबन्धोपाधिकस्त्वनादित्वात्तदग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । मातृस्वसेति । मातृशब्दोत्र स्त्रियावाची न जननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति श्रुत्वं न भवति । यद्यपि क्रियाशब्दार्थोपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतरः संबन्धिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति ॥

सुधातुरकङ्च । प्रकृत्यन्तराणीति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अव्यविकन्यायेन च कन्प्रहितैर्वाक्यमेव भवति । व्यासकशब्दाच्च कन्प्रत्ययान्तत्वादिवाचिनोपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादित्युक्तं भवति न तु ऋथ्येति भावः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ् ॥ ६८ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अथ जकारः किमर्थः । जकारो वृद्धार्थः । ज्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । एकेन ककारेणोभयं सिद्धम् । अवश्यमत्र विशेषणार्थो न्योनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । व्रातच्फजोरस्त्रियामिति । फगित्युच्यमाने । नाडायनः अत्रापि प्रसज्येत । अथापि फञ् इत्युच्यते । एवमप्याश्वायनः अत्रापि प्रसज्येत । तस्माच्चकार एव कर्तव्यः । अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थं क्रियमाणे ऽवश्यं वृद्धार्थो न्योनुबन्धः कर्तव्यः । स च जकार एव कर्तव्यः । सूत्रभेदो मा भूदिति । अथ क्रियमाणे ऽपि वै चकारे अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । परत्वाज् जितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । जित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । असत्यन्यद् जित्करणे प्रयोजनम् । किम् । वृद्धार्थो जकारः । चित्करणे ऽप्यन्यत्तर्हि प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थश्चकारः । शक्योत्र विशेषणार्थो न्योनुबन्ध आसङ्क्तम् । तत्र जकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति । वृद्धार्थोऽप्यन्यः शक्योनुबन्ध आसङ्क्तम् तत्र जकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । चितः । चितोन्त उदात्तो भवतीति । ततस्तद्धितस्य । तद्धितस्य चितोन्त उदात्तो भवतीति । किमर्थमिदं परत्वात् जिनीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । तदुबाधनार्थम् । ततः कितः । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति । किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । यावताच्फजन्ताज् जो विधीयते । तत्र जिनीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु लोपे कृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । कौञ्जायना इति ।

गोत्रे । अथापि फञ् इति । सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत् फजिति क्रियमाणे कौञ्जायना इति जित्स्वरप्रसङ्गः । सूत्रभेद इति । चफकपि सिध्यति । सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः । एवं तर्हीति । चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वाद्दृष्टौ च जकारस्य परत्वाज् जित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः । तत्र जिनीति । सतिशिष्टस्वरस्य बलीयस्वादिति

इह के चिद् द्वेकयोः फाजं विदधति बहुषु च फकम् । के चित्फ-
जन्ताज् उयम् । किमत्र न्याय्यम् । जावचनमेव न्याय्यम् । द्वेक-
योर्हि फाजि सति बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः
कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । केन यशब्दः श्रूयेत । द्वेकयोरित्युच्यमा-
नो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जा-
यनाः । केन यशब्दो न श्रूयेत । द्वेकयोरित्युच्यमानः प्राप्नोति । त-
देतत्कथं कृत्वा जावचनं ज्यायो भवति । यदि तन्नास्ति । आपत्यं
वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः । आपत्याज्जीवद्वंशयात्स्वार्थेद्वितीयो
युवसंज्ञः । स चास्त्रियाम् । एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च । बहुवचन-
लोपिषु च सिद्धमिति । सति हि तस्मिन् द्वेकयोरपि फाजि सति
बहुषु च फकि सति न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं मा-
णवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद् द्वेकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जाय-
न्यः कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं माणवका इति विगृह्य कुञ्ज-
शब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जायना इति ॥

अनृष्टानन्तर्ये विदादिभ्योञ् ॥ १०४ ॥ अनृष्टानन्तर्यं इत्युच्य-
ते तत्रेदं न सिध्यति । कौशिको विश्वामित्र इति । किं कारणम् । वि-
श्वामित्रस्तपस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्र भवानृषिः संपन्नः । स
पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्र भवान् गाधिरपि ऋषिः

भावः । इहेति । पूर्वे वैयाकरणाः । केन यशब्द इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रयोगाभावात् ।
यदा तु जाः क्रियते तदा गोत्रे ऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते । कौञ्जायन्य-
स्यापत्यानि बह्वनीत्यत इजो ण्यचत्रियार्थेति लुकि तद्राजान्तस्य बहुषु वर्तमानाज्
जास्य लुक् सिध्यति । आपत्यं चेति । गोत्रे लुगचीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । कुञ्जशब्दादेव यू-
नि फाजि फकि च कृते स्वार्थिकस्य चेजो लुकि कृते सर्वेष्टसिद्धिः ॥

अनृष्टा । अनृष्टानन्तर्यं इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति । ऋषीणामानन्तर्यं अव्यवधानेन
भवति । यद्वाऽनन्तरमेवानन्तर्यं तेन ऋषिभ्योनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति । उभयत्रा-
प्यसमर्थसमासो भवतिना नञः सम्बन्धात् । तत्राप्यपचाश्रयेण पूर्वः पक्षो द्वितीयशब्दा-
श्रयेणोत्तरम् । संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञया यद् गोत्रं पीतत्रप्रभृति तदेवाधिकृतं न
स्वपत्यमात्रमित्यर्थः । तेषामनन्तर इति । अन्यथा प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् । तत्रर्षिभ्यो
गोत्र एव प्रत्ययः । अनृषिभ्यस्वनन्तरापत्ये ऐवेत्येष विषयविभागः । नन्वस्मान् ज्ञाप-

संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्र भवान् क-
शिकोपि ऋषिः संपन्नः तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति । तत्रानृष्यानन्तर्य-
इति प्रतिषेधः संप्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । ऋष्यानन्तर्यं
न भवतीति । कथं तर्हि ऋषावनन्तरे नेति । यद्येवम् । अनृष्यानन्तर्यव-
चनमनर्थकं सञ्ज्ञागोत्राधिकारात्* । अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् ।
किं कारणम् । सञ्ज्ञागोत्राधिकारात् । सञ्ज्ञागोत्रइति वर्तते कः प्रसङ्गो-
यदनन्तरे स्यात् । नैव प्राप्नोति । नार्थः प्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे
सति यदनृष्यानन्तर्यइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो बि-
दादिषु येऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेपि वृत्तिर्भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । नानान्द्रः । पौत्रः । दौहित्र इत्येतत् सिद्धं भवति ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ किमर्थं मिदमुच्यते । न गर्गादिभ्यो यजि-
त्येव सिद्धम् । लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत
नैवं शक्यम् । आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

शिवादिभ्यो ॥ ११२ ॥ किमर्थं शिवादिभ्यो ऽण् विधीयते ।
न यथाविहितमित्येवोच्येत । शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्य-
माने इज् प्रसज्येत । इज्जतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं कि-
मर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं
बाधेत । तत्रारम्भसामर्थ्यादौ विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति ।
कश्चासावणेव । उत्तरार्थं तर्हि । अष्टद्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामि-
काभ्य इत्यत्र यथा विहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत । ढगतो

कादनृषिभ्योपत्यमाने प्रत्ययः प्राप्नोति । नैष दोषः । विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात् ॥

वतण्डा । लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः ।
यदीति । गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरं लुक् स्त्रियामिति पठितव्यमिति भावः । आ-
ङ्गिरसग्रहणमिति । तथा च सर्वत्र लुक् स्यात् । योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वतण्डात्
लुक् स्त्रियामित्येकयोग एवोच्येत । आङ्गिरसे शिवाद्यन्बाधनार्थो योगविभागः । वत-
ण्डो नाम ऋषिः । तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियजा
समावेशार्थः । अनेन तु योगेनाङ्गिरसेऽण्प्रसङ्गे यज्विधानादण् बाध्यते । अन्यत्र तु गो-
त्रे यजणौ द्वावपि भवतः । ऋषित्वादेव च वतण्डोत्यत्र शङ्क भवति ॥

शिवा । गोत्र इति निवृत्तमपत्यमित्येवानुवर्तते । ढगत इति । ननु मातृशब्दस्यास्त्री-

यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत । तच्चारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कः पुनरसावणोऽव । उत्तरार्थमेव हि तर्हि । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इज् प्रसज्येत । इजतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत । तच्चारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासावणोऽव । उत्तरार्थमेव तर्हि । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । कन्यायाः कनीनं चेति । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । मातुरुत्कारं वक्ष्यामि । कन्यायाः कनीनभावमिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् । तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढक् मातुरुत्कारः कन्यायाश्च कनीन इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इज् प्रसज्येत । तं परत्वात्सेनान्ताण्यो बाधेत । तच्चारम्भसामर्थ्यादिज् प्रसज्येत । पुनरण्यहणादणोऽव भवति

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ ऋषिस्त्राणोर्ढक्ढ्रकौ विप्रतिषेधेन * । ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ढक्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन । ऋष्यन्धकोवकाशः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः ढकोवकाशः । दुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । अत्रि । आत्रेयः । स्त्राणोवकाशः । मकान्दिका । माकान्दिकः । ढ्रकोवकाशः । काणिकेरः । इहोभयंप्राप्नोति । पौणिकेरः । मौद्गलिकेरः । ढक्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन । इहो ढ्रकोढ्रक्ढ्रजौ * । इहो ढ्रक् भवतीत्येतस्मादढ्रक्

प्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानाच्च विचारितमेतज्जायकारेण । तं परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥

ऋष्यन्ध । ऋषिस्त्राण इति । अहङ्गाभ्यो नदीमालुषीभ्य इति मालुषीलक्षणेन स्त्राणशब्देनोक्तः । अत्र च यथासङ्गं सम्बन्धः । दौलेय इति । दुलेरृष्टित्वाद् ढकीयमवकाशः । काणिकेर इति । काणैव काणिका । पौणिकेर इति । पुणिका तन्नामिका नुदा च ।

ठजौ भवतौ विप्रतिषेधेन । द्वाचो ढग् भवतीत्यस्यावकाशः । दात्ते-
यः गौण्येयः । ढकः स एव । दूहोभयं प्राप्नोति । नटी । नाटेरः ।
दासी । दासेरः । ठजो ऽवकाशः । कामण्डलियः । हैरण्यवाहेयः ।
माद्रवाहेयः । ठकः स एव । दूहोभयं प्राप्नोति । जम्बू । जाम्बेयः ।
ढक्ढजौ भवतौ विप्रतिषेधेन । न चर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थ-
म् । न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः । योयमृष्यणो ढकश्च । किं कार-
णम् । ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोच्चाणुत्सर्गेणैव । तस्य
पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं येन्येतदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स
यथैव तदपवादमिजं बाधते । एवं ढकमपि बाधते । तस्मादृषि-
भ्याम्विधाने ऽत्रादिप्रतिषेधः * । तस्मादृषिभ्यो ऽम्विधाने ऽत्रादि-
भ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाध-
न्ते इत्येवमृष्यणं दूजं तदपवादं बाधिष्यते ढकं न बाधिष्यते । अ-
यं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योयं ढकः ढक्ढजौश्च । किं पुनः कारण-
म् । ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोत्र ढक् । स्त्रीभ्यो ढगि-
त्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येन्येतदपवादाः प्राप्नुवन्ति त-
दबाधनार्थम् । स यथैव तन्नामिकाणं तदपवादं बाधते एवं ढक्-
ढजावपि बाधते । तस्मात्तन्नामिकाण्यद्वाचः * । तस्मात्तन्नामिका-
णि अद्वाच इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधी-
न्बाधन्ते इत्येव मयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते । ढक्-
ढजौ न बाधिष्यते । ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः येनान्ताण्योः * । ऋ-
ष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेमान्ताण्योः भवति विप्रतिषेधेन । ऋष्यणोव-
काशः । वासिष्टः । वैश्वामित्रः । श्ययावकाशः । पारिषेण्यः । वा-
रिषेण्यः । जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । श्यो भवति
विप्रतिषेधेन । जातसेन्यः । अन्धकाणोवकाशः । श्वाफल्कः । चैत्र-
कः । राम्भसः । श्यस्य स एव । उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्रा-

जाम्बेय इति । चतुष्प्राप्तचणो ढज् ढेलोपो कट्वा इत्युकार लोपः । जम्बूशब्दस्यास्त्री-
प्रत्ययान्ताद् ढकप्राप्तिश्चिन्त्या । नवेति । प्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते । मध्येपवादा इति ।
पूर्वस्य निर्जातस्वरूपत्वाद्वाध्यत्वं नतूत्तरस्यानिर्जातस्वरूपस्येति भावः । अथात्राहुः । कथं

१०६ (मातु० कन्या०) भाष्यप्रदीपाद्व्यातितम् । [अ. १४ पा. १। आ. ४]

प्राप्नोति । गयो भवति विप्रतिषेधेन । औग्रसेन्यः । वृष्णयणोवकाशः । वा-
सुदेवः । वालदेवः । ग्यस्य स एव । विष्वक्सेनोनाम वृष्णिस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति ग्यो भवति विप्रतिषेधेन । वैष्वक्सेन्यः । कुर्वणोवकाशः ।
नाकुलः । साहदेवः । ग्यस्य स एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मा-
दुभयं प्राप्नोति । ग्यो भवति विप्रतिषेधेन । भैमसेन्यः । सेनान्ताण
ग्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातीयविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन नि-
र्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते । स्त्रीलिङ्गे यो मातृश-
ब्दस्तस्मादयथा स्यात् । इह मा भूत् । संमिमीते संमाता । संमातुर-
पत्यं सांमात्र इति ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥ इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रति
षेधः । अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या नापत्यम् । अथापत्यं न
कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । क-
थम् । कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चे-
दानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याश-
ब्दो वर्तते एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतयाः सुदर्शना
याः यदपत्यं स कानीन इति ।

पुनर्नित्यानां शब्दानामनित्यान्वकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानं युज्यते । अत्र समाधिः । त्रि-
पुरुषानूकं नाम कुर्यादिति न्ययेनान्वकादिवंशा अपि नित्या एव । अथ वा ऽनित्योपा-
याश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते । यथा शकाश्रयणेन कालस्य ॥

मातुरुत् । अणि सिद्धे तत्सन्नियोगेनोत्वार्थं वचनम् । स्त्रीलिङ्ग इति । अर्थधर्मं स्त्री-
त्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः । न्यायानुवादश्चायं स्त्री-
लिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च बाह्या-
दिभ्यश्चेत्येवोक्तम् ।

कन्यायाः । वदेति । अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन सम्बन्धेतेति भावः ।
अभिसम्बन्धपूर्वक इति । शास्त्रोक्तो विवाहोभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुष संयोगे क-
न्याशब्दो निवर्तते । या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा क-
न्यात्वं न जहाति । कन्योक्ताया इति । कन्यैवा सा युक्ता । तदेव व्याचष्टे । कन्याभि-
मताया इति । कन्यैव साभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्श-

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते । स्त्रीग्रहणे स्त्रीशब्दग्रहणं स्यात् । स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा । स्वर्यग्रहणं वा । किंचातः । यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । डडविड् । ऐडविडः । पृथ् । पार्थः उशिक् । औशिकः । दरद् । दारदः । अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्यग्रहणम् । लैखाभ्येयः । वैमात्रेयः । इति न सिध्यति । अस्तु प्रत्यग्रहणम् । कथं लैखाभ्येयः वैमात्रेय इति । शुभादिषु पाठः करिष्यते । वडवाया वृषे वाच्ये । वडवाया वृषे वाच्ये ढग् वक्तव्यः । वडवाया वृषः वाडवेयः । अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः । क्रौञ्चः । कौकिल इति । आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र । ततोऽन्यत्र आरक् पुंसि वक्तव्यः । मुषिकाया अपत्यं पुमान्मौषिकारः । मृग्याः पुमान्भार्गारः । गोधाया ढक्विधौ स्मृतः ॥ गोधायाः पुमान् गौधेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ चटकायाः पुल्लिङ्गनिर्देशः * । चटकायाः पुल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । चटकास्यापत्यं चाटकैरः । यदि पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते । चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति । स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः * । चटकस्यापत्यं चटका ॥

नाया अगुप्तत्वादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । मुनिदेवतामाहात्म्याया पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति । यथा कुन्ती मन्दाहृतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्राणि पुनः कन्यैवाभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम् ॥

स्त्रीभ्यो । बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते पञ्चत्रयसम्भावनापूर्वकं प्रत्यग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते । इदं सर्वेष्विति । तत्र क्वचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते । इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याश्रयणाद्वादिप्रत्यग्रहणम् । स्त्रियां क्तिन्त्रित्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानात् गृह्यन्ते । स्त्रीशब्दग्रहणमिति स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । अर्थग्रहणमिति । अर्थे कार्यासम्भवे तदभिधायिशब्दग्रहणमेव सम्बध्यते । डडविडादयः शब्दा स्त्रीवृत्तयो न तु स्त्रीप्रत्ययान्ता इति । तेभ्योऽप्येव भवति । वडवाया इति । वृषो बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणोर्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति । क्रौञ्च इति । अपत्य एवायं ढगप्रवादः ।

चटकायाः । पुल्लिङ्गेनेति । अन्यथा पुल्लिङ्गादिज् प्रसज्येत ॥

१०८ (आ. चु. पि. मा. रा. अ.) भाष्यप्रदीपादयोऽतितम् । [अ. ४। पा. १। आ. ४]

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात्* ।
आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रका सिद्धत्वात् । गोधा आ-
कारान्ता रक्का प्रत्ययः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति त-
वज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन-
म् । जाडारः पाण्डार इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ क्षुद्राभ्य इत्युच्यते । का क्षुद्रानाम् । अ-
नियतपुंस्का । अङ्गहीना वा ॥

पितृष्वसुच्छृण् ॥ १३२ ॥ ठकि लोपः ॥ १३३ ॥ केन विहिते पितृ-
ष्वसुः ठकि लोप इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापयति पितृष्वसु ठगिति ।
यदयं ठकि लोपं शास्ति ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ ठकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति
मातृष्वसुः । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि । पितृष्वसुच्छृण् ठकि लोपः
ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत्
च्छृण्किलोपाविति ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३५ ॥ राज्ञोपत्येजातिग्रहणम्* । राज्ञोपत्ये
जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क्व मा भूत् । राजन इति ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात्* । व्य-
न्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्य-
यार्थाभावादिति । अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति वर्तते । अनपत्ये
चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते । पाप्मना भ्रातृव्येण । अस्तु ताव-
दपत्यं सपत्नश्च । तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति ।

क्षुद्राभ्यो । अङ्गहीना वेति । वाशब्दश्चार्थः ।

मातृष्वसुः । तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्वा-
मीत्यर्थः । चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकथ्यते इति कार्यद्वयलाभः ॥

राज । राजशब्दः चत्त्रियशब्दपर्यायः । जातिग्रहणमिति । यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदा-
येन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा । तेन चत्त्रियजातो प्रतिपिपादयिषितायां राज-
न्यशब्दप्रयोगो वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये राजनशब्दप्रयोगः ॥

व्यन्सपत्ने । प्रत्ययार्थाभावादिति । भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन्सपत्ने द्रव्यते । न हि सर्व-
सपत्नो भ्रातृव्यमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः । अस्तु तावदिति । वि-

उपमानास्त्रिद्वं भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति ।

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ सिमर्थो णकारः । वृद्धा-
र्थः । जिज्ञातीति वृद्धिर्यथा स्यात् । गार्गो जाल्मः । गोत्रस्त्रियाः प्रत्य-
यस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य * । गोत्रस्त्रियाः प्रत्य-
यस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ।
वृद्धमेवेदं प्रातिपदिकम् । लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्त
मवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । वातण्डो जाल्मः । लुगर्थमिति चेन्न लु-
क्प्रतिषेधात् * । लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुक्प्रतिषे-
धात् । प्रतिषिध्यते तत्र लुक् । गोत्रे लुगचीति । व्यवहितत्वादप्रति-
षेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । व्यवहितत्वाद-
प्रतिषेध इति चेन्न पुंवङ्गावात् * । व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्त-
न्न । किं कारणम् । पुंवङ्गावात् । पुंवङ्गावोच भवति । भस्याढे तद्धि-
ते । पुंवङ्गवतीति । फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्फिनन्तमवृद्धं
तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । ग्लौचुकायनो जाल्म इति । पुंवङ्गावप्रतिषेधा-
र्थं च णकारः कर्तव्यः । गार्गा भार्या अस्य गार्गाभार्यः । वृद्धिनिम-
त्तस्येति पुंवङ्गावप्रतिषेधो यथा स्यात् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनाद-
प्रयोजनम् * । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनमेतदिति भवति ।
नास्ति गार्गा इति । अवश्यत्वद्वास्त्रियाः प्रयोजनम् * । अवश्यत्वाद्वा स्त्रि-

रोधाभावात्सपत्नेनापत्त्यर्थो न बाध्यते । न च ससुदायार्थः सपत्नः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो-
स्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्त्यागो युक्त इति भावः ॥

गोत्र । ब्रह्मणां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः । गोत्रस्त्रिया इति । वातण्ड
इति । वातण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । वतण्डाच्चेति यञ् । तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् ।
गार्गं रवादित्वान् ङीन् । वतण्डा अपत्यमिति णः । व्यवहितत्वादिति । अचीति पर-
सप्तमीं मन्यते । विषयसप्तम्यां तु न दोषः । अथ वा यतो गोत्रप्रत्ययादव्यवहितो जाद्वि-
रूप्यते तस्यालुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम् । पुंवङ्गावादिति ।
पुंवङ्गावेन रूपातिदेशाद्वातण्डाशब्दात् स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भावः । ग्लौचुकायन इ-
ति । ग्लुचुकं स्थापत्यं स्त्री प्राचामिति फिन्प्रत्ययः । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् पुंवङ्गा-
वे कृते णः । नास्ति गार्गेति । गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः । अस्त्रियामि-
ति युवसंज्ञानिषेधाद् गोत्रसंज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद् गोत्रप्रत्ययान्तादपर-

११० (वृद्धा० फाण्टा०) भाष्यप्रदीपिद्ध्योतितम् । (अ. ४। पा. १। आ. ४)

याः प्रयोजनमेतद्भवति । न च स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गा स्त्री । अपर आह ।
हावेव वंशी । मातृवंशः पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोस्ति नास्ति मार्गा ॥

वृद्धादृक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ गोत्रस्त्रियाः । वृद्धादृक्
फेष्कुच । फाण्टाहृति । दूमे चत्वारो योगाः । एषां त्रयः कुत्सने ।
त्रयः सौवीरगत्रे आद्योयोगः कुत्सन एव । अन्त्यः सौवीरगोत्र एव ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ किमर्थो णकारः ।
वृद्धार्थः । जिणतीति वृद्धिर्यथा स्यात् । फाण्टाहृतः । फाण्टहृतेः प्र-
त्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य * । फाण्टाहृतेः प्रत्य-
यस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात् । प्रातिपदिक-
स्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् । पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थं तु * । पुंवङ्गा-
वस्य प्रतिषेधार्थं णकारः कर्तव्यः । फाण्टाहृताभ्यां अस्य फाण्टा-
हृताभ्यां । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवङ्गावप्रतिषेधो यथा स्यात् । उक्तं
वा * । किमुक्तम् । गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् । अव-
श्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति ॥

गोत्रप्रत्ययानुत्पादात् । अवश्यत्वाद्देति । गार्गा अपत्यं या स्त्रीतस्या न युवसंज्ञा नापि
गोत्रसंज्ञा न हि सा गर्गस्यापत्यम् । पौत्रप्रभृतेष्वपत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते तदभावा-
देको गोत्र इति नियमाभावाच्चस्य भावादस्ति गार्गेत्यर्थः । न च स्त्री वंश्येति । पितृपि-
तामहादिवंशी न मातृमातामहादिरित्यर्थः । तस्मात् पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थो णकारः । न
च जातेष्वेति प्रतिषेधः सिध्यति । गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा च गोत्रं च च-
रणैः सहैत्यत्रापत्यमत्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्येव । फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो
वृद्धये । मातृवंश इति । गार्गा अपत्यं या स्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुलाभवस्योवेति म-
गपित्तया तस्यागोत्रत्वादेकोगोत्रइति नियमात्प्रत्ययान्तराभावान्नास्ति गार्गा । पौत्रप्रभृ-
तिप्रहणं तु व्यवहितापत्योपलक्षणम् । तस्मात् फिनर्थो णकारः ॥

वृद्धादृक् सौ । गोत्रस्त्रिया इति । विषयविभागकथनार्थोत्रापक्षेपः कुत्सनग्रहणस्य
सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वयएवानुवर्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः ॥

फाण्टा । फाण्टाहृतेरिति । यथासंख्यसंवन्यस्येष्टत्वान्न मिमतशब्दार्थं णित्वम् । पूर्व-
निपातव्यवस्थां तु शास्त्रे नावश्यं सर्वत्राश्रीयते इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभा-
वं सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्* ।
वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः । किमविशेषेण । नेत्याह । स्वर-
वर्जम् । स्वरं वर्जयित्वा । किं प्रयोजनम् । वामरथस्यच्छात्राः ।
वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्रद्वत्यण्यथा स्यात् । यदि कण्वादिवदित्यु-
च्यते । प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथाः ।
बहुषु लोपो न प्राप्नोति । वामरथानां संघः । वामरथाः । संघाङ्गल-
क्षणेष्वाज्यजिज्जामणित्यण् न प्राप्नोति । यदि पुनर्यञ्ज्वदित्युच्यते । ए-
वमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथस्यच्छा-
त्रा वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्रद्वत्यण् न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि कण्वा-
दिवदित्येव । कथं वामरथाः । वामरथानां संघ इति च । यदयं स्वर-
वर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥

उदीचामिञ् ॥ १५२ ॥ उदीचामिञ् विधौ तद्वर्णोऽवचनम् ।
उदीचामिञ् विधौ तद्वर्णो वक्तव्यः ताच्छः । यदि पुनरयं तद्वर्ण-
ब्दः शिवादिषु पठ्यते । शिवादिरिति चण्यविधिः* । शिवादिरिति
चैण् ण्यो विधेयः । ताच्छण्यः । सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात्* ।
सिद्धमेतत् । कथम् । उदीचां वा ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्योभवती

कुर्वा । वामरथस्येति । प्रकरणास्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कण्वादीनां यजन्ता-
यत्कार्यं तदतिदेशः केवलानां तेषां कार्यस्य कस्य चिदनभिधानात् । वामरथा इति ।
हे प्राप्तेऽण्विधिः । आपत्यस्येति यलोपः । यदीति कण्वादिवदिति वचनात्कण्वादी-
नामाहृत्य यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्र इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यज-
मात्रनिबन्धनस्येति भावः । एवमपीति । सामान्यातिदेशविशेषानतिदेशात् । यदयमि-
ति । लिङ्गादाहृत्यानाहृत्य च कण्वादीनां यजन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते ।

उदीचाम् । उदीचामिति । इज्जबाधनायाण्विध्यर्थं वचनम् । ताच्छ इति । षपूर्वह-
मृतरात्रामणीत्यल्लोपः । यदीति । विशेषविहितेनाणा बाधितत्वादज् न भविष्यतीति
भावः । ण्यविधिरिति । यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा हयोरपि ण्येजोर्बाधः स्यात् । अ-
थविशेषचिन्ता तदा पुरस्तादपवादा इति न्यायाण् स्वस्यैव बाधः प्राप्नोति नेजः । सिद्धं
त्विति । विकल्पितस्यमुक्ते पक्षे तच्चन्शब्दात् प्राग्दीव्यतोणित्यण् भवति । ननु जातसे-
नोग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षे अण् ऋथादिलक्षणः प्राप्नोति । यथा-
न्यासेतु तेभ्योऽण्येजौ भवतः । एवं तर्हि बाह्यादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येनमुक्ते इज्

११२ (कौस०वाकि) भाष्यप्रदीपोद्घातितम् । [अ. ४। पा. १। आ. ४]

ति वक्तव्यम् । गयेन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥ किमिदं कौसल्यकार्मार्य-
योर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् । अत्यल्प-
मिदमुच्यते । कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति । फिज् प्रकरणेदगुकोस-
लकर्मारच्छागवृषाणां युट् च * । फिज् प्रकरणे दगुकोसलकर्मार-
च्छागवृषाणां युट्चेति वक्तव्यम् । दगु । दागव्यायनिः । कोसल । कौ-
सल्यायनिः । कर्मार । कार्मार्यायणिः । छाग छाग्यायनिः । वृष ।
वार्ष्यायणिः । यदि युट् क्रियते युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्रा-
प्नोति । इदमिह संप्रधार्यमादेशः क्रियतां युडिति । किमत्र कर्तव्य-
म् । परत्वादादेशः । नित्यो युट् । कृते ऽप्यादेशे प्राप्नोति अकृते ऽपि
युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृते आदेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तर-
स्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्त्वर्हि युट् । कान्तरङ्गता ।
उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्ग-
स्यादेशः । आदेशोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । आयन्नादिषूप-
देशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थमिति । अनवकाशस्त्वर्हि युट् । एवं तर्हि पूर्वान्तः
करिष्यते । यदि पूर्वान्तः करिष्यते । दागव्यायनिः । ओर्गुणो न प्रा-
प्नोति । अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तम् । युटि कृते अनादित्वा-
दादेशो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सिद्धं त्वादेशस्य युड्वचनात् * ।
सिद्धमेतत् । कथम् । आदेशस्य युड्वचनात् । युडादिष्टस्येति वक्तव्यम् ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । युट् च ।
किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति । आदेशः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते ।

भविष्यतीत्यदोषः ॥

कौसल्य । किमिदमिति । कोसलस्यापत्यं वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यडितिजाङ् ।
कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणे ख इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति
प्रश्नः । उत्तरं तु । प्रत्ययसंनियोगेनैवभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः । अङ्ग-
स्यादेश इति । अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः । चेनेति । तेन युगपदागमादेशौ भवतः ॥
वाकि । क्रियतइति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यते इत्यर्थः । यद्यपि वाकिनादीनां दूट्चेति

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । कुटि सति प्रत्यया-
देरादेशो नोपपद्यते । किं कारणम् । अनादित्वात् । कुटि कृ-
ते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः । करिष्यते ।
पूर्वान्ते नलोपवचनम् * । यदि पूर्वान्तः करिष्यते । न लोपो वक्त-
व्यः । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये-
ति न लोपो न प्राप्नोति । परादौ तु पुनः सति न लोपः प्रातिप-
दिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति । अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं ।
कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । सिद्धं त्वादिष्टस्य कु-
ड्चनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । कुड्चादिष्टस्येति वक्तव्यम् । त-
र्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । कुट् च । किं
च । यच्चान्यत् प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः । सिध्यति । सूत्रं
तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमि-
ति । नैष दोषः । क्रियते न्यास एतत् । चर्मिर्मणिर्नलोपश्चेति ।
कारिभ्य इजोगोत्रात् फिञ् विप्रतिषेधेन * । कारिभ्य इज् भवती-
त्येतस्मादगोत्रात् फिञ् भवति विप्रतिषेधेन । कारिभ्य इज् भवती-
त्यस्यावकाशः । अयस्कारिः लौहकारिः । फिजोवकाशः । तापसा-
यनिः । साम्प्रतिकायनिः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितायनिः । फि-
ञ् भवति विप्रतिषेधेन ॥

मनोजातावज्यातौ षुक् च ॥ १६१ ॥ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनो-
रौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥ १ ॥
यदि षुक् पूर्वान्तः क्रियते । मानुषाः । बहुषु लोपः प्राप्नोति । माणु-

सूत्रपाठे लाघवं भवति । न लोपश्चेति गणसूत्रैकदेशस्याकरणात् । तथापि गणपाठस्य
पश्चात् सूत्रप्रणयनात् गणपाठदर्शनात् कुक्चेत्युक्तमिति भावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाष-
या चर्मिणीवर्मिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्वाद्यादिति पुं वद्भावः सिध्यति । कुटि तु भत्वा-
भावात् पुं वद्भावो न स्यात् ॥

मनोः अपत्य इति । एत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । न च न दण्डमाणवा-
न्तेवासिभ्यिति निपातनाखत्वस्य सिद्धत्वाच्चनं नारम्भणीयम् । निपातनादर्थं विशेषस्या-
निश्चयात् । अतधीतविद्यत्वान्मूढत्वं विहिताकरणान्निषिद्धाचरणञ्च कुत्सितत्वम् । मा-
नुषा इति । अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते । जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशे-

षाणां संघः । संघाङ्गलक्षणेष्वज्जिजामण् प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प-
रादिः । यदि परादिः क्रियते मानुषो । अजन्तादितोकारो न प्रा-
प्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव । कथं मानुषा मानुषाणां संघङ्-
ति च । उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् । न चैतल्लौकिकं गो-
त्रम् । किं तर्हि । जातिः । ब्रूतर्हि मानुष्यकमिति हलस्तद्धितस्येति
यलोपः प्राप्नोति । परादावप्येष दोषः । यद्धि तद्वलस्तद्धितस्येति ह-
ल्यग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम् । ब्रूह हि दोषः स्यात् ।
वृकाट्टेण्यण् । वार्केणीति । तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यम् । प्रकृत्याके रा-
जन्यमनुष्ययुवान इति ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां य-
स्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृति संज्ञाकरणम् । पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां य-
स्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ग-
र्गोपि कं चित्प्रति पौत्रः । कुक्किपि । तत्र मा भूदिति । तत्तर्हि

षणं न तु जातिः प्रत्ययार्थइति यजजोश्चेति लुक्प्रसङ्गः । परादौ तु षज् भवति न ल-
जिति लुगभावः । ननु तद्वक्तस्तदग्रहणेन गृह्यते इति परादावप्यज् कृतप्रसङ्गः । एवं त-
र्हि अकारप्रक्षेपादकारमात्रस्याजोत्र ग्रहणात्परादावज् कार्याभावः । ईकारइति । शा-
ङ्गैरवायजो डीनित्यनेनेति भावः । न चैतदिति । अपत्ये व्युत्पादितस्यापि मानुषशब्द-
स्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादित्यर्थः । ब्रूह तर्हीति । हलन्ता-
दङ्गात्परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते । हलस्तद्धितस्येति वर्तमाने आपत्यस्य च
तद्धितेनातीति लोपोच प्राप्नोति । हलस्तद्धितस्येत्यत्र लीतीति वर्तते । वार्केणीति । वृ-
कशब्दादायुधजीविसंघविशेषवचनात् स्वार्थे ट्ठेण्यण् ॥

अपत्यम् । पौत्रप्रभृतेरिति । नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य
नियमात्परिभाषेयं न्याया न तु संज्ञा । नैष दोषः । लिङ्गवती परिभाषाभवति विध्यन्त-
रशेषभूता वा । न चेयं तथा । यथा च वृद्धादयः सर्वार्थप्रत्यायनयोग्या अपि संज्ञिविशे-
षे शक्त्यवच्छेदकरणात् संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि ! उक्तं च हरिणा । व्यवहाराय नि-
यमः संज्ञानां संज्ञिनि क्व चित् । नित्य एव तु संबन्धो डित्यादिषु गवादिवत् ॥ वृद्धादी-
नां च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमोहि संबन्धो विशेषण विशेष्यवर्दिति ।
गर्गोपोति । वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावि । सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गो-

वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समर्थानां प्रथमादिति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृति विज्ञायते । जीवदंश्यं च कुत्सितम्* । जीवदंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । गार्ग्यस्त्वमसि जालम वात्स्यस्त्वमसि जालम इति । का पुनरिह कुत्सा । पितृतो लोके व्यपदेशवता अस्त्यतन्त्रेण भवितव्यम् । य इदानीं पितृमान् स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जालम वात्स्यस्त्वमसि जालम । न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥ जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च * । जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पौत्रप्रभृतीति वर्तते । एवं तर्हि अन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्ततइति । किं मेतस्यान्वाख्यानं प्रयोजनम् । तच्च दैवदत्तार्थम् । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति । अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा सा भूदिति । उच्यमाने ऽप्येतस्मिन् देवदत्तस्य पौत्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोति । एतदपि पौत्रप्रभृति भवति । न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । किं तर्हि । वंश्योभिसंबध्यते । पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्यमिति । एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भा-

त्रयूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्गे गार्ग्यादेव च यूनीष्यते । समर्थानामिति । यद्यप्यपत्यशब्दस्य संबन्धि शब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते । नहि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थित्यर्थ इति । तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारणैतन्नोक्तम् । जीवदंश्यमिति यूनाश्चक्रास्त्रायमिति सूत्रमनार्थमिति वचनम् । नत्वं पितृत इति । पितृतो व्यपदेशे हि गार्ग्यायण इति भाष्यम् ।

जीवति । अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः । तस्मिन् जीवति यस्य संज्ञेयते न स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह । पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति । इदं संज्ञाविधानमिति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधिकरणं विशेषणमपत्यस्यापेक्षं युवसंज्ञा विधीयते । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः । अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां ण्यचन्त्रियार्थेति लुक् प्रसङ्गः । इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाह । देवदत्तस्येति । आचार्यदेशीय आह । न पौत्रप्रभृतीति । चोदक आह । एवमपीति । भातरीत्यनेन वंश्यस्य निवर्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृ-

तरि च ज्यायसीति । एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृ-
तिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैवं विज्ञायते । पौत्रप्रभृति यदपत्यमि-
ति । कथं तर्हि । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । वृद्धस्य च पूजायाम् * ।
वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या । तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः । त-
त्रभवन्तो वात्स्यायनाः । का पुनरिह पूजा । युवत्वं लोके ईप्सितं
पूजित्युपचर्यते । तत्रभवन्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति ।
आपत्यो वा गोत्रम् * । अथ वा आपत्यो गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्त-
व्यम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः* । परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम् ।
आपत्याज्जीवहंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः । आपत्याज्जीवहंश्यात्
स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । स चास्त्रिया-
म् * । सचास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम् । एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च * ।
एवं च कृत्वा एकोगोत्रग्रहणमनर्थकं भवति । बहुवचनलोपिषु च
सिद्धम् * । बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति । तत्र विद्वानामपत्यं
माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद् द्वाकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । वैदः
वैदौ । वैदस्यापत्यानि बहवो माणवका इति विगृह्य विदशब्दाद्
द्वौत्पत्तिर्भविष्यति । विदा इति ॥

वान्यस्मिन्पिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥ अन्यग्रहणं कि-
मर्थम् । भातरीति वर्तते । सपिण्डमात्रे यथा स्यात् । अथ स्थविरत-
रग्रहणं किमर्थम् । उभयतो विशिष्टे यथा स्यात् । स्थानतोवयस्तस्य ।

तिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग-
इत्यर्थः । कथं तर्हीति । एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाद्भवति । अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वा-
व्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् । वृद्धस्येति । सूत्रेषु तु कैचिद् वृद्धस्य च पूजा-
यामिति वार्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम् । गार्ग्यायणा इति । युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वार्थ-
युवप्रत्ययः । युवत्वमिति । ननु युवशब्दो ऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदु-
च्यते । प्रायेणाल्पवयसो जीवहंशत्वं भवतीति तदध्यारोपः पूजित्यदोषः । आपत्यो वेति ।
गोत्रे लुगचीत्यत्र व्याख्यातम् ॥

वान्यस्मिन् । सपिण्डमात्र इति । अन्यथा पूर्वेण नित्यायां युवसंज्ञायां प्राप्तायामियं
विभाषा स्यात् । उभयत इति । ज्यायसीत्यनुवृत्त्या वयः प्रकर्षेणैव स्थविरतर इति वच-

अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् । जीवतो जी-
वति यथा स्यात् । मृते हि माभूत् । मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव भ-
वितव्यम् । अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति । उताहो न । किं च
प्राप्नोति । बाढं प्राप्नोति । न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः ।
गोत्रयूनोः समावेशो कोदोषस्तत्कृतं भवेत् ॥ गोत्रयूनोः समावेशे को
दोषो तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति । यास्काय-
नयः । लाह्यायनयः । यस्कादिभ्यो गोत्रे इति लुक् प्राप्नोति । यस्कादिषु
न दोषोस्ति न यूनौत्यनुवर्तनात् ॥ यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् ।
न यूनौत्यनुवर्तनात् । न यूनौति तत्रानुवर्तते । क्व प्रकृतम् । न तौल्व-
लिभ्य इति । दोषोऽत्रिबिदपञ्चाला न यूनौत्यनुवर्तनात् ॥ यदि न यूनौ-
त्यनुवर्तते । अत्रयः विदाः पञ्चाला माणवका इति न सिध्यति । नैष
दोषः । संबन्धमनुवर्त्तिष्यते । न तौल्वलिभ्यः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां
लुग् भवति । न तौल्वलिभ्यो यूनौ न । यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग् भवति ।
न यूनौ । तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम् । यजजोश्च । अत्रिभृगुकुत्सव-
सिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग् भवति । यूनौनेत्यपि निवृत्तम् । इह तर्हि
काग्यायनीयाः । कणादिभ्यो गोत्रइत्यण् प्राप्नोति । कणादिषु
न दोषोस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥ कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं

नसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते । जीवत इति । जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिवि-
शेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । मृते होति । संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः । अर्थेति । ए-
कसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः । यास्कायनय इति । यस्कास्या-
प्रत्यं गोत्रमिति शिवाद्यण् । तदन्ताद्यूनि अणो ह्यच इति फिज् । एकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वादहञ्चो यस्येति लोपे च यास्कतिशब्दो यस्कशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति । न यूनौ-
ति । तत्र वाक्यभेदेन संबन्धो यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् भवति यूनौ तु
न भवतीति । अत्रय इति । अत्रेर्गोत्रे इतश्चानिज इति ढक् । विदादज् । पञ्चालाज्जनप-
दशब्दादित्यज् । ततो बहुषु युवस्वत इज् । तस्य ख्यञ्चत्रियार्थेति लुक् कृते ढगजोर्लु-
गिष्यते स न यूनौत्यनुवर्त्तनान्न प्राप्नोति । संबन्धमिति । तेन यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यत्रैव
न यूनौति संबन्धते मान्यत्रेत्यर्थः । इह तर्हीति । व्यवहिते ऽपि परशब्दस्य वृत्तिदर्श-
नात्कण् शब्दात्परः फग् भवतीति गोत्रसंज्ञायामण्प्रसङ्गः । विहितविशेषणाश्रयेण
परिहारमाह । कणादिष्विति । कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्राति-

कारणम् । न यून्यस्ति ततः परम् । कणादिभ्यो यो विहितस्तद-
न्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते । यश्चात्र कणादिभ्यो विहितः न तदन्तं
प्रातिपदिकम् । यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कणादिभ्यः परः । इ-
ह तर्ह्यौपगवस्याप्रत्ययौपगविरिति एको गोत्र इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्य-
यो न प्राप्नोति । एको गोत्रे प्रतिपदम् । प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधी-
यन्ते । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । तदन्तात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति ।
गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत् स्मरेत् । कि-
म् । एक इत्येव । गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः स यून्यपि प्राप्नोति । अस्तु पु-
नर्यूनि लुगित्येवं लुग् भविष्यति । नैवं शक्यम् । फक्फिजोर्हि दोषः
स्यात् । शालङ्केयूनः छात्राः शालङ्काः । पैलस्य पैलीयाः । फक्फिजो-
रन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत । तस्याद्युवसंज्ञायां गोत्र-
संज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवक्तव्यः । तुर्नियामकः । तुः क्रियते । स
नियामको भविष्यति । जीवति वंश्ये अपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति । य-
दि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति । य इदृष्यन्ते यूनि गोत्रा-
श्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् ।
गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गा-
र्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति । एवं तर्हि । राजन्याद् वुञ्
मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकपरम् । यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययो-
र्ग्रहणं करोति । तज् ज्ञापयत्याचार्यः । लौकिकं परं गोत्रग्रहणमि-
ति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किं गोत्रेऽसि माणवक गा-
र्ग्यायणः । किं गोत्रेऽसि माणवक वात्स्यान इति । यद्येतज् ज्ञाप-

पदिकाच्छेषेऽर्थे ऽणप्रत्यय इति सूत्रार्थाश्रयणात्तद्दोषाभावः । प्रतिपदमिति । एको गो-
त्र इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः । तदन्तं तर्हीति । यदि एको
गोत्र इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति यजिजोर्हेति
फक्प्रसङ्गः । गोत्रादिति । गोत्राद्यूनोत्यत्रैकग्रहणमनुवर्तते तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानु-
ज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । गद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति लु-
कि कृते इष्टं सिध्यति । तथापि परिहारान्तरसंभवादेतन्नाश्रितम् । स यून्यपीति । अ-
त्रोणां यूनं छात्रा इत्यादावित्यर्थः । पुनरिति । परत्वादलुक् बाधित्वा लुग्भविष्यती-

ते औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः । इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम् । गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । वुञ्विधावेव तज्ज्ञापकम् । यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः । इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः । इजो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । नैष दोषः । गोत्रेणाऽत्रेजं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इज्विहित इति ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादज् ॥ १६८ ॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घप्रतिषेधार्थम् * । क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सङ्घप्रतिषेधार्थम् । सङ्घान्माभूत् । पञ्चालानामपत्यं विदेहानामपत्यमिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुक् पञ्चालानामित्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते सयुवप्रत्ययः स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक् । तस्मिंश्चालुग् भविष्यति । इदं तर्हि क्षौद्रका-

त्यर्थः । शालङ्केरिति । शालङ्केरपत्यं गोत्रमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादज् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाहेज् प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपत्यं युवेति याजोश्चेति फक् । तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः शालङ्केर्यूनः छात्रा इति प्राग्दीव्यतो-यार्थं विवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रेलुगचीत्यलुग् बाधकः स्यात् । तस्यापि यूनि लुगिति परत्वाल्लुग् बाधकः तस्यापि फक्फिजोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फक्ः अवगणप्रसङ्गः । यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा गोत्रेलुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग्भवत्येव ततः कण्ठादिभ्यो गोत्रे इजश्चेत्यणि सति शालङ्का इति भवति । फक्फिजोरन्यतरस्यामित्ययं च विकल्पोनन्तरस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुकोव्यवहितस्यान्तरङ्गस्य च । पैलोया इति । पीलाया अपत्यं गोत्रं पीलाया वेत्यण् । ततो यून्यणो ह्यच इति फिज् । तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततो ह्रस्वाच्छः । तुर्नियामक इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तु शब्दस्य ।

जनपद । एकराजादिति । एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकराजः । तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो न तु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः । यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम् । न ह्यन्तरेणेति । पञ्चालापत्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राष्ट्रस्याजो बहुषु लुप्तत्वात् । तस्य लुगिति । यक्षक्षत्रियार्थजित इत्यनेन । तस्मिंश्चेति । गोत्रेलुगचीत्यनेन । यद्येवं पाञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति

१२० (द्वाज्म०) भाष्यप्रदीपाद्दीपितम् । (अ. ४। पा. १। आ. ४)

णामपत्यं मालवानामपत्यमित्यत्रापि प्राप्नोति चौद्रक्यो मालव्य इ-
ति ॥ नैतत् तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि तेषामेव
कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चित् । यस्तस्मादुत्पद्यते स यु-
वप्रत्ययः स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक् । तस्मिंश्चालुग् भविष्यति ।
अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । विदेहो नाम ब्राह्मण-
स्तस्यापत्यं वैदेहिः । क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् * । किमुक्तम् ।
एकं तावदुक्तं बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे ततो-
न्यत्र तेषां प्रतिषेध इति । अपरमुक्तमनभिधानादिति । क्षत्रियस-
मानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् * । क्षत्रियसमानशब्दाज्ज-
नपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा
पाञ्चालः । पूरोरण् वक्तव्यः । पौरवः । पाण्डोर्डाण्वक्तव्यः । पाण्डाः ॥

द्वाज्मगधकालिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० । अणोञ् यङ् य्येञो वि-
प्रतिषेधेन * । अणोञ् यङ् य्येञ् इत्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन । अ-
णोवकाशः । आङ् वाङ् । अयङोवकाशः । आम्बष्ठाः सोवीर्यः ।
इहोभयं प्राप्नोति । दार्यः । ग्यस्यावकाशः । निचक । नैचक्यः । अणः
स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीय । नैय्यः । इञोवकाशः । आज-
सीटिः । आजक्रन्दिः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । बुध । बौ-

किं वार्त्तिककारभेदेन । तत्र वार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहुः । असति वार्त्तिककारभेदे बहुवच-
नान्तादेव प्रत्ययः स्यात् नैकवचनान्तात् । जनपदे हि बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तत-
इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च । भाष्यकारस्तु मन्यते प्रातिपदिक-
स्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तरयत्येकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्यते ।
इदं तर्हीति । चौद्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षत्रियाः चौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्याप-
त्यवत्सम्बन्धाभावाद् गोत्रयुवाश्रयकार्याभावादन्यथामाणोपितद्राजो अत्र प्राप्नोतीत्यर्थः ।
नैतदिति । मुख्यया वृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात् तदेवोत्तरमि-
त्यर्थः । पूरोरिति । सिद्धे पाण्डीव्यतीये ऽणि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुषशब्दो न
जनपदवाची । अन्यथा द्वाज्मगधेत्यणः सिद्धत्वाच्चनमनर्थकं स्यात् । पाण्डोरिति । बा-
ह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद् युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोर-
ग्रहणात्तद्वाचिनः पाण्डव इत्येव भवति ॥

द्वाज्मग । दार्य इति । दार्यस्यापत्यमिति जङ् । बौधिरिति । सात्त्वावयवलक्षण इज् १।

धिः । आङ्ग्येजो भवन्ति विप्रतिषेधेन । आङ्गः कुरुनादिभ्यो ग्यो
भवति विप्रतिषेधेन । आयङ्गोवकाशः । आवन्त्यः कौन्त्यः । ग्यस्य
स एव । नैषोनामजनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ग्योभवति विप्रतिषे-
धेन । नैष्यः । इज्ज्मगध ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥ कम्बोजादिभ्योलुग्वचनं चोलाद्यर्थम् * ।
कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चोलाद्यर्थम् । चोलः ।
शकः । केरलः । यवनः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥ इहकस्मान्न भवति आम्बष्ठ्या सौविर्येति । अत
इत्यु च्यते । नैषो ऽकारः तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति ।
अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् * । अत इति त-
दन्तस्याग्रहणम् । किं कारणम् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यदयम-
वन्त्यादिभ्यो लुक् शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः नात्र तदन्तविधिर्भव-
तीति । पश्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पशुः । रक्षाः । असुरी । यौधेयादिप्रति-
षेधो ज्ञापकः पश्वादिभ्यो लुक् । यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य इति
प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति पश्वादिभ्यो लुगिति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्च समाप्तः ॥

अतश्च । पशु रिति । पशोरपत्यं स्त्री इज्ज्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । पश्वादिभ्यो-
धेयादिभ्यामणजाविति स्वार्थे ऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वाद्गुणप्राप्तौ वचनेन विधीयते ।
तत ऊढुत इत्युङ् । रक्षा इति । रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्वपदस्य लुकि
कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । रक्ष इत्ययुक्तः पाठः । असुरी-
ति । असुरशब्दात् स्त्रियामपत्ये ऽजो लुक् । ततो ऽण् । तस्यापि लुक् । जातिलक्षणे ङीष् ।
यौधेयादिप्रतिषेध इति । यदि पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेति लुङ् स्यात्तदा यौधेयादि-
भ्यो विहितस्याजो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । युधाया अपत्यं स्त्री इज्ज्-
च इति ढक् । ततः स्वार्थे ऽज् । तस्य लुकि प्रतिषेधे ऽजन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयी-
ति भवति । यदि त्वजो लुक् स्यात्तदा ढलक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे

चतुर्थमाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ रागादिति किमर्थम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् * । रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधियहणमनर्थकम् । न ह्य-
रागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत्त-
त्पत्तिर्न भविष्यति ॥

लाक्षारोचनाद्वक् ॥ २ ॥ ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्या-
नम् * । ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाक-
लिकं कार्दमिकम् । नील्या अन् * । नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या-
रक्तं नीलम् । पीतात्कन् * । पीतात्कन् वक्तव्यः । पीतेन रक्तं वस्त्रं
पीतकम् । पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरम् । तस्माल्लुग्वक्तव्यः । हरिद्रा-
महारजनाभ्यामञ् * । हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः । हारिद्रम् ।
माहारजनम् । रागादित्युच्यते । तच्चेदं न सिध्यति । हारिद्रौ कुकु-
टस्य पादौ । काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानात्सिद्धम् ।
हरिद्राविव हारिद्रौ । काषायाविव काषायौ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति
ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः ।
नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । नक्षत्रेण चन्द्रमसो

तेन रक्तम् । रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दानां योर्थः स एव यदि लौकिके प्रयो-
गे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति । नान्यथा । प्रयुक्तानां शब्दानां साध्वस्राधुवि-
वेकायं शास्त्रारम्भादेवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्याद्योर्थोवगम्यते नासौ देवदत्तं वस्त्रमि-
त्यवगम्यते । स्वस्वामिसम्बन्धस्यैवातः सम्प्रत्ययादत एवानभिधानात् कोपेन रक्तं सुखं
रूपेण कान्तायां रक्त इत्यादौ वर्णाभिष्वङ्गयोर्न भविष्यति प्रत्ययः ॥

लाक्षा । ठक्प्रकरण इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठो नार्थः । नील्या इति । ओष-
धिविशेषो नीली । अण्बाधनार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मत-
बुद्ध्या नोपादा नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति । पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः प्रकृत्यन्तर-
मिति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः । उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ।

नक्षत्रेण । योगो हीति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः स कालनक्षत्रयोर्नास्ति इयो-
पि नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगः पुण्यादीनां नक्षत्रता । सर्वदा तेषां लोके नक्षत्र-
व्यहारादर्शनात् । अथरपि सम्बन्धमात्रं योगः स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवदविरुधः ॥

योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम्* । नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः । पुष्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन्काले पौषमहः । पौषी रात्रिः । तत्रोत्तरपदलोपः* । तत्रैव सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुष्ययुक्तशब्दाच्च प्रत्ययो विधीयते । लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च* । लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनं च तद्युक्तवद्भावे न प्राप्नोति । कालयोगात्सिद्धम्* । अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव । ननु चोक्तम् । अयुक्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । नित्ये हि कालनक्षत्रे । नै दोषः । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते । तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते । तथा च संप्रत्ययः* । एवं च कृत्वा लोकेन संप्रत्ययो भवति । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येणाद्य मवाभिरदयेति ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥ इह कस्मान्न भवति । पौषी रात्रिः पौषमहरिति । अविशेषइत्युच्यते । विशेषश्चात्र गम्यते । रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते । अहरित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अद्य पुष्य इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते । अद्येत्युक्ते न च्छान् प्रव इति गम्यते । अविशेषोपि तु गम्यते । अद्येत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ दिवा वेति । यतो विशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति । इहापि तर्हि । यद्यपि विशेषो गम्यते अविशेषोपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञा-

तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः । एवं सत्यसत्यां कालविशेषावगतौ न स्यात् । तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः कालेऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्याप्तो चेति योगाभावः । लिङ्गेति । मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति स्वीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः । कालयोगादिति । कालस्यैव पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसायोगाश्रयित इत्यर्थः । पुष्यसमीपगत इति । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणादिति भावः । मघादयः शब्दाश्चपरित्यक्तखलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मघादयो मघान् स्तियः पश्येति । तेन युक्तवद्भावेपि दोषाभावः ॥

लुब । अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने । इहेति । पौषमहरित्यहर्विशेषानवगमा-

यते कदेति । दिवेत्युक्ते न ज्ञायते कदेति । यतो विशेषस्तदाश्रयो
लुप्प्राप्नोति । एवं तर्हि । नक्षत्रेण युक्तः काल इति वर्तते । नक्षत्रे-
ण युक्तस्य कालस्याविशेषे । कियान्पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते ।
अहोरात्रः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् ॥ ५ ॥ इह कस्मान्न भवति युक्तव-
द्भावः । श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । वि-
भाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्तिकी चैत्रीभ्य इति ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥ दृष्टं साम कलेठक् * दृष्टं सामेत्यत्र क-
लेठक्त्वव्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते । अपरआह ।
सर्वत्राग्निकलिभ्यां ठक् * । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ठक्त्वव्यः । अग्नि-
नादृष्टमाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अ-
ग्नेः स्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवता अस्याग्नेयम् । कलिना दृष्टं काले-
यम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलेः स्वं कालेय-
म् । कलिर्देवताऽस्य कालेयम् । दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद् दि-
वा विधीयते । दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डिद्वा वक्तव्यः । उशन-
सादृष्टं साम औशनम् । औशनसम् । शतभिषजि जातः शतभिष-
जः । शतभिषः । तीयादीकक् । तीयादीकक् वक्तव्यः । द्वैतीयकः ।
तार्त्तीयकः । न विद्यायाः । विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् । दि-

दस्यविशेष इति लुप्प्रसङ्गः । अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य यदावान्तररात्र्याद्यवयव-
विशेषाविवक्षा तदा लुप् । विशेषविवक्षायां तु श्रवणम् । पौषोहोरात्र इत्यत्रापि विशे-
षस्य शब्देनाश्रितत्वात्तु भावः ॥

दृष्टम् । कलिनादृष्टमिति । यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशय-
सम्पत्त्या कलिनाश्रायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते । सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।
जाते चेति । जातार्थे यो द्विरण्डिद् विधीयते । पूर्वं विहितो बाधकेन निवर्तितः पुनर्विधी-
यत इत्यर्थः । स सा ङिङ्गवति । शतभिषजीति । शतभिषजयुक्तः काल इत्यण् । तस्य लु-
क् । ततो जातेर्थे प्राग्दीव्यतीणित्यण् विहितः कालाद्वज्रिति ठञ् बाधितः पुनः सन्धि-
वेलित्वादिसूत्रेण विधीयते । तीयादीकगिति । अर्थानिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम् । न वि-
द्याया इति । विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः । गोत्रादिति । यथाङ्गे गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्य-

तीया विद्येत्येव । गोत्रादङ्गवदिष्यते । औगवकम् । कापटवकम् ।
दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिङा विधीयते । तीयादीककन् विद्या-
या गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥ १ ॥

वामङ्गवाङ् डाङ्गौ ॥ ६ ॥ किलर्थो डकारः । डिति टेरिति टि-
लोपो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति लोपेनाप्येतत्सि-
द्धम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ययतौ डितौ करोतितज् ज्ञापयत्या-
चार्यः । भवत एते परिभाषे । अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य
ग्रहणं तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेत्यत ज्ञा-
पने प्रयोजनम् । अवामदेव्यमित्येष स्वरौ भवति । सिद्धे यस्येति लो-
पेन किमर्थं ययतौडितौ । ग्रहणं मा तदर्थं भूवामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ १ ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥ परिवृतो रथइति तदेकान्तग्रहणम् * ।
परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथोर-
थैकान्तश्चेत् स भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्पुत्तैः परिवृतो रथः ।
क्वात्रैः परिवृतो रथ इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न-
भवति पुत्तैः परिवृतोरथः क्वात्रैः परिवृतोरथइति । अनभिधानात् ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं
पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्बलिन इति । इतिनैतन्म-
त्वर्थीयं न सिद्धम् । पाण्डुकम्बलीति ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया
अपूर्वत्वे * । कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति

यः । एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः । औगवकमिति । गोत्रचरणाहुजिति वुञ् ॥

वामदेव । अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अन्य-
था ययतोश्चातदर्थं इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् । ग्रहणमिति । अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्य-
ते । नञ् स्वर इति । नजान्त्रयेन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥

परि । तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवस्त्रादयोवयवाइति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो
भवतीत्यर्थः । अनभिधानादिति । पौत्रो रथइत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥

पाण्डुकम्बला । इतिनैतदिति । अण्चानभिधानान्न भवतीति तद्वाधनार्थमपीदं न
वाच्यमिति भावः ॥

कौमारापू । उभयत इति । उभयस्त्रिभयतः । यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगो ऽथ

वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं कुमारौमुपपन्नः कौमारो भर्ता । कुमारौ अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । कौमारापूर्ववचने कुमार्या अङ्गिधीयते । अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥ अथ वा कुमार्या भवः कौमारः । यद्येवं कौमारीभार्येति न सिध्यति । पुंयोगात् स्त्र्यभिधानम् * । पुं योगात् स्त्र्यभिधानं भविष्यति । कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ २१ ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् * । सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः * । अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात् । मासाद्विमासयोरिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भूत् पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे दशरात्रे वेति । संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दूतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥ यस्येति लोपः कस्मान्न भवति । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ यत्कायं हविः । कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः । य-

कौमारः पतिरिति पुंस्तुभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः । एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम् । अपूर्वपतिमिति । अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः । द्वितीयासमर्थात्कुमारी शब्दादुपयन्तर्येण प्रत्ययः । स्त्रियां तु स्त्रार्थे प्रत्ययः । कुमार्या भव इति । रोगादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानावत्यया भावः । कौमारस्य भार्येति । प्रत्यासत्त्यायैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयते नान्या ।

सास्मिन् । संज्ञाग्रहणं सूत्रे नार्थमिति वार्तिकमारब्धम् । उपसंयोग इति । उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग इत्युपाधिरुच्यते । अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः । संवत्सरपर्वणीति । संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात् । भृतकमासे पौष्या पौर्णमास्या तद्वति मासादिव्यपदेशभाजि पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥

कस्येत् । इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदा क शब्दस्येकारादेशस्तदायं परिहारः । यदा तु किमोमकारस्य कारस्तदा लोपेपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कशब्दस्येत्वेकते परत्वाद्दृष्ट्वा लोपो बाध्यते यथा श्रीदेवता अस्य आयमिति । तथापि परिहारान्तरसंज्ञा-

दि तावत्किमः कादेशः । कस्मै अनुब्रूहीति भवितव्यम् । अथ न किमः । कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । यद्यपि किमः । अथापि न किमः । उभयथा कस्मायनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च कः । अपर आह । यद्येव किमः । अथापि न किमः । उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते । संज्ञा चैषा तत्रभवतः ॥

अपोनपत्रपांनपृष्ठभ्यां घः ॥ २७ ॥ अथ यदपोनपत्रियमपांनपत्रियं वा हविः । कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः । अपोनपाते अनुब्रूहि । अपांनपाते अनुब्रूहीति । अपोनपत्रपां नपृष्ठभावः कस्मान्न भवति । प्रत्ययसंगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते । तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

छ च ॥ २८ ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् * । छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रवीयम् । तार्णविन्दवीयम् । शतरुद्राद्घ च * । शतरुद्राद्घप्रत्ययो वक्तव्यः । छवक्तव्यः । शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् ॥

कालभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ कथमिदं विज्ञायते भवे ये प्रत्ययाः

वादेतज्ज्ञातृकता नोक्तम् । अथेति । कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अध्वर्युणा होतुः सम्प्रेषः क्रियते । यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति । यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किंशब्दश्च प्रश्नार्चं पयोरिव प्रजापतौ वर्तते । अथ नेति । यदा कश्चिदस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः । सर्वस्येति । सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः । सर्वस्येति । कार्यकारणयोगमिदमिति भावः । प्रजापतिश्च क इति । सर्पादिषु कश्चिदस्यापाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः । येषां तु सकल कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीह्यावित्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः । योगसंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुत्यर्थः । संज्ञा चैषेति । यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः ।

अपो । अथेति । वेदे क्व चिदपोनपत्रे स्वाहेति ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते । क्वचिदपोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति प्रश्नः । प्रत्ययसंनियोगेनेति । वेदे तु छान्दसत्वात् क्व चिदृकारान्तप्रयोगः ॥

काले । कथमिति । कालेभ्य इति सकृच्छ्रवणाद्भवेन वाभिसंबन्धः स्यात् सास्यदेवते-

विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति । आहोस्मि-
 कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ-
 इति । कश्चात्र विशेषः । कालेभ्यो भवे चेत् प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः * ।
 यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्ययाविहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य दे-
 वतेत्यस्मिन्नर्थ इति । प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति । यः कालेभ्यो भवे तस्य
 विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः * । अथ विज्ञायते कालेभ्यो भ-
 वे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति । प्राति-
 पदिकमात्रात् प्राप्नुवन्ति । सिद्धं तूभयनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । क-
 यम् । उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः । कालेभ्यो भववत्का-
 लेभ्य इति * । सतर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । भववदि-
 ति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यायेन विशेषणेन भवे
 प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन सास्य देवतेत्यस्मि-
 न्नर्थे भवन्ति । ततोऽमी भववत्कृताः स्युः अथहि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः
 प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी भववत्कृताः स्युः ॥

महाराजप्रोष्ठपदाठ् ठञ् ॥ ३५ ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्त्ततइ-
 ति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् * । ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्त्तते इ-
 ति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञोऽस्मिन्काले वर्त्त-
 ते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । पूर्णमासादण् * । पूर्णमासादण्व-
 क्तव्यः । पूर्णमासोस्मिन्काले वर्त्तत पौर्णमासौ तिथिः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ पितृव्यमातुलेति
 किं निपात्यते । पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यडुलचौ * । पितृमातृभ्यां-
 भ्रातरिव्यडुलचौप्रत्ययौ निपात्यते । पितृभ्राता पितृव्यः । मातृभ्रा-

त्यनेन वेति प्रश्नः । प्रत्ययमात्रमिति । दिगादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययो भवे विहितः स
 कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रातिपदिकमात्रादिति । कालाद्वर्जितं ठञ् न्दादेशपि प्रा-
 प्नोति । सिद्धं खिति । वतिरतिदेशमात्रे चरितार्थ इति न सर्वसादृश्यं लभ्यतइति वार्त्ति-
 ककारो मन्यते । वतिनिर्देशोऽयमिति । कालेभ्यो भव इत्येव भवार्थे विहिताः प्रत्ययाः
 सिध्यन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः ।

पितृव्यमातुल । महं वेति । पितृशब्दस्यानडादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः । तेन

ता मातुलः । अथ मातामहपितामहे ति किं निपात्यते । मातृपितृ
भ्यांपितरि डामहच्* । मातृपितृभ्यांपितरिडामहच् प्रत्ययोनिपा-
त्यते । मातुः पितामातामहः । पितुः पितापितामहः । मातरिषिच्च* ।
मातृपितृभ्यांमातरिडामहच्षिच्चभवति । पितुर्माता पितामही मातु-
र्मातामातामही । महोवाकृन्दस्यानडोवग्रहदर्शनात्* । महो वा पुन-
रेष भवति । कृन्दस्यानडोवग्रहदर्शनात् । कृन्दस्यानडोवग्रहो दृश्यते ।
मातामहः पितामह इति अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः* । अवेर्दुग्धे
सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । अविषोढम् । अवि-
दूसम् । अविमरीसम् । तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ* । तिलान्निष्फलात्पि-
ञ्जपेजौ वक्तव्यौ । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । पिञ्जः कृन्दसि डिच्च* । पिञ्जः
कृन्दसि डिच्च वक्तव्यः । तिलपिञ्जं दण्डानतम् ॥

भिच्चादिभ्योश् ॥ ३८ ॥ किमर्थं भिच्चादिषु युवतिशब्दः पठ्यते ।
न तस्य समूह इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अनुदात्तादिलक्षणो
ऽञ् प्राप्नोति । तद्भावनार्थम् । अत उत्तरं पठन्ति । भिच्चादिषु युव-
तिग्रहणानर्थक्यं पुंवङ्गावस्य सिद्धत्वात् । प्रत्ययविधौ भिच्चादिषु यु-
वतिग्रहणानर्थक्यम् । किं कारणम् । पुंवङ्गावस्य सिद्धत्वात् । प्रत्य-
यविधौ पुंवङ्गावोत्र भविष्यति । भस्याटे तद्धिते पुंवङ्गवतीति । सि-
द्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

गोत्रौक्षीष्टोरभ्राराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥
वृद्धाच्च* । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् । अजो वु-
उपूर्वविप्रतिषिद्धम्* । अजो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अजोव-
काशः । कापोतम् । वुजोवकाशः । ग्लुचकायनिः । ग्लौचुकायन-

पदसंज्ञायां सत्यां पितेत्यवग्रहो भवति । डामहचि तु न स्यात् । अविषोढमिति ।
षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भवति । अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रिया लाघवाय कुयर्त्तम् ।
एवं दूसमरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य । तिलपिञ्ज इति । तिलो धान्यविशेषः ।
फलरहित इत्यर्थः ॥

भिच्चा । पुंवङ्गावोत्रेति । पुंवङ्गावे सत्याद्युदात्तत्वादण् सिद्ध इत्यर्थः । सिद्धश्चेति ।
पूर्वं पुंवङ्गावः पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः ॥

गोत्रौ । कापोतमिति । लघावन्तेदयोश्चबद्धषोगुररिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः क-

१३० (के० ब्रा० ग्रा० ख) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । (अ० ४।पा० २।आ० १)

कम् । इहोभयं प्राप्नोति । औपगवकम् । कापटवकम् । वुज्भवति
पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । व-
क्ष्यत्येतत् । पूर्वोपि वुज् परमञ्जं बाधतइति । अथ वा इष्टवाची प-
रशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वतीति । ठक् तु विप्रतिषेधा-
त् * । ठक् तु भवत्यञो विप्रतिषेधात् । ठकोवकाशः । सात्तुकम् ।
अञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति आपूपिकम् । शोष्कुलिकम् । ठ-
ग्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ गणिकायाश्च * । गणिकायाश्चेति वक्त-
व्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४१ ॥ किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्वि-
धीयते नञ्प्रकृतस्त्रोनुवर्त्तिष्यते । नह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो य-
ञो वा यनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । एवं तर्हि सिद्धे सति
यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योप्ययं भ-
वतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं
वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् * । यन्प्र-
करणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठाः । षडहः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४२ ॥ गजसहायाभ्यां च * । गजसहा-
याभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता । सहायता अङ्गः खः * । खो वक्त-
व्यः । अङ्गां समूहोऽहौनः । क्रतौ * । क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा
भूत् । अङ्गाय धूतपाप्मानो भास्कराजितमृत्यवः । पश्वाः सण् * ।
पश्वाः सण् वक्तव्यः । पशूनां समूहः पार्श्वम् । यदि सण् क्रियते दूतसंज्ञा
न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस्वक्तव्यः ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ खण्डिकाशुकोलूक, किमर्थं खण्डि-
कादिपूलूकशब्दः पठ्यते । न अनुदात्तादेरजित्येव सिद्धम् । न सि-

पोत शब्दः । सक्तुशब्दस्तु नृप्रत्ययान्तत्वादायुदात्तः । शष्कुलोशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोदात्त-
त्वादननुदात्तादिः ।

ग्राम । आङ्गायेति । खण्डिकादिषु दर्शनादहःशब्दादञ् तदन्ताच्चतुर्थी ॥

खण्डि । तत्रैताविति । चापशब्दः चपेर्त्यन्तादुदात्तोदात्तः । उलूकशब्दो लघावन्ते-

ध्यति । चाषोलूकयोश्चन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते । चाषेणकिक-
द्वीविना, यदुलूकोवदतिनैकयोश्चन्दसि सामूहिकोदृश्यतेतत्रैताव-
नुदात्तादौ द्वदंतर्हिप्रयोजनम् । अयमौलूक्यो गोत्रम् । तत्र गोत्राश्र-
योवुञ्प्राप्तस्तद्वाधनार्थम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुवचना-
न्तानां हि सामूहिकः । बहुषु च लुक् । तत्र लुकि कृते अनुदात्ता-
देरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् प्राप्नोति । अञ्-
सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् । अनुदात्तादेरञित्येवाञ्-
सिद्धः । किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते । गोत्राश्रयो
वुञ् प्राप्तस्तद्वाधनार्थम् । गोत्राद्वुञ् । न च तद्गोत्रम् । गोत्राद्वुञ्
भवतीत्युच्यते न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । न जनपदशब्देन गृह्यते । काशिको-
सलीया इति वुञ् प्राप्तोति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । तदन्तान्न
स सर्वतः । परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः । न चेदं तत्र परिग-
ण्यते । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह
तदन्तविधिरिति । तथा चापिशलेर्विधिः । एवं चापिशलेराचा-
र्यस्य विधिरुपपन्नो भवति । धेनुरनञि ठकमुत्पादयति । धेनूनां
समूहो धेनुकम् । अनञीति किमर्थम् । अधेनूनां समूहः । आधेनवम् ।

इयोश्चेति मध्योदात्तः । औलूक्यशब्दो गर्गादियजन्तः । बहुवचनान्तानामिति । इयोस्तु
समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः । बहुषु चेति । यजोश्चेत्यनेन । लुकि कृ-
त इति । ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वुञ् पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव ।
एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात्तन्नोक्तम् । सामर्थ्याच्चीलूक्यशब्दार्थं ललूकशब्दस्य यज-
न्तस्य पाठः । कृतयजल्लुक् ललूकशब्दस्यानुकरणो गणे निर्दिष्टः । अञ् सिद्धिरिति । क्षु-
द्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दाद्विहितस्य तद्राजस्य लुक् । मास्रवात्तु हल्लक्षणस्य अ-
ङः । ततो इन्द्रः । ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः । अत्र च गोत्रेऽलु-
गचीति 'यङोलुक् प्रतिषेधादापत्येति यलोपः । न चेति । च शब्दो ह्यर्थः । नहीत्यर्थः ।
वुञ् भवतीति । अतश्चादपीत्यनेन । तदन्तादिति । तदन्ताहुञ् प्राप्नोतीति यदुच्यते तत्र
यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति । उगिहर्णग्रहणएव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेः श्रुत्वा-
त् । भवतोहेति । समूह प्रकरण इत्यर्थः । एवं चेति । तदन्तविध्यभावे ह्यनञिति प्रति-
षेधो नर्थकः स्यादित्यर्थः । आधेनवमिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिसंरक्षणाद्-

१३२ (पाशा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ४। पा. २। आ १]

सेनायां नियमार्थं वा । अथ वा नियमार्थोयमारम्भः । क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति । यथा बाध्येत बाञ् वुजा । अथैतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोपि बुञ् परमजं बाधतइति । ननु चोक्तं गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रमिति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ननु चोक्तं तदन्तान्न स सर्वत इति । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुम् । भवति च तदन्तविधिः । पूर्वोपि बुञ् परमजं बाधत इत्युभयं ज्ञाप्यते । अञ् प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् * । अञ् प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवौ सेना चेत् । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४६ ॥ पाशदृग्धूमवात । पृथग्वावातादर्शनान्न समूहः । पृथग्वातादर्शनादयुक्तोयं वातशब्दस्य सामूहिके पाठः । न हि पृथग्वातादृश्यन्ते । न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति । शीघ्रत्वे तु । शीघ्रो वातो वात्या । अथ वा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते । तद्यथा । पूर्वी वातः । उत्तरो वातः । सर्वतो वातः वान्तु दिशो दश ॥

दात्तत्वादण् । अन्ये त्वाहुः । उत्सादित्वादञ् । तत्र हि वष्कया स इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति जङ्गलधेन्वित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः । नियमार्थं वेति । वा शब्दः समुच्चये । एव मथवेत्ययमपि । यदा सेनारूपः समूहः तदा ऽञ् प्रत्ययो ऽन्यदा तु बुञ् वेत्यर्थः । ननु चेति । ज्ञापकं स्यादित्युक्तमपि चोद्यपरिहारायानूदितम् । उभयमिति । अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विनाक्षुद्रकमालवादञ्विधानं नोपपद्यते इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः । अञ् प्रकरण इति । यद्यपि गणएवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्तिकारम्भः ।

पाशा । पृथगिति । वातपरमाणूनामनेकत्वेऽपि वातसंज्ञकस्यावयविन एकत्वाटनेकाश्रयरूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः । शीघ्रत्वे त्विति । ततश्च वाताच्छैघ्र इति दृश्यत्वात्त्वमित्यर्थः । अथ वेति । एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः । यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेकाव्यपदिश्यते । तथा च दश दिश इति लोके व्यवहारः । युद्धा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलभ्यात् ॥

खलगोरयात् ॥५०॥ इनित्रकळ्यचश्च ॥५१॥ खलादिभ्य इनिः* ।

खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः । खलिनी । डाकीनी । कुटुम्बिनीति ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयात् । विषयाभिधाने जनपदेलुब्बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः । अङ्गानां विषयो देशः अङ्गाः । वङ्गाः । सुह्याः । पुण्ड्राः । गान्धार्यादिभ्यो वा * । गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारः । गान्धारयः वासांतः वासांतयः श्रेवः शिवयः । राजन्यादिभ्यो वा वुञ् * । राजन्यादिभ्यो वा वुञ् वक्तव्यः । राजन्यकः । राजन्याः । दैवयातवाः दैवयातवकः । बैल्ववनादिभ्यो नित्यम् * । बैल्ववनादिभ्यो वुञ् नित्यमिति वक्तव्यम् । बैल्ववनकः । आम्बरीषपुत्रकः । आत्मकामेयकः । तत्तर्हीदं बहुवक्तव्यम् । न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवासविवक्षायां लुक्विषयविवक्षायां प्रत्ययः * । न वावक्तव्यम् । किं कारणम् । अभिधेयस्य निवासविषयत्वाददत्राभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् । निवासविवक्षायां लुप् । विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामि । इह नित्यो विधिरिह विभाषेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप् । विषयविवक्षायां प्रत्यय इत्येव ॥

विषयो । विषयाभिधान इति । अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते । अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति । जनपदे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब्विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम् । बहुवचनविषयादिति । बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । गान्धार इति । गान्धारस्थापत्यं गान्धारिः । तस्यापत्यानि साल्ख्यगान्धारिभ्यां चेत्यञ् । ततो गान्धारीणां विषय इत्यञ् । ततस्तस्य वा लुप् । लुपि युक्तवदिति लिङ्गसंख्यातिदेशः । राजन्या इति । शौक्लर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप् । वुञ् पक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यात्तु वभावः । न वेति जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनी निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति । यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनां य एव खो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते । तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षैव

सोस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानम् * । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । जगत्वेव जागतम् ।

तदधीते तद्वेद । ५६ ॥ किमयं मुभावयर्थो निर्दिश्येते । न योधीते वेत्त्यप्यसौ । यस्तु वेत्त्यधीतेप्यसौ । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति तथा कश्चिद्वेत्ति न च संपाठं पठति ॥

क्रतूक्यादिसूत्रान्ताठ्ठक् ॥ ६० ॥ उक्त्यादीत्युच्यते । कानि युनरुक्थानि । सामानि । यद्येवं सामगमाच्चे औक्थिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । उक्त्यर्थं मुक्थम् । इह उक्त्यान्यधीते औक्थिकः । यज्ञमधीते याज्ञिकः । य इदानीमौक्थिकं याज्ञिकं वाधीतेकथं तत्र भवितव्यम् । औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् । तस्येदं प्रत्ययाल्लुक् । तस्येदं प्रत्ययाल्लुक्त्वव्यः । तस्येदंप्रत्ययस्य च । सतर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्य । इहास्माभिस्त्वैशब्दं

गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पर्यायेणोभयविवक्षा बैल्ववनादिषु विषयविवक्षं वाश्रीयत इति नार्थो लुब्धविधिना न तद्विकल्पेन वा । नापि विकल्पवाधनार्थं न नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥

सोस्यादि । छन्दस इति । छन्दःशब्देनाक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्रादिशब्दग्रहणम् । नपुंसकादिति । नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थं काण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थं इत्युक्तं भवति ॥

तदधीते । न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोवश्यं वेत्ति । यच्च स्वरूपतो वेत्ति सोवश्यमधीत इति भावः । नैतयोरिति । अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनम् । तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः । संपाठमिति । अर्थं निरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥

क्रतू । कात्यायनीति । उक्त्यशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते । यदधीयाने प्रत्यय इष्यते । तत्रोक्त्यशब्दो न रूढ इति प्रश्नः । उक्त्यर्थमिति । सामसत्त्वं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः । मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्त्यशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवत्युक्त्यान्यधीते वेद वेति । इहेति । उक्त्यशब्देन गौण्या वृत्त्या सामसत्त्वं लक्षणमौक्थिकमुच्यते । य इदानीमिति । औक्थिकानामान्नाय इतीदमर्थं छन्दोगौक्थिकेतिजगः । तस्येदं प्रत्ययादिति । अध्येष्टवेदिचोक्त्यन्तस्याणो लुगान्नाये विहित-

साध्यम् । उक्त्यान्यधीते औक्थिक्यमधीते औक्थिक इति । तत्र
 द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ।
 अविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवे मांसमिति विग्रह्याविकशब्दादु-
 त्पत्तिर्भवत्याविक इति । एवमुक्त्यान्यधीतइति विग्रह्य औक्थिक-
 इति भविष्यति । औक्थिक्यमिति विग्रह्य वाक्यमेव भवति । वि-
 द्यलक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः ॥ विद्या वायसविद्यि-
 कः । सार्पविद्यिकः । लक्षण । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । क-
 ल्प । पाराशरकल्पिकः । मातृकल्पिकः । सूत्र । वार्तिकसूत्रिकः ।
 सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेरिति किमर्थम् । काल्पसूत्रः । विद्याचा-
 नङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा * । विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम् । आ-
 ङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धर्मविद्यः । त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिके-
 तिहासपुराणेभ्यश्च । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेकवक्तव्यः ।
 यावक्रीतिकः । प्रैयङ्गविकः । यायातिकः । आख्यान । आख्यायिका ।
 वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्व-
 सादेर्द्विगोश्च लः* । सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ।

स्य जास्य वेत्यर्थः । विद्येति । इकगिति । ठगित्यर्थः । अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात्
 सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधं करोति । तथा च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम् । अ-
 न्ये तु सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाव्यमित्याहुः । तत्तु प्रथमातिक्र-
 मे कारणातिक्रमाज्ञाप्यविरुद्धमिति लक्ष्यते । त्रैविद्य इति । त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या
 तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः । तिस्रो विद्या अधीत इति क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्-
 प्रसङ्गः । आख्यानेति । द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिक इति । याव-
 क्रीताधिकारेण कृतमाख्यानमुपचाराद् यावक्रीतशब्देनोच्यते । तदधीते वेद वा यावक्री-
 तिकः । एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिक इति । वासव-
 दत्तामधिकृत्य कृताख्यायिकाऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुवाख्यायि-
 काभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । एवं सौमनोत्तरिक इति । ऐतिहासिक इति ।
 इतिहशब्दउपदेशपारंपर्ये वर्तते । इति हास्यते ऽस्मिन्निति इतिहासः । हलश्चेति घ-
 ञ् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्तत्तठक् । सर्वसादेरिति । सशब्दोऽर्थवान् गृह्यतइति
 सर्वशब्दः पृथङ्निर्दिष्टः । द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुगिति स्मारितम् । सर्ववेद इति । सर्ववे-

सवार्तिकः । ससंग्रहः । पञ्चकल्पः । द्वितन्त्रः । द्विवेदः । अनुसूर्लक्ष्य-
लक्षणे सर्वसादेर्दिगोश्च लः । इकन्पदोत्तरपदात् शतशष्टेः षिकन्पथः ॥ १

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथमनु-
ब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनी अनुब्राह्मणिन इति । इतिनैतन्मत्वर्थीयेन
सिद्धम् । अनुब्राह्मणमस्यास्तीत्यनुब्राह्मणी

वसन्तादिभाष्यम् ॥ ६३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । अधीते वेदेति
वर्तते । न च वसन्तोनामाध्ययनमस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ता-
च्छब्दं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् ।
सौत्रो निर्देशः ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा
भूत् । माहावार्तिकः । चान्दनगन्धिकः । कालापकः ॥

दानधीतइत्यणो लुक् । सवार्तिक इति । वृत्तौ साधु वार्तिकम् । कथादिभ्यष्ठगिति ठ-
क् । वार्तिकान्तमधीत इत्यन्तवचने सहस्यव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाले इति स-
भावः । ततोऽणो लुक् । पञ्चकल्प इति । पञ्चकल्पानधीतइति द्विगुः । ततो विद्यालक्ष-
णेति ठक् । तस्य लुक् । अनुसूरिति । अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेषवाची स ठकमुत्पादयति ।
लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । अनुस्वमधीतइति ठक् । इसुसुक्तान्तादिति कादेशः केष इ-
ति ङस्त्वो वृद्धिश्च । तत आनुसुक इति भवति । लक्ष्यमधीते लाक्ष्यिकः । लक्षणमधीते ला-
क्षणिकः । इकन्निति । पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः । शतपथमधीते शतपथिकः शतपथिकी ।
षष्ठिपथिकः । षष्ठिपथिकी ॥

अनुब्रा । अयमिति । अध्येतवेदित्रोरनभिधानादशू भविष्यतीति तद्वाधनार्थमपि सू-
त्रं न कर्तव्यम् ॥

वसन्ता । वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्तेधीयते तस्माहचर्या-
त्ताच्छब्दं लभते ॥

प्रोक्ता । अनुक्त इति । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थस्य च प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवादिति भा-
वः । सौत्र इति । प्रोक्तशब्दस्येह स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहण-
मित्यर्थः ॥

सूत्रा । संख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्यायाः परिमाणमस्य संख्याया अतिशदन्तायाः क-
न्निति कन्पत्ययस्ततोऽष्टक्रमधीयते इति अणो लुकि कृते ऽष्टकाः पणिनीया इत्युदाहरणम् ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ।
 अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात् छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् * ।
 अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति । पाणि-
 नीया इति वा । अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामनित्यनि-
 त्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं
 न सिध्यतीति छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् । एवमर्थमिदमुच्य-
 ते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रस-
 ङ्गः * । तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । अधीते वेदेति वर्त्त-
 ते । तेनाध्येतवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यात् । येन्ये उपचारस्तत्र त-
 द्विषयता न स्यात् । यथेह भवति । पाणिनीयं महत्सुविहितमिति ।
 एवमिहापि स्यात् । कठं महत्सुविहितमिति । सिद्धं तु प्रोक्ताधि-
 कारे तद्विषयवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रोक्ताधिकारे एव
 तद्विषयता वक्तव्या । तेन प्रोक्तं छन्दोब्राह्मणान्यन्येतवेदित्रोरिति त-
 त्तद्ध्यायेतवेदित्यहणं कर्त्तव्यम् । ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्ग-
 विष्यति । तदधीते तदेवेति । एवं तर्हि यावदिह छन्दोब्राह्मणय-

छन्दो । इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते । स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वा-
 क्यमध्येतवेदित्रोः प्रत्ययश्च । स्वातन्त्र्यं तावद् यथा । पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणि-
 नीयमिति । उपाध्यन्तरयोगो महत् पाणिनीयमिति वाक्यम् । पाणिनीयमधीयतइति ।
 षध्येतवेदित्रोः प्रत्ययः । पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानां
 मध्येतवेदित्प्रत्ययविषयतैवेत्यते न तु स्वातन्त्र्यादीति तद्विषयार्थमिदं सूत्रम् । क्रियमा-
 षेपि चेतस्मिन् अधीते वेदेत्यधिकारादध्येतवेदित्वविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति
 न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति । किमर्थमिति । अन्यच्चेति । पाणिनीयादौ । अ-
 भिधेयस्येति । प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्येति । अनित्यत्वादिति । नानाविषयत्वादन्येतवेदित्रो-
 र्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः । तत्र यथाधिकारमिति । अधिकारमन-
 तिक्रम्येत्यर्थः । अधीते वेदेत्यधिकारादध्येतवेदित्रोरेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीय-
 माना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेद् न तु क्रियान्तरमित्यर्थः । येन्ये उपचारा इति । व्य-
 वहारा इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । षध्येतवेदित्रोरेव विवक्षितयोः छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्य-
 य उत्पद्यते नान्यत्रेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः । परार्थं तदिति । छन्दोब्राह्मणान्यध्येतवेदित्रो-
 रिति परिभाषां कृत्वा पुराणप्रोक्ते कल्पे चेति करिष्यते । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुष्ठ-

हणं तावत्तत्राध्येतवेदितग्रहणम् । ननु च तत्रापि क्रियते । परार्थं
यज्ञविष्यति । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । शौनकादिभ्यश्छन्दसी-
ति । इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते । तत्र वाध्येतवेदितग्रहण-
म् । कोन्वच विशेषः । याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः * । याज्ञवल्क्या-
दिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । सौलभानि ।
किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रति-
षेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
इतिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः * ॥ अथ वा इतिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती-
ति वक्तव्यम् । यदि इतिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते एवमपि
पैङ्गीकल्पः अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे निय-
मार्थम् * । काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । का-
श्यपकौशिकाभ्यामेवेतिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य इति । ए-
वमपि छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति । तैत्तिरीयाः वारतन्त-
वीयाः । यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्यते । एव-
मपि पैङ्गीकल्पः । अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च क-
ल्पे नियमार्थमित्येव । एवमप्यौत्सर्गिकाणस्तद्विषयता न प्राप्नोति ।
क्रौडाः । काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः । छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकाण-

थ्यते । ततः शौनकादिभ्य इति । ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तिष्यत इति भावः । याज्ञवल्का-
नीति । याज्ञवल्कस्यापत्यमिति गर्गादित्वाद्यञ् । तदन्तात्प्रोक्तार्थं कणादिभ्यो गोत्रं
इत्यण् अत्रतद्विषयता न भवति । सौलभानीति । सुलभेन प्रोक्तानीति तेन प्रोक्तमित्य-
ण् । किं त्वित्यस्यानन्तरं प्रतिषेधवचनात् । तन्निमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्यं पृच्छति
किं प्रोक्ताधिकार इति । इतिर्वेति । इतिशब्देन णिनिरपि गृह्यते । कर्मन्त्यशाखादि-
निरित्ययमिनिरपि । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहितस्य तद्विषयता भविष्यति न त्वण इत्य-
र्थः । पैङ्गीति । पिङ्गे न प्रोक्तः कल्प इति णिनिः । अत्रापि च्छन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रिय-
माणे तद्विषयताप्रसङ्गः । काश्यपकौशिकग्रहणं चेति । इनेरध्येतवेदित्रोरिति परिभाषा-
कृत्वा काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प इति सूत्रं नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमपीति । इ-
नेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् । क्रौडा
इति । क्रौडेण प्रोक्तं छन्दोधीयते । काङ्कतेन सुदेन पिप्पलादेन चेति तेन प्रोक्तमित्यण् ।
तस्य छणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति । दोषान्तरमुद्गावयति । छणादय इति

मध्येऽवेदित्रैरेव बाधेरन् । येन्ये उपचारास्तत्र न बाधेरन् । तित्ति-
रिणा प्रोक्ताः श्लोका इति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तं याज्ञवल्क्या-
दिभ्यः प्रतिषेध इति । वक्ष्यत्येतत् याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तु-
ल्यकालत्वादिति तत्रैव वक्तव्यं तद्विषयता च न भवतीति । कथं का-
श्यपिनः कौशिकिन इति । इतिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने अ-
वश्वमत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । तदेवेदा-
नीं विध्यर्थं भविष्यति । कथं पराशरिणो भिच्चवः शैलालिनो नटाः ।
अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुवर्त्तिष्यते ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥
तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ अदूरभवश्च ॥ ७० ॥ किं पुनरेकयोग आ-

मध्येऽवेदित्रविवक्षायामेव प्रोक्तार्थं उत्पद्यमानाच्छृणादयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गि-
कान् बाधेरन् । अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन् इत्यर्थः । तित्तिरिणा प्रोक्ता इति ।
तित्तिरिवरतन्वित्यत्र छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यते तेनात्र छण् न भवति । तदभावे-
ष्यन् नेशते । यद्येवमपवादाभावात्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन वार्यते अथानभिधानादिकमुत्स-
र्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते तर्हि छणादयश्चापीति दोषो नोपग्यसनीय इति चिन्त्य-
मेतत् । अस्तु तर्हीति । इह वा छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति क्रियेत । प्रोक्ताधि-
कारे वा छन्दोब्राह्मणान्यध्येऽवेदित्रैरित्युच्येत नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे प्रो-
क्तग्रहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वं
स्वतन्त्रादि निवर्त्तयितुं क्षमेति यथाधिकारमित्ययं दोषो नावतरति । सिद्धं तु प्रो-
क्ताधिकारइत्ये तदपि वार्त्तिकमत्रैव सूत्रे प्रोक्ताङ्गुगित्यतः प्रोक्तशब्दस्याधिकार इत्येव के-
चिद्वाच्यते । वक्ष्यत्येतदिति । पुराणप्रोक्ते प्वित्यत्र । कथमिति । कल्पे तद्विषयता न
प्राप्नोतीति प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दिष्टम् । तथा हि । यद्य-
त्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते । तदाव्यवहितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् ।
अथ प्रोक्तप्रकरणे छन्दोब्राह्मणान्यध्येऽवेदित्रैरित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहणं नास्ति ।
तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे ऽध्येऽवेदित्रग्रहणं पराशर्यशैलालिभ्यामित्यादावनुवर्त्यमिति भा-
ष्यकारो मन्यते । यद्वा । याज्ञवल्क्याद्यर्थं तद्विषयता च नेति यदुक्तं तदेव तद्विषयता-
ग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्यमित्यर्थः ।

अदूर । चतुर्थी योगानां किमेकवाक्यता अथ वा नानावक्यतेति विचारः । किं पुन-
रिति । ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना । उच्यते ।
अणादयः पञ्चएतैर्योगैर्विधीयन्तइति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति । यदा युगपदेते-

हो खिन्नाना योगाः । किं चातः । यद्येको योग उत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नास्तीत्यनुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगे अनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदधीते तद्वेदेति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नाना योगाः ओरजित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदेको योगः ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्ना देशेतन्नास्तीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । एकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुविति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति । कथं तदधीते तद्वेदेति । प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् । अथ वा सन्तु पुनर्नाना योगाः । ननु चोक्तम् । ओरजित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । नैष दोषः गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा । गोयूथमेकदण्डप्रघटितं सर्वं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकाराः ॥

ओरज् ॥ ७१ ॥ ओरज्विधेर्नद्यां मतुविविप्रतिषिद्धम् * । ओरज्विधेर्नद्यां मतुबभवति विप्रतिषेधेन । ओरज्विधेरवकाशः । कक्षतु काक्षतवम् । काकपेलवम् । नद्यां मतुपीवकाशः । उदुम्बरावती । मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति । इक्षुमती । द्रुमती । मतुबभवति विप्रतिषेधेन ॥

अर्थेष्वणादयो विधीयन्ते गृहणकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्वं तदा चैतन्निबन्धनानि प्रक्रियावाक्यानुपप्लवन्ते । तदा तु क्रमेण भिन्नअर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता । देशे तन्नास्तीति चतुर्थं पि योगेषु प्रत्ययान्तोपाधित्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवार्थे नानान्तर्यात्संबध्यते नान्यैः । नानायोगत्वे तु स्वरितत्वादधिकारे इति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः संबन्ध उपपद्यते । प्रमादकृतमिति । शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्ययनावधानजक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिको ह्यधिकारोपेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते । अर्थसमुदायं चापेक्ष्य समर्थविभक्तिरूपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंबध्यते यत्त्वन्वचोक्तं न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । यच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव संबन्धस्यान्यायत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः । गोयूथवदिति । स्वरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रैर्यमाणा अधिकारगवाद्याननन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमतुसरन्तीत्यर्थः

ओर । उदुम्बरावतीति । मती बह्वचोनजिरादीनामिति दीर्घः ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥ अङ्गग्रहणं किमर्थम् । यथा बह्व-
जङ्गममङ्गविशेषणं विज्ञायेत । बह्वजङ्गादिति । अथाक्रियमाणेङ्गग्रहणे
कस्य बह्वजङ्गमं विशेषणं स्यात् । मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः ।
ब्रूहापि प्रसज्येत । मालावतां निवासः मालावतम् । अस्ति चेदानीं क-
श्चिद्बह्वज्मत्वन्तोयदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खवान् श्रुवान् ॥

नदां मतुप् ॥ ८५ ॥ किमर्थं नदां मतुन्विधीयते न तदस्या-
स्यस्मिन्निति मतुबित्येव सिद्धम् । नदां मतुवचनं मत्वर्थेऽण्विधा-
नात् * । नदां मतुवचनं क्रियते । मत्वर्थेऽण्विधानात् । अयं मत्व-
र्थेऽण्विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेतेति ।
निर्वृत्ताद्यर्थं च * । निर्वृत्ताद्यर्थं च नदां मतुवचनं क्रियते । नि-
र्वृत्ताद्यर्थे षु मतुव्यया स्यात् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो डमतुप् ॥ ८७ ॥ महिषाच्च * । महिषाच्चेति
वक्तव्यम् । महिषमान् ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते ।
कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । कुटि सति प्रत्ययादे-
रित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ।
एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते ऋस्त्वम् * । यदि पूर्वान्तः ।
ऋस्त्वं वक्तव्यम् । कुञ्चकीयः । परादौ पुनः सति केण इति ऋस्-

मतो । अङ्गग्रहणमिति । मतोश्च बह्वच इत्येवास्तु व्यधिकरणे पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते
बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादज् भवतीति स एवार्थः सम्पद्यतइति प्रश्नः । यथेति ।
सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्याश्रयणस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ।

नद्याम् । अयमिति । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीलेतस्मूत्रविहितो नद्या अपि दे-
शत्वादिशिष्टलिङ्गो नदीदेशो ग्रामा इत्यत्र तु पृथङ् नदीग्रहणं सर्वनदीष्वप्यवयववद्बहुपरि-
ग्रहार्थम् । स विशेषविहित इति । देशे तन्नाम्नि विधानात् । निर्वृत्ताद्यर्थं चेति । नि-
र्वृत्तादिषु त्रिवर्थेषु अप्राप्त एव मतुब् विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थं प्रतिप्रसूयत
इत्यर्थः ।

नडा । सूत्रकारेण कुक् पूर्वान्तः कृतः । तत्र कुञ्चा अस्मिन् सन्तीति कुञ्चकीयमिति
ऋस्वो न सिध्यति । तञ्चकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परदौ तु केण इति
ऋस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह । यदि पुनरयमिति ।

त्वं सिद्धं भवति । अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं कुटि कृते नादि-
त्वादादेशो न प्राप्नोतीति । सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्चनात् * । सिद्ध-
मेतत् । कथम् । आदिष्टस्य कुड्चनात् । कुट् चादिष्टस्येति वक्तव्य-
म् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनियोगात्सिद्धम् * । संनि-
योगः करिष्यते । कएष यत्तश्चाद्यते संनियोगो नाम । चकारः क-
र्तव्यः । कुट् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किंचान्यत् प्राप्नोति
आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु
चोक्तं पूर्वान्ते ऋस्वत्वमिति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्रु-
श्चा ऋस्वत्वं चेति । तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् परादा-
वप्येष दोषः । यद्धि तत्केण इति ऋस्वत्वम् । न तत्कादिमात्रे शक्यं
विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । नदीकल्पः परीवाहः कुमारीकाम्य-
तीति । तस्मादुभयमेतद्वक्तव्यम् । क्रुश्चा ऋस्वत्वञ्चेति ॥

इति श्रीमङ्गवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाङ्गिकम् ॥

शेषे ॥६२॥ शेष इत्युच्यते । कः शेषो नाम । अपत्यादिभ्यश्चा-
तुरर्थपर्यन्तेभ्यो येन्येर्थाः स शेषः । किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते । शेषे
घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं
तावदयं प्रष्टव्यः । अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति । अपत्यादयर्थे-

क एष इति । आगमादेशौ सह भवत इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते । निपातना-
दिति । गण एव क्रुश्चा ऋस्वत्वं च तच्चन्नलोपश्चेत्युच्चारणादित्यर्थः । यद्धि तदिति ।
केऽण इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यतस्सदादिविधिः स्यादित्यर्थः ॥

इत्युपाध्याय जैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाङ्गिकम् ॥

शेषे । शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्वाच्यमाणेषु जा-
तादिषु घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति । कः शेष इति । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षायां
शेषं दर्शयति । अपत्यादिभ्य इति । येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति । किम-
र्थमिति । स्वार्थे मा भूवन्निति । अर्थानिर्देशे हि स्वार्थे घादिप्रसङ्गो विप्रकर्षात्ता जा-

ध्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । इमेपि तर्हि जाता-
दिष्वर्थेषु विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्य-
माना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम् । अनुवर्तिष्यन्ते तत्र
घादयः । यद्यनुवर्तिष्यन्ते घादयः । या या परापरा प्रकृतिस्तस्याः
पूर्वपूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षि-
ष्यामहे । अयुक्ता एवं बहुनोपेक्षा । अपेक्ष्यमाणो यमनन्तरं योगम-
पेक्षेत । बहुनोप्यपेक्षा भवति । तद्यथा । कषादिषु यथाविध्यनुप्र-
योग इति । ससामान्यकं विशेषकं सर्वमपेक्षते । अथ वा पुनरस्त्व-
नुवृत्तिः । ननु चोक्तं याया परापरा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वपूर्वे प्र-
त्ययाः प्राप्नुवन्तीति नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । राष्ट्रावारपाराङ्ग-
खौ । ग्रामाद्यखजौ । राष्ट्रवारपाराङ्गखौ । कच्चादिभ्यो ठकञ् ।
राष्ट्रवारपाराङ्गखौ । ग्रामाद्यखजाविति । अत उत्तरं पठति । शेष-
वचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् * । शेषवचनं क्रियते । शेषे
घादयो यथा स्युः । अपत्यादिषु सा भूवन्निति । कथं च प्राप्नुवन्ति ।
तस्येदं वचनात्प्रसङ्गः * । तस्येदं विशेषा ह्येवै अपत्यं समूहो निवासो
विकार इति विप्रतिषेधात्सिद्धम् * । अणादयः क्रियन्तां घादय इ-
ति । किमत्र कर्तव्यम् । अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । न वा प-

तादिभिर्घादीनां सम्बन्धो न स्वादिति भावः । अपत्यादिष्विति । प्राग्दीव्यत इति वि-
शिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः । इमेपीति । घादिविधान-
वाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात् । तत्र जात इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात् पर-
स्परकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थ इत्यर्थः
एवं तर्हीति । तत्र जात इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितव्या घादय इति भावः ।
अयुक्तेति । बहुनोप्यनुपेक्षा न युक्ता । अनन्तरेणैव त्ययेनाकाङ्क्षाविच्छेदसम्भवादिति-
भावः । अनन्तरमिति । विभाषा पूर्वाह्नापराह्नाभ्यामित्येतदित्यर्थः । कषादिष्विति ।
यद्यात्र कषादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययस-
मुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते । ससामान्यकमिति । उपमाने कर्मणि चेत्यत्र धातुसा-
मान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयते इत्यत्र तु विशेषः । ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः ।
अथ वेति । स्वरितत्वादिति भावः । विप्रतिषेधादिति भावः । विप्रतिषेधादिति । पूर्व-
विप्रतिषेधादिति भावः । नवेति । अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध आश्रयितुं न युक्तः । परशब्दस्य

रत्वाद्वादीनाम् * । न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् ।
परत्वाद्वादीनाम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वे चाणादयः परे घा-
दयः । परेऽणादयः करिष्यन्ते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । अणप-
वादत्वाच्चाणविषये घादिप्रसङ्गः * । अणपवादत्वाद् घादीनामणु-
षये घादयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अणु-
षये घादयो न भवन्तीति । यदयं फेष्छ चेति फिञन्ताच्छ' शास्ति ।
नैतदस्ति ज्ञापकम् । फिनर्थमेतत् स्यात् । सौवीरगोत्रेष्विति वर्तते । न
च फिञन्तं सौवीरगोत्रमस्ति । गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम् । दै-
वयातवग्रहणं वैषयिकेषु । भास्त्रायणग्रहणं नैवासिकेषु ॥

व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना दु-
र्ज्ञानं त्वात्तदग्रहणस्यायुक्तत्वात् । अणपवादत्वादिति । नाप्राप्ते ऽणि विधीयमाना घाद-
यो ऽपत्यादिष्वप्यणं बाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्तव्य इत्यर्थः । इदानीं भाष्यकारोऽसत्त्व-
पि शेषाधिकारे ज्ञापके नापत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानाय घादीन् व्यावर्तयति । नै-
ष दोष इति । फेष्छचेति । फेर्वेत्येवं ठग्विधानार्थं कर्तव्यम् । तत्र ठका मुक्ते पक्षे वृद्धाच्छ
इतिच्छो भविष्यति नार्थश्च विधानेन । तत्तु ज्ञापकार्यं सम्पद्यते घादयोऽपत्यादिषु न
भवन्तीत्यर्थः । अपत्य एव ज्ञापकं स्यादित्याशङ्क्य ज्ञापकान्तराख्याह । गोत्रग्रहणमि-
ति । गोत्रोच्चोद्वरन्नेत्येतदिति भावः । गोत्रचरणाहुजिति समूह इदमर्थान्तर्भूतं वृजि
सिद्धे पुनर्वृज्विधानं यथोक्तार्थं ज्ञापनम् । दैवयातवग्रहणमिति । राजन्यादिगणपठितमि-
ति भावः । दैवयातूनामपत्यानि दैवयातव इति गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् । भास्त्रायणग्र-
हणमिति । अरहणादिगणपठितं वृज्विधानार्थमिति भावः । यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु
घाद्यभावः सिध्यति । तथापि विषयप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्युपन्यास्यत् । तथा-
हि । विशेषशब्दसन्निधाने सामान्यशब्द उपादीयमानस्तत्रैव वा विशेषेऽतिष्ठते । यथा
वृक्षः शिंशपेति । विशेषान्तरेषु वा । यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तस्मै कौण्डिन्यायेति ।
तस्येदमिति सामान्यमपत्यादिशब्दसन्निधावुपादीयमानं यद्यपत्यादिष्वेव वर्तते तदा सा-
मान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादपत्यादिविशेषपरिहारेण विशेषान्तराणि तस्ये-
दमित्यनेन ग्राह्यन्ते । यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्ष्यतया यानि
शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः
शब्दः । चतुर्भिरुच्यते चातुरं शकटम् । भास्त्रो रथः । हृषदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उ-
लूखले क्षुष श्रीलूखलो यावकः । चतुर्दशां दृश्यते चातुर्दशं रश्म इति । तस्येदमिति सं-
कृतं भवा इति च सिद्धत्वान्नार्थं स्तदर्थेन शेषवचनेन । तत्र जात इत्यत्र तु सूत्रे ऽस्य

राष्ट्रावारपाराद्वखौ ॥ ६३ ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि * । अ-
वारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यम् । अवारपारीणः अवारीणः पारीणः ।
विपरीताच्च * । विपरीतादपीति वक्तव्यं पारावारीणः ॥

कच्चादिभ्यो ढकज् ॥ ६५ ॥ ग्रामाच्चेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कच्चादिभ्यो ढकजित्यत्र ग्रामादि-
त्येतदनुवर्तिष्यते ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः प्र्वास्यलंकारेषु ॥ ६६ ॥ अयं योगः शक्यो-
वक्तुम् । कथं कौलेयकः कौक्षेयकः ग्रैवेयकः । कुलस्यापत्यं, कुक्षि-
ग्रीवात् कन्ठजः । कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति । कुक्षिग्री-
वादपि ढजन्तात्कन्भविष्यति ॥

कापिष्यात्ष्फक् ॥ ६६ ॥ बाह्यादिर्पदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बा-
ह्यायनी । और्दायनी । पार्दायनी ॥

रङ्गोरमनुष्येऽगच ॥ १०० ॥ अमनुष्यइति किमर्थम् । रङ्गवो म-
नुष्यः । रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जविधानात्* ।
रङ्गोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जवि-
धानात् । अयं मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जविधीयते । स बाधको भविष्यति । एवं
तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः अमनुष्ये मनुष्यस्येऽगणौ भवत इति । अमनुष्ये
मनुष्यस्येऽगणोर्ज्ञापकमिति चेन्न । किं कारणम् । मनुष्यस्येऽगण-
ोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात्* । अमनुष्येऽनिष्टत्वात् । न ह्यमनु-
ष्ये मनुष्यस्येऽगणाविष्यते । किं तर्हि । वुज्जवेष्यते । अग्रग्रहणं च

खण्डत्वमाश्रित्येतेषां सिद्धिमभिधास्यति नागनाथः ॥

कुल । कुलस्यापत्यमिति । शूनः प्रत्ययार्थत्वेऽङ्कुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते । कन्निति ।
स्वार्थिक इति भावः ॥

कापि । बाह्यादीति । अष्टादपीति वुजि प्राप्ते ष्फगारभ्यते इत्याहुः ॥

रङ्गो । रङ्गवो जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् प्राप्तस्ततो ऽगच्चादपीति वुज् प्राप्तः
तत और्दंशे ढज् प्राप्तः ततः कोपधादण् ततः कच्छादिभ्यश्चेत्यण् प्राप्तस्ततः ष्फगणौ वि-
धीयेते । कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणिसिद्धेरङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुज्जवि-
धानार्थः । स बाधक इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । अमनुष्ये मनुष्यस्य इति ।
चूडादावित्यर्थः । यदि हि मनुष्यस्ये वुज् ष्फगणौ न बाधेयातां मनुष्यप्रतिषेधोऽनर्थकः

कच्छादिभ्योऽण्वचनात् * । अग्रग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । कच्छादिभ्योऽण्वचनात् । कच्छादिपाठादत्राण्वभिव्यति ॥

अव्ययात्थप् ॥ १०४ ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । अमेहकृतसिन्धेभ्यस्त्यन्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ॥ अमा । अमात्यः । इह । इहत्यः । क्राकृत्यः । तसि । ततस्त्यः । त्र । तत्रत्यः । इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः । औपरिष्ट । पारतः । त्यब्रुर्भ्रुवे । त्यब्रुर्भ्रुवे वक्तव्यः । नित्यः । निसो गते । त्यव्वक्तव्यः । निष्ठाः । अरण्यासः * । अरण्यासो वक्तव्यः । आराण्याः सुमनसः । दूरादेत्यः * । दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः । उत्तरादाहज् । उत्तरदाहज् वक्तव्यः । औत्तराहः । अव्ययात्थप्याविष्टास्योपसंख्यानं छन्दसि * । अव्ययात्थवित्यत्राविष्टास्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्टो वर्द्धते चारुरासु । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्द्वाच्छो विप्रतिषेधेन * । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्द्वाच्छो भवति विप्रतिषेधेन । अव्ययात्थभवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । वृद्धाच्छस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । आरादुभयं प्राप्नोति । आरातीयः । तीरोत्तरपदादज् भवतीत्यस्यावकाशः । करवतौर । का-

स्यात् । कच्छादिभ्योऽण्वचनादिति । ततश्चैकविषयत्वात्पर्यायेण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोऽण्वचनेनेत्यर्थः । तदेवं रङ्गोऽस्त्येव वक्तव्यम् । यत्तु कौश्चिदभ्यधायि । अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फग्विधीयते नाप्राणिनि । अत एव विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यण्वग्रहणमपि कृतमिति । तदयुक्तम् । न हि माष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चिदस्ति ॥

अव्यया । अमेहेति । योऽव्ययात्थन्विधिः सोमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः । अमाशब्दः सहाय्यं सामीप्ये च वर्तते । तेन समीपे भवतीत्यमात्यः । औत्तराह इति । आहि च दूरे उत्तराह्नेत्याहिप्रत्ययः । उत्तराहि भवः । उपरिष्टाहवः । परतो भव इत्यण् । अव्ययानां भमात्र इति टिलोपः । परतः शब्दो विभाषापरावराभ्यामित्यतसुजन्तः । त्यब्रुर्भ्रुवे इति । भ्रुवं नियतं सुच्यते । निसो गत इति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ठाः चाण्डालादिः । ऋक्षात्तादौ तद्धित इति सकारस्य मूर्धन्यस्त्कारस्य टुत्वम् । अरण्यास इति । अणि सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते । आविष्टा इति । आविष्टशब्दाद् वृद्धाच्छे प्राप्ते त्यव्विधिः । आविर्भूत आविष्टाः । आरातीय इति । असति परिगणनेऽपि प्राप्नोति ।

रवतीरम् । कस्य स एव । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति । वायसतीरी-
यः । रूप्योत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः । चणारूप्यम् । चाणा-
रूप्यम् । कस्य स एव । माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि कं
परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ् बाधते । माणिरूप्यकः । उदीच्यग्रामाच्च बह्व-
चोन्तोदात्तादञ् भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर । शैवपुरम् । कस्य स
एव । वाडवकर्षा दुभयं प्राप्नोति । वाडवकर्षीयः । कोपधादण् भवतीत्य-
स्यावकाशः । निलीनक । नैलीनकः । कस्य स एव । औलूकादुभयं प्रा-
प्नोति । औलूकी । तेभ्यश्चिठौ* । तेभ्यस्त्यबादिभ्यश्चिठौ भवतो विप्र-
तिषेधेन । अव्ययात्त्यब् भवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । ठञ्जिठयो-
रवकाशः । कारतन्तविकी । कारतन्तविका । आराद्नामवाहीकया-
मस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । आरात्की । आरात्का । तीरोत्तरपदादञ् भ-
वतीत्यस्यावकाशः । करवतीर । कारवतीरी । ठञ्जिठयोः स एव ।
कास्तीरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कास्तीरिकी । का-
स्तीरिका । रूप्योत्तरपदाञ्जो भवतीत्यस्यावकाशः । चणारूप्यम् ।
चाणारूप्यम् । ठञ्जिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीकया-
मस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्जिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो
वुञ् बाधते । दाशरूप्यकः । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादञ् भ-
वतीत्यस्यावकाशः । शिवपुर । शैवपुरः । ठञ्जिठयोः स एव । शा-
कलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी शाकलिका

योपधलक्षण इति । धन्वयोपधाहुजिति वुञ् । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते अप-
वादत्वादिवच्छस्य वुञ् बाधकः वार्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण च्छस्य रूप्योत्त-
रपदलक्षणस्य च ज्ञास्य विप्रतिषेध उक्तः । शिवपुरमिति । शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः
समासस्वरणान्तोदात्तत्वम् । प्रत्यपुरवहान्तोच्चेत्यत्र वृद्धात् प्राचामित्यतो वृद्धाधिकारा-
दत्र वुञ् न भवति । कोपधादिति । प्रत्योत्तरपदत्वादिकोपधादणित्ययमाणा विवक्षितः ।
एतस्माच्च परञ्छः । यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदवुञो ऽपवादः । तस्यापि वृद्धादक्षे-
कान्तखोपधादित्यत्र खोपधग्रहणात् क्खो बाधकः परत्वात् औलूकादिति । उलूका अ-
स्मिन् सन्तीति तदस्मिन्नस्तीत्यण् । औलूको नाम ग्रामः । तेभ्य इति । ये कस्य बाध्या-
अव्ययादिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः । आरात्कीति । परिगणनानपेक्षयाऽयं विप्रति-
षेध उक्तः । शाकलमिति । शाकलानि सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण् । कोपधलक्षण इति । व-

कोपधादणभवतीत्यस्यावकाशः । निलीनक । नैलीनकः । ठञ्जिठयोः
 स एव । सौमुकं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि
 ठञ्जिठौ परत्वात्कोपधलक्षणश्चो बाधते । सौमुकीयः । न वा
 ठञादीनां क्वापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् * । न वार्थो वि-
 प्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञादीनां क्वापवादत्वात् ठञादयश्क्वा-
 पवादा, तद्विषये चाभावादितरेषाम् । तद्विषये क्वविषये त्वबादीना-
 मभावः । कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् * । अयं चाप्ययुक्तो
 विप्रतिषेधः । योयं कोपधादणः कस्य च । किं कारणम् । कोपधादणः
 पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोच्चाण् उत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचन-
 तत्त्वयोजनं ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमजं
 बाधते । एवं क्वमपि बाधेत । तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः * ।
 तस्मादन्तोदात्ते कोपधादजः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येप-
 वादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्तइत्येवं कोपधादण् अजं बाधिष्यते क्व न
 बाधिष्यते । क्वादोर्देशे कालाट्ठञ् * । क्वादोर्देशे कालाट्ठञित्येतद्वति
 विप्रतिषेधेन । कस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । ओर्देशे ठञ्भव-
 तीत्यस्यावकाशः । निषादकर्षूर्नाम देशः । नैषदकर्षुकः । इहोभयं
 प्राप्नोति । दाक्षिकषुकः । कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमा-
 सिकम् । सांवत्सरिकम् । कस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मा-
 सिकम् । नक्षत्रादण् * । नक्षत्रादणभवति क्वाद्विप्रतिषेधेन । अणो-
 वकाशः । तैषः । पौषः कस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः ।

क्वादोर्देशे कालाट्ठञित्येतद्वति विप्रतिषेधेन । कस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । ओर्देशे ठञ्भव-
 तीत्यस्यावकाशः । निषादकर्षूर्नाम देशः । नैषदकर्षुकः । इहोभयं
 प्राप्नोति । दाक्षिकषुकः । कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमा-
 सिकम् । सांवत्सरिकम् । कस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मा-
 सिकम् । नक्षत्रादण् * । नक्षत्रादणभवति क्वाद्विप्रतिषेधेन । अणो-
 वकाशः । तैषः । पौषः कस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः ।

क्वादोर्देशे कालाट्ठञित्येतद्वति विप्रतिषेधेन । कस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । ओर्देशे ठञ्भव-
 तीत्यस्यावकाशः । निषादकर्षूर्नाम देशः । नैषदकर्षुकः । इहोभयं
 प्राप्नोति । दाक्षिकषुकः । कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमा-
 सिकम् । सांवत्सरिकम् । कस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मा-
 सिकम् । नक्षत्रादण् * । नक्षत्रादणभवति क्वाद्विप्रतिषेधेन । अणो-
 वकाशः । तैषः । पौषः कस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः ।

क्वादोर्देशे कालाट्ठञित्येतद्वति विप्रतिषेधेन । कस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । ओर्देशे ठञ्भव-
 तीत्यस्यावकाशः । निषादकर्षूर्नाम देशः । नैषदकर्षुकः । इहोभयं
 प्राप्नोति । दाक्षिकषुकः । कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमा-
 सिकम् । सांवत्सरिकम् । कस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मा-
 सिकम् । नक्षत्रादण् * । नक्षत्रादणभवति क्वाद्विप्रतिषेधेन । अणो-
 वकाशः । तैषः । पौषः कस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः ।

अव्ययाद् टुटुलौ * । छाङ्गवतो विप्रतिषेधेन । टुटुलोर्वकाशः ।
 दोषातनम् । दिवातनम् । कस्य स एव । प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति ।
 प्रातस्तनम् । शरीरावयवाद्यत् * । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन । यतीव-
 काशः । दन्त्यम् । ओष्ठम् । कस्य स एव । पादादुभयं प्राप्नोति ।
 पद्यम् । वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ * । छाङ्गवतो विप्रतिषेधेन । यत्ख-
 योर्वकाशः । अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः । कस्य स एव । वासुदेवव-
 र्गादुभयं प्राप्नोति । वादेववर्ग्यः । वादेववर्गीणः । बह्वचोन्तोदात्ताङ्-
 ज् * । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन । ठञोर्वकाशः । नतानत । नाता-
 नतिकः । कस्य स एव । सामस्तशब्दादुभयं प्राप्नोति । सामस्तिकः ।
 आयस्थानेभ्यष्ठक् * । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन । ठकोऽवकाशः । शौ-
 लिकम् । गौलिमकम् । कस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति । आ-
 पणिकम् । विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो वुञ् * । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन ।
 वुञोऽवकाशः । औपाध्यायकम् । पैतामहकम् । कस्य स एव । इ-
 होभयं प्राप्नोति । आचार्यकम् । मातुलकम् । ऋतष्ठज् * । छाङ्गव-
 ति विप्रतिषेधेन । ठञोऽवकाशः । हौटकम् । स्वास्तकम् । कस्य स
 एव । इहोभयं प्राप्नोति । शास्तृकम् । भाटकम् । रूप्यमयटौ * ।
 छाङ्गवतो विप्रतिषेधेन । रूप्यमयटोर्वकाशः । देवदत्तरूप्यम् । देव-
 दत्तमयम् । कस्य स एव । वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति । वायुदत्तरूप्यम् ।
 वायुदत्तमयम् । अचित्ताट्टक् * । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन । ठकोव-
 काशः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । कस्य स एव । पायसादुभयं प्रा-
 प्नोति पायसिकः । गोक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् * । छाद् भवति
 विप्रतिषेधेन । वुञोर्वकाशः । ग्लौचुकायनकः । चैर्गर्तकः । कस्य स

भाव्यम् । अविष्ठाफाल्गुनीत्यादिना । पद्यमिति । अपत्यतदर्थ इति पद्मावः । अक्रूरवर्ग्य
 इति । अक्रूरो नाम क्षत्रियः भगवान् वासुदेवो वा । नातानतिक इति । नतो ऽनुदात्तः ।
 अनत उदात्तः ततो इन्द्रः । समासस्वरूपान्तोदात्तः । सामस्तं नाम शास्त्रम् । आपणि-
 कमिति । आपणादागतमिति ठक् । स्वास्तकमिति । उणादीनां क्व चिद् व्युत्पत्तिनिमि-
 त्तकार्याभावान् नयाभ्यामिति न प्रवर्तते । शास्तृकमिति । शास्त्रं त्वचौ । शंसिञ्च-
 तादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति ढनप्रत्ययः । पायसिक इति । पयसि संस्कृत इत्यण् त-

१५० (अव्यया०) भाष्यप्रदीपोद्घातितम् । [अ. १४ पा. २। आ. २]

एव । इहोभयं प्राप्नोति । गार्गकः वात्सकः । मालवकः । णिनिरन्ते-
वासिब्राह्मणेभ्यः* । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन । णिनेरवकाशः । हारिद्र-
विणः । तौम्बुरविणः । भाल्लविनः । कस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति ।
आरुणिनः । शाठ्यायनिनः । पत्रपूर्वादञ्* । छाङ्गवति विप्रतिषेधे-
न । अजोवकाशः । उष्ट्र । औष्ट्रम् । औष्ट्रयम् । कस्य स एव । इ-
होभयं प्राप्नोति । वामी । वामम् । वामीरयम् । द्वग्वाद्बुन्वैरमैयु-
निकयोः* । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन । वुनोऽवकाशः । अहिनकुलि-
का । कस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । काकोलूकिका । श्वावरा-
हिका । गोत्रचरणाद्बुञ्* । छाङ्गवति विप्रतिषेधेन । वुजोवका-
शः । ग्लौचुकायनकम् । काठकम् । कालापकम् । कस्य स एव । इ-
होभयं प्राप्नोति । गार्गकम् । वात्सकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ।
कण्वादीजोषिधेः* । कण्वादिभ्योऽभवति इजोऽभवतीत्येतस्माद् बुञ्
भवति विप्रतिषेधेन । कण्वादिभ्योऽभवति इजोऽभवतीत्यस्याव-
काशः । काण्वाः दण्डमाणवाः । दाक्षाः दण्डमाणवाः । वुजः स
एव । इहोभयं प्राप्नोति । काण्वकम् । दाक्षकम् । ठञ् जिठाभ्यामो-
र्देशे ठञ्* । ठञ् जिठाभ्यामोर्देशे ठञ् भवति विप्रतिषेधेन । ठ-
ञ् जिठयोरवकाशः । कारतन्तविकी । कारतन्तविका । ओर्देशे ठञ्
भवतीत्यस्यावकाशः । निषादकर्षूः । नैषादकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नो-

तष्ठक् । गार्गक इति । गार्ग्यो भक्तिरस्येति वुञ् । आपत्यस्येति यलोपः । मालवक इति ।
मालवस्यापत्यम् । इहोभयोः सलेति अण्ड् । पूर्ववद्वुञ् यलोपी । भाल्लविन इति । भल्लुना
प्रोक्तमधीयत इति पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः । तदन्तादध्यतय्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगति
लुक् । आरुणिन इति । अरुणिवैशंपायनान्तेवासी । तेन प्रोक्तं ह्यन्धोधीयत इति
णिनिः । शाठ्यायनिन इति । शठस्यापत्यं शाट्यः । तस्या पत्यं युवा यजिजोषेति फक् ।
शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थविवक्षायां यूनि लुक् । फक् फिजोरन्यतरस्यामि-
ति पत्र लुगभावः । पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः । औष्ट्रयमिति । रथाद्यत्यत्रपूर्वादित्यञ् । वा-
मीति । वामी वडवा तस्या बाह्यमिति पत्राध्ययित्यञ् । श्वावराहिकेति । श्वा च वराहश्चेति
द्वन्द्वः । येषां च विरोध इत्येकवद्भावः । शुनोदन्तदंष्ट्रेति दीर्घः । ततो वैरे वुन् । काण्वा
इति । काण्वो गर्गादियजन्तः । तस्य दण्डमाणवा इत्यण् । वुञ्च न दण्डमाणवान्ते-
वासिष्विति निषिद्धः । पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाण् कं बाधते न वुजमिति विप्रति-

ति । नापितवास्तुकः । ठञ् भवति विप्रतिषेधेन । न वाठञोनव-
 काशत्वात्* । नवार्थी विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञोनवकाश-
 त्वात् । अनवकाशष्ठञ् ठञ् जिठौ बाधिष्यते ननु चेदानीमवकाशः
 प्रकृतः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं बाहीकग्रामश्च स ठञ् जिठयोरवकाशः । य-
 द् वृद्धमुवर्णान्तं न च बाहीकग्रामः स ठञोवकाशः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं
 बाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेध-
 स्योपालम्भः । कस्य तर्हि । छादोर्देशे कालाट्ठजित्येतस्य । ननु च तत्रा-
 प्यवकाशः प्रकृतः । यद् वृद्धमनुवर्णान्तं स कस्यावकाशः । यद् वृद्धमु-
 वर्णान्तं स ठञोवकाशः । यद् वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
 एवं तर्हि वृद्धात् प्राचामित्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात्
 पूर्वस्मिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन् योगे वृद्धग्रहणं तदनवका-
 शं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । योपधप्रस्थादीनां वुञ्* ।
 ठञ् जिठाम्यां भवति विप्रतिषेधेन । योपधाद् वुञ् भवतीत्यस्यावका-
 शः । साङ्गाश्च । साङ्गाश्चकः । कापिल्यकः । ठञ् जिठयोः स एव ।
 दाशरूप्यं नाम बाहीकग्रामः तस्मादुभयं प्राप्नोति । दाशरूप्यकः । प्र-
 स्थान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । मालाप्रस्थकः । ठञ् जिठयोः
 स एवं पातालप्रस्थं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । पाता-
 लप्रस्थकः । पुरान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । काञ्चीपुर । का-
 ञ्चीपुरकः । ठञ् जिठयोः स एव नान्दीपुरं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादु-
 भयं प्राप्नोति । नान्दीपुरकः । बहान्ताद् वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः ।
 वातवह । वातहकः । ठञ् जिठयोः स एव । कौक्कुटीवहं नाम बाहीक-
 ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कौक्कुटीवहकः । ओष्ठजः* । वुञ् भवति
 विप्रतिषेधेन । ओष्ठञोवकाशः । नैषादकर्षकः । वुञ् स एव । आ-

षेध उक्तः । एवं तर्हीति । कठजोरपि विप्रतिषेधी नास्तीति दर्शयति । वृद्धात् प्राचा-
 मि । ठञो विशेषविहितत्वादित्यर्थः । यावद् ब्रूयादिति । यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्र-
 हणं ओर्देश इत्यत्रानुवर्तेत तदा वृद्धात् प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात् । एतच्च नियमार्थं क-
 तं प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्याद् अवृद्धान्मा भूद् मास्तवास्तव इति । न च वृद्धग्र-
 हणानुवृद्धात् प्राप्तिश्चोस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः । वुञ्चेति । परत्वादिति भा-

प्रीतिमायोरुभयं प्राप्नोति । आप्रीतिमायवकः । जनपदानामकाणौ* ।
 ओष्ठजो भवतो विप्रतिषेधेन । अकस्यावकाशः । अङ्गाः । अङ्गकः ।
 ओष्ठजः स एव । जिह्वो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । जैह्व-
 वकः । अणोवकाशः । ऋषिक । आर्षिकः । ओष्ठजः स एव । इच्चा-
 कवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ऐच्चाकः । न वा वुजप-
 दादत्वादणः* । न वार्यो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । वुजपवा-
 दत्वादणः । वुजपवादीण् । वुञ् ओष्ठजं बाधिष्यते । कोपधादणो-
 कान्ताच्छः* । कोपधादण्भवतीत्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्र-
 तिषेधेन । कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः । निलीनकः । अकान्ता-
 च्छो भवतीत्यस्यावकाशः । आरीहणकम् आरीहणकीयः । ब्राह्मणको
 नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ब्राह्मणकीयः । धन्ववुजश्च* ।
 को भवति विप्रतिषेधेन । धन्वनो वुज् भवतीत्यस्यावकाशः । पारे-
 धन्वकः । कस्य स एव । आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति ।
 आष्टकीयः । न वा कस्य पुनर्वचनं क्वापवादनिवृत्त्यर्थम्* । न वार्यो
 विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । कस्य पुनर्वचनं क्वापवादनिवृत्त्यर्थम् ।
 सिद्धोच कः । वृद्धाच्छ इत्येव । तस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनम् । ये ऽ-
 न्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैवान्यांस्तदपवादा-
 न् बाधते एवमिममपि बाधिष्यते ॥

जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥ जनपदतदवध्योर्वुज् विधानेऽवयव-
 मात्रात्प्रसङ्गः* । जनपदतदवध्योर्वुजो विधाने अवयवमात्रात् प्रा-

वः । कोपधादण इति । जनपदवाचिनः कोपधाद्योण्विधीयते तस्मादित्यर्थः । आरीहण-
 कमिति । आरीहणेन निर्वृत्तमिति वुञ्छणकठेति वुज् । अयञ्च न जनपदवाचीति कोपधा-
 दणो न विषयः । ब्राह्मणक इति । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायामित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजी-
 विनो यस्मिन्देशे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः । धन्ववुज इति । धन्वशब्दो मरुदेश-
 वाची । पारे धन्वेति । धन्वनः पारमिति पारे मध्ये षष्ठ्यावेत्यव्ययीभावः । अनश्च नपुंस-
 कादन्यतरस्यामिति पच् ऽच् समासान्तः । आष्टकीय इति । वृद्धादकेकान्तोतिच्छः । येन
 इति । वुजादयः । स यथैवेति । ततश्चापवादत्वादेव च्छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः ॥

जनपद । तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोदयति । जनपदेति । अव-
 यवमात्रादिति । यो जनपदस्यावधिः सीमा अजनपदोपि तस्मादपि प्राप्नोति विशेषाद्

प्रीति । मौञ्जीनाम बाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः । एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः । जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् * । जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकम् । जनपदादित्येव सिद्धम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । जनपदावधेर्वुञ्जेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति । तन्माभूत् । किञ्चान्यत् प्राप्नोति । छः । गत्तोत्तरपदात् छविधेर्जनदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२६ ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते । मनुष्यइति । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्वितिवक्तव्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती । वा गोमयेषु * । वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकाः गोमयाः । आरण्याः गोमयाः ॥

विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् ॥ १३० ॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान् मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्ज विधानम् * । कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान् मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्जित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कुरुयुगन्धरेभ्यो वा वचनास्यावकाशः । कौरवः । कौरवकः । यौगन्धरः । यौगन्धरकः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्ज भवतीत्यस्यावकाशः । अन्ये कच्छादयः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्येप्सितम् । जल्पितम् । हसितम् । स्मितम् । इहोभयं प्राप्नोति । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्येप्सितम् । हसितम् । जल्पितम् । स्मितम् । वुञ् भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयो ऽवकाशः । कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः । न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति । अनेन वुञ् कच्छादिषु पाठादण्भविष्यति ।

पदानादित्यर्थः । मौञ्जीनाम बाहीकेष्विति । सामीपिकमिदमधिकरणम् । तेन बाहीकेषु ग्रामेभ्य इति ठञ्जिठौ न भवतः । एवं तर्हीति । स चासाववधिस्तदवधिरिति कमधारय आश्रीयते इत्यर्थः ॥ कस्यासाववधिरिति चेत् प्रत्यासत्त्या जनपदस्येति विज्ञायते । वुञ्जेवेति । चिगर्तेषु भवः चैगर्तक इत्यत्रेवेत्यर्थः ।

विभाषा । अन्ये कच्छादय इति । समुदाये कार्यं विधीयमानं केषु चिदप्यवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते । नहीति । सर्वेषावयवास्तत्र कार्यत्वेन निर्दिष्टा

१५४ (क० गती० गहा०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ४। पा. २। आ. ३]

सैषा युगन्धरार्था विभाषा ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु क्रियते ।
साल्वानांकच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः* । साल्वानां कच्छादिषु पाठः
क्रियतेऽण्विधानार्थः । अण्वयथा स्याद्बुञ् मा भूदिति । नवापदा ति-
गोयवागूयहणमवधारणार्थम्* । न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं का-
रणम् । अपदातिगोयवागूयहणमवधारणार्थं भविष्यति । अपदाता-
वेव साल्वात् । गोयवाग्वोरेव साल्वादिति ॥

गतींत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ गतींत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बु-
ञ् विप्रतिषिद्धम्* । गतींत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् बुञ् भवति पू-
र्वविप्रतिषेधेन । गतींत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । श्वाविद्ग-
र्तः । श्वाविद्गतीयः । बुञोवकाशः । अङ्गा । आङ्गकः । इहोभयं प्रा-
प्नोति । चैर्गतकः । बुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्र-
तिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । ज-
नपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् । यदन्यत् प्राप्नोति तन्माभूदिति ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः* ।
गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्येभवो
मध्यमीयः । चरणसंबन्धेन निवासलक्षणो* । चरणसंबन्धेन

इति भावः । सैषेति । ननु युगन्धरशब्दादप्यवहादपीति नित्ये बुञ् सिद्धेन्तरेणापि
विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते । नैतदस्ति । युगन्धराक्षित्यो बुञ् । अहर्वादिभ्यमेव
तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायते । तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

कच्छा । साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह । नवेति । जनपदतदवधो-
रिति बुञ् सिद्धे अपदातौ साल्वाद गोयवाग्वोश्चेति बुञो नियमादन्यत्राण् भविष्यती-
त्यर्थः । ननु बुञभावे छः प्राप्नोति नत्वणिति चिन्त्यमेतत् ॥

गतीं । श्वाविद्गतीय इति । श्वानं विध्यतीति क्तिप् । नहिद्वतीति दीर्घः । श्वाविधां-
गर्त इति समासः ॥

गहा । मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति गणपाठस्तु विशेषेऽवस्थापयितुमाह । गहा-
दिष्विति । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । चरणसं-
बन्धेनेति । पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्रयणा इति भवतीत्य-

निवासलक्षणोऽन्वयः । त्रयः प्राच्याः । त्रय औदीच्याः । त्रयो माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

वृद्धादकेकान्तग्रहणोपधात् ॥ १४१ ॥ ईकान्तादपीति वक्तव्यम् ।
 वृद्धापि यथा स्यात् । रौणीकीयः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
 अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणे सौसुकादर्थम्* । अकेकान्तग्रहणे को-
 पधग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सौसुकादर्थम् । सौसुकीयः
 इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
 चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥ युष्मदस्मद्ग्रां प्रत्ययविधाने
 योगविभागः* । युष्मदस्मद्ग्रां प्रत्ययविधाने योगविभागं कर्तव्यः । युष्म-
 दस्मदोरन्यतरस्यां ह्यो भवति । युष्मदीयः । अस्मदीयः । ततः खञ् च ।
 खञ् भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । कि-
 मर्थो योगविभागः । संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः । संख्यातानुदेशो माभूत् ॥

र्थः । चरणाः कठादयः । निवासलक्षण इति । सोऽस्य निवास इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ।

वृद्धा । अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्त-
 व्यमित्यर्थः ॥ इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
 द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । तदादित्वाद्बृहत्वाच्चे प्राप्तौ खञ् विधीयते । तत-
 ः खञ् बाधे प्राप्तौ चकारेण ह्यनुक्तव्यते । एवं च खञ् ह्यवन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधी-
 येते । तेन पक्षे यथा प्राप्तमण् भवति । तत्र खञ् ह्ययोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्याद्यथासं-
 ख्यं प्राप्नोति तन्निराकरणायाह । युष्मदस्मद्ग्रामिति । के चित्त्वत्राहुर्बेक एवानेन खञ्-
 विधीयते चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते । तत्र प्रकरणाच्छेति विज्ञायते । अन्यत-
 रस्याग्रहणेन चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्र यद्येक एवापूर्वः खञ् विधीयते । यदि वा
 त्रयः खञ् ह्यणः सर्वथा नास्ति संख्यासाम्यमिति यथासंख्यनिरासाय न कर्तव्यो योगवि-
 भाग इति । अत्राहुः । चकारेण ह्यस्यानुकर्षणं क्रियते । तेन यावदुक्तं खञ् ह्यविति तावत्
 खञ् चेति । ततश्च सिद्धोपि ह्यप्रत्ययोनेनैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थं नानुक्तव्यविधी-
 यतइति स्यादेव यथासंख्यमन्यतरस्याग्रहणेन तु खञ् ह्ययोः पक्षेऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते ।
 तदनुत्पत्तौ चापवादाभावात्स्वशास्त्रेणाण् भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम् ॥

१५६ (तस्मिन् तव) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ. ४। पा. ३। आ. ३]

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ आदेशविधाने च * ।
किम् । योगविभागः कर्तव्यः । तस्मिन्नणि युष्माकस्माकौ भवतः ।
यौष्माकः । आस्माकः । ततः खञि । खञि च युष्माकास्माकौ भ-
वतः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । किमर्थो योगविभागः क्रियते ।
संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थं इत्येव । तत्र पुनः खज् ग्रहणम्* । तत्र पु-
नः खज् ग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेण खज् ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि तस्मिन् खञि युष्माका-
स्माकौ भवतः । ततोणि च । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ एकार्थग्रहणं च * । एकार्थग्रहणं
च कर्तव्यम् । एकार्थयोर्युष्मदस्मादोरिति वक्तव्यम् । किमर्थम् । न
एकवचनइत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । एकवचना-
भावात् । एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः । यदि पु-
नरेकवचनपरत्वेनाण् खञौ विशेष्ययाताम् । नैवं शक्यमिह हि प्रस-
ज्ययाताम् । युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः । अस्माकं छात्र आस्माकी-
नः । इह च न स्याताम् । तव छात्रः तावकीनः । मामकीनः । त-
स्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमेवार्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नेदं
पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते

तस्मिन् । तत्र पुनरिति । खज् अणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे खज्
चेति चकारेण ह्योऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत । एवं वक्ष्यामी-
ति । एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तस्मिन्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः खज् परामृश्यते न
तु चकारानुकृष्टः । चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षति । तत्र किं प्रकृतं
स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बितादस्य प्रतीतिरव्यवहिता तु खज इति तस्यैव सर्वना-
म्ना परामर्शो युक्त इति भावः । अथ वा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वान्नैव चका-
रेण ह्यस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यं यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ॥

तवक । कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य
ग्रहणं स्यात् तस्य च नित्यत्वाङ्गुक्प्रवर्त्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता यु-
ष्मदस्मादोर्न संभवतीति मत्वाह । एकार्थग्रहणं चेति । यदि पुनरिति । तवायं तावक इ-
त्यादि सिध्यतीति मन्यते । नैवं शक्यमिति । अव्यास्यतिव्याप्तिदोषद्वयदुष्टत्वादिति भा-
वः । अन्वर्थग्रहणमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति । तत्र विप्रयमेदेन क्व चित्क-

वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनमिति ॥

अर्द्धाद्यत् ॥ ४ ॥ अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाङ्गञ् * । अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाङ्गञ् वक्तव्यः । बालेयार्द्धिकः । गौतमार्द्धिकः । दिक्पूर्वपदाद्यञ्च * । दिक्पूर्वपदाद्यञ्च ठञ्च वक्तव्यः । पूर्वाङ्गः । पौर्वाङ्गिकः । दक्षिणार्द्धः । दक्षिणार्द्धिकः । उत्तरार्द्धः । औत्तरार्द्धिकः । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव दिक्पूर्वपदादङ्गशब्दादुभयमुच्यते । इदमद्यापूर्वं क्रियते । अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वपदाङ्गजिति । तद्द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेव विकल्पतइति । तच्चाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे दिक्पूर्वपदाङ्गद्वयान्यासमेव भवतीति ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥ श्वसस्तुट् आदेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् । अनादित्वात् । तुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते कप्रतिषेधः * । यदि पूर्वान्तः । कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं श्वसस्तुट् आदेशानुपपत्तिरनादित्वादिति । सिद्धं त्वादित्यस्य तुङ्गचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तुट् चातिदिष्टस्येति वक्तव्यम् । संनियोगाद्वा * । अथ वा चेन संनियोगः । क्रियते तुट् च । किं च । यच्चान्यत् प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः ॥

त्रिमस्य ग्रहणं क्वचिद्वचनस्य क्वचिदुभयोः । अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम् । उच्यते । अन्यर्थग्रहणे सत्त्वव्यवहिताप्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम् । एकवचने इति च प्रथमाद्विवचनान्तम् । युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणम् । एकस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकार्थाभिधानाय ये उच्येते युष्मदस्मदीतयोरादेशावित्यर्थः ॥

श्वसस्तुट् च । अनादित्वादिति । यद्यपि ठस्येक इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति । तथाप्यङ्गानामित्तं यष्टस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणाद् यथा कर्मणि घटोऽठजित्यठजङ्गस्य नित्तं न ठ इति कर्मठ इत्यत्रेकादेशो न भवति । एवं तुटि कृते समुदायोङ्गसंज्ञानित्तं न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः । शौवस्तिकमिति । द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध एजागमश्च । संनियोग इति । तेनागमादेशौ सह भवतः ॥

सर्वत्राणच तलोपश्च ॥ २२ ॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं
हेमन्ः प्रकृत्यन्तरत्वात् * । हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं
कारणम् । हेमन्ः प्रकृत्यन्तरं हेमन् शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरम् । एवं
ह्याह । हेमन् हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नाशुष्यत इति ।
अलोपदर्शनाच्च * । अलोपः खल्वपि दृश्यते । पङ्क्तिर्हेमन्तीति । अ-
पर आह । हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेमन्ः प्रकृ-
त्यन्तरत्वात् । हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम् । किं
कारणम् । हेमन्ः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । अलोप-
दर्शनाच्चेत्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम् ॥

सायंचिरंप्राज्ञे प्रगेव्ययेभ्य ष्टाटुलौ तुट् च ॥ २३ ॥ चिरपरुत्प-
रारिभ्यस्तः * । चिरपरुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः । चिरत्नम् । परुत्नम् ।
परारितम् । अग्रादिपश्चाड्डिमच् * । अग्रादिपश्चाड् डिमज्वक्तव्यः ।
अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । प्रागस्य छन्दसि गलोपश्च * । त-
श्च वक्तव्यः । प्रत्नमात्मानम् । अन्ताच्च * । अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अ-
न्तिमः । अथ सायचिरयोः किं निपात्यते । सारचिरयोर्मकारान्त-
त्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् * । सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगे-
न निपात्यते । सायंतनम् । चिरंतनम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । म-

सर्वत्र । हेमन् इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्कृद्भोष्यस्ति तस्माद्वत्त्वणि कृते हेमन्मिति
भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन सर्वत्राणित्येव वक्तव्यम् । भाषायां चैतद्वृत्तावषय एक
हेमन्शब्द ऋतुवाचोत्यस्त्रपदविग्रहः कर्तव्यः । हेमन्ते साधु हेमन्मिति । अन्निति प्र-
कृतिभावादिलोपाभावः । हेमन् हेमन्निति । सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि सुपां सुर्गागति
लुक् । न डिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः । अपर आह । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् । त-
था हि । कृन्दस्येवरूपत्रयमिष्टम् । हेमन् हेमन्तिकं हेमन्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य ऋ-
त्वणि हेमन्मिति भवति । हेमन्ताच्चेत्यनेन ठञि हेमन्तिकमिति । सर्वे विधयः । कृन्दसि
विकल्पान्तइति हेमन्तशब्दाद्वत्त्वणि हेमन्तमिति भवति । भाषायां तु हेमन्हेमन्तश-
ब्दयोर्ऋत्वणि हेमन् हेमन्तमिति रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नार्थः । सूत्रेणेत्यर्थः ॥

सायंचिरंप्राज्ञेप्रगे । चिरपरुदिति । टुटुल्भ्यां तस्य समावेश इष्यते न तु टुटु-
लोर्बाध इत्याहुः । सायचिरयोरिति । स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मन्ता न-त्वि

कारान्तः सायंशब्दः । यदि मकारान्तः । कथं सायाङ्गः । सायमो-
ङ्गे मलोपः * । सायमोङ्गे मलोपो वक्तव्यः । कथं सायतरे । बरे चे-
ति वक्तव्यम् । मथं सासंसाये । वा सप्तम्यां चेति वक्तव्यम् । अथ प्रा-
ल्लप्रगयोः किं निपात्यते । प्राल्लप्रगयोरेदन्तत्वम् * । प्राल्लप्रगयोरेद-
न्तत्वं निपात्यते । प्राल्लितनम् । प्रगेतनम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स-
प्तम्या अलुकापि सिद्धम् । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमौ । यदा त्वन्या वि-
भक्तयः तदा न सिध्यति । तुटुक्तम् * । किमुक्तम् । तुट्यादेशानुप-
पत्तिरनादित्वादिति । तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । ए-
वं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते विसर्जनौयः * । यदि पूर्वान्तः-
विसर्जनौयोवक्तव्यः । प्रातस्तमं पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति खरवसा-
नयोर्विसर्जनौयद्विति विसर्जनौयः सिद्धो भवति । अस्तु तर्हि परादिः ।
ननु चोक्तं तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । सिद्धं त्वा-
दिष्टस्य तुङ्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य तुङ्वच-
नात् । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
चसंनियोगाद्वा * । अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते । तुट् च । किंच ।
यच्चान्यत् प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः ॥

विभाषा पूर्वाल्लापराल्लाभ्याम् ॥ २४ ॥ पूर्वाल्लापराल्लाभ्यां सुव-

पात्यते इत्यर्थः । मकारान्त इति । अनेन सायंशब्दः प्रत्याख्यायते । अव्ययत्वादेव टु-
टुलोः सिद्धत्वाच्चिरशब्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते । सायशब्दस्तु घञन्तोवसानमात्र-
वाची न तु कालविशेषवाचीति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः । सायमोङ्ग इति । अ-
ङ्गोङ्ग एतेभ्य इत्यङ्गादेशजन्तो निर्दिष्टः । संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्येति ज्ञापकादेकदे-
शिसमासः । सायतर इति । तरपि रूपमेतत् । सा सप्तम्यामिति । मलोपे च कृते साय
इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावः । अलुकेति । घकालतनेषु कालनाञ्च
इत्यनेन । यदा त्वन्या इति । प्राल्लः सोढोस्य प्राल्ले तन इत्यादौ । अनादित्वादिति । अङ्ग-
संज्ञानिमित्तस्य योरनादेश उच्यमानो मृत्युशब्द इव तुटि कृतेत्युशब्दोङ्गनिमित्तं न तु
युशब्द इति न स्यादित्यर्थः । यदीति । पदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुकिङ्कते अपदा-
न्तत्वाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

विभाषा । सुबन्तवचनमिति । ड्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैतद्वितो-
त्पत्तौ प्रकृतित्वेन भाव्यं न तु सुबन्तस्येति भावः । दोषातनमिति । दोषाशब्दस्यापि का-

न्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् * । पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्ताभ्यां तद्धि-
तो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः
श्रवणं यथा स्यात् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति । यद्यं
घकालतनेषु कालनाम्न इति यत्सप्तम्या अलुक् आस्ति । अलुक्वचनं
ज्ञापकमिति चेदव्ययात् सप्तमीप्रसङ्गः * । अलुक्वचनं ज्ञापकमिति
चेदव्ययात् सप्तमीप्राप्नोति । दोषातनं दिवातनम् । अस्त्वव्ययादि-
ति लुग्भविष्यति । इहापि तर्हि लुक्प्राप्नोति । पूर्वाह्णेतनम् । अप-
राह्णेतनम् अलुगत्र लुक् बाधिष्यते । इहापि तर्हि बाधेत । दोषा-
तनम् । दिवातनम् । समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते । कश्च समा-
नाश्रयः । यश्च प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति । न
सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय
एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति । सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृ-
ष्यते । सा यथैवेह बाधिका भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतन-
मिति । एवमिहापि स्यात् । दोषातनम् । दिवातनमिति । एवं त-
र्हि न ब्रूमो ऽलुक्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति । किं तर्हि भव-
ति सुबन्तादुत्पत्तिरिति किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद् यावता समर्थानां प्रथ-
मादिति वर्तते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ज्ञाप्यमित्याह । कथम् । ज्ञा-
प्रातिपदिकादित्यपि वर्तते । तत्र कुत्र एतत् सुबन्तात्समर्थानादुत्पत्ति-
र्भविष्यति । न पुनर्ज्ञाप्रातिपदिकादिति । कथं यत्तदुक्तं दृष्ट्वावृद्धा-

लवाचित्वादलुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः । समानाश्रय इति । सुपोधातुप्रातिप-
दिकयोस्त्रित्वं लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तवर्तिसुप्स्थानिको
ऽलुक्स्तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः । अत्र चेति । अव्ययादाप्सुपइत्ययं लुग् अ-
व्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः । नसिध्यतीति । प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तिरलु-
ग्विधानात् ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रकान्तस्तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्या भाव्यं न तु
पूर्वं तत्तत्त्व्ययादाप्सुपइत्ययमपि लुक्स्तद्धितोत्पत्त्युत्तरकालभाविषुप्स्थानिकत्वादलुक्
समानाश्रयत्वाद्बाध्यतइत्यर्थः । एतच्च हलदन्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्यते । तत्र च प्र-
त्यय इति । प्राक्स्तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । कथं यदिति । यद्ययं लु-

वर्णस्वरद्वयलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति । समर्थस्य यद्वृद्धं
 व्याप्रातिपदिकादिकमित्येवमेतद्विज्ञायते । यद्येतज् ज्ञाप्यते । कथं
 द्विपद आगतं द्विपाठ्यम् प्रष्टौह आगतं प्रष्टवाङ्क्यम् । कीलालप
 आगतं कीलालपाठ्यम् । पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम् । पञ्जाव ऊठ् आ-
 कारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । लुकि कृते न भविष्य-
 न्ति । इह तर्हि सामसु साधु सामन्यः वेमन्यः । नलोपः प्रातिपदि-
 कान्तस्येति नलोपः प्राप्नोति । लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति । इद-
 मिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वा-
 न्नलोपः । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं नलोपः क्रियतां तद्वितोत्पत्तिरि-
 ति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपः । तस्यासि-
 द्धत्वात्तद्वितोत्पत्तिर्भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोसिद्धः ।
 न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथम् । सुब्विधि-
 रिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । सुपो विधिः सुब्विधिः । सुबन्ताद्वि-
 धिः सुब्विधिरिति ॥

विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङाप्प्रातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिविशेष-
 णत्वेन ङाप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादनप्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्येतेति प्रश्नः
 परिहारमाह । समर्थस्येति । समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं
 ङाप् प्रातिपदिकं वृद्धादिति चेन्नवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध
 इत्यर्थः । कथं द्विपद इति । विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्ता
 नि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात् प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः । सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्य इति रू-
 प्यप्रत्ययः । लुकि कृतइति कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादिति भावः । वर्णाश्रयत्वाद् भसं-
 आयाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पञ्जावादिकमनित्यम् । इह तर्हीति । नलोपस्य प्रत्ययलक्ष-
 णेन प्राप्या नित्यत्वं मन्यते । परत्वादिति । इवपि लुङ्नलोपो नित्यौ यस्य लक्षणान्त-
 रेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नलोपोपि नित्य इति भावः । एतच्चान्तरङ्गा-
 नपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधतइत्यनाश्रित्योक्तम् । एतदेवत्वाश्रयणीयमन्यथान्तरङ्ग-
 त्वात्पञ्जावादयो नित्यमपि लुक् बाधेरन् । तदुक्तम् । परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो वि-
 रोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति । सुबन्ताद्विधिरिति । ततश्च तद्वि-
 तोपि सुब्विधिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः । तद्विते तु कृते लुकोपि
 सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् लुक् प्रवर्तते । ततो भत्वान्नलोपाभावः ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥ किमर्थं जातादयोर्था निर्दिश्यन्ते । जाता-
दिष्वर्थेषु स्वादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
शेष इत्यनुवर्तते । तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । अत उत्तरं पठति । तत्र
जातादिषु वचनं नियमार्थम्* । नियमार्थोऽयमारम्भः । जातादिष्वेव
घादयो यथा स्युरिह मा भूवन् । तत्रास्ते तत्र शेतइति । यदि नि-
यमः क्रियते । दार्षदाः सक्तवः । औलूखलो यावक इति न सिध्यति ।
संस्कृतमित्येवं भविष्यति । भवेत् । सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति । इदं तु
न सिध्यति । औलूखलो यावक इति संस्कृतं नाम तद्भवति यत्तत एवा-
पकृष्याभ्यवर्ज्यते । न च यावक औलूखलादेवापकृष्याभ्यवर्ज्यते ।
अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीच्याणि । तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन । कस्मा-
न्नभवति तत्रास्ते तत्र शेतइति । अनभिधानात् । तच्चावश्यमनभिधान-
माश्रयितव्यम् क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थं निर्देशेषु यत्र जातादिषु त्यजमानेन
प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति । तद्य-
था । अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इति । न तर्हीदानीं जातादयोर्था
निर्देष्टव्याः । निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् । अपवादविधानार्थम् ।
प्रावृषष्टप् । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । क मा भूत् । प्रावृषि भवाः प्रावृषे-
ण्यावलाहका इति । यानि त्वेतानि निरपवादानि अर्थादेशनानि तानि
शक्यान्वकर्तुम् । कृतलब्धक्रीतकुशलाः स्त्री द्वौ देवदत्त इति ॥

तत्र । जातादिषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इह तु शेष इ-
त्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जातादयोर्ध्वपः । किमर्थमिति । प्रत्ययार्थवशेना-
भिधानसामर्थ्येन च समर्थं विभक्तिर्लप्स्यतइति तन्निर्देशोऽपि न कर्तव्य इति भावः । तेन
स्वार्थ इति । ननु स्वार्थोऽपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्चेष्टइति कुतस्तत्र नस्युः । उच्यते ।
अन्तरेणापि शेषाधिकारं चातुर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्या स्वार्थे प्रादिषु प्राप्त्येषु शेषा-
धिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः । तत्र आस्ते इति । सुप्रआस्त इत्यादावपि श्रे-
ष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः । संस्कृतमिति । उपयोगफलाहि क्रियासंस्कार इति
मन्यते । तच्चावश्यमिति । अर्थनिर्देशकरणवादिनाप्यनिष्टवृत्तये ऽवस्थाश्रयितव्यमनभि-
धानमित्यर्थः । अपवादविधानार्थमिति । असंकरेण विशिष्टएवार्थपवादा यथा स्युरि-
त्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥

अविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाब-
 हूलालुक् ॥ ३४ ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुप-
 संख्यानम् * । लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं
 कर्त्तव्यम् । चित्रायां जाता चित्रा स्त्री रेवत्यां जाता रेवती स्त्री ।
 रोहिणी स्त्री । फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ * । फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ
 वक्तव्यौ । फल्गुनी आषाढा उपदधाति । अविष्ठाषाढाभ्यां कृष्ण * ।
 अविष्ठाषाढाभ्यां कृष्णवक्तव्यः । आविष्ठीयाः । आषाढीयाः । तत्तर्हि
 वक्तव्यम् । न वानक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् * । न वा वक्तव्यम् ।
 किं कारणम् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लु-
 गित्येवमत्र लुग् भविष्यति ॥

प्रायभवः ॥ ३६ ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् * ।
 प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यो
 हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवोसौ भवति । तत्र तत्रभव इत्येव
 सिद्धम् । न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः । नित्यभवस्तत्र भवः ।
 अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् * । यज्ञवानमुक्त-
 संशयं तत्रभवः उदाहरणं न्याय्यं मन्यते । सौम्यो देवदत्त इति । तेनैत-
 तुल्यम् । सोप्यवश्यमुदग्देशादीन्यभिनिष्क्रामति । अथैतज्जवान् प्रा-
 यभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते । तत्रभवे किमुदाहरणम् । यत्तत्र
 नित्यं भवति सौम्याः प्राकारा इति । एवं तर्हि तत्रभव इति प्रकृत्य
 जिह्वामूलाङ्गुलेष्को विधीयते । स यथैव तस्मिन् दृष्टापचारे अङ्गुलीय-
 मिति भवति एवं प्रायभवेऽपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभ-
 इति प्रकृत्य उपजानूपकर्णोपनीवेष्टकं वक्ष्यति स प्रायभवे यथा स्या-

अविष्ठा । रेवतीरोहिणीति । नक्षत्राणो लुकि कृते लुक्कृतिलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लु-
 क् । ततो गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान् ङीष् प्रत्ययः ।
 नवेति । लुक् एव प्रत्ययास्तूपसंख्येयाः ॥

प्राय । तत्रभवेनेति । भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्थानार्थावदिति भावः ।
 अनित्यभव इति । अर्थभेदमनेनाचष्टे । यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति सप्रा-
 यभवः । यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स तत्रभव इति भावः । एतन्निराकरोति । सु-

तत्रभवे मा भूत् । उपजानुभवं गड्ढिति । अथेदानौ तत्रभव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवति । एवं ठगपि न भविष्यति ॥

कोशाट्ठञ् ॥४२॥ विकारे कोशाट्ठञ् * । विकारेकोशाट्ठञ्वक्तव्यः । कोशस्य विकारः कौशेयम् । संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः * । संभूतइत्युच्यमानेयस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे संभवति । किं तर्हि । कोशस्यादो विकारः । यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति । भस्मापि कोशविकारः । अथ संभूतइत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति । क्रिमिरपि कोशे संभवति । अनभिधानात् । यथैव तर्हि क्रिमावनभिधानान्न भवत्येवं भस्मन्यपि न भवति । अर्थश्चोपपन्नोभवति ॥

कलाप्यप्रवत्ययवबुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । कालादिति वर्तते । न च कलापीनामकालोस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥

तत्रभवः ॥५३॥ तत्रेति वर्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम् । तत्र प्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थम् * । तत्रप्रकरणेपुनस्तत्रवचनं कालाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो निवर्त्यते । न हि काको

क्तसंशयेनेति । अथेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भावः । एवं ठगपीति । तत्रभवाधिकारे ठग्विधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥

कोशा । विकारे इति । तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम् । एषाट्ठञिति कृत्वा कोशादिति कर्तव्यम् । अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योर्थः स चवस्त्रलक्षणः स एवं नोपपद्यते लौकिकोर्थो न संगृह्यते । स्यादित्यर्थः । न ह्यद इति । कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रसूत्रलक्षणं कोशेन संभवतीत्यर्थः । ननु कोशस्य वस्त्रकारणत्वात् कार्यस्य चकारेण संभवात् कथमनुपपत्तिः । नैष दोषः । लौकिकप्रसिद्धार्थबाध एव कृतः स्याद् नहि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवक्रियापेक्षमेवाधाराधेयभावमधिगच्छति, किन्तर्हि प्रकृतिविकारभावम् । अर्थश्चेति । लौकिकोर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

कलाप्य । कलापिसहचरित इति । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कालापीत्यर्थः ॥

तत्र भवः । नहि काक इति । यथा जाकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया

वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते । कोवाभिसंबन्धः यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् । एषोभिसंबन्धः कालाभिसंबन्धं हि तत्रग्रहणमनुवर्तते । तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति । तस्मिंश्च निवर्तमाने कालाधिकारोपि निवर्तते ॥

गम्भीराज्जः ॥ ५८ ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥ ज्ञप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् * । ज्ञप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पारिमुख्यम् । पार्यौष्ठम् । अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः * । अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः । औपशालः ॥

अन्तः पूर्वपदादृज् ॥ ६० ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते । समानस्य तदादेश्च ॥ समानस्य सामानिकः । तदादेः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । अध्यात्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ॥ ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ठज् वक्तव्यः । और्ध्वदमिकम् । और्ध्वदेहिकम् । लोकोत्तरपदस्य च ॥ लोकोत्तरपदस्य च ठज् वक्तव्यः । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ मुखपार्श्वत इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । कुग्जनस्य परस्य च ॥ द्वयो वक्तव्यः । कुच्चागमः । जनकीयः । परकीयः । द्वयः कार्योऽथ मध्यस्य । मध्यीयः । गम्भीरौ प्रत्ययौ तथा ॥ गम्भीरौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ साध्यमः । मध्यमीयः । मध्यो मध्यं दिनम् चास्मात् ॥ मध्यशब्दोऽयं

तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः । तत्रग्रहणं चेति । सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनम् तत्रग्रहणं कालसम्बन्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिविरोधात् करोतीत्यर्थः ॥

गम्भीराज्जः । ज्ञप्रकरण इति । अव्ययीभावाच्चेत्येतदतिव्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव जो विधेयः गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यतीति भावः । अथ सूत्रं क्रियते तदातिव्याप्तिपरिहारायेदं वक्तव्यमित्याह । अव्ययीभावादिति ॥

अन्तः । ऊर्ध्वदमाच्चेति । दम उत्तरपदे ठज्संनियोगिनोर्ध्वशब्दस्य सकारान्तत्वं निपात्यते । ऐहलौकिकमिति । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदद्वयः । मुखतीयमिति । अव्ययानां भमाच्चेति लोपः । मध्यमीय इति । गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति यत्प-

१६६ (तस्य०) भाष्यप्रदीपोद्द्योतितम् । [अ.४।पा.३।आ.१]

मध्यंभावमापद्यते दिनण् चास्मात्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । मा-
ध्यंदिन उपग्रायति । स्थान्नो लुगजिनात्तथा ॥ लुक्स्थान्नो वक्तव्यः ।
अश्वत्थामा । अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुक्वक्तव्यः । कृष्णाजि-
नः । उष्ट्राजिनः । सिंहाजिनः । व्याघ्राजिनः । बाह्यो दैव्यः पाञ्चज-
न्योथ गम्भीराञ्ज्वा इष्यते ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ किमर्थं भ-
वव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिका-
रोऽपवादविधानार्थः * । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ।
अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्यामीति । किमुच्यते ऽप-
वादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोपि स्यात् । कृतनिर्देशौ हि ता-
वर्थौ । एकस्तत्र भव इति । अपरस्तस्येद मिति । अथ व्याख्यातव्य-
नाम्नो ग्रहणं किमर्थम् । तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम्* ।
तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । भवार्थम् । किमुच्यते भवा-
र्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् । व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्ध-
म् * । व्याख्याने हि क्रियमाणे अन्तरेण वचनं सिद्धम् । यत्प्रति
व्याख्यानमित्येतद्भवति । तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । किं च प्रत्येतद्भव-
ति । व्याख्यातव्यस्य नाम । यदुच्यते भवार्थमिति तन्न व्याख्याना-
र्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । पाटलिपु-

ठितं तत्र पृथिवीमध्यमध्यमवाची मध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थं म-
ध्यमीय इति यथा स्यादिति मोयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव म-
ध्यमीय इति यथा स्थान्मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गङ्गादिषु पृथिवीमध्यस्य
मध्यमभाव इत्युक्तम् । स्थान्नो लुगजिनात्तथेति । उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । बाह्य
इति । गम्भीराञ्ज्वा इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्य व्या । अधिकारोयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यायि तत्र प्रयोजनं पृच्छति । किमर्थ-
मिति । यथा विहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्यान्न भवतीति भावः ।
अपवादविधानार्थ इति वक्ष्यमाणोऽपवादो भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवम-
र्थस्योरधिकार इत्यर्थः । निर्देशार्थोपीति । अणादीनां घादीनाञ्चार्थे निर्देशार्थोपी-
त्यर्थः । भवार्थमिति । उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थ-
मित्यर्थः । व्याख्याने हीति । व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दाद् व्याख्यातव्याच्चेपस्य सि-

तस्य व्याख्यानी सुकोसलेति । अथ क्रियमाणेपि व्याख्यातव्यनाम्नो
ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । अवयवश आख्यानं व्याख्यानम् ।
पाटलिपुत्रं चास्मै अवयवश आचष्टे । द्वेदशा अस्य प्राकाराद्वेदशा अ-
स्य प्रासादा इति । सत्यमेवमेतत् । क्व चित्तु का चित् प्रसृततरा ग-
तिर्भवति । शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्या-
यते व्याकरणं व्याख्यायतइत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्या-
ख्यायतइति । भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् * । भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः । अ-
ग्निष्टोम भवो मन्त्रः । अग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः । कल्पे च व्या-
ख्याने * । कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं क-
ल्पो ऽग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः । स तर्हि वक्तव्यः । न वा ता-
दर्थ्यात्ताच्छब्दम् * । न वा वक्तव्यः किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं
भविष्यति । अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ क्रतुग्रहणं किमर्थम् । यज्ञेभ्यइतीयत्यु-
च्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमि-
को राजसूयिको वाजपेयिकः । यत्र वा यज्ञशब्दोक्तिः । नावयजिकः ।
पाकयजिकः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः । शातौदनिकः । दाशौद-
निक इति । क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ य-
ज्ञग्रहणं किमर्थम् । क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः
क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिक
इति । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः । शातौदनिकः । दाशौदनिक
इति । यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

इत्यादिति भावः । पाटलिपुत्रस्येति । यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः
पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः । व्याख्यातव्यनामग्र-
हणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादतिप्रसङ्गाभावः । अ-
ग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति टजभा-
वादणो लुक् । कल्पे चेति । अत्र ठज एव लुक् ।

क्रतु । क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात्प्रश्नः ॥ क्रतुग्रहणमिति । संज्ञीभूतका इति । सुख्या-
इत्यर्थः । यत्र चेति । बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तर्विधिः स्यादिति भावः ।
पाञ्चौदनिक इति । सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामिति भावः । तस्माद् गौणमुख्यपरि-
हारार्थं सुभयोत्पादानम् ॥

१६८ (द्वा० वि० अ०) भाष्यप्रदीपोद्घोषितम् । [अ० १४ पा० ३। आ० १]

द्वाजृद्ब्राह्मणक् प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताद्वक् ॥ ७२ ॥
नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् * । नामाख्यातग्रहणं संघा-
तविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

विदूराज्जाः ॥ ८४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । न ह्यसौ विदूरात् प्र-
भवति । किं तर्हि । वालवायात् प्रभवति । विदूरे संस्क्रियते । एवं
तर्हि, वालवायो विदूरं च ॥ वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते ज-
यास्मात् प्रत्ययो वक्तव्यः । प्रकृत्यन्तरमेव वा । अथ वा प्रकृत्यन्तरं वि-
दूरशब्दोक्ति वालवायस्य । न वै तत्र वालवायं विदूरं इत्युपाचर-
न्ति । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ यथा । वणिजो
वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति । एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर
इत्युपाचरन्ति । वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ॥ न वै तत्रे-
ति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ १ ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः चेतनावत
एतद्भवति । निष्क्रमणमपक्रमणं वा द्वारं चाचेतनम् । कथं तर्हि
निर्देशः कर्तव्यः । अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति । स तर्हि तथा निर्देशः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । । अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते ।
तद्यथा । अयमस्य कोणोभिनिस्तः । अयमभिप्रविष्ट इति ॥

विदूरा । वालवाय इति । आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः । तेन स्वनुरूपः स्थानी वालवा-
यशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिगणे विश्वणरवरेत्यादेशौ पठ्येते ताभ्यां तु विश्व-
शब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते । प्रकृत्यन्तरमिति । विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेष-
स्यापि वाचकः स एव च प्रकृतित्वेनाश्रीयतइत्यर्थः । पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति
चेद् जित्वरीवदुपाचरेत् प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति वणिजश्च मङ्गलार्थं वा-
राणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति ॥

अभि । चेतनावत इति । निष्क्रमणस्य पादविच्छेपरूपत्वादिति भावः । यद्यपि श-
कटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठानाच्च तु स्वतन्त्राणामिति भावः ।
अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः । न च पा-
दविच्छेप एव निष्क्रमणम् । वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्ति-
फलं निष्क्रमणं नैवास्ति । एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपादभिनिष्क्रामति-
द्वारमिति निर्देशः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् * ।
अधिकृत्य कृतेग्रन्थ इत्यत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं वक्तव्यः । वास-
वदत्ता । सुमनोत्तरा । न च भवति भैरव्ययी ॥

शिशुक्रन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादित्यश्लुः ॥ ८८ ॥ द्वन्द्वे देवासुरादि-
भ्यः प्रतिषेधः * । द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवासु-
रम् । राक्षोसुरम् । देवासुरी । राक्षोसुरी ॥

सोस्य निवासः ॥ ८९ ॥ अभिजनश्च ॥ ९० ॥ अथ निवासाभिजनयोः
को विशेषः । निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र
पूर्वैरुपितम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ किमर्थं वासुदेवशब्दात् वुन्वि-
धीयते । न गोत्रक्षत्रियाख्यभ्यो बहुलं वुञ्जित्येवसिद्धम् । न ह्यस्ति
विशेषः । वासुदेवशब्दाद् वुञ्जो वा वनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ।
इदं तर्हि प्रयोजनम् । वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति । अ-
थ वा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्र भगवतः ॥

जनपदिनां जानपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानांबहुवचने १०० ॥

अधि । आख्यायिकाभ्य इति । तादर्थ्यं चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय-
स्तस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः ॥

सोस्य । निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन पूर्वं बान्धवा उच्यन्ते । तत्संबन्धा-
द् देशोभिजनो गृह्यते । निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः । नि-
वासो नामेति । यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः । यत्र पूर्वं बान्धवानामुषितं सोभिज-
न इत्यर्थः । निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वं बान्धवाः ॥

वासुदेव । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यणन्तः । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च
वुञ्जिरूपस्वरयोः सिद्धत्वात् प्रश्नः । किमर्थं मिति । पूर्वनिपातमिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निप-
ततोत्यस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । संज्ञैषेति । नित्यः परमात्मदेवताविशेष इह वासुदेवो गृ-
ह्यतइत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन पूर्वोक्तोप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥

जन । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना
शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत् सर्वं भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । यथा अ-
ज्ञा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यवृत्तादपि वुञ् भवति । एवमज्ञा क्षत्रिया भक्तिरस्ये-

सर्ववचनं किमर्थम् । सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ज्ञासार्थम् * । सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ज्ञासो यथा स्यात् । तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रौ भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात् । वाज्यौ वा भक्तिरस्यवाज्यौ वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात् ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ प्रकृग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात्* । प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणस्तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे कालापकं काठकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । ग्रन्थे च दर्शनात्* । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति । तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम् । छन्दोर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । न हि छन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि च्छन्दांसि । छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यम् * । छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते । तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । ग्रन्थे दर्शनात् । यत्र दृश्यते ग्रन्थः स भवति । तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम् । ननु चोक्तम् । न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि च्छन्दांसीति । यद्यप्यर्थो नित्यः । या त्वसौ वर्णानुपूर्वी । साऽनित्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति । काठकम् । कालापकम् । मोदकम् । पैप्पलादकमिति । न त-

त्यत्रापि भवति एवं स्थिते प्रश्नः । सर्ववचनमिति । अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः । प्रकृतिनिर्ज्ञासार्थमिति । अति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि । सर्वग्रहणान्तु भवति । निर्ज्ञासोपचयोल्लेखमित्यर्थः । वृद्धिनिमित्तेषु वृज्यादिषु विशेषाभावः मत्वाह । तच्चेति । द्विलेखयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ज्ञासार्थः । न तु बहुल्ये तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् । मद्रक इति । मद्रस्यापत्यमिति ह्यञ्मगधेत्यण् । माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः । तत्रत्ययादेशश्च वाज्यं इति । वृजिरपत्यमिति वृद्धेऽलोसलेति जगड् ॥

तेन । प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्तते करणे वा । तथाद्यर्थे प्रत्ययो न दृश्यते द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह । प्रोक्तग्रहणमिति । ग्रामे ग्रामइति । सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तृत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यतइत्यर्थः । नित्यानीति । कर्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः । या त्वसाविति । महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्भेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः । तद्भेदादिति । आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः । ततश्च कठादयः वेदानुपूर्व्याः कर्तार एव न तु स्थिताया एव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः । ततश्च छन्दस्यपि कृते ग्रन्थ इत्येव

ह्रीं दानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । मायुरीवृत्तिः । यदि तर्हि अस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तन्न वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम् । वाररुचं काव्यम् । जालूकाः श्लोकाः ॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम् । प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यम् । अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कलापि खाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशंपायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य । यदयं कलापि खाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । वैशंपायनान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनः । वैशंपायनान्तेवासी कलापी । यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात्कलापि खाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्प्रशयति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापि खाडायनग्रहणं करोति । छन्दोग्रहणं चैतरथा ह्यतिप्रसङ्गः* । छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणक-

सिद्धः प्रत्यय इति भावः । मायुरीति । मायुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः । कलापिनोऽप्यित्यग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वृद्धादप्यत्राणं भवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं गृह्यते । परकृतं स्वकृतं वा । यत् प्रकाशितं तेन प्रोक्ताधिकारएव कटादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम् ॥

कलापि । प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः कियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद् वार्तिकारम्भः । कलापि खाडायनग्रहणमिति । वैशंपायनान्तेवासी कलापी । कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासित्वाप्तिनो सिद्धं पृथक् कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम् । तथा वैशंपायनान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनो वैशंपायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनो सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः । तित्तिरिणेति । छणोऽभावे यथायु भवति तथा छन्दोब्राह्मणानीत्यत्रोक्तम् ॥

पुराण । तुल्यकालत्वादिति । श्राट्प्रायनादिप्रोक्तैर्बाह्यैरेककालत्वादित्यर्थः ॥

१७२ (कृते० तस्य०) भाष्यप्रदीपे द्योतितम् । [अ. ४। पा. ३। आ. २]

ल्लेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्* । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानि इति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ कृते ग्रन्थे मन्त्रिकादिभ्योः* । कृते ग्रन्थे इत्यत्र मन्त्रिकादिभ्योः कृतव्यः । मन्त्रिकाभिः कृतं मन्त्रिकम् । तद्विशेषेभ्यश्च* । तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । योगविभागात्सिद्धम्* । योगविभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे । ततः संज्ञायाम् । संज्ञायां च तेन कृत-इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतः सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञायामित्येव ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥ तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षत्वात्* । तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिः । किं कारणम् । इदमः प्रत्यक्षवाचित्वादिदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते । तेनैव स्यात् तस्येदमिति । तस्यादस्तस्य तदित्यत्र न स्यात् । सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र* । सिद्धमेतत् । कथम् । यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः* । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्यानन्तरस्तस्य समीप इति । किं यद्योगा षष्ठी वर्तते इत्यतो नन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

कृते । योगविभाग इति । संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञ्जिति सूत्रं विभक्तमित्यर्थः ॥

इति जैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे ।

प्रथममाहिकम् ॥

तस्येदम् । इदम् इति । इदंशब्दाद्यर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । येन संबन्धिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्ययइत्यर्थः । सर्वश्चेति । पाणिनीये कात्यायनीये च न्यासइत्यर्थः । पाणिनीयन्यासे ऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्ययप्र-

नैत्याह । सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु परिगणनात्* ।
 सिद्धमेतत् । कथम् । परिगणनक्रियत । स्वे ग्रामजनपदमनुष्यभ्यः* ।
 स्वेग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम् । ग्राम । सौघः । माथुरः । ज-
 नपद । आङ्गकः । वाङ्गकः । मनुष्य । देवदत्तः । याज्ञदत्तः । पत्ना-
 द्वाह्ये* । पत्नाद्वाह्यइति वक्तव्यम् । आश्वमौष्ट्रं गार्दभम् । रथा-
 द्रथाङ्गे* । रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम् । आश्वरथम् । गार्दभरथम् ।
 औष्ट्ररथम् । वहिस्तुरणिट् च* । वहिस्तुरादण् चैट् च वक्तव्यः । सं-
 वोढुः स्वं सांवहित्रम् । अग्नीधः शरणेरज्भं च* । अग्नीधः शरणेर-
 ज्प्रत्ययो भसंज्ञा च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् । समिधा-
 माधाने षेय्यण्* । समिधामाधाने षेय्यण् वक्तव्यः । समिधामाधा-
 नो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । चरणाद्वर्मास्त्राय-
 योः* । चरणाद्वर्मास्त्राययोरिति वक्तव्यम् । कठानां धर्म आम्नायो वा
 काठकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । सूत्रं
 च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्रा-
 प्तिरिति । किमिदमपि भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृ-
 त्यर्थमपि । यथैव तर्हि इदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते एवं तदित्येत-
 त्परोक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्तस्येदमिति । अस्यामुष्य इत्यत्र न स्या-
 त् । अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्देशोत्र भविष्यति । तस्य च अमु-
 ष्य च तस्येति । इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति । तच्च अदश्च
 इदं च इदमित्येव । यदप्युच्यते । अनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्य इ-

सङ्गः । सिद्धं त्विति । असंनिहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः । स्व इति । ते-
 नात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु । पत्नाद्वाह्यइति । पत्नाध्वर्युपरिषद-
 खेत्यत्रायमर्थनिर्देशः । रथादिति । रथाद्यत्पञ्चपूर्वादित्येतयोरीगयोरर्थनिर्देशः । सां-
 वहित्रमिति । मत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामिति कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वात् ढाच इति रू-
 पम् । आग्निध्रमिति । अग्निमिन्द्रइति क्लिप् । अन्तर्भावितश्चार्थत्वादित्यर्थः सकर्मकः ।
 होताग्नीदुष्यते । तस्य शरणं गृहमाग्नीध्रम् । भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्ज्ञत्वाभावः ।
 चरणादिति । गोत्रचरणादित्यत्रायमर्थनिर्देशः । एकशेषनिर्देश इति । त्वदादीनि सर्वे-
 र्नीत्यमित्येकशेषः । त्वदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यतइत्युक्तेः पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्युक्तमिति

१०४ (इ०स०रे०) भाष्यप्रदीपदीप्तिरतम् । [अ० ४।पा ३।आ.२]

ति । न वक्तव्यः । अनभिधानादनन्तरादिषूत्यत्तिर्न भविष्यति ॥

इन्द्राद्वुनवैरथुनिकयोः ॥ १२५ ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः * ।
वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवासुरम् । राक्षसुरम् ॥

सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाज्यजिजामण् ॥ १२७ ॥ सङ्गादिषु घोषग्रहणं
कर्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः । किमर्थो णकारः । वृद्धार्थः ।
ज्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । सङ्गादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं
वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य * । सङ्गादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थक-
म् । किं कारणम् । वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेतत् प्रातिपदि-
कम् । लिङ्गपुं वङ्गावप्रतिषेधार्थं तु * । लिङ्गपुं वङ्गावप्रतिषेधार्थस्तु ण-
कारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम् । वैदी । पुं वङ्गावप्रतिषेधार्थम् । वैदी स्थू-
णाऽस्य वैदीस्थूणः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुं वङ्गावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

रैवतिकादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ कौपिञ्चलहास्तिपदादण् * । कौ-
पिञ्चलहास्तिपदादण् वक्तव्यः । कौपिञ्चलः । हास्तिपदः । आथर्वणि-
कस्येकलोपश्च * । आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् वक्तव्यः । आथर्वणो ध-
र्मः । आथर्वण आम्नायः । इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्थह-
णं क्रियते । वसन्तादिषु अथर्वन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठे
अध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थं द्वि-
ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लु-
ग्वक्तव्यः । वसिष्ठो नुवाको विश्वामित्रो नुवाक इत्येवमर्थम् । ततो

पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनं विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेष-
हारेण चैतद्व्यतिपादयति षष्ठ्यन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं तद्व्यतियोगिमात्रं च प्रत्यया-
र्थत्वेन यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययचरोच्चादिकं तदविवक्षितम् ॥

सङ्गाङ्ग । घोषग्रहणमिति । घोषे ऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैषम्याच्च यथासंख्यं न भ-
वति । लिङ्गेति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते ॥

रैवति । अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह । कौपिञ्चलेति । गोत्रे वुञि प्राप्ते ऽण्वि-
धिः । अस्मादेव निपातनादपत्यार्थं कौपिञ्चलहास्तिपादशब्दाभ्यामण् । पादस्य पङ्गावस्था-
गोत्राधिकाराद् गोत्रप्रत्ययान्ताद्दिदं विधानम् । अण्वक्तव्य इति । कौपिञ्चलहास्तिपदा-
दणित्यस्यापाणिनीयत्वात् । ऋषिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लु-

वक्तव्यम् । अथर्वणो वेति । तेन सिद्धमथर्वा इति । आथर्वण इति च । अथ वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः पठितव्यस्तत्र च नार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापि द्रुकलोपार्थेन । यदि वसन्तादिष्वथर्वणशब्दः पठ्यते । अथर्वणमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति । नैष दोषः । इहास्माभिरुचैशब्दो साध्यम् । अथर्वणमधीते । आथर्वणमधीते । आथर्वणिक इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अव्यविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमाथर्वणमधीतइति विगृह्य आथर्वणिक इति भविष्यति । अथर्वणमधीतइति विगृह्यवाक्यमेव भविष्यति । तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । आथर्वणिकानामिदमिति । न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति अन्यदतो धर्मादाम्नायाद्वा ॥

तस्य विकारः ॥ १३२ ॥ तस्येति वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम् । तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् * । तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं क्रियते । शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिका निवर्तन्ते । कथं च प्राप्नुवन्ति । तस्येदं वचनात् प्रसङ्गः * । तस्येदं वि-

क् न त्वऽसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वेत्यत्रार्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह । तच्चेति । यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यं धर्मस्तु आथर्वणसादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते । न चेदानीमिति । चरणाद् धर्मांस्त्राययोरिति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥

तस्य विकारः । शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति । विकारावयवयोर्मा भूवन्नित्येवमर्थं तस्यग्रहणमित्यर्थः । कथं चेति । किमधिकारात् प्राप्नुवन्ति । अथ तस्येदमिति वचनात् । यद्यधिकारात् प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुवन्ति । अथ तस्येदमित्यनेन प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते । तदासौ नोपपद्यते उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति प्रश्नः । तस्येदं वचनादिति । तस्यग्रहणं घादिसंबन्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्तकं घादीनपि निवर्त्तयति । तन्निवर्त्तनसामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्वादयो न भवन्ति । अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्राग्दीव्यत इत्यवधिविशेषाश्रयेण त्वणादीनामधिकारादणादय इह संबध्यन्त-

शेषा ह्येते । अपत्यं समूहो निवासो विकार इति । किमर्थं मिदमु-
च्यते । । बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ।
कथं पुनरशेषिकं बाधेत । उत्सर्गः शेष एवासौ ॥ यो ह्युत्सर्गः सोऽपि
शेष एव । केपुनः शेषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति । यावता
सर्वमप्यपवादैर्व्याप्तम् । इह न किं चिदुच्यते । हलसीराट्ठगिति ।
कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसा-
मर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यातुं तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह । न पुनः
सर्वस्यैवयोगस्य । अवश्यमुत्तरार्थीर्यनिर्देशः कर्त्तव्यः । समर्थं विभक्तिरपि
तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या । प्रकृता समर्था विभक्तिरनुवर्त्तते त-
स्येदमिति । न वा संप्रत्ययः * । न वा संप्रत्यय इत्येतावता सूत्रेण

ति विपर्ययोऽच न चोदनीयः । घादयोऽनुवर्त्तन्ताम् अणादयो भानुवर्त्तन्तामिति । कि-
मर्थमिति । सर्वस्यैव सूत्रस्याच्चेपः । बाधनार्थमिति । तस्येदमित्यन्ताणादयो घादयश्चा-
णाद्यपवादा विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा
भूवन्निति एवमर्थमिदमुच्यते । ये तस्येति । अण इत्यर्थः । कथं पुनरिति । तस्येदमित्य-
न्तात्तस्य विकार इत्यस्य पृथङ्निर्देशादनेन विधीयमानोऽणप्रत्ययोऽशेषिकः कथं विकार-
ोऽप्राप्तान् घादीन् बाधतइति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । असत्यस्मिन् पृथक् सूत्रे विकारोऽपि त-
स्येदमित्यन्तान्ताभावाच्चेपो भवतीति घादयः प्राप्नुवन्ति । उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृतिवि-
शेषासंबन्धादसति हि योगविभागे विस्वादिभ्योऽणं विकार इति यत्तव्यम् । तत्र प्रकृति-
विशेषसंबन्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबन्धस्वनुपयोगाच्चेप एव
स्यात् । सति तु योगविभागे विकारस्यापि अण्विधावुपयोगादशेषत्वाद् घादीनामप्रा-
प्तिः । अप्राप्त्यनुमानमेव बाध इति भावः । के पुनरिति । शेषिकाणामिति निर्धारणे य-
ष्टो । अपवादैरिति । वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः । हलसीरादिति । हलशब्दो न बहुविध-
स्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः सीरशब्दोऽपि क्रान्तो निच्चात् । ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चि-
दणपवादोऽस्तीति ठकं बाधित्वाणैव भवति हालः सैर इति । कथं पुनरिति । हलसीरा-
ट्ठगित्ययमण एवापवादः कथमणैव शक्यो बाधितुं योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः ।
तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । बाधकबाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः । तस्यग्रहणमेवा-
नन्यार्थमिति तस्मात्सामर्थ्यादित्युक्तम् इदमर्थान्निकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः ।
न वेति । घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे प्राक्तने निवर्त्तमाने ऽपि निवृत्तिर्न शक्यते
प्रतिपादयितुं न हि गुणानुयायि प्रधानं भवति । अवयवे चर्यो घादीनां निवृत्तत्वादप्रा

शैषिकाणां निवृत्तेः । न वा काको वाश्यत इत्येवमधिकारा निवर्त-
न्ते । यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते । महता सूत्रेण
निवृत्तिः कर्तव्या । अवयवे चाप्राण्योषधिवृत्तेभ्योऽनिवृत्तिः * । अ-
वयवे चाप्राण्योषधिवृत्तेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र निवृत्तिः प्राप्नोति ।
पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः । पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति । अण-
मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिः मयडुत्सर्गात् * । अणमयटोश्च विप्रति-
षेधो नोपपद्यते । पठिष्यति हि विप्रतिषेधम् । अणो वृद्धान्मयडिति
स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । मयडुत्सर्गात् । निवर्त-
मानेषु शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गः तस्याणपवादः । उत्सर्गापवादयो-
श्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अनुवर्ततौ हि कस्योत्सर्गापवादविप्रतिषेधा-
न्मयट् * । अनुवर्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः । तस्याणमय-
टावपवादौ । अपवादविप्रतिषेधान्मयड् भविष्यति । यत्तावदुच्यते
न वा संप्रत्यय द्वयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय एव ।
न ह्यत्राण् दुर्लभः । सिद्धोत्राण् । तस्येदमित्येव । सोऽयं पुनस्तस्यग्र-
हणेन सापवादस्याणः प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति त-
त्र ये तावत् द्वितीयास्तानपवादत्वाद्वाधिष्यते । तृतीयास्तान्परत्वा-
त् । ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते इ-
त्येवमिमं न बाधिष्यन्ते । के चिन्मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बा-
धन्तइति । एतावन्तश्चैते स्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा न
पञ्चमाः संति न षष्ठाः । यदप्युच्यते । अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो

प्राण्योषधिवृत्तेभ्योऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । पाटलिपुत्रका इति । पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्ये-
दमित्यर्थे रोपधेतोः प्राचामिति वृत् । मयडुत्सर्गादिति । मयडुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु
सामान्येन विधानमित्यर्थः । अप्राप्तएव वृद्धाच्छे नित्यं वृद्धेति मयडारम्भात् । अनुदात्ता-
देरित्ययमवृद्धेषु कृतार्थं सूत्राविशेषादण्मयटोः कोपधाच्चेत्ययमपवादोऽपि शाकमय-
मित्यत्र मयट् न लभ्यतइत्यर्थः । अपवादविप्रतिषेधादिति । शाकशब्दाच्छापवादयोरण-
मयटोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः । इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धिं प्रतिपादयितु-
माह । यत्तावदिति । इदमिति । घादीनामिह निवृत्तत्वादयमण् निरपवादः घाद्यनुव-
र्तौ हि योगविभागेनर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारिष्यणादीनां घादीनां च सिद्ध-

निवृत्तिरिति । प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो निवृत्तिरुच्यते । तत्र कः प्रसङ्गो
यदप्राण्योषधिवृत्तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । यदप्युच्यते । अगमयटोश्च विप्रति
षेधानुपप्रतिर्मयडुत्सर्गादिति । माभूद्विप्रतिषेधः । पुरस्तादपवादा
अनन्तरानुविधीन्बाधन्त इत्येवमणजं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥ किमर्थं विकारावयव-
योर्युगपदधिकारः क्रियते । विकारावयवयोरुक्तम् * । किमुक्तम् ।
तत्र तावदुक्तम् । भवव्याख्यानयोयुगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः ।
कृतनिर्देशौ हि ताविति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारो-
पवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ तस्येदमिति ॥

त्वात् । तत्रेति । यथा हलसोराड्गित्याणि ठग्विधीयमानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वा-
दयमण् बाधते तृतीयकच्चा प्राप्तः । ये तृतीयस्थाने प्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यकक्ष्यत्वात्परत्वा-
द् बाध्या यथा वृजिनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः । अह्वद्वादपीति वुञ् द्वितीयः ।
मद्रवृज्योः कन्निति तृतीयोनेन बाध्यते । वार्ज इति । वृजिशब्दस्य फिट् सूत्रेषु विकल्पे-
नोदात्तत्वविधानात् पक्षे आद्युदात्तत्वादण् । पक्षे अनुदात्तादेशेत्यञ् । ये चतुर्थी इति ।
यथा त्रिगर्तानां विकारः त्रैगर्त इति त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरणाद्युदा-
त्तः । तत्राण् प्रथमः । जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः । गर्तोत्तरपदलक्षणश्च तृतीयः । त-
दवधिग्रहणविहितो वुञ् चतुर्थः । के चिन्मध्य इति । यथा यथा रङ्गुणां विकारो राङ्-
व इत्यत्राण् प्रथमः । तदपवादयोरह्वद्वादपीति ओर्देशे ठजिति वुञ् ठजोस्तुल्यकक्ष्ययोर-
न्यतरो द्वितीयः । ततः कोपधादणिति वा कच्चादिपाठाद्वाण् तृतीयः । मनुष्यतत्स्थयो-
र्वुजिति चतुर्थः । पूर्वमेवाणं बाधते न तु विकाराणां बाधते । तेनैव तु परत्वाद्युञ् बा-
ध्यते । तत ओरजित्यजि प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते । न पञ्चमा इति । शैषिका
इति शेषः । अन्यथा प्राह्वो विकारः प्राह्वण्मयः इति मयडस्त्वेवात्राण् प्रथमः । तदप-
वादः कालाड्जिति द्वितीयः । ऋत्वण् तृतीयः । प्राह्व ण्य इति चतुर्थः । विकारा-
ण् पञ्चमः । नित्यंहवेति मयट् षष्ठी भवति । यदपीति । अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्य
इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोण् तस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्तरात् स्व-
यमेवाभावादित्यर्थः । अजमिति । ओरञ् अनुदात्तादेशेति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्य-
ण् बाधिष्यते न तु मयटम् । मयटैव तु परत्वादण् बाधिष्यतइत्यर्थः ॥

अवयवे । कृतनिर्देशौ ह्येताविति । यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि तदनपे-
क्ष्य कचित्तावदणादयस्त्रिधाः भास्वनं मार्तिकमित्यादावित्यभिसंबन्धायैतदुक्तम् ॥

बिल्वादिभ्योः ॥ १३६ ॥ किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते । न कोपधादित्येव सिद्धम् । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् * । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति ॥

अनुदात्तादेशः ॥ १७० ॥ अनुदात्तादेरजो विधाने आद्युदात्तान् ङीष् उपसंख्यानम् * । अनुदात्तादेरजो विधाने आद्युदात्तान् ङीष् उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली । कौवलम् । बदरी । बादरम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निघाते कृते ऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । पदस्थञ्चानुदात्तादित्वम् * । पदस्य हि निघातः । सुबन्तं च पदम् । ङाप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते । न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः । नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारः । त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकारः सर्व इति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । यावत्त्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । यदयं भिच्चादिगणे गर्भिणीशब्दं पठति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । भिच्चादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम् । अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् मा भूदिति । यदि पदस्य निघातः । गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिरिन्नन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति सतावत् स्यात् । तस्मिन्नवस्थिते निघातस्तत्र कोनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यः । या-

अनु । कुवलीति । कुवलबदरशब्दौ ग्रामादीनांचित्वाद्युदात्तौताभ्यां गौरादित्वान् ङीष् । पदस्येति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङाप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । यथोक्तम् । ह्रस्वाह्रस्वावर्णस्वरद्वयलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति । न वेति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ङान्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते । न च ह्रस्वाह्रस्वत्वेनेन विरोधः । समर्थवयवस्य ङाप्प्रातिपदिकस्य ह्रस्वादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् । एतच्चीति । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वात् प्रातिपदिकयोस्तु घातुस्वरैरान्तोदा-

वत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वनिघात इति । अतो भिच्चादिषु गर्भिणीशब्दं पठति । पदग्रहणं किमर्थम् । पदग्रहणं परिमाणार्थम् * । पदग्रहणं क्रियते । परिमाणार्थं पदावधेयं स्यात् । वाक्यस्य माभूत् । अनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमिति ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभच्चाच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते मयड्वैतयोरिति वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् । मयड्वैतयोरित्युच्यते । अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथास्यादिति । बिल्वमयं बैल्वम् । एतयोरित्यर्थनिर्देशः । एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः । तद् द्वेष्यं विजानीयात् । योगयोर्वाप्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः । सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे । एतयोरित्यर्थनिर्देश इति ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययादजो विधानम् * । विकारो विकारेण युज्यते अवयवश्चावयवेन । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्राप्नोति । दृश्यते चात्रैव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययादज्जिधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते । न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदाय-

तत्वम् । सर्वशब्दश्च सर्वस्य सुपीति सुप्याद्युदात्तः । केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विमत्तुत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् । पूर्वस्य निघात इति । प्राग् व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः । गर्भशब्द इति । अतिगृह्यं मन्त्रिति प्रत्ययस्य निच्चात् । पदग्रहणमिति । यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तं यथा स्यात् पदसमूहस्य माभूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥

मयट् । किमर्थमिति । विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः । मयडिति । एतयोरित्येतस्मिन् सति पुनर्विधानं मयटो भवति तच्चापवादविषयेऽपि प्राप्तार्थं संपद्यते । योगयोर्वेति । योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः । जितश्च तत्प्रत्ययात् । तयोर्विकारावयवयोर्वा जित्प्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाज् भवतीति सूत्रार्थः ।

जित । किमर्थमिति । अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिमत्त्वाप्रश्नः । विकारावयवयोरिति । कपोतस्य विकारो यन्मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति कपोतावयवस्य सकृत्प्रादेः कापोतस्यावयवोभ्यो भवतीति हृदत्त्वान्मयट्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमज्जिधानमित्यर्थः । नवेति । यदा कपोतावयवस्य सकृत्प्रादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सकृत्प्रादव-

शब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दः । तस्मान्मयडभावः । नचैतत्प्रयोजन-
मस्ति । किं कारणम् । दृष्टोच्चवयवे समुदायशब्दस्तद्यथा पूर्वं पञ्चा-
लाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृ-
ष्ण इति । विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते । तद्यथा शालीन् भुङ्क्ते
सङ्गैः शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति । तस्मान्मयडभावः । तस्मा-
न्मयडभावो भविष्यति । नैतद्विवदामहे । अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति
नास्तीति । विकारे वा प्रकृतिशब्द इति । किं तर्हि विकारावयवश-
ब्दोऽप्यस्ति । तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । विकारावयवशब्दात् प्रसङ्ग इति
चेन्न तेनानभिधानात् * । विकारवयवशब्दात् प्रसङ्ग इति चेत्तन्ना ।
किं कारणम् । तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्य-
मानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न
भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । अभिधाने ह्यन्य-
तो मयट्प्रसङ्गः । अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत । बैल्वस्य
विकार इति । तस्मात्प्रत्ययान्तालुग्वचनम् * । तस्मात्प्रत्ययान्ता-
लुग्वक्तव्यः । यदि लुगुच्यते । कथं गौमयं भस्म द्रौवयं मानम् । का-
पित्थो रस इति । अन्यत्र गोमायाद्द्रु वयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः । इ-
ह तर्हि औष्ट्रकी । अजन्तादितीकारो न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृ-
हीतम् । औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् । इह हि सौनागाः पठन्ति । वु-
जश्चाञ् कृतप्रसङ्ग इति । इह तर्हि पालाशौ समिदित्यनुपसर्जनल-

यववृत्तेरञ् भविष्यति । कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः ।
तेनेति । मयट् कपोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः । तस्मादिति ।
यद्यनभिधानं नाश्रीयते तदा जितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्य-
र्थं तत्प्रत्ययाल्लु गिति वक्तव्यम् । अन्यत्रेति । गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययं मन्यते । य-
दातु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गोर्मयट् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्र-
सङ्ग एव नास्ति । द्रुवयशब्दोर्दोर्विकार इति मानेवय इति वयप्रत्ययान्तः । एताभ्यामनुदा-
त्तादिलक्षणोञ् । औष्ट्रकीति । वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेऽजन्तत्वाभावादीकाराप्र-
सङ्गः । वुजश्चेति । पाणिनीयलक्षणे दोषोद्भावनेतत् । पालाशीति । पलाशस्य विकारः ।
पालाशादिभ्यो वेति पच्चे ऽञ् । कृदन्तादिकारे मयटो लुकि ईकाराप्रसङ्गः । पाणिनीय-

क्षण ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञ् योनुपसर्जनमिति अ-
जन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः
स्यात् । काशकृत्स्नना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते का-
शकृत्स्ना ब्राह्मणीति । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । तस्मादस्तु न
तेनानभिधानादित्येव । इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो नो-
पपद्यते । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । योसावाद्यः कपोतः स-
लोमकः सपक्षः न च संप्रति प्राणिति । कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्त-
तइति । अथ मतमेतत् । प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति । इहापि
न दोषो भवति ॥

क्रीतव्यपरिमाणात् ॥ १५६ ॥ कथमिदं विज्ञायते । क्रीते ये
प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति । आहो
स्त्वित्परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयव-
योरिति । किं चातः । यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोतीति । अ-
थ विज्ञायते परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति वि-
कारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति । तस्मात्, क्रीतव्यपरि-

लक्षणे त्वजन्तादजि सतीकारः सिध्यति । काशकृत्स्नेति । अणन्तस्य स्त्रियामध्येत्राम-
नुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः । तस्मादिति । यस्मात्कुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादन-
भिधानान्मयटोनुत्पत्तिराश्रयितव्या । केषां चित्तु ग्रन्थः । नैष दोषः । अध्येत्रामभिधे-
यायामण ईकारेण भवितव्यम् । यस्याध्येत्रां वर्तते लुप्तः सः यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मा-
दोक्तः । अथ वा पुनरस्तु न तेनानभिधानादिति । अनेन यद्यपि काशकृत्स्ना परिहृता
तथाप्यापिशला न परिहृता भवति । पालाश्या पिशलेन संवदेते तस्मादस्तु न तेनानभि-
धानादित्येष पाठो युक्तः । इह तर्हीति । उदुगतप्राणे मांसि प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य
वृत्तिः । सत्यां चावृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावाद्भासे मांसविकारे कापोतशब्दो न सिध्यतीति
चोद्यम् । कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यतइति प्रश्नः । प्रकृत्यन्वया इति ।
प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्था-
यामपि क्व चिद्व्यकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥

क्रीतव्य । प्रत्ययमात्रमिति । सुदुर्गैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति शूर्प-
स्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति । प्रकृतिमात्रादिति । शूर्पादजन्ततरस्यामित्यज्ठवी ह-

माणादङ्गं च * । अङ्गं च क्रीतवद्भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्य-
म् । न वक्तव्यम् । क्रीतवदिति वतिनिर्देशोयम् । यदि च याभ्यः प्र-
कृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्ते-
नैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोरपि भवन्ति । ततोऽमी क्री-
तवत् कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्या-
न्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः । अणो वृद्धान्मयट् * । अणो वृद्धान्मयडि-
त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अणोवकाशः । तित्तिडिक । तैत्तिडिक-
म् । मयटोऽवकाशः । काष्ठमयम् । इहोभयं प्राप्नोति । शाकमयम् ।
ओरजोनुदात्तादेरजश्च * । ओरजोनुदात्तादेरजश्च मयड् भवति वि-
प्रतिषेधेन । ओरजोवकाशः । अरडु । आरडवम् । मयटः स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति । दारु । दारुमयम् । अनुदात्तादेरज् भवतीत्यस्या-
वकाशः । कुवल । कोवलम् । जारु । जारुमयम् । मयटः स ए-
व । इहोभयं प्राप्नोति । आस्रमयम् । मयटः प्राण्यज्विप्रतिषेधेन * ।
मयटः प्राण्यज् भवति विप्रतिषेधेन । प्राण्यजोऽवकाशः । गृध्र । गा-
हम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चाषम् । भासम् । प्राण्य-
ज् भवति विप्रतिषेधेन । न वानवकाशत्वादपवादो मयट् * । न
वैष युक्तो विप्रतिषेधः । योयमजो मयटश्च । किं कारणम् । अनव-
काशत्वादपवादो मयट् । अनवकाशो मयट् सावकाशमजं वाधि-

लस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्तुतः । अङ्गं चेति । कालेभ्यो भववदित्यत्र यदुक्तं सिद्धं तूभय-
निर्देशादिति । तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अङ्गग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते । ते-
नायमर्थो भवति क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्तथा विकारेपि
परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन यस्मात्परिमाणात् क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारे-
पि भवति । न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादित्येवान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे
वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः । अण
इति । कोपधाञ्चेति विहितात् । कोवलमिति । कुवल्या विकार इत्यर्थेऽज् । मयटः स
एवेति । काष्ठमयमिति । काष्ठशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । आस्रमयमिति । आस्रशब्दोमित-
स्योर्दीर्घश्चेति रगन्तोनुदात्तादिः । गार्हमिति । गृध्रस्य विकार इत्यर्थः । नवेति । ओर-
जोनुदात्तादेरजश्चेति य उक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति यद्यनुवर्तन्तइति । तस्य विकार

ष्यते । स कथमनवकाशः । यद्यनुवर्तन्ते शैषिकाः । अथ निवृत्ताः शैषिकाः । वृमाद्युदात्तं मयटोवकाशः । प्राण्यजश्च* । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः योयं मयटः प्राण्यजश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वापवादमयडित्येव अनवकाशो मयट् । स यथैव ओरजमनुदात्तादेरजं च बाधते एवं प्राण्यजमपि बाधते । तस्मान्मयडिधाने प्राणिप्रतिषेधः* । तस्मान्मयडिधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्यपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं मयट् ओरजमनुदात्तादेरजं च बाधिष्यते प्राण्यजं न बाधिष्यते यद्येतदस्ति मध्येऽपवादापुरस्तादपवादा इति । मानुवृत्तन् शैषिकाः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमण् अजं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते । अनुदात्तादेरजः प्राण्यज्विप्रतिषेधेन* । अनुदात्तादेरजः प्राण्यज्भवति विप्रतिषेधेन । अनुदात्तादेरज्भवतीत्यस्यावकाशः । जारद्वृत्त । जारद्वृत्तम् । प्राण्यजः स एवाद्ब्रह्मोभयं प्राप्नोति । कपोत । कापोतम् । प्राण्यज्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः । तेन वा सत्यनन वा । सापवादकः स विश्विः । अयं पुनर्निरपवादः । यदि तन स्याद् ब्रह्म न स्यात् । श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ।

इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ के प्राप्ते मयडारभ्यमाणोन्यपूर्वको भवतीति स्थस्येवाञ्जोपि बाधक इत्यर्थः । एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन नाप्राप्त इति न्यायस्यानवतारादेतन् न्यायानपेक्षयोच्यते । अथेति । तन्निरुक्तौ विध्यन्तरपूर्वको मयण् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाजं बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः । प्राण्यजश्चेति । पूर्वच विप्रतिषेधाभावेपीष्टसिद्धिर्भवत्येव । दारुमयमाम्रमयमिति । प्राण्यजस्तु तदभावे चाप्यं भासमितोष्टं न सिध्यति मयट्प्रसङ्गात् । तस्मादिति । नित्यं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिन इति वक्तव्यमित्यर्थः । यद्येतदस्तीति । यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः । मानुवृत्तन्निति । वृत्तेर्बुद्धौ लुङीति वा परस्मैपदम् । पुष्पादियुतादीति घुंङादेशः । शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोन् बाध्यत इत्यर्थः । जरद्वृत्त इति । जरद्वृत्तशब्दः समासस्वरिणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । स एवेति । गार्हमिति । कपोतशब्दो लघावन्त इति मध्योदत्तत्वादनुदात्तादिः । सापवाद इति । मयटा परत्वादु बाध्यमानत्वात् । अयमिति । अनेन परत्वान्मयटो बाधनात् । श्वाविध इति । श्वानं विध्यतीति

फले लुक् ॥ १६३ ॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात्* ।
फले लुग्वचनमनर्थम् । किं कारणम् । प्रकृत्यन्तरत्वात् प्रकृत्यन्तर-
मामलकशब्दः फले वर्तते । एकान्तदर्शनात् प्राप्नोति । एकान्तद-
र्शनात् प्रसङ्ग इति चेद् वृत्ते लुग्वचनम्* । एकान्तदर्शनात् प्रसङ्ग इ-
ति चेद् वृत्ते लुग्वक्तव्यः । वृत्तोपि हि फलैकान्तः ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम्* ।
लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्रीहयः यवाः मा-
षा मुद्गाः तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम्* । पुष्पमूलेषु बहुलं लु-
ग्वक्तव्यः । मल्लिका । करवीरम् । विसम् । मृणालम् । न च भवति
पाटलानि मूलानि ॥

इति श्रीमद्भगवत्पद्मलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्

पादश्च समाप्तः ॥

क्षिप् । नहि वृत्तीति दीर्घः । कृत्स्नरेणोत्तरपदस्थान्तोदात्तत्वाद्वृत्तादात्तादित्वम् । अत्र म-
यडभावात् प्राण्यञ् भवति । हारादोनां चेति वृद्धिप्रतिषेधे ऐजागमश्च भवति ॥

फले । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः आमलक्याः फल-
मिति किं तर्हि जातिशब्दएवेत्यर्थः । एकान्तदर्शनादिति । आमलक्यश्च अवयवे आमल-
कं दृश्यते । ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः । फलैकान्त इति । फलमेका-
न्तो यस्येति बहुव्रीहिः । यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते
तदा संबन्धाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृत्त इति वृत्तावयविनि च्छप्रत्ययसुत्याद्य
लुग्विधेयः । तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्ते इत्यभ्युपग-
न्धव्यमित्यर्थः ॥

लुप् च । फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः ।
व्रीहय इति । बिल्वाद्यण् । यवा माषा इति । वृणधान्यानां च द्रावामित्याद्युदात्तत्वा-
दौत्सर्गिकोण् । मुद्गशब्दाद् बिल्वाद्यण् । पाटलानीति । पाटलिशब्दो बिल्वादिः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे
द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उप-
संख्यानम् * । ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं क-
र्त्तव्यम् । माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । आहौ प्रभू-
तादिभ्यः * । अहौ प्रभूतादिभ्यष्टग्वक्तव्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः ।
पार्याप्तिकः । पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्यः * । पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्यष्ट-
ग्वक्तव्यः । सौज्ञातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः । गच्छ-
तौ परदारादिभ्यः * । गच्छतौ परदारादिभ्यष्टग्वक्तव्यः । पारदारि-
कः गौरुतस्त्रिकः ॥

आकर्षात् षल् ॥ ६ ॥ इह केषां चित्सांहितिकं षत्वम् । के-
षां चित्पिदर्यम् तच्च न ज्ञायते केषां सांहितिकं षत्वं केषां पिद-
र्यमिति । किमत्र न्याय्यम् । परिगणनं कर्त्तव्यम् । आकर्षात्पपादे-
र्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ॥ आवासयत्किसरादेः षितः षडेते
ठगधिकारे ॥ १ ॥

विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यम् । वैवधि कः ॥
त्रैमम् नित्यम् ॥ २० ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् ।

प्राग्वहतेष्ठक् । तदाहेति । तदिति कर्मसाचं निर्दिश्यते । न तु द्वितीयासमर्थविभ-
क्तिः । आहौ प्रभूतादिभ्य इत्यतो भेदेन वचनात्तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द-
त्त्याह माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः तच्च पदसमुदायार्थ इतिनाप्रत्य-
यस्यमानो वचनक्रियासंभवात् कर्म संपद्यते अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्यक्तिः । प्र-
भूतमाहेति । क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वम् । पृच्छताविति । तिङन्तानुकरणमेतत् । तच्च
शब्दे कार्यासंभवान्तिङन्तार्थे ठग्विधिः ।

आक । इहेति । एकस्य वानेकस्य वा प्रकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विशेषानव-
धारणात्सांहितिकेपि वा प्रकारे ऽनचिचेति द्विवचनविधानादनेकप्रकारत्वसंभवात्सं-
शयः । आकर्षेति । श्लोकवार्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धाश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजीग-
णत् । षडेतेति । विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं प्रत्ययास्तु समैते ।

विभाषा । वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति । अत्र विवधकोवधशब्दौ पर्यायौ । तत्राविर-
विकन्यायो न संभवति । उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तम् ॥
त्रैमम् । विभाषा मा भूदिति । हे अत्र विभाषे संभवतः । एका महाविभाषा अपरा
विभाषा विवधादिति । तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहण-

नैतदस्तिप्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेवयोगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । इदं त-
र्हिप्रयोजनम् । त्रैमवचनं नित्यविषयार्थम्* । नित्यं त्रान्तं मन्विषयमे-
व यथा स्यात् । केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
तर्हीति । तत्र यथाधिकारं तद्विषयताप्रसङ्गः* । तत्र यथाधिकारं त-
द्विषयता प्राप्नोति । निवृत्तइति वर्तते । तेन निवृत्त एव त्रान्तं म-
न्विषयं स्यात् । येन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् । क्वचिन्महत्सु विहि-
तमिति । एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमवक्तव्यः । कुट्टिमा भूमिः ।
सेकिमोसिरित्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यम् । त्रैः । त्रैश्चेमप् प्रत्ययो भवति ।
ततो नित्यम् । नित्यं च चेरिमप् प्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् ।
नित्यं त्रान्तमिमन्विषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

चूर्णादिनिः ॥२३॥ अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथं चूर्णीं चूर्णिनौ
चूर्णिन इति । इतिनैव मत्वर्थीयेन सिद्धम् ॥

लवणास्तुक् ॥२४॥ लवणाल् लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात्* ।
लवणाल् लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रसवाचित्वात् । रस-
वाच्येन लवणशब्दः । नैषः संसृष्टिनिमित्तः । आतश्च रसवाची । अ-
संसृष्टे च दर्शनात्* । असंसृष्टेपि हि लवणशब्दो वर्तते । तद्यथा ।
लवणं क्षीरम् । लवणं पानीयमिति । त्रैः संसृष्टे चादर्शनात्* । संसृष्टे

स्यास्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते । इतरोनन्तरा विभाषा
निवर्त्यत इत्युक्तमिति मत्वाह । नैतदस्तीति । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । इदं त-
र्हीति । निवृत्त एवेति । पक्षिणा निवृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः न तु पक्षिः क्रिय-
त इत्यादेरपीत्यर्थः । क्वचिन्महदिति । प्रत्ययप्रयोगमन्तराणां महत्तादीनि क्वचि-
मशब्दार्थविशेषणानि स्युरित्यर्थः । भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिनः शब्दाभिर्हते ऽ-
र्थे इमव् विधेय इत्यर्थः । चेरिति । पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । तेन निवृत्ते तावद्वा-
क्यं निवर्त्यते । ततो नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इ-
ति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥

चूर्णा । इतिनेति । ठक् तुसंसृष्ट इत्यनेनानभिधानाच्च भविष्यतीति भावः ॥

लव । रसवाचित्वादिति । रसस्य गुणत्वाद् गुणवाचिनां शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभे-
दोपचाराद् गुणवृत्तिदर्शनान्नाथी लुकेत्यर्थः । असंसृष्टे चेति । लवणेन द्रव्येण सदसंसृष्टे
लवणरसयुक्तं चेत्तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद् गुणशब्दत्वमेवाख्येत्यर्थः । संसृष्टे चेति ।

चापि यदा नोपलभ्यते । तदाह खवणः सूपः । अलवणा यवागूः अलवणं शाकमिति ॥

प्रयच्छति गच्छाम् ॥ ३० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । यदसावलपं दत्वा बहु गृह्णाति तद्गच्छाम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । प्रयच्छति गच्छामितीति * । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । नकर्त्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति गच्छामिं गच्छाम् । मेस्याल्लोपो वा* । मेस्याच्छब्दलोपोवावक्तव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति गच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धेर्धुषिभावः * । वृद्धेर्धुषिभावो वक्तव्यः । वार्धुषिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥ अधर्माच्च* । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ॥

ऋतोञ् ॥ ४६ ॥ नृनराभ्यामञ् वचनम् * । नृनराभ्यामच्चेति वक्तव्यम् । नुर्द्धर्म्या नारी । नरस्यापि नारी । विशसितुरिङ्लोपश्च* । विशसितुरिङ्लोपश्चाञ् च वक्तव्यः । विशसितुर्द्धर्म्यं वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्षिलोपश्च * । विभाजयितुर्षिलोपोऽञ्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्द्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥ किं यस्य सृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः । किं चातः । कुम्भकारे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । शिल्प-

लवणद्रव्यसंस्पृष्टमपि यत्खवणरसं न संभवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥

प्रयच्छ । अयुक्तोयमिति । उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद् गच्छाम् ॥ यत्खलपं दत्वा बहु गृह्णाति तदेव गच्छामित्यर्थः । गच्छामितीति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । मेस्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विकल्पार्थो वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्यात् प्रत्ययो मेस्याच्छब्दलोपश्च । वार्धुषिक इति । वृद्धर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

धर्मम् । अधर्माच्चेति । तदन्तविधेर्यहणवता प्रातिपदिकेन निषिधाहचनम् । येन विधिरित्यव धर्मान्नञ इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥

ऋतोञ् । नृनराभ्यामिति । नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा नृशब्दादञ् भवत्येवं नरशब्दादपीत्यर्थः ॥

शिल्पम् । अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम् । सृदङ्गादिषु द्विविधा क्रियाऽभ्याहननलक्षणा निष्पादनलक्षणा च । तत्रविशेषानुपादानात् पृच्छति । किं यस्ये । एवं तर्हीति । उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवैवशब्दलोपः । कुम्भकारस्य हि

मिव शिल्पम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । मौरजिकः ।
आणविकः । पैठरिकः ॥

शक्तियष्टोरीकम् ॥ ५६ ॥ किमर्थमीकगुच्यते । न कगेवोच्यते ।
का रूपसिद्धिः । शाक्तीको याष्टीक इति । शक्तियष्टोरीकारोन्ते क-
शब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । विभाषा चैव हि शक्तियष्टोरीकारः ।
अपि च केण इति ऋस्वत्वं प्रसज्येत । एवं तर्हीकगुच्यते । का रूप-
सिद्धिः । शाक्तीको याष्टीक इति । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सि-
ध्यति । यस्येति लोपः प्राप्नोति । इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्य-
ति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरिकारोच्चारणसामर्थ्याद् बाध्यते । स-
वर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्यपुद्देशेनर्थकः स विधि-
र्बाध्यते । यस्यतु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । यस्येति लोपं प्र-
तीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मति- ॥ ६० ॥ किं यस्यास्ति मतिः अस्ति-
कः । किं चातः । चौरे ऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हि इतिलोपीत्र द्रष्ट-
व्यः । अस्तीत्यस्य मतिः । आस्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिः नास्तिकः ॥

मृदङ्गं मुख्यं शिल्पं वादकस्य तूपचरितम् । मृदङ्गवादनमिति । लोके तु मार्दङ्गिकश-
ब्दस्य मृदङ्गवादनशिल्लोभिधेयः । तत्र साहचर्यान्मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या गता-
र्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य ॥

शक्ति । ईकारान्त इति । बह्नादिपाठात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्र-
हणमिति एचनात् शक्तियष्टिशब्दाभ्यां कग्भविष्यतीत्यर्थः । ईकारोच्चारणसामर्थ्यादिति ।
अन्यथा ककमेव विदध्यात् । न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम् । यती न लक्षणेन
पदकारा अनुवर्त्याः पदकारेणर्मा लक्षणमनुवर्त्यम् । यं विधिमिति । एवं च दीर्घोच्चा-
रणं प्रत्याख्यातम् । इकका सिद्धत्वात् । अन्ये त्वाहुः शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादे-
व यस्येति लोपाभावः सिद्धः प्रहरणमित्यनेन हि ठकि सिद्धे पुनष्ठग्विधानं यस्येति लो-
पामावार्थमेव वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं तत्स्यादिति चेत्तन्न । शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिक-
स्य ठकः पूर्वेणसिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात् ॥

अस्ति । चौरे प्रीति । तस्यापि मतिसङ्गावात् । अचेतनश्च पदार्थो नास्तिकः स्यादि-
ति वक्तव्यम् । न्यायस्य तु प्रदर्शनाज्ञाप्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम् । अस्तीत्यस्येति । परलो-
ककटका च सत्ता विज्ञेया । तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् तेन परी लोकोस्तीति

दिष्टमित्यस्य मतिः दैष्टिकः ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ किं यस्य च्छत्रधारणं शीलं च्छात्रः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । छत्रमिव च्छत्रम् । गुरुश्छत्रत्तरगुरुणा शिष्यश्छत्रवत् छाद्यः । शिष्येण च गुरुश्छत्रवत्परिपाल्यः ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः * । हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । इतरथा ह्यनिर्देशः * । इतरथा ह्यनिर्देशो न भवति । हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति । स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । एवं वक्ष्यामि । हितं भक्षास्तदस्मै । ततो दीयते नियुक्तम् । तदस्मा इति ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं द्विहितत्वात् * । वहतीत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोत्र प्रत्ययस्तस्येदमिति । शब्दभेदादविधानम् शब्दभेदादविधिरयं भवति अन्यो हि शब्दो रथं वहति अन्यो हि रथस्य वोढेति । शब्दभेदादविधानमिति चेदथाश्रयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यातिसङ्गम् * । शब्दभेदादविधानमिति चेदथाश्रयः प्रत्ययवि-

मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिकः । दिष्टशब्दो दैवपर्यायः । तेन दैवपरायणो दैष्टिकः ॥

छत्रा । राजपुरुष इति । यः पुरुषो राज्ञश्छत्रं धारयति स च्छात्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः । उत्तरपदलोप इति । उत्तरपदस्येव शब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः । गौणी वृत्तिश्छत्रशब्दस्याश्रयणीया । तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति । गुरुश्छत्रमिति । अत्रानं शिष्यस्य छादयति निवर्त्तयति यतस्तत्र च्छत्रं शीलमस्य गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः ॥

हितम् । इतरथा हीति । यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्याः संबन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥

तद्वह । शब्दभेदादिति । षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ सामान्यादिति । अर्थस्यैक्यात् षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येतेत्यर्थः ।

धिः य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति । तत्रार्थसामा-
न्यात् सिद्धम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । यो द्वौ रथौ वहति स द्विर-
थ्यः । यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथः । तेन सति लुग्भवति । अ-
नेन सति कस्मान्न भवति । प्राग्दीव्यतइत्युच्यते ॥

संज्ञायां जन्थाः ८२ ॥ किं निपात्यते । जनन्या जनीभावो नि-
पात्यते यच्च प्रत्ययः । जन्था इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशा-
त् * । जन्था इति निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । पञ्चमीनि-
र्देशात् । जनीशब्दादेषा पञ्चमी । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वकालः
प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत । जनीं वहन्ति जन्थाः जनीं वोढारो ज-
न्थाः । जनीमवाचुर्जन्या इति ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥ विध्यत्यकरणेन * । विध्यत्यकरणेने-
ति वक्तव्यम् । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । अधनुषेत्युच्यमाने ऽनिष्ट-
प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्यत । शर्कराभिर्विध्यति । कण्टकेर्विध्य-
तीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति कण्टकेर्वि-
ध्यति शर्कराभिर्विध्यतीति । अनभिधानात् ॥

गृहपतिना संयुक्ते उच्यः ॥ ८४ ॥ गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते ।
तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति । दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्य-
ते । एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते । सर्वश्च गृहपतिना संयु-
क्तः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते । साधीयो यो गृहपतिना संयुक्तः ।

ननु रथाद्रथाङ्गइति तत्रोक्तम् । वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्ठतामित्यदोषः । द्विरथ इति ।
रथसीताहनेभ्यो यद्विधाविति तदन्त विधिः ॥

संज्ञायाम् । निपातनानर्थक्यमिति । वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधि-
नैवेष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः । जनीशब्दादिति । जायतेस्यां गर्भ इति जनी बधूरुच्यते । ज-
निसहिभ्यामितीणप्रत्ययो जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः । सर्वकाल इति । यद्यपि विध्य-
र्थत्वेपि संख्याकालयोरविवक्ष्येतत् सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादि-
ति निपातनाश्रयणम् ॥

विध्य । शर्कराभिरिति । प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद् वृत्तिप्रसङ्गः । अनभिधानादिति ।
शर्कराभिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः । एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम् । अन्ये
त्वाहुः धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यतइति सर्वत्र करणे प्रवर्तते ॥

गृह । गृहपतिर्यजमानः । यस्मिन्निति । यजमानेन पत्न्या च ये रागविशेषाः क्रि-

कश्च साधीयः । यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते । अथ वा गृहपतिर्ना-
ममन्त्रः स यस्मिन्नच्यते । अथ वा संज्ञायामिति वर्तते ॥

मत्वर्थे मासतन्वो. ॥ २१८ ॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा* । मा-
सतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तर-
मिति वा माधव्यः । माधवः । लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः* ।
लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक् । मधुः । नभः । त-
पः । अकारः । दूषः । ऊर्जः । इकारः । शुचिः । रेफश्च । शुक्रः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्* ।
अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ओ आवयेति चतुरक्षर-
म् । अस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामहद्विति पञ्चाक्षरम् । य-
जेति द्वाक्षरम् । द्वाक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः
प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः । छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम्* ।
छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हस्तौ पृणस्व बहु-
र्विभसव्यैः । अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानम्* । अग्निरीशे वस-
व्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । तर्त्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न क-
र्त्तव्यम् । स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम्* । स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत् ।
वसव एव वसव्याः पान्तु ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाङ्गिकम् ॥
पादोध्यायश्च समाप्तः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

यन्ते ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ । अथ वेति । स च
मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥

मत्वर्थे । अनन्तरार्थे वेति । वागब्दः समुच्चये । मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषश्चेपि प्रत्ययो-
नन्तरार्थेपीत्यर्थः । मधुरिति । मधु विद्यतेस्मिन् नभांसि विद्यते यस्मिन् तपो विद्यते
ऽस्मिन्निति यतो लुक् । नभः शब्दोच्चाभ्रवाची । अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं छान्दस-
त्वात् । दूष इति । एषणमिट् सास्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति शोचनं शुक् हास्मिन्नस्तीति
प्रत्ययाः । शुक्र इत्यत्रायस्मयादित्वाज्जशत्वाभावः ॥

वसोः । अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दः शब्दाद्यत्प्रत्ययः । ओआवये-
ति । अक्षराणि गण्यन्ते । स्वार्थविज्ञानादिति । वसोरिति योगविभागः कर्तव्यः । तेन
स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैय्यतपुत्तकैय्यतक्तते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाङ्गिकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

